

**T.C.
KÜLTÜR BAKANLIĞI
ANITLAR VE MÜZELER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ**

**XVI.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI
I.CİLT**

**25-29 MAYIS 1998
TARSUS**

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI

Yayın No: 2199

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları

Yayın No: 68

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Koray OLŞEN

Hayriunnisa ÇAKMAK

Fahriye BAYRAM

Filiz KAYMAZ

Nuray TARLAN

Adil ÖZME

Kemalettin ATAŞ

Haydar DÖNMEZ

DİZGİ:

Yaşar MORKAYA

Meryem UYANIKER

Can DEMİRİSOY

ISBN: 975-17-2203-9 (Takım)

975-17-2204-7 (I.Cilt)

ISSN: 1017-7663

Not: Bildiriler, sahiplerinden geldiği şekliyle ve sunuş sırasına göre yayınlanmıştır.

**KÜLTÜR BAKANLIĞI MİLLİ KÜTÜPHANE BASIMEVİ
ANKARA-1999**

İÇİNDEKİLER

Osman AYTEKİN

Artvin ve Çevresindeki Türk-İslam Eserleri Yüzey
Araştırması 1997 1

Sacit PEKAK

18.-19. Yüzyıllarda Niğde ve Çevresinde
Hristiyan Dini Mimarisi..... 25

Robert OUSTERHOUT

The 1997 Survey at Akhisar-Çanlı Kilise 49

Robert OUSTERHOUT, Winfried HELD

Forschungen auf Imbros/Gökçeada 1997 61

Gabriele MIETKE

Survey der Romisch-Frühbyzantinischen Siedlung
Akören in Kilikien, 1996 und 1997 75

Metin AHUNBAY

Binbirkilise (Karaman) ve Ayatekla (Silifke) Araştırmaları 95

Kadir PEKTAŞ

Bitlis İl Merkezinde Türbe ve Mezarlıklardaki
Mezar Taşları (1997) 105

Mine KADİROĞLU, Zafer KARACA, Turgay YAZAR

Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1997 Yılı Yüzey Araştırması 129

Kemalettin KÖROĞLU

1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması 143

Ertuğrul DANIK

Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1997 Yılı Çalışmaları 161

Maria ANDALORO

Küçük Tavşan Adası: 1997 Report 183

Alix BARBET, Selçuk ŞENER

Conservation Work at İznik: Elbeyli Tomb Paintings 203

Vincenzo RUGGIERI

An Archaeological Survey in the Gulf of Keramos, 1997 225

James CROW, Alessandra RICCI

The Anastasian Wall Project 1996-1997 239

Erendiz ÖZBAYOĞLU Heybeliada Yüzey Araştırması	251
Eugenia BOLOGNESI RECCHI-FRANCESCHINI The First Year of the Boukoleon Restoration Project and the Fifth Year of the Great Palace Survey of the Great Palace Survey in İstanbul	267
The Seventy Year of the Survey of the Great Palace: The Second Year of the Preparatory Study for the Boukoleon Restoration Project	
Levent Egemen VARDAR, Nalan AKYÜREK VARDAR Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli, 1997	287
Karl STROBEL, Christoph GERBER Tavium (Büyüknefes) Feldforschungen des Jahres 1997	297
Dietrich BERGES, Christoph BÖRKER Tyana 1996-1997	315
Serra DURUGÖNÜL 1997 Yılı İçel İli (Antik Dağlık Kilikya) Yüzey Araştırması	329
Nicholas K. RAUH Dağlık Kilikiya Yüzey Araştırma Projesi: 1997 Sezonu Raporu	339
Cevat BAŞARAN Parion 1997 Sezonu Raporu	349
Engelbert WINTER Ein Historisch-Topographischer Survey in Kommagene 1997	365
Bülent İPLİKÇİOĞLU, A.Vedat ÇELGİN, Güler ÇELGİN Termessos ve Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırmaları 1997	381
Thomas CORSTEN Kibyra 1997	387
Thomas DREW-BEAR Phrygian Votive Steles in the Museum of Anatolian Civilizations	391
Wolfgang BLÜMEL Epigraphische Forschungen im Westen Kariens 1997	403
Mustafa Hamdi SAYAR Kilikya'da Epigrafi-Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1997	409

Mustafa Hamdi SAYAR

Doğu Trakya’da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 423

Tayfun YILDIRIM, Tunç SİPAHİ

1997 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları 433

S.Yücel ŞENYURT

Nevşehir İli 1997 Yılı Yüzey Araştırması 451

A.Tuba ÖKSE

Sivas İli 1997 Yüzey Araştırması 467

ARTVIN VE ÇEVRESİNDEKİ TÜRK-İSLAM ESERLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI 1997

Osman AYTEKİN*

Artvin ve çevresindeki tüm kültür varlıklarıyla 1992 yılından beri ilgilenen bir akademisyen olarak, 1997'de ilkini gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmasındaki amacımız, günümüze kadar bilimsel incelemesi yapılmayan yöredeki Türk-İslam eserlerini tespit etmek, hali hazırdaki durumlarını belgelemek, korunmaları için sivil ve resmi birimlerin dikkatlerini çekmek, yayın yoluyla tanıtımlarını yaparak, ülke kültür ve turizmine katkıda bulunmaktır.

Söz konusu araştırma Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'nın maddi destekleri¹, Artvin Valiliği'nin araba teminiyle² Bakanlık temsilcisi Ankara Etnoğrafya Müzesi'nden Şinasi Dayan ve üniversitemiz elemanlarından Nurcihan Yıldırım'ın katılımlarıyla, 15.08.1997-27.08.1997 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir³.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin serhat illerinden biri olan Artvin, nüfusunun azlığı ve coğrafi küçüklüğüne rağmen zengin folkloru, insanı büyüleyen doğa güzellikleri ve kültüre olan düşkünlüğüyle üniktir. Arkeologlarca geçmişine yönelik henüz bilimsel bir kazı yapılmadığı gibi, var olan etnoğrafik eserlerin kendi topraklarında sergilenmesini sağlayacak olan bir müzesi de yoktur. Ancak bizim de içinde bulunduğumuz yüzey araştırmaları göstermektedir ki, kültür ve tabiat varlıkları açısından çevredeki illerden hiç de geri kalır yanı

---

* Yrd.Doç.Dr.Osman AYTEKİN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Kampüs-VAN

- (1) "Artvin ve Çevresindeki Mimari Eserler" konulu projemize kısıtlı da olsa maddi kaynak sağlayan araştırma fonu başkanı Sn.Prof.Dr.Abdüselam Uluçam'a ve yetkililerine teşekkür ederim.
- (2) Araştırmamız esnasında ilgilerini esirgemeyen dönemin Artvin Valisi Sayın Selahattin Onur başta olmak üzere İl Kültür Müdür Vekili Mustafa Yılmaz, Türk Telekom Bölge Baş Müdürü Hamdi Zengin, şoför Tekin Dolan ve tüm emeği geçen hemşehrilerime şükranlarımı sunarım.
- (3) Konumuz kapsamındaki yapıların elverişli slaytlarını çekmek için 12-14 Nisan 1998 tarihleri arasında ikinci kez bölgeye gidilmiştir. Artvin Valisi Sayın Ömer Büyükkent, Orman Bölge Baş Müdürü Fikret Koçak, Orman Bölge Baş Müdür Yardımcısı İsmail Hakkı Bulut ve şoför Bekir Soydan'a ulaşımlarımızdaki katkılarından dolayı teşekkür borçluyum.

bulunmuyor Artvin'in. Dileriz yakın gelecekte, Çoruh Irmağı'nın üzerinde yapımına başlanan barajların yanı sıra, sanat eserleriyle de önemsenir olur⁴.

Geçmişte Coroksi, Corok, Kolhis ve Livane olarak bilinen Artvin⁵ bir Ortaçağ kentidir. Günümüzde ekseriyeti korunan ilk mimari yapılar İ.S.V. yüzyıldan sonra şekillendirilmiştir, Bagratlı Hristiyan Gürcülerince. Bu dönemde bir inanç uğruna tüm zorluklar aşılmış, çağımız insanını hayrete düşüren abartısız anıtsal ve bir o kadar da sanatsal manastır kiliselerle onlar kadar olmazsa da adeta kartal yuvası görünümündeki küçük kalelerle donatılmış Çoruh'un vadileri⁶. Yörenin XII. yüzyıldan sonra eski ihtişamını kaybettiği mimarideki durgunluktan anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıl ise bölgede kültürel değişimin yaşandığı, Osmanlı hakimiyetini doğrularken⁷, bu dönemde mevcut yapılar kısmen tamir edilmiş ve yeni sahiplerinin inançları doğrultusunda kullanılmıştır. Ne varki, uzun yıllar var olanın üzerine pek birşey konamamış ve bu sahada beklenen atılımlar gerçekleştirilememiştir. Bir ara toparlanırlar gibi olmuşsa da 1878'deki Rus hakimiyeti, 1921'e kadar süren çileli ve içe kapınık günlerin belirleyicisi olmuştur⁸.

Ünlü seyyahımız Evliya Çelebi'nin çok az yer verdiği⁹ çevredeki sanat eserleriyle ilişkin yazılanlar genellikle tanıtıma yönelik, bilim disiplininin uzak, kısa ve birbirinin tekrarı şeklinde olmuştur¹⁰. İlk kez 1982 yılında, Gayri Menkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nca Ankara'dan görevlendirilen uzmanlarca çeşitli dönemlere ait 37 eserin tescili yapılmıştır¹¹. Bunun ardından 1984'te Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yayımlanan kitapta, çoğu cami olmak üzere 28 eserin tanıtımı yapılmıştır¹². Üniversitelerimiz bünyesindeki incelemeler ise 1980'li yıllarda başlamış ve bugüne kadar 3 lisans, 2 yüksek lisans, 2 de doktora olmak üzere toplam 7 araştırma yapılmış olup, ekseriyeti Ortaçağ Dönemi'ne yöneliktir¹³. Yabancı bilim adamlarının yöredeki sanat eserlerine ilgileri, XX. yüzyılın başından itibaren aksamadan sürmüş ve sadece Ortaçağ Dönemi'ne ait Hristiyan

- (4) 26 Nisan 1998 tarihinde Çoruh Suyu'nun üzerinde Deriner Barajı'nın yapımına başlanmıştır. Çoruh ve kolları üzerinde buna benzer 10 adet daha hidroelektrik amaçlı barajların yapımı programlanmıştır. Sevinecek husus, baraj sularının altında çok az sayıda tarihi eserin kalıyor olmasıdır.
- (5) D.Kınık, "Artvin" *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I. İstanbul, 1997. s.145.
- (6) Geniş bilgi için bkz. M.Kadiroğlu, *Doğu Anadolu'da IX-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları, Işhan Manastırı* (Basılmamış Hacettepe Üniv. Sos.Bilim.Enst.Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 1989); Kadiroğlu, *The Architecture of the Georgian Church at Işhan*, Frankfurt, 1991; O.Aytekin, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, 1996 (Kültür Bakanlığı'nda Baskıda); V.Beridze, *Zveli Kartuli Horotmazgreba (Eski Gürcü Mimari-Si-Gürcüce)*, Tiflis, 1974; R.W.Edwards, "The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marclands of Northeast, Turkey" *DOP* .Sayı:40, Washington, 1986, s.165-182.
- (7) M.F.Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, Ankara, 1976, s.20
- (8) M.A.Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara, 1971, s.46
- (9) Evliya Çelebi, *Seyahatname* (Üçdal Neş.)I-II, İstanbul, 1986, s.630-632.
- (10) Ü.Özmen, *Kent Kenti Türkiye- Artvin*, İstanbul, 1969.
- (11) Günümüzde, Trabzon Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu kapsamında olan Artvin'in tescili yapılmış kaç eseri olduğu tam olarak belirlenememiştir.
- (12) *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler- Artvin İli*, 1984.
- (13) Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ortaçağ dönemine ilişkin ilk kapsamlı araştırmayı, Sayın Dr.Mine Kadiroğlu Leube yapmıştır. Orhan Dedebe, Vahip İrmış ve Zehra Abban'ın çalışmaları lisans seviyesinde, bizim çalışmamız ise tüm eserlere yönelik olarak mastır ve doktora düzeyinde olmuştur.

mimarisine yer verilmiştir¹⁴. Bunlara ilaveten 1995 yılında Dr. Mine Kadiroğlu Leube ve Yrd. Doç. Dr. Kemalettin Köroğlu başkanlığında sürdürülen yüzey araştırmalarıyla da Artvin'in Ortaçağ Dönemi ve öncesine ait mimari kalıntılarla, yerleşim yerleri tespit edilmeye çalışılmaktadır¹⁵.

Yöreyle ilişkin literatür incelendiğinde görülecektir ki, Artvin ve ilçelerindeki Türk İslam eserlerine ilişkin en kapsamlı çalışma tarafımızca yapılmıştır¹⁶. Ancak, giriş kısmında da vurgulandığı gibi, 1997 yılında başlattığımız yüzey araştırmasındaki asıl hedefimiz elimizdeki hazır potansiyeli değerlendirmek değil, zaman açısından ulaşamadığımız veya konunun bütünlüğü açısından yer veremediğimiz yöredeki söz konusu eserleri incelemektir. Bu çerçevede belirli bir gruplandırmaya gidilmiş; ilk yıl camiler olmak üzere, sivil mimari (tarihi evler), mezarlıklar ve mezar taşları ile diğer tüm Türk-İslam eserlerinin araştırılması tamamlanmış olacaktır.

Yöredeki Türk-İslam eserlerinin başında camiler gelmektedir. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı egemenliğinde şekillenen bu yapıların ekseriyeti halkın kendi gücüyle olmak üzere XVIII-XX. yüzyıllara aittir. Bu araştırmamızda tanıtımını yapacağımız camiler de dahil olmak üzere, bizim tespitlerimizle Artvin ve ilçelerinde toplam 48 adet tarihi cami bulunmaktadır. Biraz daha özveri gösterilebilirse bu sayı artabilecektir.

1. *Sarıbudak Köyü Camii*: Artvin merkez ilçeye bağlı köyün (Çizim: 1) üst kısmında yer alan yapı, harime giriş kapısı üzerinde bulunan Osmanlıca kitabesine göre¹⁷ H.1316 (M.1877) tarihinde köy halkınca, Zığapırlu Pehlivanoglu Ahmet ustaya yaptırılmıştır.

Kitabenin Okunuşu

Maşallah

Amere Zığapırlu

Pehlivanoglu

Ahmed Usta

Zehi mescid-i mübarek ferah-bahşdır

Makam-ı firdevs-i a'ladan nişandır bu.

İhlasiyle giran asi irar lutfe

Ne hoş ziyetluterin makamdır bu.

İşbu hayrata sa'y eden mü'minlerin

Ola şad ruhları yevme'l -kıyametdir (?) bu.

.....

-
- (14) Başlangıçta Rus araştırmacıları olmak üzere çeşitli yabancı ülkelerden 20'ye yakın bilim adamı bölgenin Ortaçağ Dönemi eserleriyle ilgilenmişlerdir. Bunlardan en önemli çalışmayı 1917'de Rus arkeoloğu E.Takaşvili ekibiyle birlikte yapmıştır. Bkz.Takaşvili, *1917 Giliş Çorkgologışri Eksaedihic Şebzet Sckertveloui (1917 yılında Gürcistan'ın Güneyinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar-Gürcüce)*, Tiflis. 1960.
- (15) Bkz.Kadiroğlu, "1995 Yılı Tao-Klardjetie Yüzey Araştırması." *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 21-31 Mayıs 1996, I.Ankara, 1997, s.397-421; K.Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması" *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 21-31 Mayıs 1996, I.Ankara 1997, s.369-395.
- (16) 1992-1996 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğumuz incelemelerle Artvin'in başlangıçtan Osmanlı Dönemi sonuna kadar tüm eserlere yer verilmiş olup, Ortaçağ Dönemi'nden 54. Türk-İslam Dönemi'ne ait 104 olmak üzere, toplam 158 mimari eserin tanıtımı yapılmıştır. Geniş bilgi için bkz.Aytekin, *a.g.e.*, 1996.
- (17) Kitabelerin okunmasında yardımcı olan Öğr. Gör.Erdoğan Çavuşoğlu'na teşekkür ederim.

Bina ve ta'miratına sa'y oldu bi'l-cümle bu.

.....
Murad ve maksudları.....

Kareye yakın dikdörtgen planlı, ahşap tavanlı ve kırma çatılı olan yapının kuzeyinde, dört ahşap direk üzerine oturan yanları açık, tek katlı son cemaat yeri ile minaresi bulunmaktadır (Resim: 1, 2). Cami, 4.80 m. derinliğindeki son cemaat yeri ile birlikte dıştan 19.10 x 12.60 m. ölçülere sahiptir (Çizim: 2). Kuzeydoğu köşesinde olduğu söylenen ahşap orijinal minaresinin yıkılması sonucu, günümüzdeki sekiz yüzeyli kaide üzerine yükselen silindirik gövdeli taş minare 1980'li yıllarda inşa edilmiştir. Doğu ve batı cephelerinde simetrik olarak yerleştirilmiş üstte üç, altta ikişer, kuzey ve güney cephelerinde ise üstte iki, altta da ikişer olmak üzere toplam onsekiz adet dikdörtgen formlu penceresi bulunmaktadır. Mazgal tipindeki bu pencerelerin üsttekileri küçük, alttakileri büyük tutulmuştur. Yuvarlak kemerle belirlenmiş, dikdörtgen çerçeve içindeki düz atkı taşlı kapıyla girilen harimin kuzey bölümünde, ahşaptan, köşklü mahfili bulunmaktadır (Resim: 3). Mihrabı sade, minberi ise yenilenmiştir. Cepheleri moloz taşla inşa edilen yapının, güney ve kuzey duvarları biraz daha kalın tutulmuştur. Çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır. İbadete açık bulunan caminin özellikle iç kısmı yöre sakinlerince tamir edilmiştir. Yapının en dikkat çeken yönü, harim ve son cemaat yeri tavanlarındaki farklı renklerle vurgulanmış göbek süsleridir.

2- *Bağlıca Köyü Camii*: Ardanuç ilçesine bağlı köyün (Çizim: 1) Orta Mahalle'sinde bulunan yapı, harime girişi sağlayan kapının sağ yan köşesinde bulunan Osmanlıca kitabesine göre H.1251 (M.1835) tarihinde inşa edilmiştir.

Kitabenin Okunuşu

Maşallah

Hoş mescid kurmuş

Ücret ödenmez mahz-ı ahiret kılmış

Sene 1251

Kareye yakın planlı, ahşap tavanlı ve semerdam çatılı olan yapının kuzeyinde sonradan eklenmiş tek katlı son cemaat yeri bulunmaktadır¹⁸. Minaresi yoktur (Resim: 4). Caminin harimi dıştan 9.70 x 8.60 m. ölçülere sahiptir (Çizim: 3). Kuzey ve batı cephelerinde birer, doğuda iki, güneyde üç olmak üzere toplam yedi adet penceresi bulunmakta olup, doğudaki biri hariç diğer tüm pencereler cephelerin üst kısımlarına açılmıştır ve mazgaldır. İki kademe-den oluşan yuvarlak kemerli kapı açıklığıyla harime girilmektedir (Resim: 5). Harim, içten ahşap bir merdivenle çıkılan "U" biçimli ve köşklü ahşaptan mahfile sahiptir. Üzeri badanalanmış mihrabı sade ve taştandır (Resim: 6). Minberi ahşaptan olup, önemli bir özelliği yoktur. Yapının cepheleri yatay hatla kuvvetlendirilen moloz taşla inşa edilmiştir. Çatı orijinalde alaturka kiremitle kaplı iken, günümüzde tümüyle yenilenmiş ve sac (çinko) örtüye dönüşürülmüştür. İbadete açık bulunan yapı onarıma muhtaçtır. Oldukça küçük boyutlu caminin ahşap aksamında oyma tekniğiyle yapılmış çeşitli süslemeler bulunmaktadır.

(18) Ağustos 1997'de yapıyı araştırmaya gittiğimizde son cemaat yeri yenilenmek üzere kaldırılmıştı. Nisan 1998'de gittiğimizde ise etrafı tümüyle kapalı, ahşaptan basit işçilikli bir son cemaat yeri eklenmişti. Köyde incelemelerimiz esnasında bize eşlik eden köy öğretmeni Kasım Özdemir'e şükran borçluyum.

3. *Bulanık Köyü Camii*: Ardanuç ilçesine bağlı köyün (Çizim: 1) merkezinde bulunan yapı, harim kapısı üzerinde yer alan Osmanlıca kitabesine göre Şerife Hatun tarafından yaptırılmış, H.1292 (M.1875) tarihinde ise halkın katkılarıyla onarılmıştır.

Kitabenin Okunuşu

Merhume Şerife Hatun asarı olmuş iken muhac-ı tamir
Hasan Tahsin'in nakdine-i himmet ve ahali gayretiyle oldu ma'mur
Müzeyyen cami-i şerifin inşasına her kim eylediyse ikdam
Mevla dü cihanda cümlesin eyle aziz ve mesrur
'Amile Anenzli)-(?) usta Ali
Ve refiku usta Osman
Fi sene 1292

Ketebehu'l-hakiru'l-fakir Hasan Tahsin

Kare planlı, ahşap tavanlı, kırma çatılı olan yapının kuzeyinde etrafı kapalı, iki kattan oluşan son cemaat yeri ve ahşaptan minaresi bulunmaktadır (Resim :7). 5.50 m. derinliğindeki son cemaat yeri ile birlikte yapı dıştan 16.60 x 11.60 m. ölçülere sahiptir (Çizim: 4). Güney cephesinde altı üstlü simetrik olarak yerleştirilmiş, üsttekileri küçük, ikişerden dört, kuzey cephesinde pencere bulunmazken, doğu ve batı cephelerinin sadece üst kısımlarında ikişer pencere olmak üzere, toplam sekiz adet mazgal pencereye sahiptir. İki kattan oluşan son cemaat yeri birbirinden irtibatsız olarak düzenlenmiş olup, alt kat toplam altı, üst kat ise beş pencere ile aydınlatılmıştır. Harime giriş, dikdörtgen çerçeve içine alınmış, yuvarlak kemerli kapı açıklığıyla sağlanmaktadır. Harimin kuzey bölümünde içten ahşap merdivenle çıkılan, ahşaptan, köşklü mahfili bulunmaktadır (Resim: 8). Mahfile 1961 yılında doğu ve batı kolları eklenmiştir. Mahfilden son cemaat yerine açılan bir kapı yer almaktadır. Düzgün kesme taştan olan mihrabı sade ve orijinallliğini muhafaza etmektedir (Resim: 9). Minberi ahşaptan olup, önemli bir özelliği yoktur. Çatı günümüzde saca kaplanmıştır. Son cemaat yerinin alt katında bulunan ocakla irtibatlı olarak, çatıda tuğladan bacası dikkat çekmektedir. Oldukça kalın tutulan cephe duvarları sıvanarak kapatılmıştır. İbadete açık olan yapının etrafında haziresi bulunmaktadır. Yapıda dikkat çeken en önemli unsurlar olarak; ahşap minaresi, orijinallikleri bozulmamış düzgün kesme taştan kapı ve mihrabı ile mahfil tavanına yerleştirilen göbek süsü sayılabilir.

4. *Aydın Köyü Camii*: Ardanuç ilçesine bağlı köyün (Çizim: 1) Ağaçgiller Mahallesi'nde bulunan yapı, Aşağı Cami olarak da bilinmektedir. Harim kapısı üzerinde bulunan Osmanlıca kitabesine göre cami H.1169 (M.1756) tarihinde Yeğen Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Kitabenin Okunuşu

Sahibu'l hayr Yeğen (?) Ahmet Paşa
Her halde mu'in ola Allah
Etti bir ma'bed-i şerif bina
Kıldı hayrat hasbeten lillah
Ede (?) ehl-i edebi ukbada
Mağfiret ede hazret-i Allah
Dedi zari hafiften tarih
"Uscudu fihi ve'zkuru lillah" Sene 1169.

Kareye yakın planlı, ahşap tavanlı, kırma çatılı olan yapının kuzeyinde etrafı kapalı son cemaat yeri ve minaresi bulunmaktadır (Resim: 10). Yapı, 4.00 m. derinliğindeki son cemaat yeri ile birlikte dıştan 15.10 x 9.70 m. ölçülere sahiptir (Çizim: 5). Ahşap minare, harimin kuzeybatı köşesine yerleştirilen ahşap dikme üzerinde yükselmekte olup, silindirik gövdeye sahiptir. Doğu ve batı cephelerinde üst üste simetrik olarak yerleştirilmiş ikişer, kuzeyde sadece alt bölümde iki, güneyde ise yine üst üste simetrik olarak yerleştirilen ikişerden dört olmak üzere toplam on adet, üsttekileri mazgal olarak düzenlenmiş, birbirine yakın ölçülere sahip pencereleri bulunmaktadır. Kuzey cephesindeki her iki pencere, aynı zamanda mahfile duvar içinden çıkış sağlayan merdivenlerin yerleştirildiği kapı işlevini üstlenmişlerdir. Sivri kemerle belirlenen basık kemerli kapı açıklığıyla harime giriş sağlanmaktadır. Harimin kuzey bölümünde ahşaptan, köşklü mahfili bulunmaktadır (Resim: 11). Daha sonra doğu ve batı kolları eklenmiştir. Düzgün kesme taş sahip olan harim kapısı ve mihrabı abartılı olarak boyanmıştır (Resim: 12). Minberi ahşap olup, özelliksizdir. Cepheleri sıvanarak badanalanmıştır. Çatısı sac örtüye sahiptir. Yapı ibadete açık olup, onarıma ihtiyacı vardır. Caminin kuzeydoğu köşesinde H.1249 (M.1833) tarihli, tarihi bir çeşmesi yer almaktadır. Oldukça kalabalık olan köyün, kiliseden çevrilen ikinci bir camisi daha bulunmaktadır.

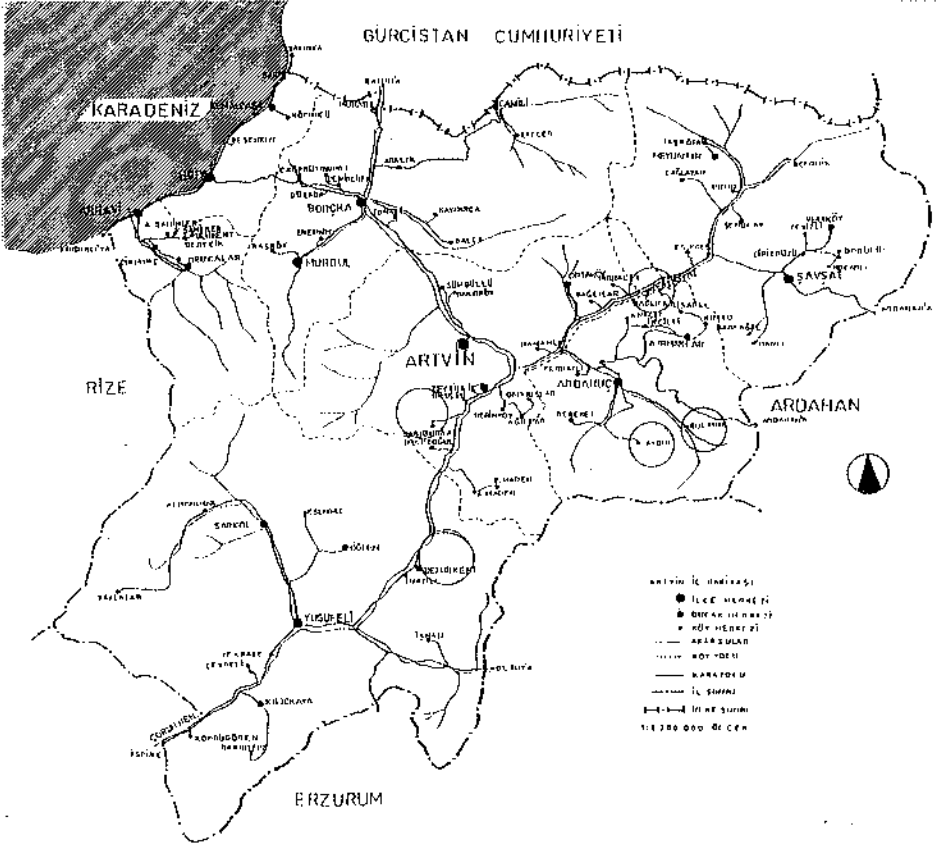
5. *Demirkent Köyü Camii*: Yusufeli ilçesine bağlı köyün (Çizim: 1) merkezinde bulunan yapının kitabesi bulunmadığından, başlangıçta kilise olan bu yapının hangi tarihte camiye çevrildiği kesin olarak bilinmemektedir. Harimin doğu cephesi üzerindeki bir taşta H.1250 (M.1834) tarihi bulunmaktadır. Yöre sakinlerine göre bu tarih, günümüze ulaşamamış ahşap minareye aittir. Böylece en geç 1834 yılında yapının cami olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kare planlı, ahşap tavanlı, kırma çatılı olan yapının kuzeyinde ahşaptan iki katlı son cemaat yeri ve orijinal olmayan minaresi bulunmaktadır (Resim: 13). Yapı, 3.20 m. derinliğindeki son cemaat yeri ile birlikte dıştan 16.25 x 12.75 m. ölçülere sahiptir (Çizim: 6). Yaklaşık on yıl önce yıkılan orijinal minaresinin yerine, günümüzdeki 1988 yılında, farklı bir köşede betonarme olarak yapılmıştır. Doğu ve batı cephelerinde aynı düzenle yerleştirilmiş üstte ikişer, altta birer, güneyde üst üste simetrik olarak yerleştirilmiş ve diğerlerinden daha büyük tutulmuş ikişerden dört, kuzeyde ise sadece altta iki olmak üzere toplam oniki adet mazgal penceresi bulunmaktadır. İkinci bir yuvarlak kemerle vurgulanan yuvarlak kemerli kapı açıklığıyla harime girilmektedir (Resim: 14). Harimin içinde "U" planlı ve köşklü, ahşaptan mahfil yer almaktadır (Resim: 15). Mihrabı özelliksizken, ahşap minberi baştan sona çeşitli oyma şeklindeki motiflerle hareketlendirilmiştir (Resim: 16). İki katlı olan son cemaat yeri yedi ahşap direk üzerine oturtulmuş olup, beş gözlü olarak planlanmıştır. Buranın üst katına çıkış, harimin kuzeydoğu köşesine yerleştirilen kapıyla irtibatlı olarak ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Ayrıca, son cemaat yerinin üst katından mahfile açılan bir kapı bulunmaktadır. Cephelerinde moloz taş kullanılmıştır. İçten tümüyle, dıştan ise kısmen sıvanmıştır. Çatısında alaturka kiremit bulunmaktadır. İbadete açık olan cami onarıma muhtaçtır. Yapının en dikkat çekici yönü; hari-

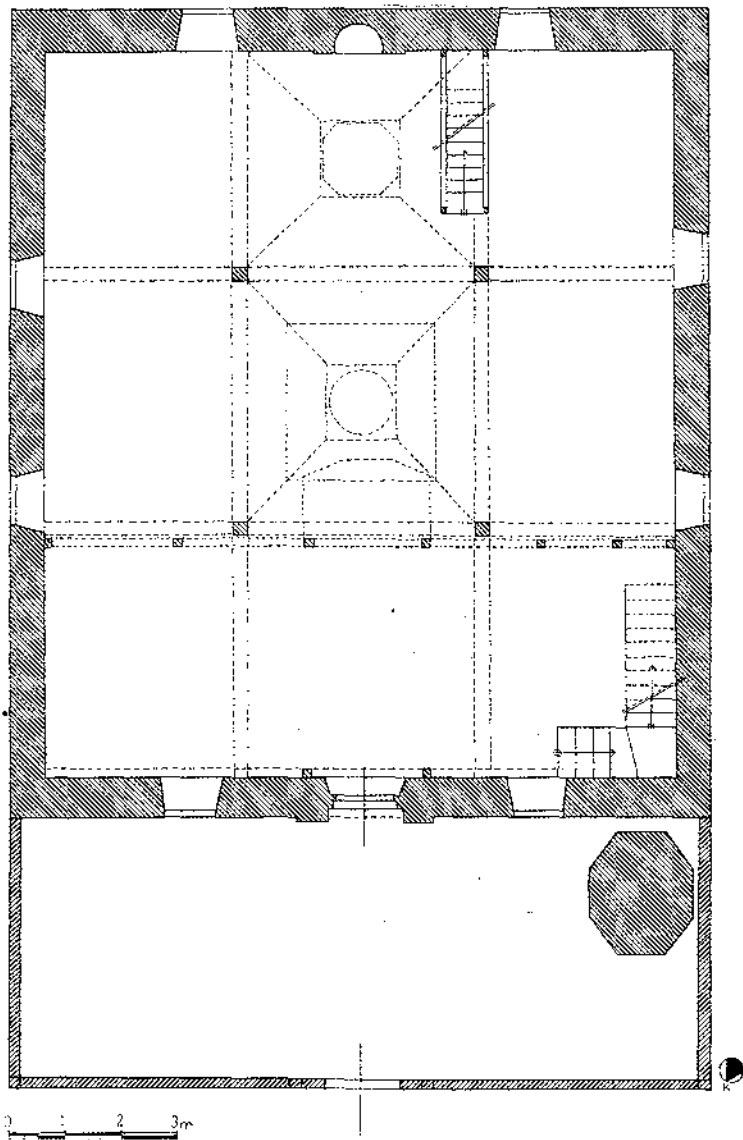
me giriş sağlayan ahşap kapı kanatları (Çizim: 7), ahşap minber (Çizim: 8, 9) ve mahfile ait tüm ahşap aksamda görölen zengin ağaç oymacılığıyla, harim tavanında bulunan göbek süsüdür.

Sonuç olarak; bu araştırmanın da doğrulanmıştır ki Artvin ve ilçelerinde sayıca az da olsa henüz bilinmeyen Türk-İslam eserleri bulunmaktadır. Yörede, Ortaçağ ve öncesinin yanı sıra, Osmanlı Dönemi'nin de inceleniyor olması, bütünü tamamlayıcı önemli bir şans olarak görölmelidir. Ancak, çok zengin bir mirasın sahibi olan bizler, ne yazık ki, kültür varlıklarımıza karşı izlediğimiz politikalarda henüz tutarlı bir sonuca ulaşabilmiş değiliz. Bu, halen kullanmakta olduğumuz eserleri bile tam olarak koruyamamaklığımızla da anlaşılmaktadır.

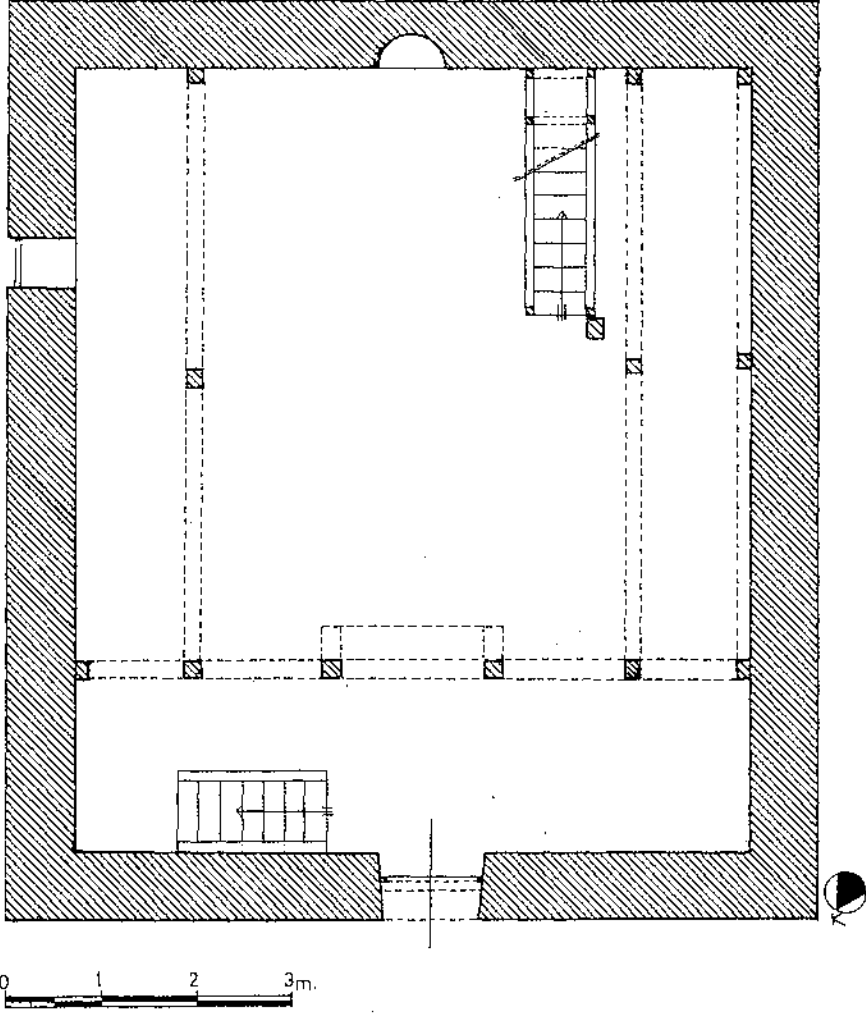

Çizim 1: Artvin il haritası.

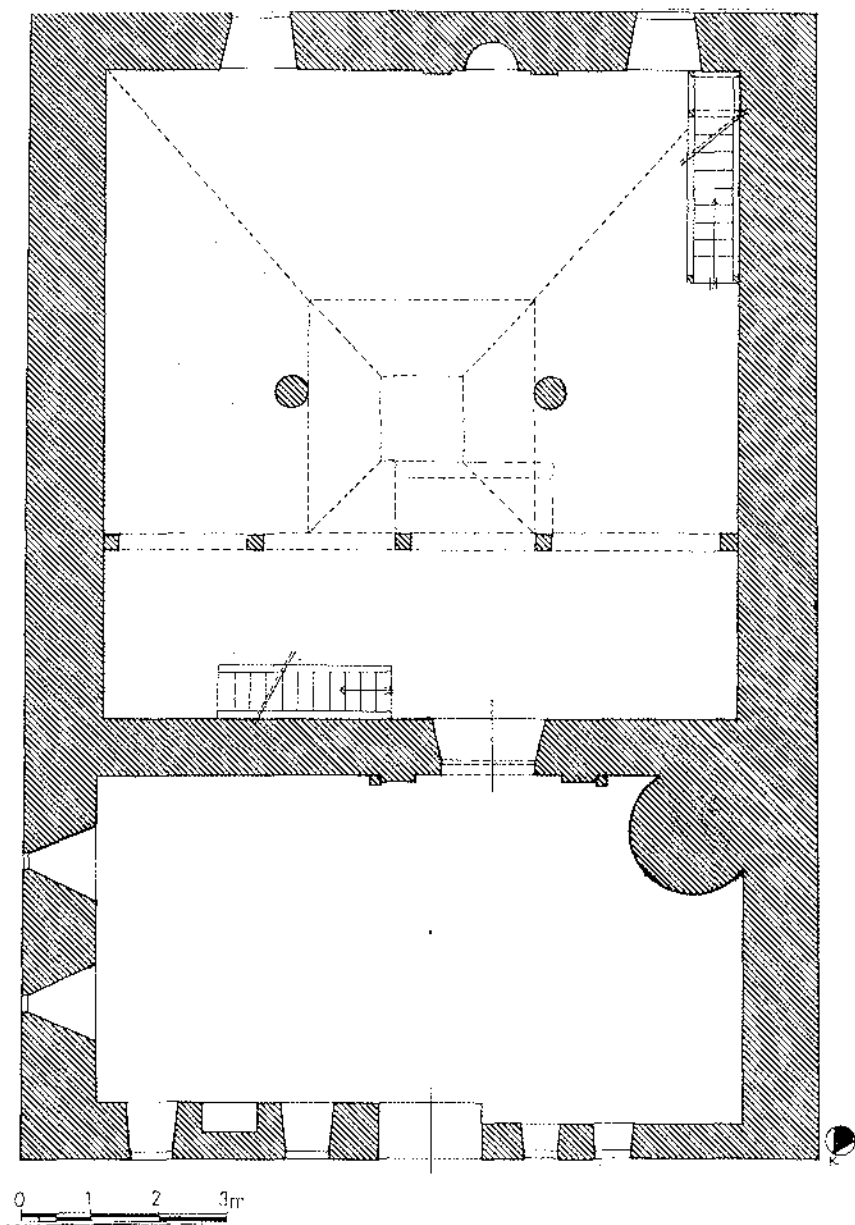
Çizim 1 : Artvin il haritası

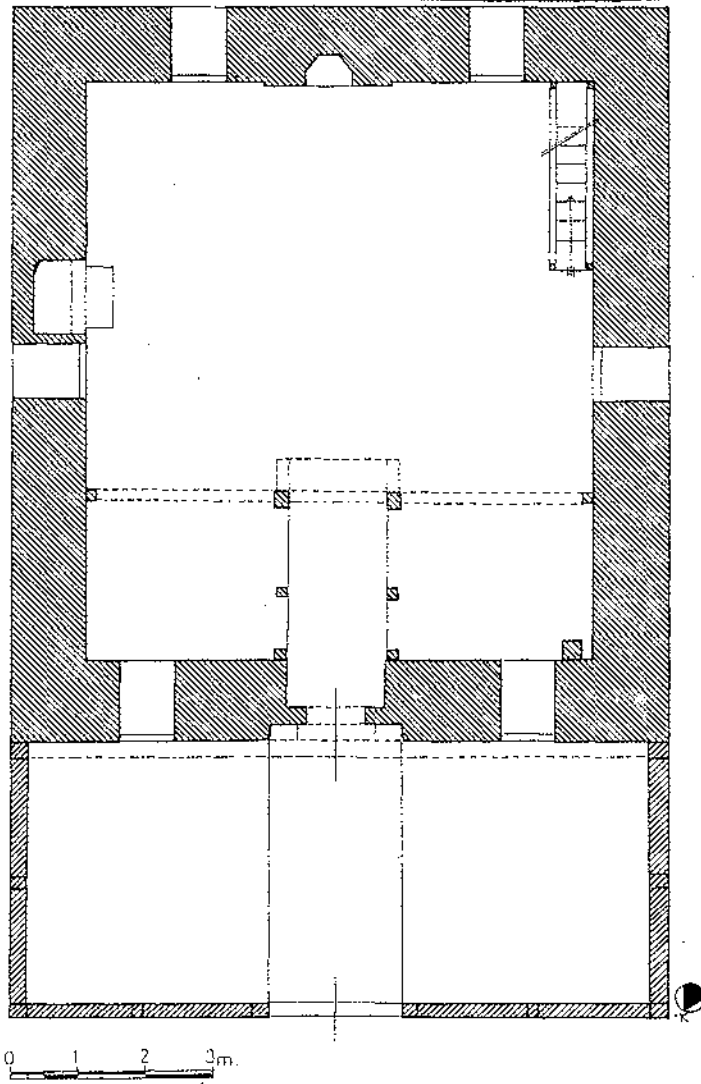

Çizim 2 : Artvin (Merkez), Sarıbudak Camii plânı (97' O. Aytekin)

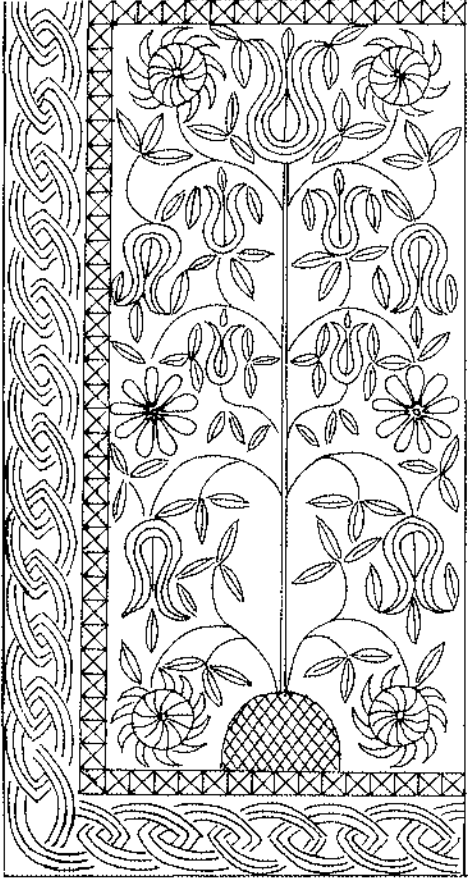
Çizim 3 : Ardanuç, Bağlıca Camii plânı (97'O.Aytekin)

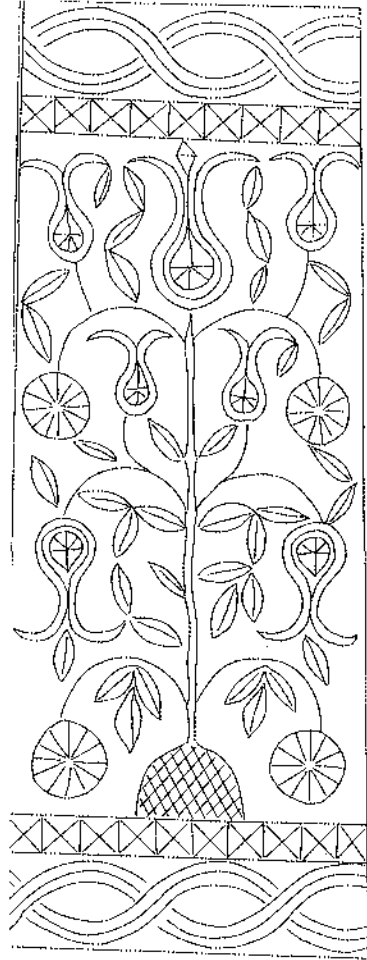
Çizim 5 : Ardanuç, Aydın Camii plânı (97' O.Aytekin)

0 5 10 15 cm.

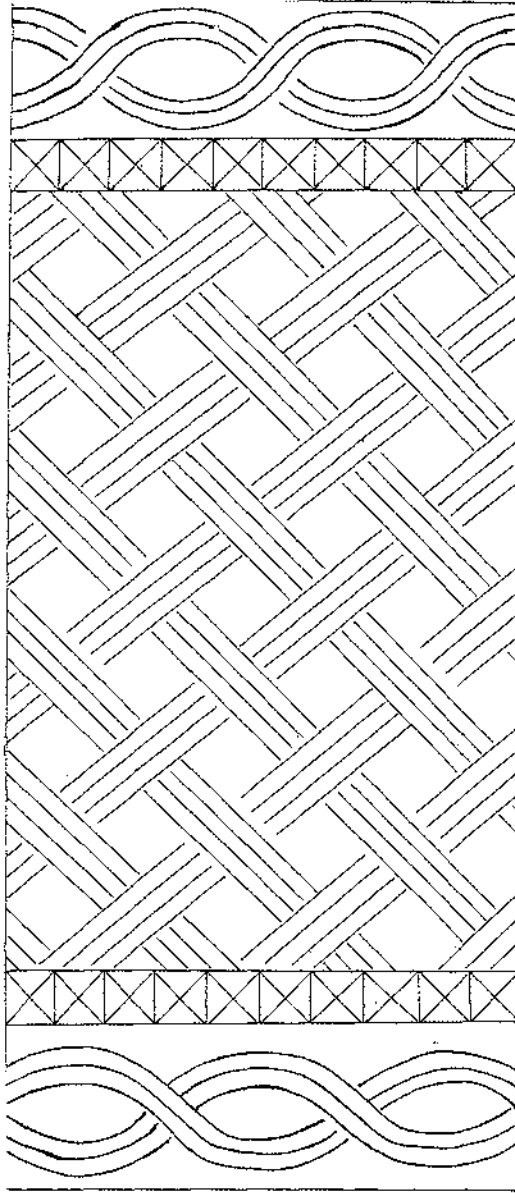
**Çizim 7 : Yusufeli, Demirkent Camii
kapı süslemesi, detay (97' N.
Yıldırım)**

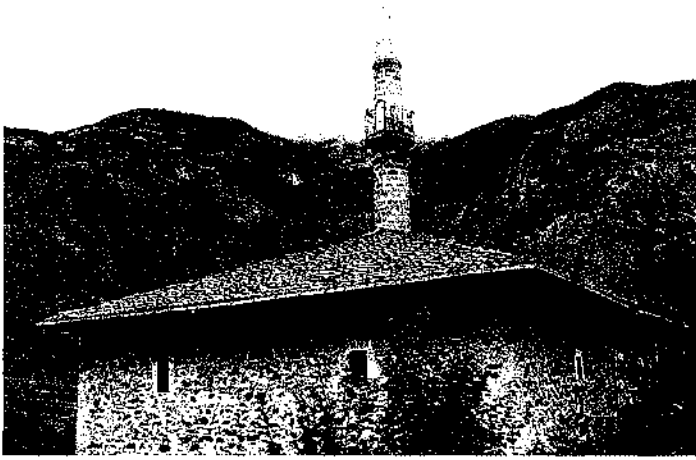
5 10 15 cm.

**Çizim 8 : Yusufeli, Demirkent Camii, min ber
süslemesi, detay (97' N. Yıldırım)**

Çizim 9 : Yusufeli, Demirkent Camii minber süslemesi, detay (97' N.Yıldırım)

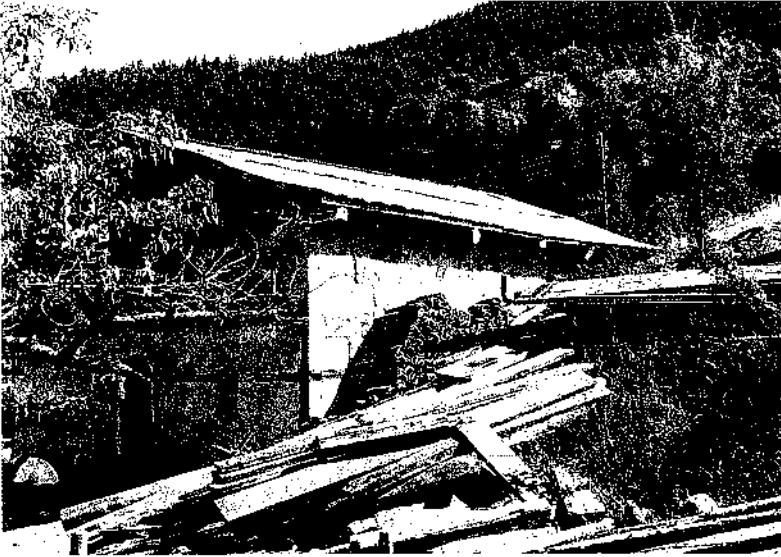
Resim 1 : Artvin (merkez), Sarıbudak Camii, genel

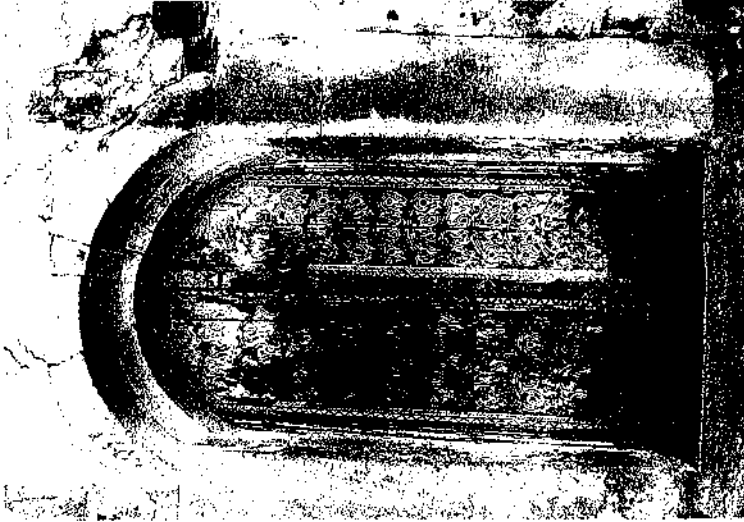
Resim 2 : Artvin Merkez, Sarıbudak Camii, son cemaat yeri

Resim 3 : Artvin, Merkez, Sarıbudak Camii, mihrabı

Resim 4 : Ardanuç, Bağlıca Camii, genel

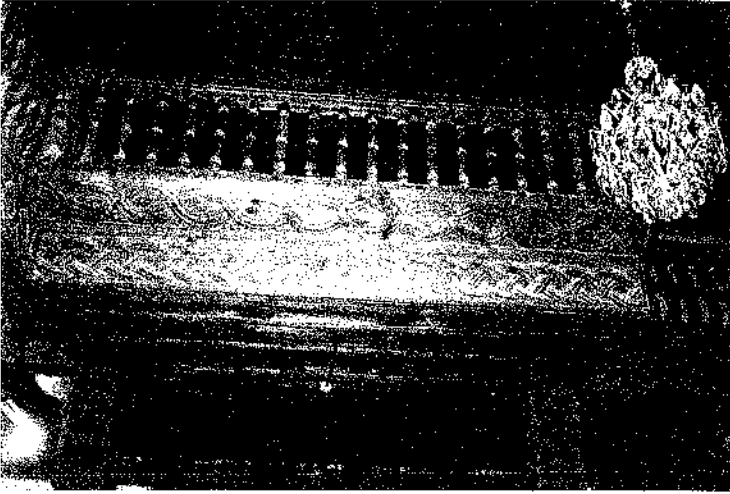
Resim 5 : Ardanuç, Bağlıca Camii, harim kapısı

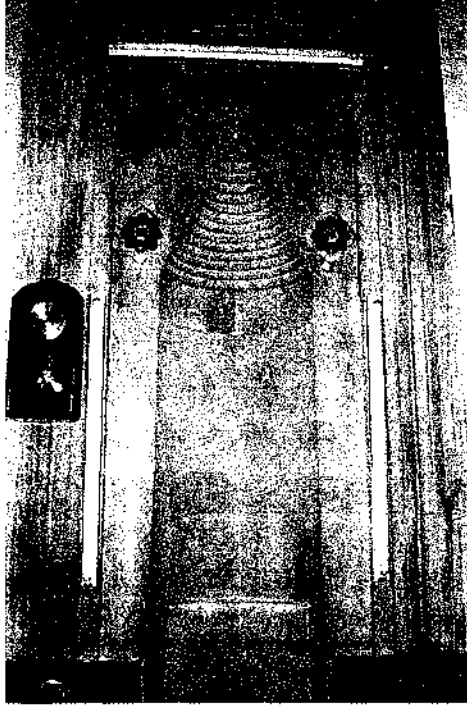
Resim 6 : Ardanuç, Bağlıca Camii mihrabı

Resim 7 : Ardanuç, Bulamık Camii, genel

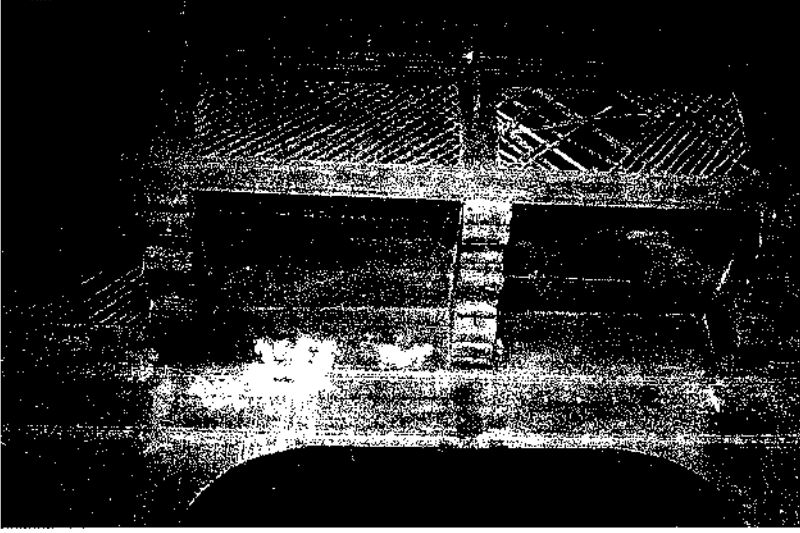
Resim 8 : Ardanuç, Bulamık Camii, mahfil köşkü

Resim 9 : Ardauç, Bulanık Camii mihrabı

Resim 10 : Ardauç, Aydın Camii, genel

Resim 11 : Ardıncı, Aydın Camii, mahfil köşkü

Resim 12 : Ardıncı, Aydın Camii, mihrabı

Resim 13 : Yusufeli, Demirkent Camii, genel

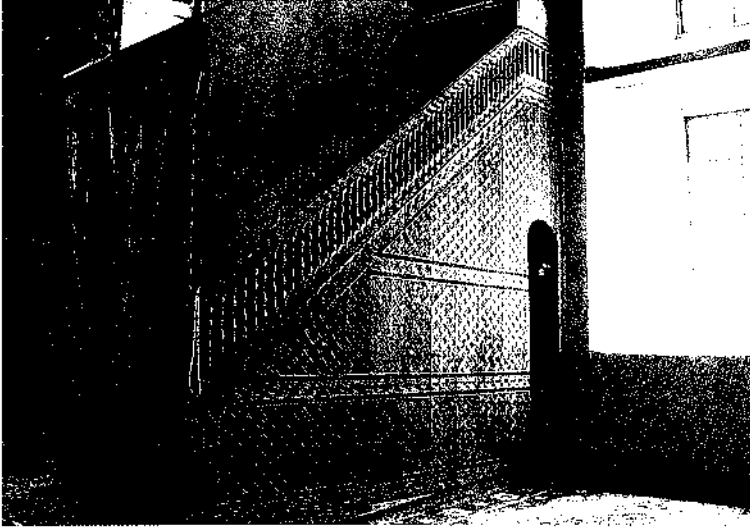

Resim 14 :Yusufeli, Demirkent Camii, harim kapısı

Resim 15 : Yusufeli Demirkent Camii mahfil

Resim 16 : Yusufeli, Demirkent Camii minberi

18.-19. YÜZYILLARDA NİĞDE VE ÇEVRESİNDE HİRİSTİYAN DİNİ MİMARİSİ

Sacit PEKAK*

Niğde ve çevresindeki, Osmanlı idaresi altında yaşayan gayrimüslim vatandaşların inşa ettiği, çoğu 18.-19. yüzyıllara ait kilise ve manastırlar, ilk kez 1988 yılında Ebru Parman tarafından yayınlanmıştır. Parman makalesinde, Niğde yakınlarındaki Hasaköy (Sasima), Konaklı (Misli/Misthi/ Musthila), Hammamlı (Gordiason), Kumluca (Aravan, Barnwa/Orbada), Fertek, Küçükköy (İlimason/İloson) ve Hançerliköy (Dermason/ Dylmusun/ Telmisos/ Termisos) yerleşimlerindeki çoğu anıtsal boyutlardaki kiliseleri ele almış, planlarını ilk kez yayınlamıştır¹.

1997 yılında Niğde ve çevresindeki Parman'ın makalesinde yer almayan kiliseleri saptamak amacıyla, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile bölgede çalışılmış ve yukarıda adı geçen kiliselerin dışında, on üç yerleşimde (Harita), on sekiz yeni kilise saptanmış ve belgelenmiştir². Böylece, Niğde ve çevresinde, 18.-19. yüzyıllarda inşa edilmiş kilise sayısı 25'e çıkmıştır³.

1. NİĞDE MERKEZ

Günümüzde Niğde merkezinde, biri cami olarak kullanılan üç kilise bulunmaktadır. Niğde'yi 19. yüzyıl sonunda gören Lebides⁴ ve 20. yüzyıl başın-

* Yrd. Doç. Dr. Sacit PEKAK, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Beytepe / ANKARA

(1) E. Parman, "Niğde Çevresi Araştırmaları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5/Sayı 2/ Aralık 1988, s.123-148

(2) Çalışmalarımız sırasında bakanlık temsilcisi olarak yardımlarını gördüğümüz Hamdi Ekiz'e teşekkürlerimi sunarım. Çalışmalarımızda bana büyük yardımda bulunan, planları çizen öğrencim Nihal Elvan'a, arazi çalışmalarımızı destekleyen Niğde Üniversitesi Rektörü Sayın Ramazan Taşdurmaz'a, gezilerimiz sırasında sabırla bizi köylere götüren Hüsamettin Bey'e ve her an yardım ve desteğini gördüğüm Niğde Müzesi Müdürü Erol Faydalı ile müze çalışanlarına teşekkürü borç bilirim.

(3) Bor'un güneyindeki Kavuklu Köyü'nde de bir kilisenin varlığı öğrenilmiş, ancak zaman yetersizliği nedeniyle bu köye gidilememiştir. 1998 yazında Bor'un güneyi araştırılacaktır.

(4) A.M. Lebides için bkz. F. Hild ve M. Restle, *Kappadokia, Charsianon und Lykandos, Tabula imperii byzantini*, Band 2, Wien 1981, s. 243

da Rott⁵ üç kilisenin ismini vermektedir. Yazarların bildirdiğine göre, Niğde'de 1861 yılına kadar ayakta olan H. Prodromos Manastırı yıkılınca, yerine bu tarihte şehrin katedrali olarak bir kilise inşa edilmiştir. Yıkılan kilisenin paraklesionunda, rivayete göre, H. Anastasios, Kelsas, Tarasios, Antonios ve Basiliskos'un rölikleri korunmuştur. Şehirdeki ikinci kilise, günümüzde Ermeni Kilisesi olarak bilinen, eski H. Theodoros Manastırı'nın 1855 yılından sonra yenilenmesi ile H. Stephanos Kilisesi adını alan yapıdır. Lebides, şehrin güneyinde H. Anargyroi Pareklesionu adıyla bir diğer kiliseden bahsetmektedir.

1) Niğde Kilise 1, (H. Prodromos Manastırı Kilisesi/ Rum Kilisesi)

Niğde Kalesi'nin güneydoğu yamacında, Sungur Bey Camii'nin yanındaki büyük kilise olasılıkla, Lebides ve Rott'un bahsettiği, 1861'de yeniden inşa edilen H. Prodromos Manastırı'na ait kilisedir. Gerek büyüklüğü, gerek yakın çevresindeki, benzer inşa tekniği ile yapılmış binalar ve hepsinden önemlisi 1861 tarihli mermere kazınmış sekiz satırlık kitabesi gözönüne alındığında bu görüş kesinlik kazanmaktadır⁶.

Uzun yıllar Tekel deposu olarak kullanılan kilise son yıllarda boşaltılarak kaderine terk edilmiştir. Kilisenin yakınındaki, dönem özellikleri gösteren çoğu harap yapılar, burasının Niğde'nin en önemli kilisesi olduğunu kanıtlamaktadır.

Kilise üç nefli, tonoz örtülü bir bazilika'dır (Çizim: 1)⁷. Naosu üç yönden bir galeri kuşatmaktadır (Resim: 1). Aynı şekilde, kilisenin kuzey, güney ve batısını dolanan, çapraz tonozlarla örtülü bir narteks bulunmaktadır. Orta nefin tonozunda "İsa'nın Göğe Yükselişi", ayrıca duvarlarda Meryem, azizler ve meleklerden oluşan sahneler yer almaktadır.

2) Niğde Kilise 2, H. Theodoros Manastırı, H. Stephanos Kilisesi (?)/ Ermeni Kilisesi (?)

H. Prodromos Kilisesi'nin yaklaşık 150 m. güneydoğusundaki Eski Saray Mahallesi, Kible Sokak'ta daha küçük boyutlu bir diğer kilise, yöre halkınca Ermeni Kilisesi olarak adlandırılmaktadır (Resim 2). Lebides'in H. Theodoros Manastırı'na ait H. Stephanos Kilisesi olarak adlandırdığı kilise bu yapı olmalıdır. Uzun yıllar Niğde Belediyesi'nin deposu olarak kullanılan kilise günümüzde boştur. Üç nefli, tonoz örtülü bazilikal plana sahip kilisenin kuzeyinde bir paraklesion, batısında narteks bulunmaktadır. Doğudaki üç apsis düz bir duvarla sınırlanmaktadır. Yapının içinde kemer içleri ve duvarlarda, bitkisel motiflerden oluşan süslemeler görülmektedir.

(5) H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Psidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908 s. 102

(6) Çalışmamız sırasında saptadığımız bazı kitabeleri çevirecek olan Ankara'daki Yunanistan Büyükelçiliği görevlilerinden Sayın Epaminondas Kosmas'a şimdiden teşekkür ederim.

(7) Sayfa sınırlaması nedeniyle tanıtılacak yapılarda ayrıntılı tasvir yapılamayacaktır. Aynı nedenle bazı yapıların planları, fotoğrafları ve kitabeleri/çevirileri verilememiştir; çalışmamızın tam metni başka bir yayımla tanıtılacaktır.

3) Niğde Kilise 3, Meryem Ana Kilisesi, Aşağı Kayabaşı/Begüm Camii

Niğde'nin eski şehir dokusunu koruyan en iyi bölgesi sayılabilecek Kayabaşı Mahallisi'nde, günümüzde cami olarak kullanılan üçüncü kilisenin, Le-bides'in bahsettiği Anargyri Pareklesionu olması mümkün görülmemektedir. Çünkü, Aşağı Kayabaşı Camii veya Begüm Camii olarak da adlandırılan kilisenin kitabesinde "Meryem Ana Kilisesi" adı geçmektedir. Kitabeden anlaşıldığına göre, yapının inşasına II. Mahmud Dönemi'nde, Konya Metropolit Yuvakim zamanında 1831 yılında başlanmış, 25 Mart 1835 tarihinde bitirilmiştir. Üç nefli, tonoz örtülü bazilikal planlı kilisenin batısını 'U' biçiminde çapraz tonoz örtülü narteks kuşatmaktadır.

II) BOR (POROS/BORİSSOS ?)

Niğde'nin 12 km. güneybatısındaki Bor'da günümüzde iki kilise bulunmaktadır. Rott⁸, kiliselerden birinin, isim vermeksizin 5 martire adandığını, Schweinitz⁹ ise buradaki ikinci bir kilisenin 1900 yılı civarında inşa edildiğini belirtmektedir. Rott, kilisede kendilerine eski ikonlar gösterildiğini söylemektedir.

4) Bor, Kilise 1, Çığızlar Konağı/ Ermeni Kilisesi ?

Bor'un Orta Mahalle semtindeki kilisenin üzerinde bir konak bulunmaktadır. Yörede anlatılan öyküye göre, Borlu biri İstanbul'dan bir kız almıştır. Gelin, İstanbul ve Boğaz hasretiyle olsa gerek, kocasından Bor içinden geçen nehri gören bir ev yaptırmasını istemiştir. Karısını çok seven adam nehri en iyi gören yer olan kilisenin üzerine 1830'larda bir konak yaptırmıştır. Günümüzde kilise ve konak boştur (Resim 3). Üç nefli, tonoz örtülü bazilikal planlı yapının batısında çapraz tonoz örtülü narteks, güneyinde bir pareklesion yer almaktadır. Doğudaki üç apsis düz bir duvarla sınırlanmıştır. Yapının içinde, duvarlarda yer yer barok üslupta kalemişi bezemeler görülmektedir.

5) Bor Kilise 2

Bor'un Orta Mahalle semtinde, 29 ekim İlkokulu'nun yanında yer alan yapının kuzey cephesindeki giriş kapısı üzerinde Karamanlıca kitabe, kitabenin üzerindeki sivri kemer içinde yuvarlak bir madalyonun içi ve yanlarında meleklerin yer aldığı kabartma bir levha yer almaktadır. Madalyonun içinde bir yazıt bulunmaktadır (Resim 4)¹⁰.

Üç nefli, tonoz örtülü bazilikal planlı kilise 1950-1975 tarihleri arasında sinema olarak kullanılmıştır. Galeriye localar ve makine dairesi eklenmiştir

(8) Rott 1908 (bkz. Dipnot 5), s. 98 Hans-Hermann Graf von Schweinitz, *In Kleinasien Ein Reitausflug das Innere Kleinasien im Jahre 1905*, Berlin 1906, s. 100

(9) Hans-Hermann Graf von Schweintz, *In Kleinasien. Ein Reitausflug durch das innere Kleinasien im Jahre 1905*, Berlin 1906, s. 100

(10) Bu levha 1998 yılı kışında yerinden sökülerek çalınmıştır.

Sinema olarak kullanıldığı dönemlerde tavanı telisle kaplanmış. Yöre halkının verdiği bilgiye göre, kilise sinemaya dönüştürülürken içindeki freskoların üzeri boyanmıştır. Yapı daha sonra uzun süre Bor Belediyesi'nce depo olarak kullanılmıştır; günümüzde narteksi bölünerek dükkanlar oluşturulmuştur.

III) YEŞİLBURÇ

Niğde'nin birkaç km. kuzeybatısındaki Yeşilburç'ta derin bir vadinin doğu yamacındaki kilise günümüzde cami olarak kullanılmaktadır (Resim: 5).

6) Yeşilburç Kilise

Kilisenin batısındaki naosa giriş kapısı üzerindeki oniki satırlık kitabesine göre Sultan Selim Dönemi'nde, Konya Metropoliti Kinlos Dönemi'nde, Dia-koz Stephanos tarafından 1807 yılında tamir edilmiştir. Ancak, kitabenin üzeri defalarca boyanmış, harflerin içi dolmuş ve okunması güçleşmiştir. Üç nefli, tonoz örtülü bazilikal planlı yapının doğudaki apsislerin önü içten örülerek imam için lojmana dönüştürülmüştür. Kilisenin güneydoğusunda bir çan kulesi bulunmaktadır.

IV) BALLI (Madala ?)

Niğde'nin 8 km. kuzeyindeki Ballı Köyü'nde, köylülerce depo olarak kullanılan kilise ve yakınındaki aynı dönemde yapıldığını düşündüğümüz okul binası Ballı'nın 19. yüzyılda önemli bir yerleşim olduğunu kanıtlamaktadır. Kilisenin kuzeydoğusunda, kayaya oyulmuş kilisenin sadece apsis ve içindeki sağlamdır¹¹.

7) Ballı Kilise

Üç nefli, tonoz örtülü bazilikal planlı kilisenin batısında çapraz tonoz örtülü narteks (Çizim: 2) güneybatısında bir çan kulesi yer almaktadır (Resim: 6).

V) AKTAŞ (Andaval)

Niğde'nin 10 km. kuzeydoğusundaki Aktaş Köyü'ndeki kilise günümüzde cami olarak kullanılmaktadır.

8) Aktaş Kilise

Kitabesi bulunmayan kilise yöre halkının verdiği bilgiye göre 1842 tarihinde inşa edilmiştir. 1950'lerde batısındaki narteks yıkılarak bugünkü son cemaat yeri yapılmıştır. Avulusundaki şadırvanda oturma birimleri olarak kul-

(11) Kayaya oyma kilisenin kuzeyi daha sonra oyularak genişletilmiştir. Mekanın içi su doludur. Ayrıca zeminindeki insan iskeletleri, yakında bir mezarlık olduğunu düşündürmektedir.

lanılan küçük boyutlu başlıklar olasılıkla gynekaion , avluda zeminde duran büyük boyutlu başlık ve sütunlar orijinalde nartekste kullanılmış olmalıdır. Üç nefli tonoz örtülü, bazilikal planlı kilisenin kuzeybatısına minare inşa edilmiştir (Çizim: 3).Yapının içi sıvalıdır. Orijinal yerinde duran ikonostasis ve prothesis içinde saklanan, üzerleri haç boyalı cam aydınlatma elemanları (Resim: 7) büyük önem taşımaktadır¹².

VI) KIÇAĞAÇ (Kildesi ?)

Niğde'nin 19 km. kuzeydoğusundaki köydeki kilise günümüzde köylülerce depo olarak kullanılmaktadır. Rott, köydeki H. Nikolaos ve H. Haralambos adında iki kilisenin 1900 yılı civarlarında yıkıldığını, H. Georgios'a adanan bir diğer kilisenin yeni inşa edildiğini belirtmektedirler¹³. Niğde Müzesi'nde Kiçağaç'tan geldiği belirtilen beş satırlık mermer bir kitabe bulunmaktadır. Envanter defterindeki kitabenin çevirisinde, Kiçağaç'taki H. Haralambos Kilisesi'nin Konya Metropoliti Kyrillos Dönemi'nde 1850'de inşaa edildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla bu kitabe, mevcut kiliseye değil, 1850'lerde yıkılan, mucizeler yarattığına inanılan iki katlı kiliseye ait olmalıdır.

9)Kiçağaç Kilise (H. Georgios Kilisesi ?)

Köyün Kilise Mahallesi olarak bilinen bölgesinde, Mehmet Erdoğan'ın çocuklarının mülkiyetindeki kilise Rott'un yerleşimi ziyaretinden kısa bir süre inşa edilen H. Georgios Kilisesi olmalıdır, ancak kitabesi bulunmadığı için bu kesin değildir. Kilisenin batı girişi üzerindeki kitabe yeri bugün boştur. Üç nefli, tonoz örtülü bazilikal planlı kilisenin narteksi yoktur (Çizim: 4). Doğudaki üç apsis kademeli düz bir duvarla sınırlandırılmıştır. Orta nef tonozunda İsa'nın Göğe Çıkışı, pencere kenarlarında rokoko tarzı bitkisel bezemeler görülmektedir.

Kilisenin kuzeydoğusunda, avlu kapısı üçgen alınlıklı, yapıyla çağdaş olduğunu düşündüğümüz ve olasılıkla kilisenin din adamlarına ait bir ev bulunmaktadır.

VII) ULUAĞAÇ

Niğde'nin 17 km. kuzeydoğusundaki Uluagaç Köyü, konumuz açısından bölgedeki en önemli Rum yerleşmelerinden biri olmalıdır. Rott, yerleşimde çok sayıda kilise ismi vermektedir, ancak bugün yerleşimde sadece iki kilise bulunmaktadır¹⁴.Yerleşimdeki anıtsal boyutlu okul yapısı, burasının 19. yüzyılda sosyal açıdan da önemini vurgulamaktadır.

(12) İkonostasisin naosa bakan yüzü yağlıboya ile boyanmıştır. Niğde Müzesi Müdürü Sayın Erol Faydalı, aydınlatma elemanlarının müzeye getirilmesi için gerekli işlemleri başlattığını bildirmiştir.

(13) Rott 1908 (bkz. Dipnot 5), s. 114

(14) Yayında ismi verilen kiliseler şunlardır: H. Kyriake (Geregina), H. Nikolaos, H. Georgios, H. Basileios , H. Blasios ve H. Andreas. H. Sophia, H. Mikael bkz. Rott 1908 (bkz. Dipnot 5), s.112-114, 374

10) Uluğaç Kilise 1

Yerinde edindiğimiz bilgiye göre, yakın zamana kadar yerleşimdeki üç kiliseden biri olan bu yapı 1944-45 yıllarında dönemin Niğde valisi tarafından yıktırılmıştır Köy merkezinde bulunan kilise kalıntısı, bölgenin en güzel yapısı imiş. Kilisenin batıdaki giriş kapısı üzerindeki üzüm salkımı kabartma bezemeler (Resim: 8) Nevşehir bölgesindeki çağdaşı yapılarıdaki ve özellikle Derinkuyu H. Theodoros Kilisesi'ndeki kabartmalarla benzerlik taşımaktadır¹⁵. Kilise yıktırıldıktan sonra, temelleri üzerine inşa edilen konut da günümüzde haraptır. Doğudaki temel izlerinden anlaşıldığına göre kilisenin dışa taşkın, içte ve dışta yuvarlak üç apsisi vardır (Çizim: 5).

11) Uluğaç Kilise 2 (H. Georgios Kilisesi ?)

Köyün pazar yeri olarak adlandırılan bölgesinde, İsa Turgut isimli vatandaşın bahçesinde, bölgede tesbit ettiğimiz en küçük boyutlu kilise yer almaktadır. Yöre halkının verdiği bilgiye göre, Kilise 1'in çevresinde yer alan Rum mezarlığındaki iskeletlerin toplanarak gömüldüğü bir "mezar şapeli"dir. Rott'un "H. Georg" olarak tanıttığı kilise ile büyük benzerlik gösteren yapı tonoz örtülü tek bir mekandan ibarettir¹⁶. Kilise dıştan 5 cepheli apsisiyle de dik-kat çekmektedir (Çizim: 6).

VIII) OVACIK (Dasmendron/ Dezmentos/Semendre)

Niğde'nin 18 km. kuzeydoğusundaki yerleşimde bugün sadece bir kilise bulunmaktadır.

9.-10. yüzyıllarda piskoposluk merkezi olan köyde , yüzyılımızın başına kadar kullanılan kilise ve manastırların varlığı bilinmektedir¹⁷. Rott, Ovacıklıların , Uluğaç ve Kıçağaç halkı gibi Yunanca konuştuğunu, yerleşimde bir okulun bulunduğunu, evlerinin haç biçiminde kapıları bulunduğunu belirterek yerleşimdeki kiliselerin ismini verir¹⁸.

12) Ovacık Kilise (H. Mikael Kilisesi ?)

Köyün Orta Mahalle olarak adlandırılan semtinde cami olarak kullanılan üç nefli, tonoz örtülü bazilikal planlı (Çizim: 7) kilisenin güneydoğusunda bir çan kulesi (Resim: 9) bulunmaktadır.

(15) Nevşehir içi ve çevresindeki 18.-19. Yüzyıl gayrimüslimlerin inşaa ettiği kiliseler için bkz. S. Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi I: Nevşehir ve Çevresi 1", *Arkeoloji ve Sanat* 83 (1998), s.12-21; S.Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi I: Nevşehir ve Çevresi 2", *Arkeoloji ve Sanat* 84 (1998), s. 23-32

(16) Rott 1908 (bkz. Dipnot 5), s. 112-113. Yazar kilisede duvar resimleri gördüğünü söylemektedir ancak günümüzde iz bulunamamıştır.

(17) Hild ve Restle 1981 (bkz. Dipnot 4), s. 170

(18) H. Makrina Manastırı, Panagia Eilethya, Hekader, 1842'de yenilenen Analepsis, H. Basileios, H. Georgios ve yine 1842'de onarılan Archangelos Mikael , Rott 1908 (bkz. Dipnot 5), 110-112

IX) ÇARIKLI

Niğde'nin kuzeydoğusundaki Çarıklı'da günümüzde cami olarak kullanılan bir kilise vardır.

13) Çarıklı Kilise

Köyün Cami Mahallesi'nde, Merkez Camii adıyla ibadete açık olan kilise iyi durumdadır. Üç nefli, tonoz örtülü bazilikal planlı yapının dışı taşkın üç apsisinin önüne içte bir duvar örülmüştür (Çizim: 8).

X) DİKİLİTAŞ (Enehil)

Niğde'nin 40 km. kuzeydoğusundaki köy Antik Dönem'de Kayseri'den Kilikia Pylai'sine giden yol üzerinde bulunmaktadır. Köyün batısındaki Roma sütunu bir mezar alanında yer almaktadır. Yerleşim ve yakın çevresinde Roma ile Bizans dönemlerine ait çok sayıda mimari plastik parça, sikke bulunmuştur¹⁹.

14) Dikilitaş Kilise

Köyün Macur Mahallesi'ndeki kilise günümüzde halı dokuma atölyesi olarak kullanılmaktadır. Kilisenin kitabesi bulunmadığı için, yapım tarihi ve kime ithaf edildiği bilinmemektedir; ancak, batı cephede saçak altındaki kabartmada bir asker aziz figürü (H. Georgios/Dimitrios ?) kilisenin ithaf edildiği aziz hakkında bir fikir verebilir kamısındayız (Resim: 10). Üç nefli, beşik tonoz örtülü bazilikal planlı kilisenin batı cephesinde, iki köşede çatıya çıkışı sağlayan merdivenler dikkat çekmektedir.

XI) SULUCAOVA

Niğde'nin kuzeydoğusundaki Sulucaova isimli dağ köyündeki kilise yörede saptadığımız küçük boyutlu kiliselerden biridir.

15) Sulucaova Kilise

Köyün Orta Mahalle semtindeki kilise, kuzeyine 1978 yılında inşa edilen caminin yerine uzun yıllar ibadete açık kalmıştır. Bugün caminin deposu olarak kullanılmaktadır. Üç nefli, beşik tonoz örtülü bazilikal planlı yapının güney ve doğu cepheleri yükselen zemin nedeniyle dolmuştur (Çizim: 10).

XII) ÇAMARDI (BEREKETLİ MADEN)

Toroslar'ın yüksek bir zirvesi olan Demirkazık'ın yamaçlarında kurulmuş olan yerleşimin hemen yakınındaki kilise, günümüzde terkedilmiş ve haktır.

(19) Hild ve Restle 1981 (bkz. Dipnot 4), s. 174

16) Çamardı Kilise

Yöre halkı tarafından Ermeni Kilisesi olarak tanınan yapı ilginç sivri kemerleri ve freskolarıyla dikkat çekmektedir. Üç nefli, beşik tonoz örtülü bazilikal planlı ve büyük oranda tahrip olmuş kilisenin özellikle güney nefinin örtü sistemi yıkılmıştır (Çizim: 11). Mevcut kemer izlerinden varlığı anlaşılan batıdaki narteks ve kuzey cephe toprak altında kalmıştır. Kilisenin duvarlarında bazıları tanımlanabilen (Örneğin: Naos batı duvarı üst seviyede Meryem'e Müjde) fresko kalıntıları mevcuttur.

XIII) TIRHAN

Niğde'nin kuzeyindeki Tırhan Köyü'nde günümüzde biri camii olarak kullanılan iki kilise bulunmaktadır.

Rott, "Tirchin" olarak adlandırdığı köydeki H. Georgios Kilisesi'nde, etrafa yayılmış çok sayıda mermer parça bulunduğunu ve bunların yakındaki Hasaköy (Sasima)'dan geldiğini belirtir²⁰. Köydeki H. Makrina adındaki bir diğer kilisenin 1843'de yenilendiğini ekler.

17) Tırhan Kilise 1 (H. Makrina Kilisesi; Eski Cami Kilisesi)

Köyün ilkokulu yanındaki kilisenin güneyine bir derslik eklenmiştir. Küçük boyutlu tek mekanlı ve kaburgalı tonoz örtülü yapı uzun bir süre camii olarak kullanılmış, sonra muhtarlık tarafından araba tamir atölyesi olarak kullanılmak üzere kiralanmıştır, günümüzde boştur. Tamirhane olarak kullanıldığı zamanlarda, arabaların içeri girebilmesi için olsa gerek apsis yıkılmıştır (Çizim: 12). Batıdaki giriş kapısı üzerindeki beyaz mermere kazıma tekniği ile yazılan yedi satırlık kitabe okunamayacak kadar bozulmuştur. Ancak Rott'un verdiği bilgiler ışığında bu yapının H. Makrina Kilisesi olması muhtemeldir. Naosun batısında yuvarlak üç kemere oturan, ahşap tabanlı bir gynekaion bulunmaktadır.

18) Tırhan Kilise 2 (H. Georgios Kilisesi ?)

Günümüzde köyün camisi olarak kullanılan kilise, plan tipi olarak bölgede örneğine rastlamadığımız bir özellik taşımaktadır (Çizim: 13). Yöreden aldığımız bilgiye göre, Rumlar kiliseyi saçak seviyesine kadar inşa etmişler, sonra çatıyı örtmeden göçmek zorunda kalmışlardır. Türkler, beton kirişler kullanarak yapıyı düz tavanla örtmüşler, doğudaki apsis/ler/i (?) yıkarak düz bir duvar örmüşlerdir. Yapı camiiye dönüştürülürken oldukça büyük değişikliklere uğramıştır. Naosun plan tipi anlaşılamamaktadır, ancak yöre halkının verdiği bilgilere dayanarak üç nefli bir bazilika olduğu varsayılabilir. Batıdaki üç bölümlü narteksin kuzey ve güney bölümlerinde bulunan, günümüzde tavan arasına çıkan merdivenler orijinalde gynekaiona çıkışı sağlamak amacıyla planlanmış olmalıdır. Narteksin güney bölümünde, merdivenlerin ortasındaki devşirme sütun ve üzerindeki büyük boyutlu Korint tipi başlık, ayrıca nartek-

(20) Rott 1908 (bkz. Dipnot 5), s. 290

sin batısındaki devşirme postamentler Rott'un H. Georgios Kilisesi olarak tanımladığı yapıyı akla getirmektedir (Resim: 12).

Sonuç

Niğde ve çevresinde yaklaşık 10 yıldır -aralıklarla- yaptığımız araştırmalarda, Niğde merkez, Bor, Niğde'nin kuzey ve kuzeydoğusunda, kitabeli olanlarının hemen tümü 19. yüzyılın ilk yarısına ait, Parman'ın tanıttığı yedi yapı ile birlikte 25 kilise saptanmıştır²¹.

Söz edilen yirmi beş yapıdan ondördünde bir veya birden çok kitabe bulunmaktadır. Bunlardan Karamanlıca (Grek harfleriyle Türkçe) olarak yazılan ikisi (Kumluca ve Hamamlı) Eyice tarafından yayınlanmıştır²². Bizim tanıttığımız onsekiz yapıdan beşinde kitabe bulunmaktadır. Niğde Kilise 1'in (no. 1) kitabesinde 1861 tarihi mevcuttur. Niğde Kilise 3'ün (no. 3) kitabesinde 1831 ve 1835 tarihleri geçmektedir. Yeşilburç'taki kilisenin (no. 6) kitabesinde geçen 1807 tarihi ele alınan yapılardaki en erken tarihi vermektedir. Bor Kilise 2 (No. 5) ve Tırhan Kilise 1 (no. 17) kitabeleri henüz okunamamıştır. Okunan veya yayınlanan kitabelerin ikisinde (Hasaköy, Niğde Kilise 3 (no.3) Sultan II. Mahmut'un (1808-1839), birinde (Yeşilburç Kilise (no. 6) Sultan III. Selim'in (1789-1807) adı geçmektedir. Kitabelerin üçünde bani ismi verilmektedir: Hasaköy'deki kilisede Konya Metropolit Anthemios, Niğde Kilise 3'de (no. 3) Konya Metropolit Yuvakim, Yeşilburç Kilisesi'nde (no. 6) Diakon Stephanos. Sadece Hasaköy'deki kilisedeki Gregor Kalfa mimar ismi olarak kesinlik kazanmıştır. Ayrıca bu kilisenin H. Stephanos'a ithaf edildiği kitabeden anlaşılabilmektedir. Niğde Kilise 3 (no. 3) Meryem'e, Uluğaç Kilise 2 (no. 11) H. Georgigos'a (?), Ovacık'taki Kilise (no. 12) H. Mikael'e (?), Tırhan Kilise 1 (no. 17) H. Makrina'ya (?), Tırhan Kilise 2 (no. 18) H. Georgios'a (?) ithaf edilmiştir.

Yapıların ikisinin Uluğaç Kilise 1 (no. 10) yıkıldığı ve Tırhan Kilise 2'nin (no. 18) değiştirildiği için planları hakkında kesin bilgi vermek zordur. Uluğaç Kilise 2 (no. 11) ve Tırhan Kilise 1 (no. 17) tek nefli, diğer tüm yapılar üç neflidir. Yapıların çoğu beşik veya sivri tonoz örtülüdür, Konaklı'daki kilisenin yan nefleri, Küçükköy'deki kilisenin orta nefi kubbelerle örtülüdür. Ele alınan yapılar içinde sadece Uluğaç Kilise 2'nin (No. 11) doğuda içten yuvarlak, dıştan beş cepheli tek apsis vardır. Tırhan'daki kiliselerin (no. 17-18) apsisi hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Ele alınan diğer tüm yapılarda, doğuda içten ve dıştan yuvarlak üçer apsis saptanmıştır. Niğde Kilise 2 (no.2), Bor Kilise 1 (no.4)'ün apsisi dıştan düz bir duvarla, Fertekek'deki kilise ile Kiçağaç'daki kilisenin (no. 9) apsisi dıştan kademeli duvarlarla sınırlanmaktadır. Yeşilburç'daki kilisenin (no. 6) apsisi içte yuvarlak, dışta çok cephelidir. Yirmibeş kiliseden sadece beşinde narteks veya izine rastlanmamıştır (no. 9, 11, 13, 15, 17). Çarıkli'deki kilisenin (no. 13) narteksi yapının içinde yer alması açısından tek bir örnek olma özelliği taşımaktadır. Bor Kilise 1 (no. 4), Uluğaç Kilise 2 (no. 11), ve Sulucaova'daki kilisenin (no. 15)

(21) Parman 1988 (bkz. Dipnot 1). Makalede yer alan yedi yapıyı Hocam E. Parman ile yerlerinde görüp çalışmış olmam ve bu sırada kendisine ilerinde diğer yapıları yayına hazırlayacağıma dair verdiğim sözü yerine getirmiş olmaktan mutluluk duymaktayım.

(22) S. Eyice, "Anadolu'da 'Karamanlıca' Kitabeler (Grek harfleriyle Türkçe kitabeler) II", Belleten XLIV (173-176) (1980), s. 683-696

galerisi (gynekaion) bulunmamaktadır. Uluğaç Kilise 1 (no. 10) yıkık olduğu, Tırhan Kilise 2' (no. 18) çok değiştirildiği için galerilerin varlığı hakkında kesin bir şey söylenemez, ancak ikinci yapının narteksindeki merdivenler galerinin varlığını göstermektedir kanısındayız. Hasaköy'deki kilise, Niğde Kilise 2 (no. 2) ve Bor Kilise 1'de (no. 4) yapıların yanında mezar şapelleri yer almaktadır. Konaklı, Yeşilburç (no. 6), Balı (no. 7) ve Ovacık (no. 12)'de kiliselerden uzak çan kuleleri günümüze gelebilmiştir.

Ele alınan tüm kiliseler düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Taşlar sarı, siyah ve gri renklere sahiptir; taşlar arasındaki derz yüksekliği oldukça azdır. Camiye çevrilmemiş kiliselerin hemen tümünde fresko, kalemişi bezemeler görülmektedir²³.

Niğde ve çevresinde bizim saptayabildiğimiz çok sayıda 19. yüzyıla ait kilise, bölgenin geçen yüzyıldaki demografik yapısı hakkında bir fikir vermektedir. Ayrıca, Dr. Mehmed Hayri tarafından kaleme alınan ve 1922 yılında basılan "Niğde Sancağı" adlı kitapta Niğde ve kazaları hakkında pek çok bilginin yanı sıra demografik yapı hakkında da ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. 20 yüzyıl başlarında Niğde'de yaklaşık olarak 1/3 oranında Hristiyan yaşamaktadır²⁴.

Mehmed Hayri, Niğde çevresinde çalıştırılan maden ve ocaklar hakkında bilgi verdikten sonra, Ortodoks vatandaşların bir kısmının yerli, "madenci" olarak adlandırılan diğer bir kısmının ise Bulgar Madeni ile Çamardı'daki maden ve ocaklarda çalışmak üzere Trabzon vilayetinin Lazistan sancağından gelerek yerleşenler olduğunu belirtmektedir²⁵.

İncelenen yapılardan, camii olarak kullanılanların dışındakiler ya depo olarak kullanılmakta, ya da boş olarak kaderlerine terkedilmiş durumdadır. Bir çoğu "anıtsal" boyutlardaki kiliselerden bazıları köylülere depo olarak, resmi makamlarca kiralanmıştır²⁶.

Son söz olarak, Nevşehir ve çevresindeki yapıları tanıttığımız yayındaki dileklerimizi tekrarlayabiliriz²⁷. Tanıtılan bu yapıların tespit ve belgelenmeleri, eserler korunmadığı / korunamadığı sürece büyük bir önem taşımaktadır. Şayet bu eserleri de, ülkemizin diğer kültür mirası eserleri gibi yeterince koruyamazsak kısa süre içinde doğa ve insan eliyle yok olacaktır. Korumanın en geçerli olan yöntemi ise bu yapılara uygun işlevler vermektir.

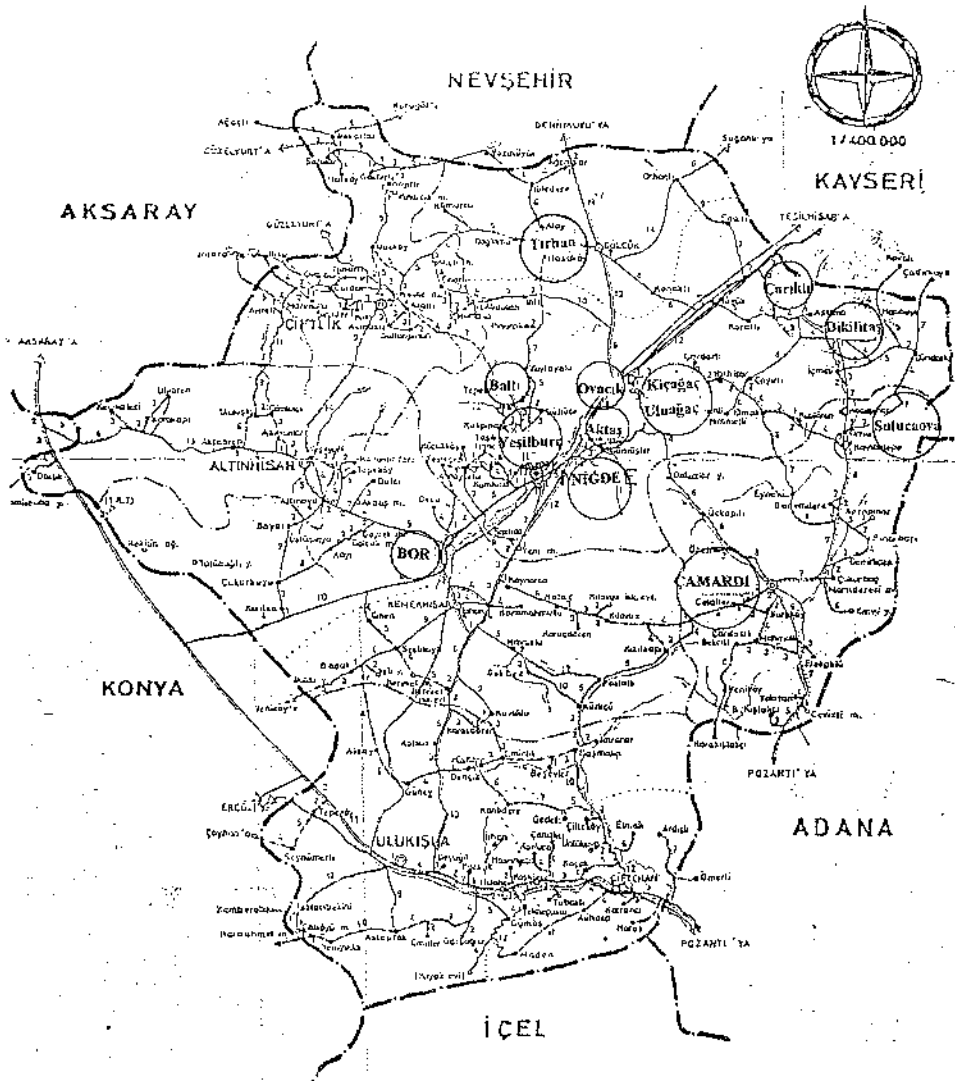
(23) Öğrencilerimden biri bu yapılardaki fresko/kalemişi duvar resimlerini bitirme tezi olarak çalışmaktadır.

(24) "Türkiye Büyük Millet Meclisi Umur-u Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekaleti, 2. Cüzü, Türkiye'nin Sıhhiye-i İçtimai Cografyası, NİĞDE SANCAĞI, Niğde Sıhhiye Müdürü Dr. Mehmed Hayri, Ankara, M. 1922, H. 1338, Öğüt Matbaası" orijinal ismiyle basılan kitabın çevirisi için bkz. İ. Gedik, *Yakın Dönem Niğde Tarihi Kaynakları* 1, Niğde Sancağı, Niğde 1994

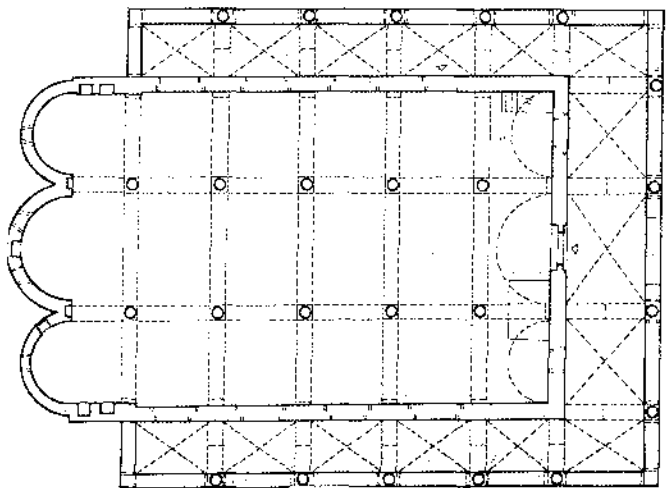
(25) Yazar, bölgedeki madenler hakkında şu bilgileri vermektedir: Bolkar Dağı Madeni: Toros silsilesinde. Merkez Hamidiye Kazası (Maden). Zengin simli kurşun. Az miktarda altın, gümüş, demir. 7.500 kişi çalışıyor.. Bereketli Maden (Çamardı): Kurşun. Hacıbeyli Köyü: Kömür. Kemeri: Güherçile. Tdini açılan Trabzon Metropolitliğine bağlı olan "madenciler", Çamardı, Sulucaove, Dikilitaş, Maden, Kavuklu, Ovacık ve Eminlik'de ikamet etmişlerdir. Bkz. Gedik 1994 (bkz. Dipnot 24), s. 16-20, 37

(26) Örneğin, Konaklı'da bulunan, bölgedeki en büyük yapılardan biri olan kilise Hasan Demir ve Harun Çalı isimli kişilere yılda 25.000.000 T.L. (yirmibeşmilyon Türk Lirası) karşılığında gübre depolamak amacıyla kiralanmıştır. Bu bilgiyi veren Hasan Demir dört yıldır kiliseyi bu amaçla kiraladıklarını söylemiştir.

(27) Pekak 1998 (bkz. Dipnot 15)

Harita : 1

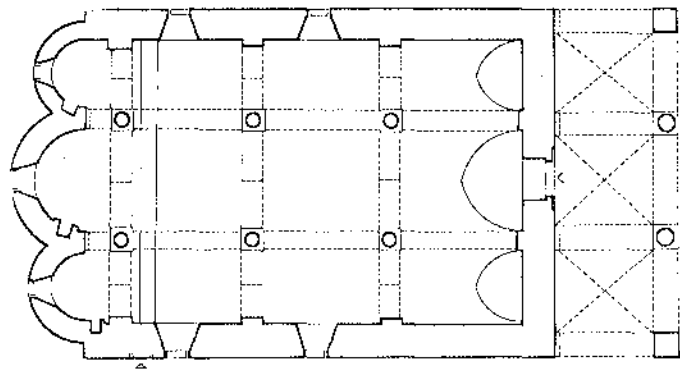

0 1 2 3 4 5 m.

NİĞDE, MİSA1-1/PROJEKÇİSİNİN MONASTIRI: KİLİSİ / KİLİS KİLİSİ

Çizim : 1

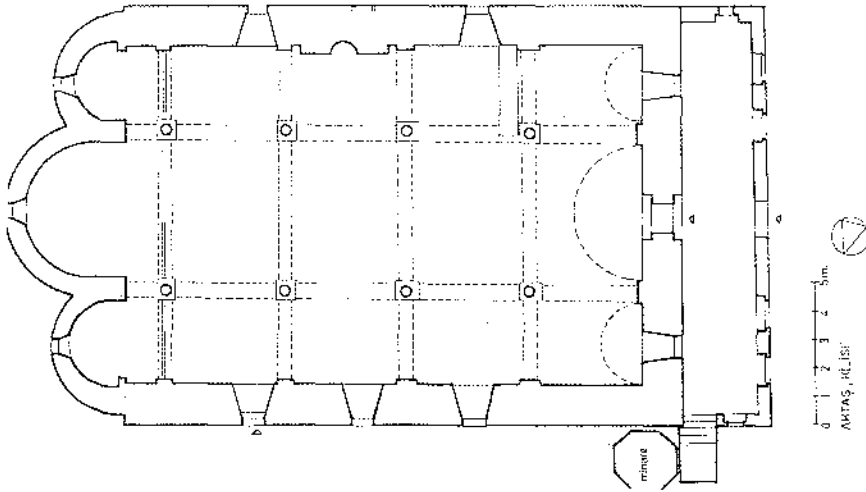

0 1 2 3 4 5 m.

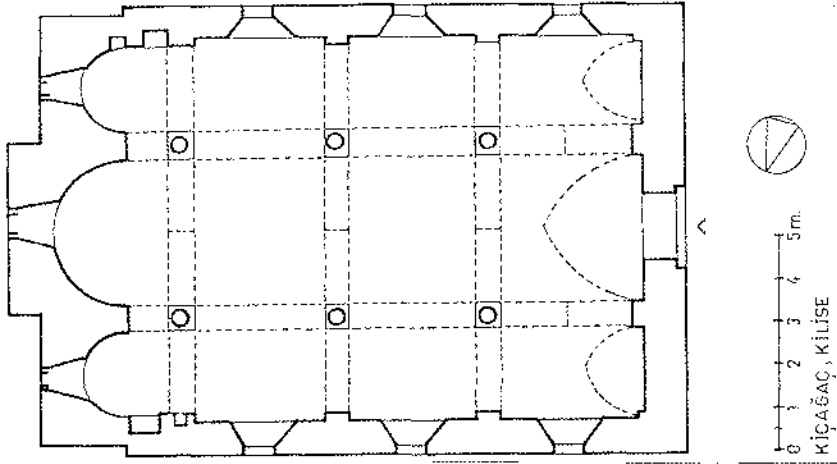
NİĞDE, MİSA1-1/PROJEKÇİSİNİN MONASTIRI: KİLİSİ / KİLİS KİLİSİ

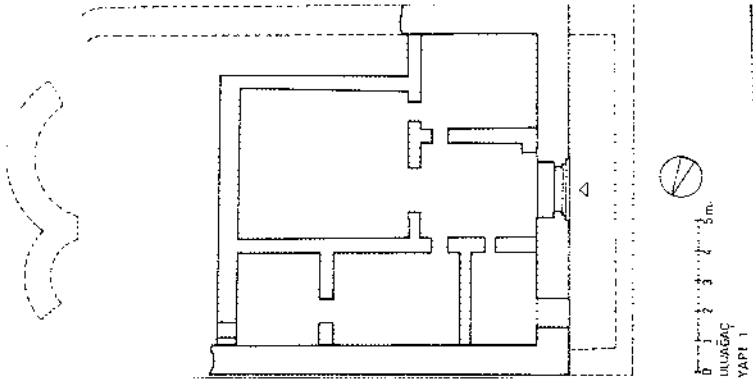
Çizim : 2

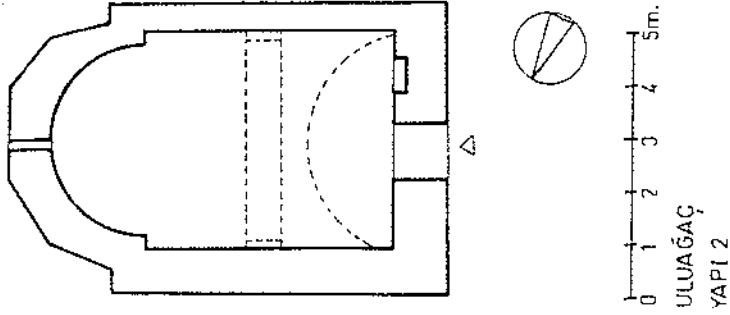
Çizim : 3

Çizim : 4

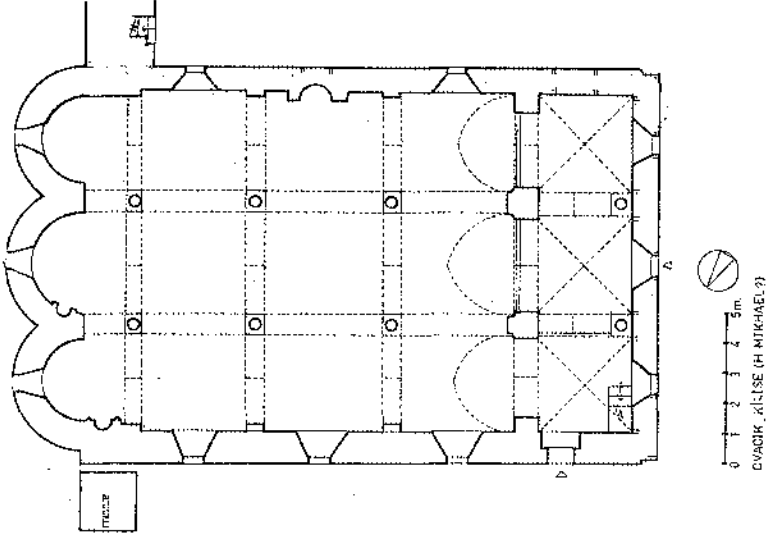

Çizim : 5

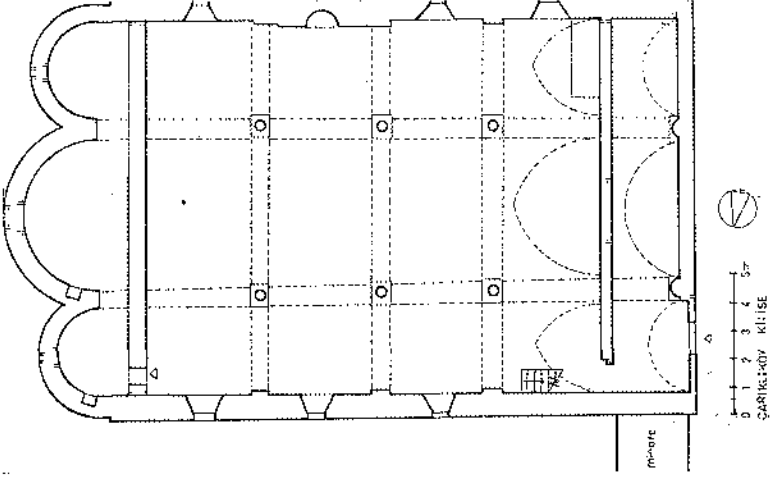

Çizim : 6

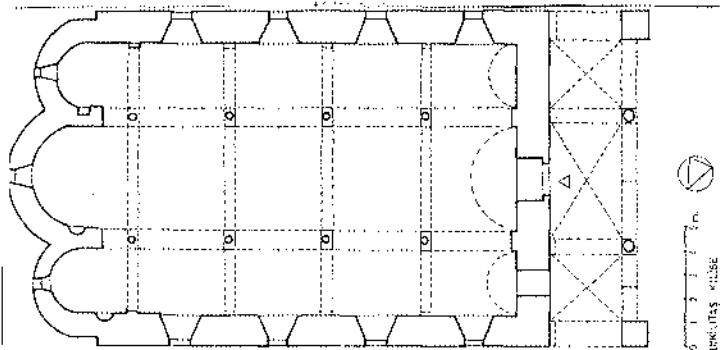

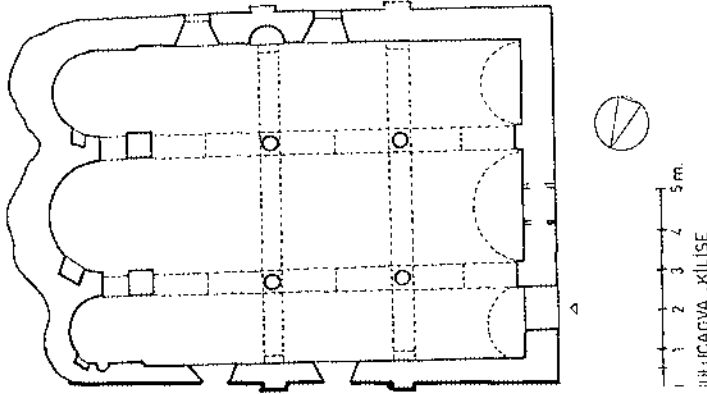
Çizim : 7

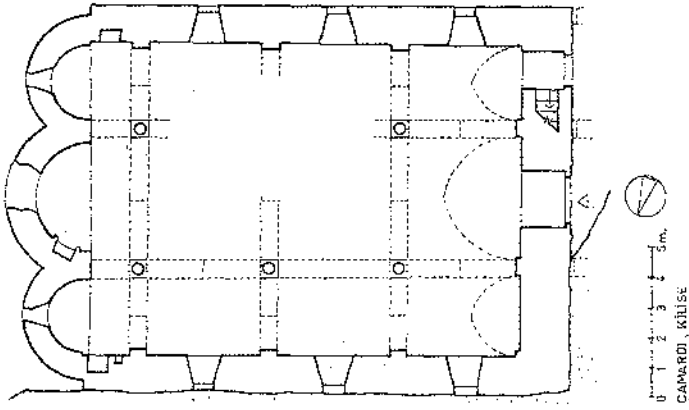
Çizim : 8

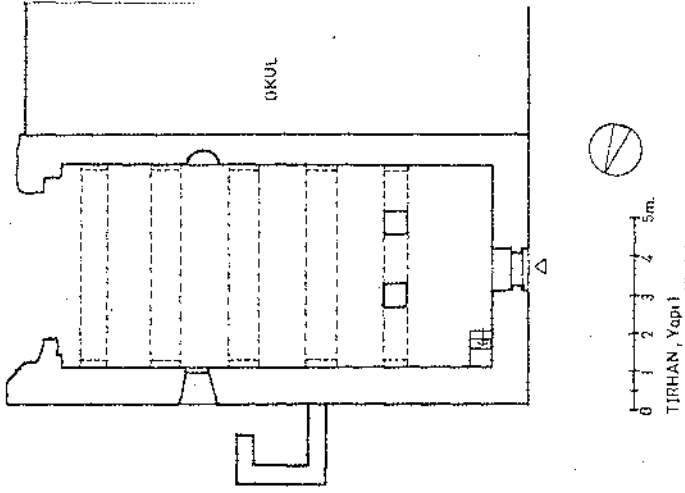
Çizim : 9

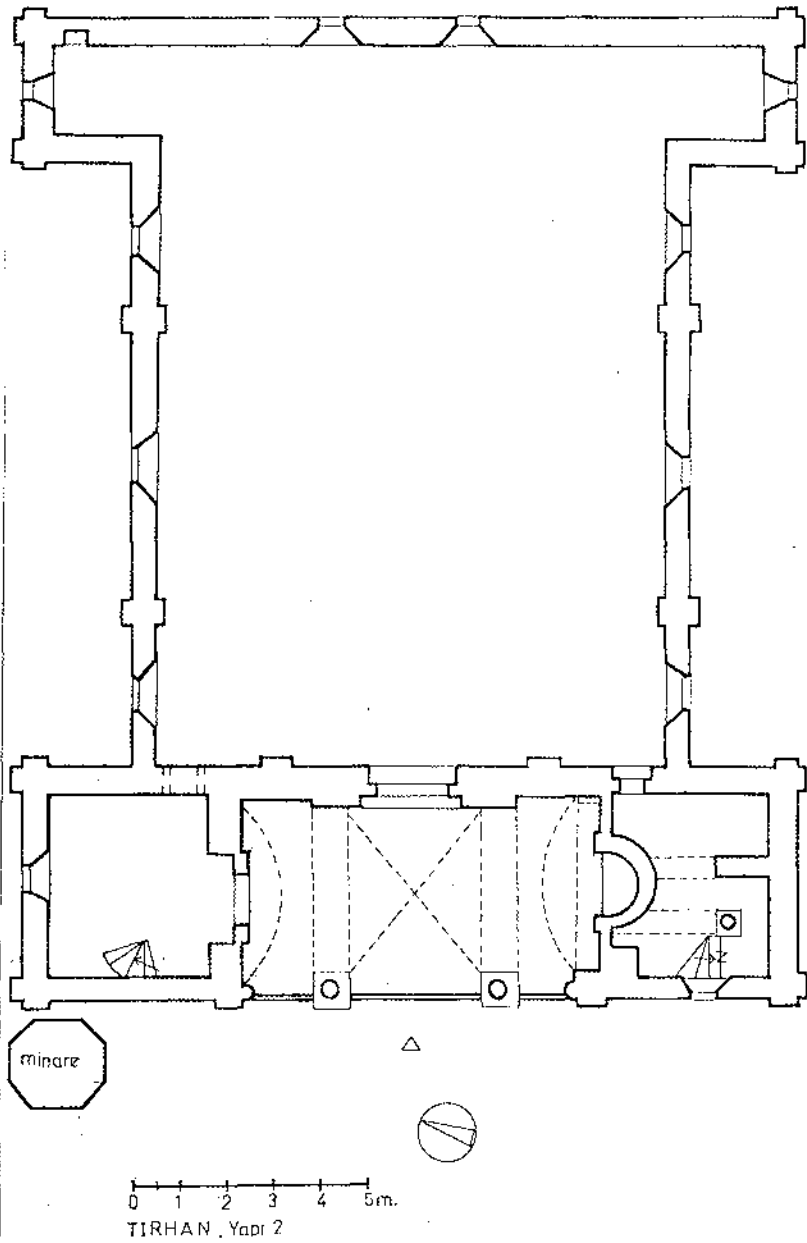
Çizim : 10

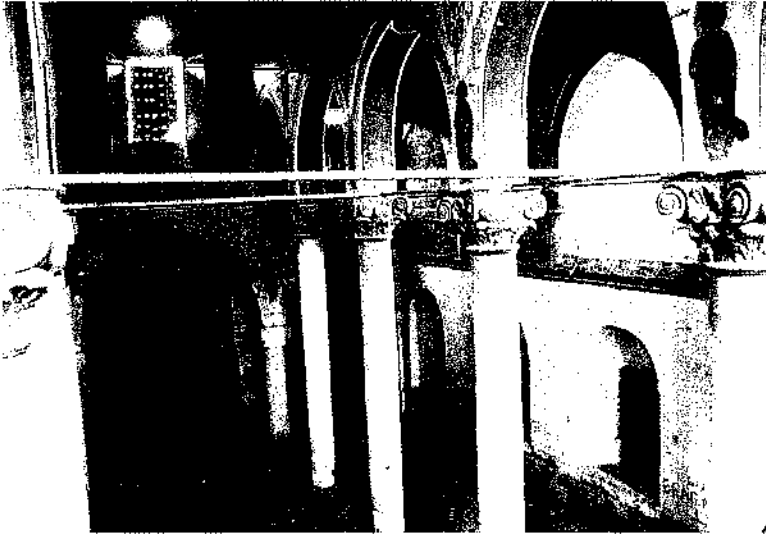
Çizim : 11

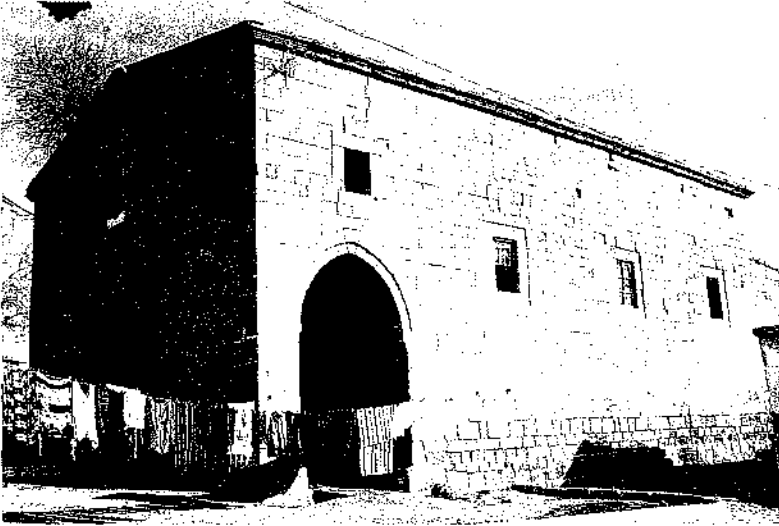
Çizim : 12

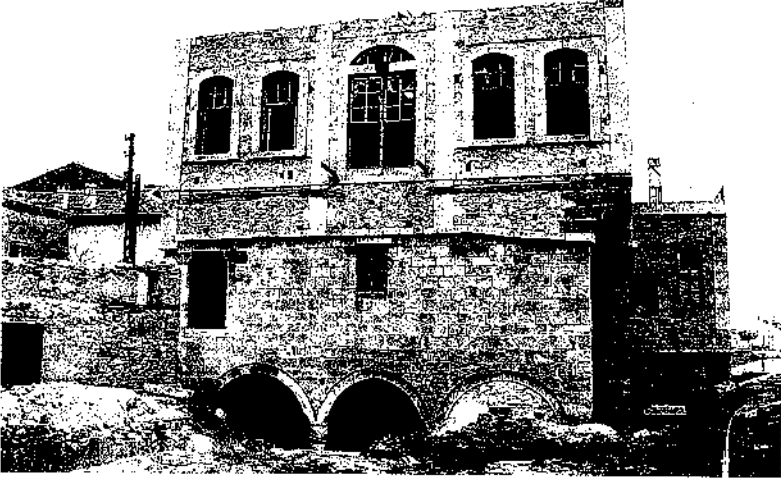
Çizim : 13

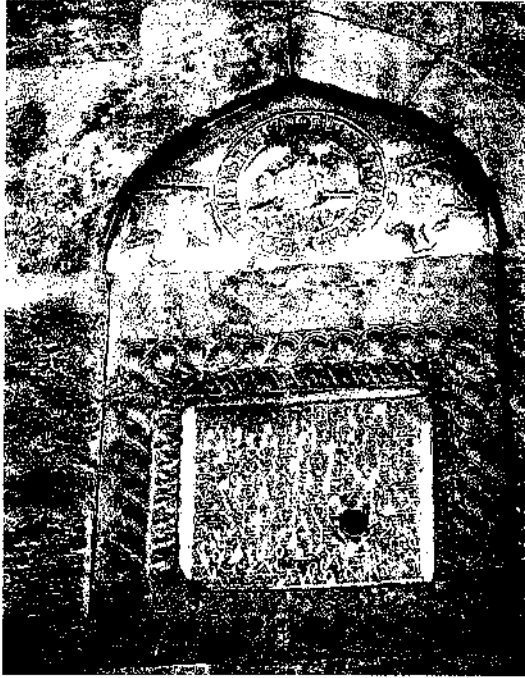
Resim 1 : Nigde Kilise 1, naos, galeriden doğuya bakış

Resim 2 : Nigde Kilise 2, naos, güneydoğu cephe

Resim 3 : Bor Kilise 1, batı cephesi

Resim 4 : Bor Kilise 2, kuzey cephe kitabe

Resim 5 : Yeşilburç Kilise, güneybatı cephe ve çan kulesi

Resim 6 : Balı Kilise, kuzeybatı cephe ve çan kulesi

Resim 7 : Aktaş Kilise, cam aydınlatma elemanları

Resim 8 : Uluagaç, Kilise 1, naosa giriş kapısı (ayrıntı)

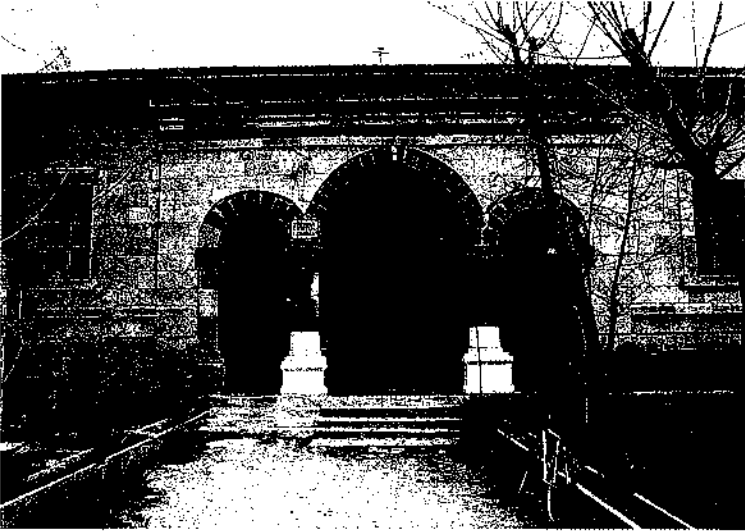
Resim 9 : Ovacık Kilise, çan kulesi

Resim 10 : Dikilitaş, kilise batı cephe kabartma

Resim 11 : Çamardı, Kilise naos doğuya bakış

Resim 12 : Tırhan Kilise 2, batı cephe

THE 1997 SURVEY AT AKHİSAR-ÇANLI KİLİSE

Robert Ousterhout*

Akhisar-Çanlı Kilise'deki yüzey araştırmamızın dördüncü ve son sezonunu 1997 yılı Haziran ayında tamamladık. Amacımız, önceki araştırmalarda yapılmış olan harita ve kayıtları kontrol etmektir. Aynı zamanda bölgedeki mezarlıkları inceledik ve ölçtük. Bu raporda, Çanlı Kilise'deki Bizans yerleşmesinin mezarlarına ilişkin verileri sunacağım. Bu araştırmayı yapmamız için izin veren Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'na ve projemize gösterdiği ilgiden ötürü Aksaray Müzesi'ne teşekkür ederiz.

A fourth and final season of research was conducted at Akhisar-Çanlı Kilise 10-22 June 1997. Team members included Prof. Dr. Robert Ousterhout (University of Illinois), director; Sena Mutlu (Museum of Anatolian Civilizations), temsilci; Veronica Kalas (New York University) and Warren Woodfin (University of Illinois), assistants. The goal of the 1997 season was to check the mapping and recording of the settlement carried out in the previous seasons. The survey began in 1994 and is now complete. We are grateful to the Turkish Ministry of Culture for permission to survey and to the Aksaray Museum for their continued interest in our project.

The site under examination is a Byzantine settlement, set in the hills above Aksaray in western Cappadocia. Located several kilometers from the nearest village, the site is now abandoned, a picturesque ruin below the mountain of Hasan Dağı, centered on the impressive remains of the masonry church that gives its name to the site¹. The site consists of a line of rock-cut residences that stretches for more than a kilometer, following the volcanic outcropping

(*) Prof. Dr. Robert OUSTERHOUT, School of Architecture, University of Illinois at Urbana - Champaign 611 Taft Drive, Champaign, IL 61820-6921 (e-mail:rgouster@uiuc.edu)

(1) For the first season's report, see R. Ousterhout, "The 1994 Survey at Akhisar - Çanlı Kilise," *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 1996), 165-180, which focuses on the church and on the identification of the site as a town; the second season's report, *idem.*, "The 1995 Survey at Akhisar-Çanlı Kilise," *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 1997), I, 435-454, presents more information about the individual houses and churches; the third season's report, *idem.*, "The 1996 Survey at Akhisar-Çanlı Kilise," *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 1998), I, 45-57, gives additional information about the outlying areas. We are grateful to the American Research Institute in Turkey and the University of Illinois for financial support for the 1997 season.

along the slope of the hill. The settlement may be dated generally to a period of habitation between the 10th and the 14th centuries. It was apparently prosperous in the early centuries, followed by a period of decline and eventual abandonment.

The 1997 season brought together much information about burials at the site. Several different types of tombs may be noted, and these raise questions about the length and nature of the habitation at Çanlı Kilise. Although we did not excavate any of the tombs ourselves, much information was made available by illegal excavations at the site.

Within Çanlı Kilise itself, tombs have been identified in several parts of the building (Fig. 1). In the south narthex, illegal excavations exposed the remains of two rock-cut tombs that lay below the floor level in the southwest corner, set on an east-west axis. The tombs cavities originally extended beyond the west wall of the narthex, and their western portions were cut by the construction of the wall. Apparently built in the eleventh century, the original church lacked a narthex, which was added only in a second phase, probably also during the eleventh century. We may suggest that these tombs date from the eleventh century, from the period between the construction of the church and the addition of the narthex, and that they were originally in the open area to the west of the church. More tombs exist immediately to the west of the church.

A salvage excavation conducted by the Aksaray Museum in 1994 found an irregular array of rock-cut graves in the floor of the north narthex². Sixteen cavities of varying shapes and sizes were revealed, but I suspect that many of these are much later in date than the church. Only one tomb was undisturbed, covered by a reused wooden door. Dendrochronology provided a date in the 16th century for the door, and the burial itself could be considerably later in date³.

The parekklesion on the north side of Çanlı Kilise was added in a third construction phase. The date is not entirely clear, although its paintings may be as late as the 13th century. The parekklesion was a funeral chapel, with two arcosolia set into in each of its lateral walls. Partially filled by collapse and landslide, the arcosolia on the south wall were exposed, but only small and inconsequential fragments of their fresco decoration are preserved. When we began our survey, the arcosolia along the north wall were completely buried, although they are represented in the plans of H. Rott and G. Bell made during the first decade of this century⁴.

Again, thanks to illegal excavations in this area, one of the north arcosolia was exposed in 1997 (Fig. 2). The reveals of the arch were decorated with images of standing angels, of which only parts of the wings and part of a halo are preserved. Other figures--perhaps the occupants of the tomb--were represented on the rear wall, where there are distinctly two layers of painting, in mo-

(2) M. Endoğlu and D. Kara, "Aksaray Akhisar Köyü Çanlı Kilise Kurtarma Kazısı," *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* (Ankara, 1998), 585-606.

(3) P. Kuniholm, "Eski Ağaçlardan Yeni Tarihler (1988)," *XX. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* (Tarsus, 1998).

(4) H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler* (Leipzig, 1908), fig. 95; W. Ramsay and G. Bell, *The Thousand and One Churches* (London, 1909), fig. 331.

re or less the same pigments. There appears to have been a bench in the lower area of the arcosolia, rather than a tomb. However, a tomb was set into the floor immediately in front of the niche, and this had been looted by the grave robbers. The precarious nature of their "excavation" did not allow for a detailed examination of the tomb. Another tomb was set into the floor immediately to the west of this one and had been disturbed in 1995. Doubtless there are other tombs in the parakklesion.

Many of the rock-cut chapels in the settlement at Çanlı Kilise also included burials. Most commonly, these were located in the narthex. The cross-in-square chapel in Area 16, for example, had arcosolium tombs carved into the north and south walls of the narthex, and at least four more tombs of different sizes were cut into the narthex floor (Fig.3). Within the naos, additional arcosolia were cut into the lateral walls in the western corner compartments, but both of these represent later additions⁵.

In the chapel in Area 7, an additional funeral area containing four tombs was cut into the north wall of the narthex⁶. In the chapel in Area 4, a similar burial chamber extends to the north from the north crossarm, containing three tombs⁷. In the chapel in Area 6, all sorts and sizes of cavities have been cut into the lateral walls and side compartments of the naos⁸. Many of these were probably tombs, and many for infant burial, but, like the tombs excavated in Çanlı Kilise itself, they may date after the primary occupation phase⁹. Similarly, some cavities may have been carved as mangers, and this could have occurred long after the complex was converted to agricultural usage.

Obviously, much of the the information for the tombs found within the rock-cut churches is problematic: it is unclear if the tombs are contemporaneous or close-to-contemporaneous with the architecture, which would appear to be 10th and 11th century in date. The question remains, Were these chapels created to be funeral chapels, or did they assume this function *ad hoc* later in time? Because these elements were carved rather than built of masonry, we do not have the traditional indicators of chronology. Secondly, the chapels just discussed were all parts of residential complexes. How common was burial in family chapels--that is, those attached to residences--during the Byzantine period¹⁰?

Another type of burial related to the chapels is equally intriguing. In Areas 4, 5, 6, and 17, tombs were cut into the bedrock immediately above the cha-

(5) More an overview, see N. Teteriatnikov, "Burial Places in Cappadocian Churches," *Greek Orthodox Theological Review*, 29/2 (1984), 141-174; N. Thierry, "La necropole de Göreme," *Dossiers d'Archéologie*, 121 (1987), 50-55.

(6) "1995 Survey," fig. 3.

(7) "1995 Survey," fig. 2

(8) "1995 Survey," fig. 7

(9) "1995 Survey," fig. 2

(10) Two examples come to mind immediately. At the 10th century Myrelaion Palace in Constantinople, Romanos Lekapenos included ancient sarcophagi for family burials within the palace chapel: C.L. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul* (Princeton, 1981). Similarly, at the so-called Bogdan Saray in Constantinople, a small palace chapel from the 14th century, burials were apparently accommodated in the crypt: M. Papadopoulos, "Note sur quelques découvertes récentes faites à Constantinople," *Académie des inscriptions et belles-lettres, Comptes rendus* (1920), 63. And in the Byzantine romance of *Digenes Akritas*, the hero's father was buried in the family chapel attached to their country residence.

pels. In Areas 5 and 6 in particular, the tombs are clustered together in direct relationship to the expressed domes of the chapels (Fig. 4). Is this a typical inversion of the established order brought about by the unique rock-cut environment? Presumably those responsible for the burials believed that the occupants of the tombs would benefit from the proximity to the sacred space, but I have not observed this phenomenon elsewhere in Cappadocia, with the exception of an unpublished chapel at nearby Akhisar. Moreover, a similar cemetery appeared above a rock-cut residential area in Area 1 of Çanlı Kilise, where no chapel was found.

Many of the rock-cut tombs, both inside the chapels and out, had a distinctive form, with a ledge cut at the top for positioning a lid, and the actual tomb cavity narrows as it descends. Many tombs had anthropomorphic forms in their lower levels, with small cavities for the heads appearing above a broader area for the shoulders, and the tombs decrease in width toward the area for the feet. The characteristic shape clearly indicates the position of the body, always with the head oriented to the west. It also suggests an economy to the carving of the tombs, allowing only enough space for the body, which was apparently buried without a coffin. I note also that the tomb forms appear in a variety of sizes, with many ca. 1.0 m. long, which must have been for infant burials.

Another type of burial was identified above Area 19, along the ridge of hard volcanic tuff. In 1996, we identified this area as the quarry from which much of the stone had been taken for the construction of the masonry churches at the settlement--in addition to Çanlı Kilise itself, foundations of three other masonry churches have been identified, all constructed of the same stone. In the area of the quarry, a step had been left in the rock ledge, and the tombs were cut into this ledge, oriented generally on an east-west axis¹¹.

Perhaps the most problematic of the cemeteries is located across the road to the southwest of Çanlı Kilise, which were surveyed during the 1994-1995 seasons. We did not map this cemetery in detail, because the details keep changing as the site is systematically ransacked by grave robbers. At least 15 tombs were violated between our 1996 and 1997 seasons. The cemetery consists primarily of shallow, stone-lined cist tombs dug into slope of soft ash, beginning near the modern road and extending south to where the slope increases in steepness and drops into the valley. Many of the tombs have eroded away, and the complete extent of this large cemetery is unclear. Several tombs were covered by large, rudely carved tombstones that covered the entire cist tomb. The common form of the tombstones is triangular in section, similar to a type of Seljuk grave marker, but the decorations on them are clearly Christian (Fig. 5). H. Rott mentions this cemetery in his description of the site, noting the inscription of a certain monk whose name he read as Pankratios¹². We were unable to relocate this particular stone; nor were we able to find any additional inscriptions. The date of the cemetery is problematic, and I suspect it reflects the latest period of habitation at the site. Still, the types of burials are unusual. A similar

---

(11) "1996 Survey, fig. 1.

(12) Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, 262.

tombstone, apparently from Aksaray is preserved in the Aksaray Museum. More problematically, somewhat similar tombstones were found at our North Settlement, which is clearly Early Christian in date¹³. Further research is necessary on this type of tomb.

It would be useful to know who exactly was buried in all of these tombs: were they the patrons, monks, townspeople, or possibly shepherds and villagers from a later period? Unfortunately we have no inscriptions to tell us. For the time being, the extent and variety of burials at the Çanlı Kilise settlement helps to suggest something about the size and length of habitation at the site--both of which must have been more extensive than I suspected when I first undertook the survey. Unfortunately, the site is not secure enough for a proper excavation to be conducted, and our knowledge remains incomplete--much of it having been provided, ironically, by the looting of the tombs. Our own survey was restricted to cleaning to a depth of 20 cm., but such limitations do not apply to illegal excavations, particularly at an unprotected site. Sadly, a non-intrusive site survey is rarely non-intrusive.

With the completion of the surface survey at Çanlı Kilise, we may draw some tentative conclusions. It is worth noting that in spite of the great wealth of physical remains throughout the region, ours is the first comprehensive study of a Byzantine rock-cut settlement in Cappadocia. We hope it is not the last. The unique nature of our examination necessarily qualifies our conclusions: Çanlı Kilise was but one of dozens of Byzantine settlements, but the others remain to be published, and it is therefore difficult to find documented comparanda. Moreover, there must have been many different types of settlements in Cappadocia, representing the different levels and components of Byzantine society. Thus, what we conclude for the settlement at Çanlı Kilise may not necessarily be valid for all Cappadocian settlements, nor can it be definitive. Nevertheless, our study clearly demonstrates that there is still much to learn from the region, and it is essential that similar surveys be undertaken at other sites.

1. The distinctive masonry church of Çanlı Kilise, discussed in our 1994 report, reflects many features of the architecture of the Byzantine capital, but its construction conforms to local practices. As such, it provides a useful test case for examining the interaction of metropolitan and provincial cultures in the Byzantine hinterland.

2. The rock-cut settlement at Çanlı Kilise provides important information about monasticism, settlement patterns, and domestic architecture. The settlement was probably not monastic, as is usually claimed, but was instead an agriculturally-based town. These ideas are developed in our 1994, 1995, and 1996 reports, as well as in a separate study¹⁴. The rock-cut residential units probably reflect standard house types of the Byzantine period--for which few physical remains survive elsewhere.

(13) No glazed ceramics were found at the North Settlement, but large quantities of red slipware were; see our "1996 Survey," 48.

(14) R. Ousterhout, "Questioning the Architectural Evidence: Cappadocian Monasticism," in *Work and Worship at the Theotokos Evergetis*, eds. M. Mullett and A. Kirby (Belfast, 1997), 420-431.

3. Finally, the detailed analysis of the site provides additional information for clarifying the troublesome chronology of Byzantine Cappadocia. A comparison of the data gathered at the settlement with that from a nearby Early Christian church, presented in our 1996 report, suggests that area was abandoned during the period of Arab incursions (7th-9th centuries) and subsequently resettled. Similarly, the gradual decline of the settlement appears to coincide with the Seljuk takeover of the region.

In all, we have documented more than 25 residential units, close to 30 churches and chapels, two outlying settlements, several small "underground cities," seven cemeteries, and a variety of frescoes, architectural sculptures, surface ceramics, and other small finds. Materials analysis has been conducted on wood, paint pigments, and plaster samples. We plan to present the final report in the form of a book-length study devoted to the church and settlement at Çanlı Kilise.

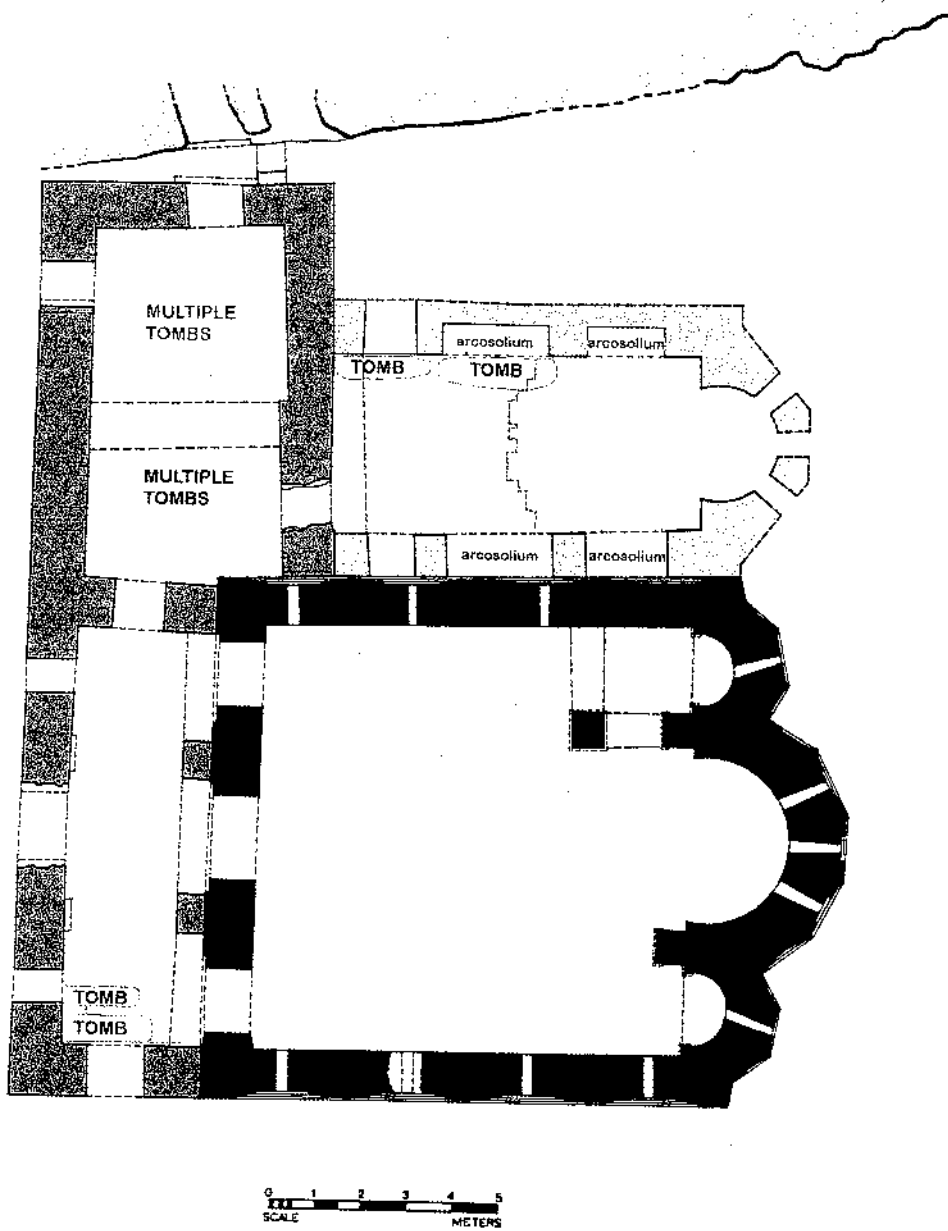

Fig. 1 : Akhisar-Çanlı Kilise Plan of church showing the location of burials

Fig 2 : Akhisar-Çanlı Kilise. Parekklesion, interior looking north, toward west arcosolium.

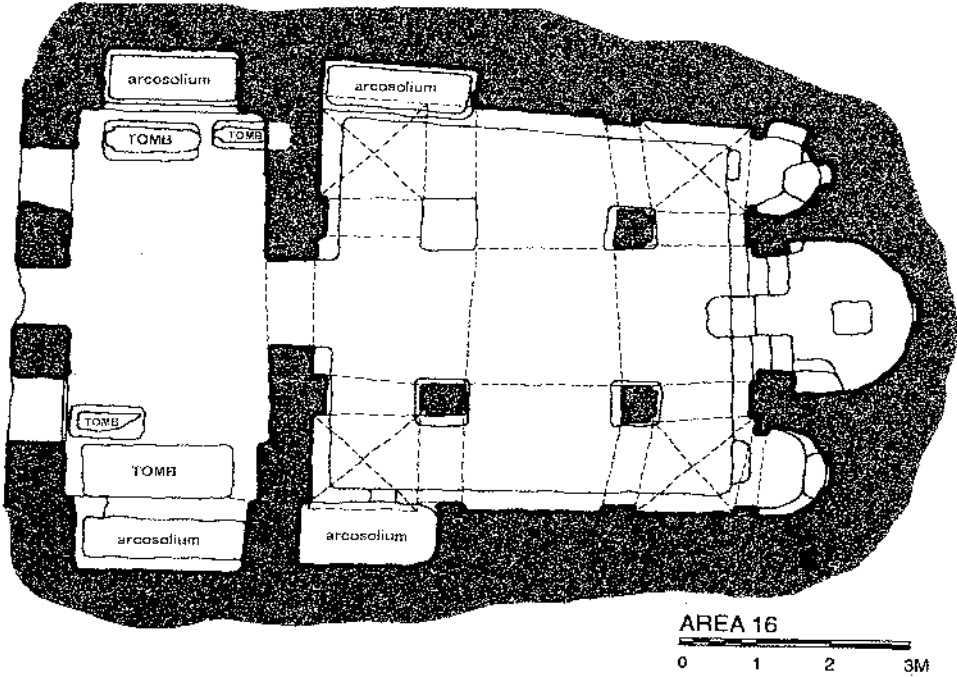
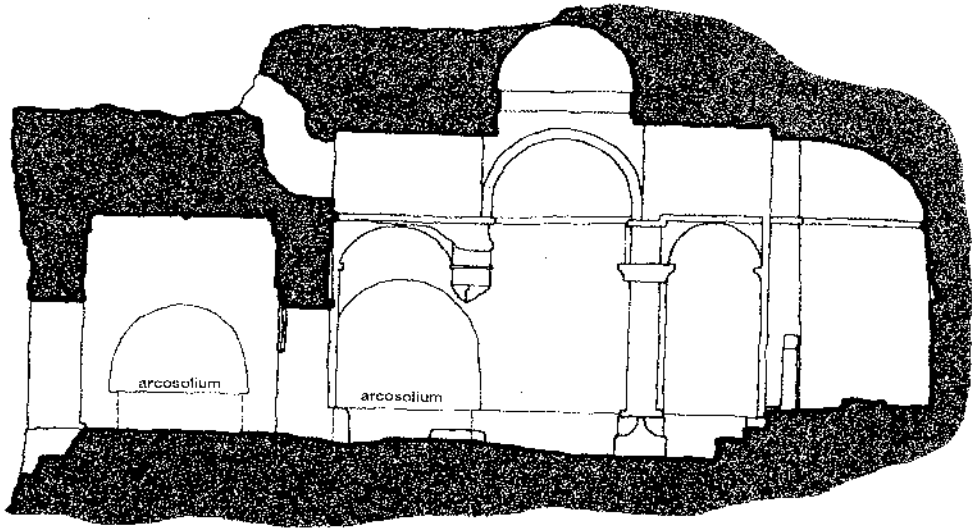

Fig 3 : Akhisar-Çanlı Kilise settlement. Chapel in area 16, section and plan, showing location of burials Kel(e) beştepe buluntuları

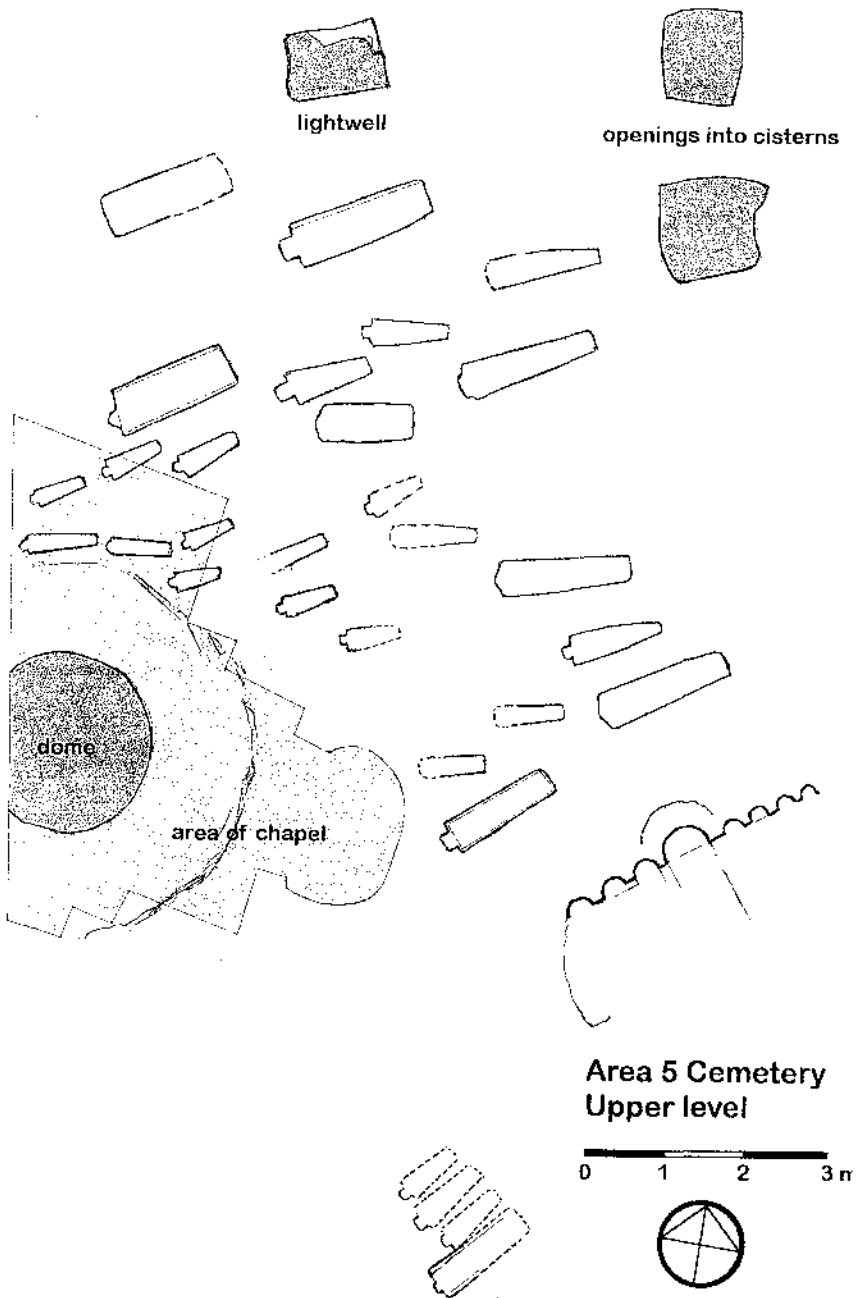

Fig. 4 : Akhisar-Çanlı Kilise settlement. Rock-cut cemetery in Area 5, immediately above chapel

Fig 5 : Akhisar-Çanlı Kilise settlement. Carved tombstone from south cemetery

FORSCHUNGEN AUF IMBROS/GÖKÇEADA 1997

Robert OUSTERHOUT*

Winfried HELD

Die zweite Kampagne des Surveys der antiken und byzantinischen Monumente auf der Insel Imbros/Gökçeada fand vom 7. bis 17. August 1997 statt. Wir danken der türkischen Antikenbehörde für die Genehmigung unserer Arbeiten sowie der Vertreterin des Kulturministeriums, Frau Aliye Usta, für ihre unermüdliche Anteilnahme. Unser Dank gilt weiterhin İzel Coskun, İstanbul, der uns als 'ehrenamtlicher' Mitarbeiter zur Seite stand, sowie Aylin und John McCarthy, die uns erneut ihr Haus zur Verfügung stellten. Die Kampagne konzentrierte sich auf die Dörfer Kaleköy und Dereköy und ihre Umgebung. Dabei konnten 86 Objekte und Fundplätze dokumentiert werden, die einige neue Aspekte zur Geschichte der Insel beitragen.

Antike Monumente konnten wir an drei Stellen der Insel Gökçeada untersuchen. In Kaleköy, an der Stelle der antiken Stadt Imbros, konnten den Beobachtungen von 1995 weitere hinzugefügt werden. Die spätbyzantinische Marmorinschrift des Manouel Asanes o Laskares in der Festung von Kaleköy¹ ist von der Unterseite her von Unbekannten freigekratzt worden, wohl mit der Absicht, diese zu entfernen. Dabei wurden zwei Faszien sichtbar, die an der linken Kante senkrecht umbiegen. Rechts ist der Block gebrochen. Es handelt sich demnach um das Bruchstück eines marmornen Türsturzes, der den Maßen nach (H. 42 cm; T. 36 cm; erh. B. 111 cm.) zu einem monumentalen Gebäude gehört haben muß². Er wurde in byzantinischer Zeit als Spolie wiederverwendet und mit der Inschrift in einen Turm der Festung verbaut. Der Festungsturm befindet sich ganz oben auf dem Stadthügel, wo man auch die antike Akropolis vermuten darf. Im unteren Bereich der Stadt entdeckten wir ein Stück einer antiken Terrassenmauer, das wir zuvor wegen der dichten Pflanzendecke übersehen hatten.

* Prof. Dr. Robert Ousterhout, University of Illinois at Urbana-Champaign, School of Architecture, 611 Taft Drive, Champaign, IL 61820-6921, USA

Dr. Winfried Held, Universität Würzburg, Seminar für Klassische Archäologie, Residenzplatz 2, Tor A, D-97070 Würzburg

(1) s. R. Ousterhout – W. Held, Survey of the Ancient and Byzantine Monuments on Imbros/Gökçeada 1995, XIV. *Ar. Son. Topl. II* (1996) 60.

(2) Der Türsturz K 7 vom Südpropylon in Labraunda ist in Form und Maßen gut vergleichbar, s. K. Jeppesen, *The Propylaia, Labraunda I* 1 (1955) 20 f. 23 Taf. 9,9; 14; 15.

Bereits 1995 dokumentierten wir im Dorf Kaleköy eine große Zahl überwiegend marmorner Werkstücke, denen wir weitere hinzufügen konnten. Sie belegen eine Bindung sowohl an die Mutterstadt der Klerouchie Imbros, Athen, als auch an das kleinasiatische Festland.

Darunter befindet sich das Fragment eines unterlebensgroßen Marmorkopfs (Abb. 1) nach dem Vorbild des Hermes Propylaios des Alkamenes, der im 5. Jh. v. Chr. in Athen entstanden ist. Er ist in der Form eines Hermenpfeilers zu ergänzen. Ungewöhnlich ist die schematische Gestaltung von Haar und Bart in regelmäßigen, parallelen Wellenlinien³. Die Marmorstatuette einer thronenden Kybele (Abb. 2) im Stil des Hochhellenismus ist mit einer Patera in der Rechten und einem Tympanon in der Linken zu ergänzen. Obwohl sie einen kleinasiatischen Kult vertritt, sind ihre nächsten Parallelen in Attika zu finden⁴, wo sie auch hergestellt worden sein dürfte.

Typisch für den westkleinasiatischen Raum ist dagegen das wohl späthellenistische Grabrelief mit der Darstellung eines sogenannten 'Totenmahls' (Abb. 3). Es wurde bereits von Alexander Conze, der die Insel 1858 bereist hatte, in einer Skizze bekanntgemacht⁵. Die von Conze publizierte, heute jedoch nicht mehr lesbare Inschrift zeigt, daß es sich um den Grabstein eines Milesiers handelt. Dargestellt ist ein gelagerter Mann auf einer Kline. Er trägt einen Mantel und stützt sich auf ein Kissen. Vor der Kline befindet sich ein dreibeiniger Tisch mit nicht mehr erkennbaren Speisen, links daneben steht ein sehr klein dargestellter Diener im kurzen Gewand⁶. Auf die Funktion der antiken Stadt als Handelszentrum verweisen zwei Marmorgewichte (davon eines Abb. 4), von denen zahlreiche Parallelen z. B. auf der Agora von Athen gefunden worden sind⁷.

Der interessanteste Komplex liegt wiederum in der Nähe von Kaleköy. Es handelt sich um die antike Anlage 'Roxado', die zuletzt von Fredrich⁸ beschrieben worden ist und in einem Bachtal gelegen ist. Seine Deutung als Staudamm läßt sich jedoch bei näherer Betrachtung nicht halten: Entgegen Fredrichs Plan der Anlage befinden sich Reste der 'Staumauer' nur auf der linken Talseite. Auch die seitliche Terrassenmauer (Abb. 5), die sich in Richtung des Tals daran anschließt, kann nicht als Fortsetzung der Staumauer gelten, da sie erheblich höher liegt. Dazu kommt das Fehlen von Resten der zu

(3) Rechts und unten gebrochen; stark bestoßen; erh. H. 26 cm; vgl. D. Willers, Zum Hermes Propylaios des Alkamenes, *Jdl* 82, 1967, 37 ff.

(4) Kopf abgebrochen; stark bestoßen; erh. H. 19 cm; vgl. M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* II (1982) bes. Nr. 48, 134, 167. Zu drei weiteren, heute verschollenen Kybelefiguren aus Imbros s. ebenda 176 f.

(5) A. Conze, *Reise auf den Inseln des thrakischen Meeres* (1860) 87 Taf. 16, 5.

(6) Oben und unten gebrochen; Oberfläche abgetreten; B. 43 cm; erh. H. 53 cm; vgl. E. Pfuhl – H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs* II (1979) z. B. 374 Nr. 1519 Taf. 218; M. Cremer, Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien, *Asia-Minor-Studien* 4, I. Mysien (1991) bes. 70 ff. – II. Bithynien (1992) bes. 4 ff.

(7) M. Lang – M. Crosby, Weights, Measures and Tokens, *The Athenian Agora* X (1964) 34 ff. Nr. SW 1–15 Taf. 11 f.; s. auch G. R. Davidson, The Minor Objects, *Corinth* XII (1952) 213 f. Nr. 1646–1653 Taf. 97.

(8) C. Fredrich, Imbros, *AM* 33, 1908, 96 ff. Abb. 5–6.

postulierenden Wasserleitung in die Stadt Imbros im heutigen Kaleköy, die zudem nur mit Hilfe einer langen Druckwasserleitung die Ebene überquert haben könnte.

Die beiden erhaltenen Mauern sind unterschiedlich konstruiert: Die untere besteht aus sehr großen Kalksteinquadern, die einschalig mit springenden Lagerfugen versetzt sind und nur auf der Talseite eine glatte Oberfläche aufweist. Diese 'Staumauer' Fredrichs ist danach vielmehr als Terrassenmauer zu deuten. Die zugehörige Terrasse müßte entlang der linken Seite des Tals gestanden haben, der Bach lief am Fuß der Terrasse entlang. Die obere Terrassenmauer besteht aus weichen Sandsteinquadern, die in parallelen, in den Höhen leicht variierenden Lagen angeordnet sind. Sie bildete den oberen Abschluß dieser Terrasse. In der Mauertechnik entspricht sie der antiken Stadtmauer von Imbros⁹ und dürfte aus spätklassischer oder frühhellenistischer Zeit stammen.

Diese monumentale Anlage dürfte mit dem bisher nur aus Inschriften und antiken Quellen bekannten, jedoch nicht lokalisierten Heiligtum der Großen Götter oder Kabiren zu identifizieren sein, dem antiken Hauptheiligtum der Insel¹⁰. Vom Kult der Großen Götter sind mehr Inschriften überliefert als von jedem anderen Heiligtum; auf den beiden anderen Inseln des thrakischen Archipels, Lemnos und Samothrake, spielte er ebenfalls eine herausragende Rolle. Die Lage außerhalb der Stadt, an einem Bach in einem grünen Tal entspräche ganz dem Heiligtum der Großen Götter von Samothrake. Ein großer Teil der heute verschollenen Inschriften des Heiligtums der Großen Götter von Imbros befand sich zudem im früheren Kloster H. Konstantinos, das in der Nähe von Roxado gelegen war. Eine Inschrift dieses Heiligtums soll sogar in Roxado selbst gefunden worden sein¹¹. Gegen diese Identifizierung spräche, daß es kaum Oberflächenkeramik gibt und auch Reste von Heiligtumsarchitektur fehlen. Dies dürfte jedoch auf nachantiken Steinraub und das daraus folgende Abrutschen der Terrassen zurückzuführen sein. In der folgenden Kampagne soll diese Anlage genauer untersucht und vermessen werden.

In der Nähe von Dereköy, in Richtung der Halbinsel Pyrgos/Yuvali, entdeckten wir am Hang eine antike landwirtschaftliche Anlage. Sie besteht aus zwei großen trapezförmigen Bereichen, die mit massiven Bruchsteinmauern umgeben sind. Nach Aussage der Oberflächenkeramik wurde diese Anlage in spätklassischer bis hellenistischer Zeit genutzt.

Eine der wichtigsten Fragen für die byzantinische Epoche ist die nach der Kontinuität. Gab es eine kontinuierliche Besiedlung der Insel während der 'dunklen Jahrhunderte' des 7. bis 9. Jahrhunderts, einer Periode des Niedergangs für das gesamte byzantinische Reich? Obwohl wir viele Relikte der früh- und späbyzantinischen Zeit fanden, konnten wir keine Hinweise auf eine Siedlungskontinuität in den 'dunklen Jahrhunderten' entdecken. Trotzdem ist es wegen der strategischen Bedeutung von Imbros und auch des Wasserreichtums der Insel schwer vorstellbar, daß die Insel in dieser Zeit völlig verlassen war.

---

(9) Ousterhout – Held a. O. 56 f. Abb. 1.

(10) Eine Zusammenstellung und Auswertung der Quellen und Inschriften verdanken wir B. Hemberg, *Die Kabiren* (1950).

(11) Fredrich a. O. 99; er vermutete das Heiligtum der Großen Götter beim Kloster H. Konstantinos.

In Pyrgos/Yuvalı an der Südküste steht ein spätmittelalterlicher Turm an einer strategisch wichtigen Stelle auf einer kleinen Halbinsel (Abb. 6). Er könnte byzantinischen, italienischen oder sogar osmanischen Ursprungs sein. Einziger Befund bezüglich einer früheren Nutzung ist der bronzezeitliche Siedlungshügel, auf dem der Turm errichtet wurde. Die Oberflächenkeramik ist entweder bronzezeitlich oder spätmittelalterlich, mit einem Hiatus für die lange Zeitspanne zwischen diesen Epochen.

Pyrgos war nur eine von mehreren Festungen der Insel. In unserer ersten Kampagne hatten wir bereits die große byzantinische Festung in Kaleköy/Kastro untersucht, die an der Nordküste an der Stelle der antiken Stadt steht. Zwischen diesen erstreckte sich eine Kette von Burgen, die jeweils zueinander in Sichtkontakt stehen. Wir haben die Festung Palaiokastros bei Dereköy genauer studiert und besuchten außerdem zwei weitere Festungen, Arassia und Palaiokastaki, die in der kommenden Kampagne untersucht werden sollen. Zusammengekommen scheinen sie einen Teil des spätbyzantinischen Verteidigungssystems gebildet zu haben.

Palaiokastros war die größte dieser Burgen (Abb. 7). Sie besteht aus Verteidigungsmauern und natürlichen Felsvorsprüngen, die ein etwa dreieckiges Areal umschließen. Die Mauern wurden überwiegend ohne Verwendung von Mörtel errichtet, mit Ausnahme eines Rundturms und einiger Mauern entlang der Nordseite. Im Inneren sind Reste von Terrassen und Gebäuden zu erkennen, deren eingestürzte Mauern sich als Bruchsteinhaufen abzeichnen. Ein Tor befand sich an der Südweststeite, in Richtung Pyrgos. Die Keramik ist fast ausschließlich spätbyzantinisch; weiterhin fanden wir einige Kleinobjekte, darunter eine osmanische Münze, ein Bleikreuz, ein Fragment eines Bronzerings, ein Kristallanhänger und – ohne entsprechenden Kontext – eine bronzezeitliche Miniaturaxt aus Steatit¹² (Abb. 8). Im Westen der Festung beobachteten wir die Grundmauern einer Reihe von Windmühlen auf dem Bergsattel, die, da in der Nähe kein Dorf liegt, zur Festung gehört haben müssen. Unmittelbar südlich der Windmühlen befindet sich ein großer Friedhof mit in den Felsen eingetieften Gräbern und Grabsteinen ohne Inschriften, die sich bis zum benachbarten Hügel hin erstrecken. Die Gräber waren in Ost-West-Richtung orientiert, wie es für christliche Gräber üblich ist. Zusätzliche kleine Türme wurden westlich von Palaiokastros errichtet. Dieser Befund belegt, daß eine größere Bevölkerung in der spätbyzantinischen Burg lebte.

Unter den isolierten Funden und Spolien sind mehrere hervorzuheben. In der Kirche H. Marina in Dereköy befindet sich ein frühbyzantisches Taufbecken (Abb. 9), das aus einem einzigen Stück prokonnesischen Marmors gefertigt ist, mit einem innen kleeblattförmigen Becken. Es stammt von dem nahegelegenen Platz Archangelos-Avlaki an der Südküste. Das Becken gehört zu einem verbreiteten Typ, von dem mehrere Exemplare in Istanbul gefunden worden sind, und dürfte aus dem 5. oder 6. Jh. stammen¹³. Ein kubisches Kapitell des 6. Jhs. ist im Eingang derselben Kirche verbaut. Es weist auf seinen trapezförmigen Flächen ein Kreuz und ein Medaillon auf. Ein identisches Kapitell fanden wir in einer Mauer im nahegelegenen Dorf Şahinkaya verbaut.

(12) Vgl. Fredrich a. O. 101 f. – Diese Kleinfunde wurden dem Museum Çanakkale übergeben.

(13) s. A. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens* (1962) Nr. 200, 201.

Zum Teil konnten wir auch einige in den älteren Publikationen erwähnte Stücke wiederfinden, so z. B. zwei Fragmente einer spätbyzantinischen Inschrift, die früher im Hof der Metropolis in Kaleköy/Kastro stand¹⁴. Sie stammt vom Grab des sehr weisen Manuel, vermutlich Manuel Asanis Laskaris, dessen Inschrift in Kaleköy in das Jahr 1442 datiert ist.

Viele der nachbyzantinischen Kirchen auf der Insel zeigen in die Mauern verbaute Marmorspolien. Dies scheint von den Erbauern beabsichtigt gewesen zu sein, wohl um sich in eine Tradition mit der byzantinischen Vergangenheit zu stellen, wobei die Marmorspolien beinahe wie Reliquien ausgestellt wurden. Häufig erscheint ein einzelnes Marmorstück über dem Eingang, wie bei der Panagia tou Marmaro bei Dereköy. In der Panagia ste Gerakia, ebenfalls bei Dereköy, fanden wir mehr als ein Dutzend Marmorspolien, von denen mehrere in der Ostfassade zur Schau gestellt sind (Abb. 10). Aufgrund der großen Zahl der Spolien wurde vermutet, daß sich in der Nähe eine frühchristliche Basilika befunden habe; doch konnten wir keine Spuren eines solchen Baus feststellen.

Die Einbeziehung von Spolien in spätere Gebäude zeigt, wie die Bewohner von Imbros/Gökçeda während der osmanischen Zeit die Denkmäler ihrer Vergangenheit zu bewahren suchten. Umso erfreulicher ist es, daß auf der Insel nun ein Museum entstehen soll, das die zunehmend bedrohten historischen Denkmäler der Insel sowohl schützen als auch einem breiten Publikum präsentieren soll.

IMBROS/GÖKÇEADA 1997 YÜZEY ARAŞTIRMASI

Robert OUSTERHOUT
Winfried HELD

Gökçeda, Antik Imbros Adası'ndaki Antik ve Bizans eserlerinin yüzey araştırmasının ikinci kampanyası 7-17. 8. 1997 tarihleri arasında yapılmıştır. T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve çalışmalarımıza yorulmadan katılan temsilcisi Sayın Aliye Usta'ya teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca İzel Coşkun'a, gönüllü eleman olarak yanımızda bulunduğu, için Aylin ve John McCarthy'e ise bizi tekrar evinde misafir olarak kabul ettikleri için teşekkür ediyoruz. Bu kampanyada, özellikle Kaleköy, Dereköy ve çevrelerini ele aldık. Tesbit ettiğimiz toplam 86 eser ve ören yerleri adanın tarihindeki birkaç yeni ayrıntıyı aydınlatıyor.

Antik anıtları Gökçeda'nın üç yerinde inceledik. Antik Imbros şehrinin yerinde bulunan Kaleköy'de, 1995 yaptığımız tespitlere birkaç yeni buluntular

(14) Fredrich a. O. 92; C. Asdracha, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XII e-XVe siècles)*, *ADelt* 43-I, 1988, 278 f.

ekleyebildik. Kaleköy'ün kalesinde bulunan Geç Bizans „Manouel Asanes o Laskares“'in mermer kitabesi¹⁵ olasılıkla yerinden kaldırılmak isteğiyle alttan açılmış. Bunun sonucu olarak alt tarafında solda dikey bir şekilde dönen iki *fasciae* görünüyor. Blokun sağ tarafı ise kırıktır. Bu görünüme göre, bu mermer bloğu bir kapı atkısının parçasıdır. Ölçülere göre (yüks. 42 cm.; der. 36 cm.; korunan gen. 111 cm.) büyük ve gösterişli bir binaya aitti¹⁶. Bizans Döneminde devşirme malzeme olarak yeniden kullanılıp kitabe ile kalenin bir kulesine kondu. Bu kule, akropolün yeri olarak tahmin edebildiğimiz antik şehrinin en tepesinde bulunuyor. Kaleköy'ün aşağı bölümünde, bitkilerle kaplanmış olduğu için daha önce göremediğimiz bir antik teras duvarı keşfettik.

Kaleköy'de 1995 kampanyasında tespit ettiğimiz, genellikle mermerden olan, işlenmiş taşlara, birkaç yeni eserler ekleyebildik. Bunlar, hem 'Klerouchia'sı olan Imbros'un anakenti Atina, hem de Küçük Asya'ya yakın bağlantıları gösterir. Bunların arasında, Alkamenes'in Hermes Propylaios'un örneğinden yapılan, gerçek insan kafası boyutundan daha küçük bir mermer başının parçası bulunuyor (Resim: 1). Bunun orijinali, MÖ. 5. yüzyılda Atina'da yapılmıştır. Bu eser bir 'Herme' direği şeklinde bütünlenmeli. Saç ve sakal tüylerinin düz ve paralel çizgi şeklinde şematik şekillenmesi bu kopyasının bir ayrıcalığıdır¹⁷. Tahtında oturan Kybele'nin mermer heykelciği yüksek Helenistik stilinde yapılmıştır (Resim: 2). Sağ elinde bir *patera*, sol elinde ise bir *tympanon* eklenmelidir. Tanrı olarak Küçük Asya'dan kaynaklanmasına rağmen, bu heykelciğin en yakın paralelleri Atina ve çevresinde bulunuyor¹⁸. Bu eser, Atina'da üretilip, oradan Gökçeada'ya gelmiş olmalıdır.

Geç Helenistik ve bir 'Totenmahl' sahnesi gösteren bir mezar steli ise Batı Küçük Asya bölgesi için tipiktir (Resim: 3). Adayı 1858 senesinde gezen Alexander Conze, bu mezar steli bir eskiz ile yayınladı¹⁹. Conze tarafından belirtilen, artık okunmaz hale gelen kitabe, bir Miletos'lunun mezar steli olduğunu açıklıyor. Kabartma, bir kline üzerinde yan yatan bir erkek gösterir. Bir manto ile giyinmiş erkek, bir yastığa dayanıyor. Klinenin önünde, yemekler taşıyan üç ayaklı bir sehpa duruyor. Solda çok küçük gösterilen, kısa giysi taşıyan bir hizmetçi bulunuyor²⁰. Antik şehrin ticari bir merkez olduğunu mermerden iki tartı ağırlığı gösterir (Resim: 4). Buna benzer birçok örnek Atina Agora'sında bulundu²¹.

- (15) s. R. Ousterhout – W. Held, *Survey of the Ancient and Byzantine Monuments on Imbros/Gökçeada 1995*, XIV. *Ar. Son. Topl. II* (1996) 60.
- (16) Labraunda Güney Kapısı K 7 atkısı şekil ve ölçü ile karşılaştırılabilir, bkz. K. Jeppesen, *The Propylaia, Labraunda I* 1 (1955) 20 vd. 23 Lev. 9,9; 14; 15.
- (17) Sağ ve alttan kırık; yüzey çok yıpranmış; korunan yüks. 26 cm; krs. D. Willers, *Zum Hermes Propylaios des Alkamenes*, *JdI* 82, 1967, 37 dd.
- (18) Baş kırılmış; yüzey çok yıpranmış; korunan yüks. 19 cm; krs. M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque II* (1982) özellikle No. 48. 134. 167. Gökçeada'da bulunan, bugünkü yeri bilinmeyen Kybele heykelcikleri hakkında bkz. a. g. e. 176 vb.
- (19) A. Conze, *Reise auf den Inseln des thrakischen Meeres* (1860) 87 Lev. 16,5.
- (20) Üst ve alttan kırık; yüzey aşındırılmış; gen. 43 cm; korunan yüks. 53 cm; krs. E. Pfuhl – H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs II* (1979) örneğin 374 No. 1519 Lev. 218; M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien, Asia-Minor-Studien 4, I. Mysien* (1991) özellikle 70 dd. – II. Bithynien (1992) özellikle 4 dd.
- (21) M. Lang – M. Crosby, *Weights, Measures and Tokens, The Athenian Agora X* (1964) 34 ff. No. SW 1–15 Lev. 11 vb.; bkz. ayrıca G. R. Davidson, *The Minor Objects, Corinth XII* (1952) 213 vb. No. 1646–1653 Lev. 97.

En ilginç yapı Kaleköy'ün yakınında bulunuyor. Bu 'Roksado' denilen ve bir çayın deresinde bulunan antik tesis en son Fredrich tarafından anlatılmıştır²². Roksado, Fredrich tarafından baraj olarak yorumlandı. Ancak, yakın bir incelemenin sonucunda bu yorumun doğru olmadığı ortaya çıktı: Fredrich'in planının aksine, baraj duvarının kalıntıları sadece derenin sol tarafında bulunuyor. Dereye paralel olan yan taraftaki teras duvarı ise (Resim: 5), seviyesi çok daha yüksek olduğu için, bir baraj duvarının devamı olamaz. Ayrıca bir baraja ait olması gereken, bugünkü Kaleköy'ün yerinde bulunan antik Imbros şehrine doğru giden su hattından hiçbir iz görünmedi. Böyle bir su hattı, ancak basınçlı uzun bir su boru hattı ile gerçekleştirilebilirdi.

Bu iki korunagelen duvarların değişik yapı özellikleri vardır. Alttaki duvar çok büyük kireçtaşı bloklarından inşaa edilmiştir. Derzleri yükseklikte değişen yatay taş sıralarından oluşmuş ve tek sıra örülen bu duvar, sadece derenin aşağısına bakan tarafında düz bir yüzeyi gösterir. Fredrich'in bu baraj duvarı, tekniğine göre daha doğrusu bir teras duvarı olarak yorumlanmalıdır. Duvara ait olan teras, derenin sol tarafında bulunmuş olmalı, çay terasın yanından geçiyordu. Üst teras duvarı ise çeşitli yükseklikteki yatay taş sıralarda yumuşak kumtaşı bloklardan inşaa edilmiş. Bu duvar, terasın üst tarafını istinat duvarı olarak sınırladı. Bu teknik, Imbros Şehrinin antik surlarının duvar tekniğine²³ benziyor. Buna göre duvarın Geç Klasik veya Erken Helenistik Dönem'de yapıldığını gösterir.

Bu epey gösterişli tesis, bugüne kadar sadece kitabeler ve antik kaynaklardan bilinen, ancak yeri henüz tespit edilemeyen 'Büyük Tanrılar' ya da 'Kabirler' kutsal alanı olmalıdır. Bu Kabirion, Antik Dönemde Imbros'un en önemli kutsal merkezi idi²⁴. Imbros'un başka kutsal alanlarına göre, en çok kitabeler Büyük Tanrılar kutsal alanından biliniyor. Kabirlerin kültü, Imbros gibi Trakya adalarına ait olan Lemnos ve Samothrake adalarında en önemli yeri aldı. Özellikle kutsal alanın yeri, şehir dışında ve suyu bol olan, yeşil bir derenin içinde seçildi. Buna göre, Samothrake'deki Büyük Tanrılar kutsal alanına denkleşiyor. Imbros Büyük Tanrılar Kutsal Alanı'na ait, bugün çoğu kayıp olan kitabeler, eskiden Roksado'ya yakın olan sabık H. Konstantinos Manastırı'nda saklanmış. Kutsal alanın bir kitabesi bile esas Roksado'da bulunmuş²⁵. Bu özdeşlemeye karşı, yüzeyde pek az keramik bulunduğundan ve tipik kutsal alan mimarisi eksikliğinden söz edilebilir. Ancak bu eksiklik antik dönemden sonra taşların yerinden götürülmüş olması ve bundan dolayı terasların aşağı kaymasının sonucu olabilir. Gelecek kampanyada bu tesisi daha ayrıntılı incelemeyi ve planını çizmeyi öngörüyoruz.

Dereköy'e yakın, Pyrgos/Yuvalı Yarımadası'na doğru, yamaçta bulunan antik bir ziraat tesisi keşfettik. İki yamuk dikdörtgenden oluşan tesis, çok kalın mucır taş duvarlarla çevirilmiş. Yüzeyde bulunan keramiklere göre, Geç Klasik ve Erken Helenistik dönemlerinde kullanıldı.

Bizans Dönemi için, en mühim soruların birisi sürekliliktir. Bütün Bizans İmparatorluğu için çöküş dönemi olan, 7-9 yüzyıl aralarındaki 'karanlık

(22) C. Fredrich, Imbros, *AM* 33, 1908, 96 dd. Res. 5-6.

(23) Ousterhout - Held a. g. e. 56 vb. Res. 1.

(24) Özsaıt 1990b, s.124

(25) Antik kaynakları ve kitabeleri B. Hemberg, *Die Kabiren* (1950) kitabında bir araya getirildi.

asırlarda Gökçeada'da sürekli bir yerleşme var mıydı? Erken ve Geç Bizans dönemlerine ait birçok kalıntı ve eser bulmamıza rağmen, 'karanlık asırlar'da sürekli bir yerleşimin varlığını gösteren hiç bir işaret tespit edemedik. Fakat İmbros'un stratejik önemi ve bol su kaynakları olması nedeniyle, adanın bu dönemde tamamen terk edilmiş olma olasılığını düşünmek zordur.

Güney sahilinde bulunan Pyrgos/Yuvalı'da stratejik bakımdan önemli küçük bir yarımada, Geç Ortaçağ'a ait bir kule bulunuyor (Resim:6). Bizans, İtalyan veya Osmanlı Dönemi'nden kalmış olabilir. Bu yerin daha önce kullanılmış olduğunu, üzerine bu kule inşa edilen Tunç Çağı höyük gösteriyor. Ancak yüzey keramikleri ya Tunç Çağı ya da Geç Ortaçağ dönemlerine tarihlenebilir, bu dönemler arasındaki çok uzun süreç bir Hiatus olarak yorumlanmalıdır.

Pyrgos adanın kalelerinden sadece biri idi. İlk kampanyamızda, adanın kuzey sahilinde ve antik İmbros şehrinin yerinde bulunan, Kaleköy/Kastro'daki büyük Bizans kalesi inceledik. Bu iki kalenin arasında birbiriyle göz temasında olan bir kale zinciri uzanır. Dereköy'ün yakınındaki Palaiokastro Kalesi'ni inceledik, ayrıca gelecek kampanyada araştırılacak olan diğer iki kaleyi, Arasia ve Palaiokastraki'yi ziyaret ettik. Bu kaleler birlikte, Geç Bizans savunma sisteminin bir kısmı oluşturmuş.

Bu kalelerin en büyüğü, Palaiokastro idi (Resim: 7). Yaklaşık üçgen bir şekil gösteren kale, savunma surları ve doğal kaya çıkıntılarından oluşmuştur. Duvarların çoğu harç kullanılmadan inşa edilmiş, sadece yuvarlak bir kulenin ve kuzey taraftaki bazı duvarlarda harç kullanılmış. Kalenin içinde teras ve binaların harabeleri anlaşılıyor, ancak çökmüş duvarlar, mıcır taş yığınları haline gelmişler. Pyrgos'a bakan güneybatı tarafında bir kapı bulunuyor. Yüzey keramiklerin hemen hemen hepsi Geç Bizans Dönemi'ne aittir. Ayrıca birkaç küçük buluntu elimize geçti: bir Osmanlı sikke, bir kurşun haç, bir bronz yüzüğün parçası, bir kristal pendentif, bu kale ile ilişkili olmayan bir steatit Tunç Çağı minyatür balta²⁶ (Resim: 8). Kalenin batısında, deveboynu üzerinde bir sıra yel değirmenleri tespit ettik. Yakınında hiç bir köy olmadığı için, kaleye ait olmalıdır. Değirmenlerin hemen güneyinde, kayalar oyularak ve yazısız mezar taşlarla işaretlenmiş mezarlardan oluşan büyük bir kabristan, yanındaki tepeye kadar uzanıyor. Mezarlar, Hristiyan mezarlar için genel bir sıfatı olan doğu-batı yönünde kurulmuş. Ayrıca kalenin batısında birkaç küçük kule yapılmış. Bu tetkik, Geç Bizans Dönemi'nde kalede epey büyük bir nüfusun yaşadığını gösterir.

Tek tek ve *in situ* olmayan buluntulardan bazılarını öne sürmeye değer. Dereköy'deki H. Marina Kilisesi'nde Erken Bizans bir vaftiz havuzu bulunuyor (Resim: 9). Tek bir Prokonnesos mermer taştan oluşmuş havuzun içi yonca şeklinde işlenmiştir. Yakında olan güney sahilindeki Archangelos-Avlaki yerinden getirilmiş. Bu havuz, İstanbul'da birkaç adeti bulunan, yaygın bir tipe aittir. 5. veya 6. yüzyıla tarihlenebilir²⁷. 6. yüzyıla ait bir kübik sütun başı aynı kilisenin girişinde kullanılmış. Yamuk dikdörtgen yüzeylerinde bir haç ile bir madalyon bulunuyor. Özdeş ikinci bir sütun başını yakınındaki Şahinkaya Köyü'nde bir duvar içinde bulduk.

(26) Krs. Fredrich a. g. e. 101 vb. -- Bu küçük buluntular, Çanakkale Müzesi'ne teslim edildi.

(27) Bkz. A. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens* (1962) Nr. 200. 201.

Kısmen eski yayınlarda söz edilen bazı eserleri tekrar bulabildik, mesela evvelki Kaleköy/Kastro'nun Metropolis'te bulunan Geç Bizans bir kitabenin iki parçası²⁸. Kitabeye, "çok hakim Manuel"'in mezarından kaynaklanıyor. Büyük ihtimalle 1442 senesine tarihlenen Kaleköy Kalesi'nde bir kitabesi bulunan Manuel Asanis Laskaris'e hitab ediyor.

Adanın Osmanlı Dönemi birçok kilisesinin duvarlarında devşirme malzeme olarak değerlendirilen mermer eserler görülüyor. Bunu, mimarlar isteyerek yapmış olmalı. Mermerleri mukaddes emanetler gibi sergilemek ve Bizans geçmişiyle bir bağlantı kurmak niyetiyle kullanmış olmalılar. Sık sık kapı üzerine tek bir mermer kondu, örneğin, Dereköy yakınındaki Panaya tu Marmaru Kilisesi. Panaya sti Yerakia Kilisesi'nde ise, bazıları doğu cephesinde sergilenmiş olan, ondan fazla mermer bulduk (Resim: 10). Devşirme mermerlerin çokluğu nedeniyle, yakında erken hristiyan bir basilikanın bulunmuş olduğu tahmin edildi. Ancak böyle bir binanın hiçbir izine rastlamadık.

Yeni binalarda kullanılan ve sergilenen eski devşirme eserler, Imbros/Gökçeada sakinlerinin geçmişin anıtlarını nasıl korumaya çalıştıklarını gösterir. Sürekli yeni tehditler altında bulunan tarihi eserleri, hem korumak hem de kamuya sergilemek için, Gökçeada'da bir müze kurma projesinin ortaya çıkmış olması haberini sevinçle karşıladık.

---

(28) Fredrich *a. g. e.* 92; C. Asdracha, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XII e-XVe siècles)*, *ADelt* 43-I, 1988, 278 vd.

Abb. 1 : Kaleköy, Hermeskopf
Resim 1 : Kaleköy, Hermes başı

Abb. 2 : Kaleköy, Statuette einer thronenden Kybele
Resim 2 : Kaleköy, tahtta oturan Kybele heykeliği

Abb. 3 : Kaleköy, Grabstein mit 'Totenmahl'-Darstellung
 Resim 3 : Kaleköy, 'Totenmahl' sahnesini gösteren mezar taşı

Abb. 4 : Kaleköy, Marmorgewicht
 Resim 4 : Kaleköy, mermer tartı ağırlığı

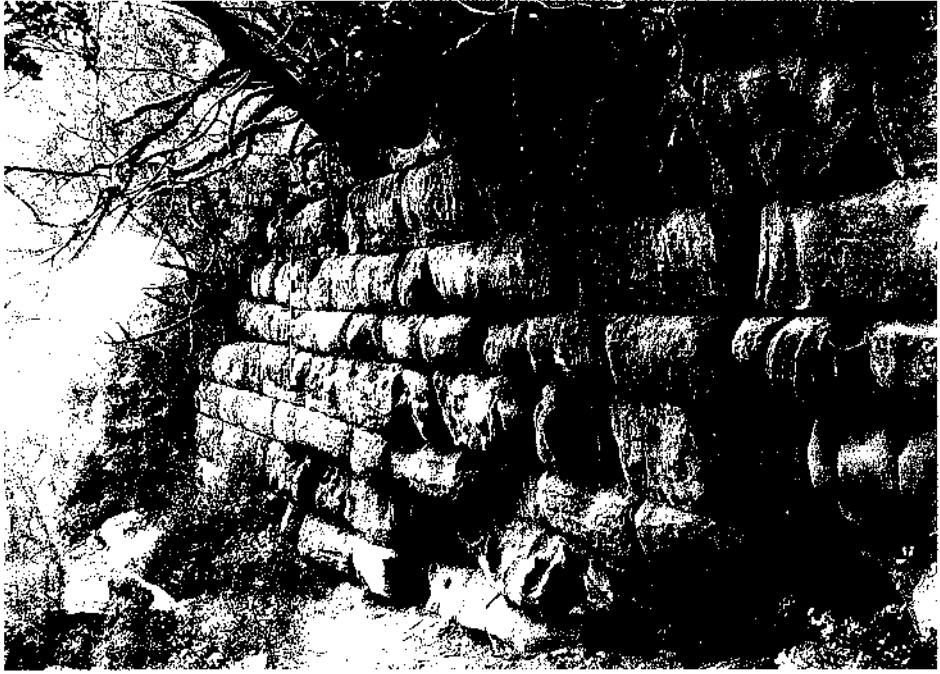

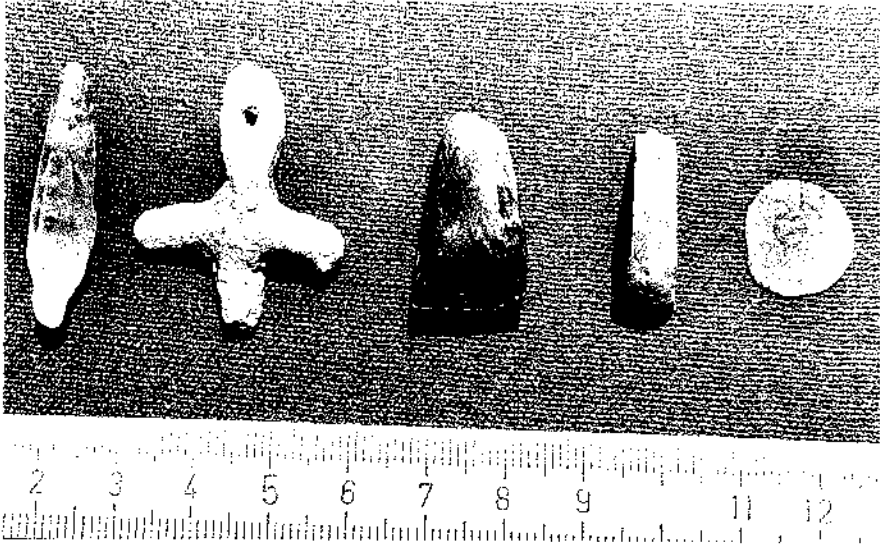
Abb. 5 : Roxado, obere Terrassenmauer
Resim 5 : Roksado, üst teras duvarı

Abb. 6 : Pyrgos/Yuvalı, spatmittelalterlicher Turm
Resim 6 : Pyrgos/Yuvalı, Geç Ortaçağ Kulesi

Abb. 7 : Die Festung Palaiokastro
Resim 7 : Palaiokastro Kalesi

Abb. 8 : Palaiokastro, Kleinfunde
Resim 8 : Palaiokastro, küçük buluntular

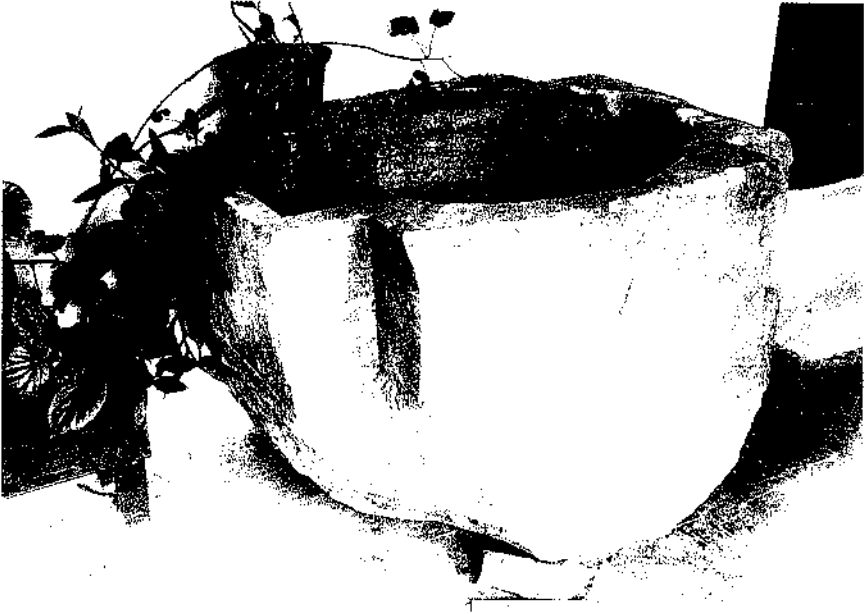

Abb. 9 : Dereköy, Taufbecken
Resim 9 : Dereköy, vaftiz havuzu

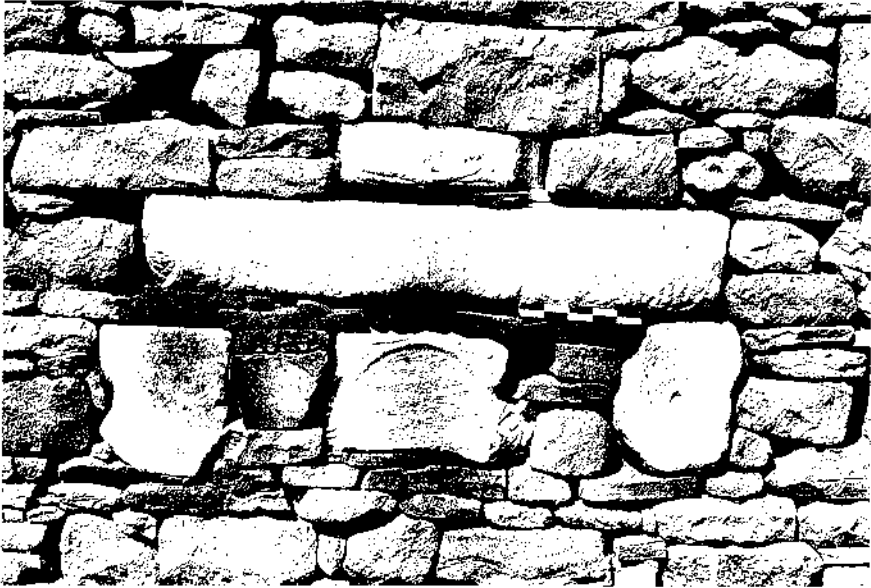

Abb. 10 : Marmorspolien in der Kirche Panagia ste Gerakia
Resim 10: Panaya sti Yerakia Kilisesi'nde devşirme mermer taşlar

SURVEY DER RÖMISCH- FRÜHBYZANTINISCHEN SIEDLUNG BEI AKÖREN IN KILIKIEN, 1996 UND 1997

Gabriele MIETKE*

Mit freundlicher Genehmigung des Türkischen Kultusministeriums haben wir im Jahr 1996 die dritte und im Jahr 1997 die vierte Kampagne eines architektonischen Surveys in den römisch-frühbyzantinischen Ruinen bei dem Dorf Akören in der Provinz Adana, im ilçe Aladağ durchgeführt.

Die Ruinen verteilen sich auf zwei Siedlungen im Abstand von etwa einem Kilometer Luftlinie. Wegen der räumlichen Nähe hatten wir bisher von zwei Teilen einer Siedlung gesprochen. Jedoch ist jede der beiden Siedlungssstätten unabhängig voneinander mit Häusern, Wirtschaftseinrichtungen und Kultbauten versehen und von Grabstätten umgeben. Auch sonst läßt sich in der Umgebung Akörens für die römisch-frühbyzantinische Zeit eine hohe Siedlungsdichte nachweisen, weitere antike Siedlungen lagen im Abstand von wenigen Kilometern bei den Dörfern Mazılık, Kayabaşı und Yeniköy. So handelte es sich bei Akören I und Akören II wahrscheinlich um zwei selbständige Ortschaften. Das benachbarte und landschaftlich ähnliche nordsyrische Kalksteinsmassiv besaß in römischer, besonders aber in frühbyzantinischer Zeit eine sogar noch größere Siedlungsdichte².

---

* Dr. Gabriele MIETKE, Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, Bodestr.1 3, D-10178 Berlin/ALMANYA.

(1) Die dritte Kampagne dauerte vom 19. August bis zum 27. September 1996. Die Equipe bestand aus der Archäologin Gudrun Bühl, der Architektin Ulrike Wulf-Rheidt, den Geodäten Katja Heine und Ulrich Weferling, dem Zeichner Michael Sohn, den Architekturstudenten Stefan Bömelburg, Alexandra Riedel und die Verf. Als Regierungsbeauftragte stand uns Frau Melek Yıldızlıturhan vom Anadolu Medeniyet Müzesi in Ankara zur Seite.

Die vierte Kampagne dauerte vom 18. August bis zum 27. September 1997. Die Equipe bestand aus den Archäologinnen Gudrun Bühl und Beate Böhlendorf, der Architektin Ulrike Wulf-Rheidt, der Geodätin Katja Heine, dem Zeichner Michael Sohn, den Architekturstudenten Marc Morgenroth, Alexandra Riedel, Petzer Schneider, Gernot Stück und die Verf. Als Regierungsbeauftragter begleitete uns Herr Ahmet Yaraş vom Arkeoloji Müzesi in Istanbul. Arbeiter aus dem Dorf Akören leisteten uns in beiden Jahren Hilfsdienste.

(2) Georges Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord. Le massif du Belus à l'époque romaine*, 2. Paris 1953, pl.xxxv, xli, lvii, lxxxix, xc, ccxxxviii.

Ein Ziel der Untersuchungen war die Planaufnahme der beiden Siedlungsteile Akören I und Akören II und ihrer Lage zueinander. In der zweiten Kampagne waren dafür ein geodätisches Netz über Akören II gelegt und etwa 70% seiner Mauern und Geländeformationen eingemessen worden. In der dritten und vierten Kampagne wurde das Netz nach Akören I erweitert, Gelände und beide Siedlungen wurden vollständig im Maßstab 1: 500 aufgenommen. Die Architektin trug in die Pläne unterschiedliche Mauertechniken und weitere Detailbeobachtungen ein.

Die beiden verschiedenen Mauertechniken, die in Akören II festgestellt werden konnten, ließen sich auch in Akören I beobachten³. Sie kennzeichnen offenbar zwei Siedlungsphasen. Das Gassennetz und die Parzellierung wurden in der älteren Siedlungsphase festgelegt und auch später weitgehend beibehalten. In der zweiten, frühbyzantinischen Bauphase fanden Veränderungen statt, einige Häuser wurden innen neu unterteilt. Neben den Siedlungsplänen entstand ein Übersichtsplan der näheren Umgebung im Maßstab 1:5000, in den die Lage der Siedlungen, die Gräber und soweit möglich die antike Wegführung eingetragen wurden.

Zur Dokumentation der Siedlung wurden mehrere Häuser und Zisternen in Grundrissen und Schnitten sowie verstreut in der Siedlung liegende Architekturteile, Pfeiler und Ölpresen gezeichnet. Eine Zisterne in Akören I, gemauert und verputzt, wurde mittels steinerner Wasserrinnen über einen Zulauf mit Wasser gefüllt. Wegen der Niveauverhältnisse muß das Wasser auf Dächern gesammelt und von dort mit den Steinrinnen in die Zisterne geleitet worden sein.

Von der oberen Kante des Felsenrückens, auf dem sich die Siedlung Akören II erstreckt, breiten sich an zwei Stellen große Massen von kleinteiligem Schotter kegelförmig ins Tal aus (Abb.1). Der eine Schuttkegel beginnt etwa am südlichen Ende des länglichen Siedlungsareals und ist nach Westen gerichtet, der andere nimmt seinen Anfang am höhergelegenen nördlichen Ende und breitet sich nach Westen und Norden aus. Neuzeitlich sind sie nicht. Möglicherweise handelt es sich um die Steinabschläge, die bei Errichtung und bei Umbauten der Siedlung anfielen, als die Mauersteine aus dem anstehenden Fels gebrochen und behauen wurden.

Bei der Planaufnahme von Akören stellte sich heraus, daß die Siedlung nicht, wie vermutet, im Osten mit der Ostkirche endete, sondern daß hier in kurzer Entfernung ein kleiner Siedlungsteil folgte, dessen geringe Mauerreste heute weitgehend von Haufen aus den Feldern geklaubter Steine verdeckt und verunklärt werden. Auf diesen Siedlungsteil wird bei der Behandlung der Kleinfunde zurückzukommen sein.

Bei der Fortsetzung der zeichnerischen Aufnahme der Architektur wurden zwei Methoden angewandt. In den beiden Kirchen von Akören II machte der Geodät Ulrich Weferling Aufnahmen mittels einer Rolleimetric 6006 im Hinblick auf eine Einbildauswertung. Fotografiert wurden alle Wände, die in den bisherigen Kampagnen noch nicht mit Handmaß gezeichnet worden waren. Erfasst wurden an der Südkirche innen Süd-West- und Nordfassade, außen Nord-

---

(3) s. *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIV* 1, 1996 (1997) 424f.

fassade mit Apsis und die Pfeiler des Nordosttores allseitig, an der Nordkirche innen West- und Südfassade, an der Nebenkapselle der Nordkirche innen die Nordfassade mit Apsis, außen die Nordfassade. Die Aufnahmen wurden nach Entwicklung und Vergrößerung mit Hilfe des Auswertesystems Rollei MR 2 am Lehrstuhl für Vermessungswesen der Technischen Universität Cottbus zeichnerisch umgesetzt⁴ und in der vierten Kampagne am Ort überprüft und ergänzt.

Das herkömmliche Handaufmaß wurde für die Architekturzeichnungen in Akören I angewendet, gestützt durch das geodätische Einmessen markanter Punkte. Auf diese Weise entstanden Grundrisse von Ost- und Westkirche, für die Ostkirche auch Quer- und Längsschnitt und Ansichten von Osten, Süden und Westen. Damit sind jetzt alle Kirchen in Grund-, Aufrissen und Schnitten vollständig dokumentiert.

Bauabfolge und zum Teil die Rekonstruktion der Ostkirche konnten geklärt werden (Abb.2). Im Inneren lag an zwei Stellen der Säulenstylobat mit Basen in situ frei. Im Langhaus liegen zahlreiche Teile von Archivolten verstürzt, Architravteile wurden nicht gefunden. Es handelte sich deshalb offenbar um eine dreischiffige Säulenbasilika mit Archivolten im Mittelschiff. Bisher konnte kein Bauelement einer Emporenordnung zugeordnet werden, allerdings ist das Vorhandensein von Emporen in Kilikien die Regel. Die innen runde, außen polygonale Apsis wird von zwei Apsisnebenräumen flankiert (Abb.3). Der nördliche Nebenraum ist mit Fuge gegen die glatte Wand der Apsis gesetzt. Dennoch ist er gleichzeitig mit der Apsis errichtet worden, denn seine Südmauer steht mit der Apsis im Verband. Der südliche Nebenraum ist größer als der nördliche und durch eine innen runde, außen polygonale Apsis hervorgehoben. In der Südwand dieses Nebenraumes konnte durch eine Säuberung geklärt werden, daß eine Lücke im Mauerwerk von einer ehemaligen Wandnische mit Becken herrührt, deren obere Teile und Rückwand zerstört sind.

Vorhallen umgaben die Kirche im Süden, Westen und Norden. Beobachtungen an der Architektur sprechen dafür, daß sie in einem zweiten Bauvorgang angefügt worden sind. Im Nordosten stößt die Nordvorhalle nämlich mit Fuge gegen den nördlichen Apsisnebenraum. Dort, wo die Südvorhalle an den südlichen Apsisnebenraum anschloß, sind drei Löcher in der sonst glatten Wand zu beobachten. Von diesen ist nur das untere, quadratische ursprünglich, während die beiden oberen nachträglich eingehauen wurden (Abb.4). Der Anschluß eines Architravs oder einer Archivolte der Südvorhalle war dort also nicht ursprünglich vorbereitet. Trotzdem läßt das weite Auskragen des südlichen Nebenraumes vermuten, daß von Anfang an eine Südvorhalle geplant war.

Bei einer Säuberung wurde der nördliche Teil des Stylobates der Westvorhalle sichtbar. Er wird nach Norden durch ein Fundament für aufgehendes Mauerwerk fortgesetzt, das L-förmig nach Osten umknickt. Die Nordwest-Ecke der Vorhalle wurde also durch ein L-förmiges Mauerstück begrenzt, wie ein solches in der Südwest-Ecke erhalten ist.

Da keine datierende Inschrift gefunden wurde, kann die Ostkirche nur stilistisch eingeordnet werden. Die Apsis weist ein Fußprofil aus Platte und Wulst

---

(4) Dem Lehrstuhlinhaber Herrn Prof. Dr. Ritter sei an dieser Stelle für die freundliche Erlaubnis der Benutzung dieser Einrichtung gedankt.

auf (Abb.6). Einem Profil aus Wulst, Kehle und Platte unterhalb der drei Fenster entspricht eines mit umgekehrter Profilfolge am Fuß der Fensterpfosten (Abb.5). Ein fortlaufendes Profilband umzieht die drei Bögen. Den oberen Abschluß der Apsismauer bildeten ein Profil aus Wulst und hoher Kehle, die zum Teil mit einem Hohlblattfries und stilisierten Palmen geschmückt war (Abb.8), und darüber ein gesondert gearbeiteter Konsolfries (Abb.7). Der Aufbau der Apsis -nicht aber ihre Proportionen-, die Rahmung der Fenster mit Profilbändern, die Kapitelle am Apsisbogen, deren obere Hälfte durch einen Konsolfries bestimmt wird, und einzelne Züge der übrigen Kapitellplastik sind mit den entsprechenden Architekturelementen der Südkirche in Akören II verwandt. Dort fehlt allerdings ein die Wand abschließender Konsolfries. Der älteste Bauteil der Südkirche stellt die Apsis aus dem Jahr 525 dar, ihre jüngste Bauinschrift von 594 bezieht sich wahrscheinlich auf die Errichtung der Vorhallen. Allerdings sind auch erhebliche Unterschiede zwischen der Bauskulptur der beiden Kirchen zu beobachten. Wie diese Unterschiede für die Datierung der Ostkirche zu gewichten sind, muß noch durch weitere Untersuchungen geklärt werden.

Von der Westkirche wurde auf Grund ihres schlechten Erhaltungszustandes nur der Grundriß aufgenommen. Die Inneneinteilung und der westliche Abschluß sind wegen Steinraub und Verschüttung nicht mehr zu erkennen. Die Kirche wurde schräg in die Umfassungsmauern einer älteren Insula eingefügt. Zwischen der Kirche und den Mauern der Insula entstanden dabei Höfe unregelmäßiger Gestalt. Der Grund für das schräge Einfügen ist unklar. Er kann nicht in der Absicht einer Ausrichtung der Kirche nach Osten liegen, da die Apsis ungefähr nach Süden zeigt. In den westlichen der Höfe führte von der Straße her ein monumentales Tor, hinter dem ein von Mauern flankierter Gang auf eine Tür in der Seitenwand der Kirche zuführte, möglicherweise jedoch ohne ganz an sie heranzureichen. Auf einem Architekturelement des Tores nennt eine Inschrift eine Jahreszahl, welche umgerechnet das Jahr 553 unserer Zeitrechnung ergibt. Auch wenn die Inschrift keine weiteren Mitteilungen enthält, ist auf Grund des Vergleichs mit ähnlichen Jahresangaben in Inschriften Kilikiens anzunehmen, daß sie das Datum einer Baumaßnahme oder deren Fertigstellung nennt. Der Ort ihrer Anbringung — nämlich das Tor — läßt zwar keine sichere Entscheidung zu, ob sie sich auf den Bau der Kirche oder alleine auf den des Tores bezieht, doch bezeugt sie, daß in der Mitte des 6.Jahrhunderts Baumaßnahmen an dem Kirchenkomplex im Gange waren.

Die Apsis der Kirche steckt außen bis zur Höhe der Solbänke der Fenster in der Erde. Lose Teile von Architektuornamentik stammen von ihrem Aufbau und erlauben dessen Rekonstruktion. Die Apsis ist innen und außen gerundet. Sie wies drei rundbogige Fenster auf. Die beiden Fensterpfosten und die äußeren Laibungen der seitlichen Fenster besaßen nach außen hin ein Fußprofil. Die Bögen der Fenster wurden von einem fortlaufenden Profilband gerahmt. Den oberen Abschluß der Mauer bildete ein zweiteiliges Abschlußgesims. Über einem Fries, dessen Reliefschmuck zum Teil von Block zu Block wechselte, saß ein Konsolgesims. Einige Blöcke des Frieses weisen einen Hohlblattfries auf (Abb.9), ein anderer zeigt eine Blattranke (Abb.10). Der Abschluß mit einem

Konsolgesims hingegen entspricht der Apsis der Ostkirche (Abb.11). Die Struktur der Apsisgliederung der Westkirche entspricht der der anderen Kirchen Akörens.

Durch die Möglichkeit, an der Oberfläche liegende Steine zu drehen und voneinander entfernt liegende Fragmente zu ganzen Kapitellen zusammenzufügen, wurden in der Ostkirche weitere Kapitelle bekannt, welche die bereits beobachtete Typenvielfalt noch bereicherten. Die größte Gruppe bilden Kämpferkapitelle mit gerader, ornamentierter Abakusplatte und flachem Ornament, das reich variiert alle vier Seiten überzieht (Abb.12 und 13). Eines dieser Kapitelle zeigt Pflanzen, Tiere und, als bisher einziges Beispiel in den Ruinen selbst, auch eine figürliche Darstellung. Ein Mann zerrt ein gehörntes Tier an einem Halfter (Abb. 14). Ein zweites Kapitell mit stilistisch und motivisch ähnlichen Darstellungen, darunter wieder eine menschliche Figur, steht im Garten der Orman Genel Müdürlüğü in Aladağ, zwanzig Kilometer nördlich von Akören. Das Kapitell stammt, wie auch eine Säulenbasis, nach glaubwürdigen Aussagen aus den Ruinen von Akören.

Andere Kapitelle der Ostkirche weisen glatte Eckblätter verschiedener Größe und Schrägstellung auf, die in mehreren Schichten übereinander gelegt sind. Ihre Ränder treten mehr oder weniger wulstig hervor und sind zum Teil am unteren Ende bogig miteinander verbunden. Der Körper dieser Kapitelle zeigen oft große Freiflächen, vereinzelt durch Rosetten, Kreuze in Kreisrahmen oder Tierreliefs unterbrochen (Abb.15). Mehrfach findet sich das Motiv sich überschneidender Halbkreisen in einer unteren Kapitellzone, das mit stark stilisierten Eckblättern (Abb.16) oder in einem anderen Beispiel mit Ranken in der oberen Zone verbunden sein kann. Ein Kapitell der Westvorhalle zeigt in der Mittelachse jeder Seite einen senkrechten Steg, der unten über einer kleinen Scheibe beginnt und von dem links und rechts die kantig vortretenden Ränder von je zwei glatten Eckblättern ausgehen (Abb.17). Wenige Vergleichsstücke für Stil und Motive der Kapitelle der Ostkirche finden sich in Nachbarorten und im Archäologischen Museum in Adana⁵.

Von der liturgischen Ausstattung der Ostkirche zeugen Fragmente von Brüstungsplatten und Pfosten einer Abschränkung zwischen Chor und Langhaus, vor allem aber mehrere Teile eines Ambo. Von ihm sind sowohl die reliefverzierte Bodenplatte als auch drei Teile des Kanzelbodens erhalten. Gemäß den Einlassungen der Bodenplatte stand die Kanzel des Ambo auf einem Treppenlauf und zwei Freistützen. Ihre Oberfläche ist mit einer Blattrosette in einem Schlingbandrahmen verziert (Abb.18). Der Kanzelboden besaß auf der Oberfläche Einlassungen für Pfosten und Brüstungsplatten, letztere so schmal, daß mit einer hölzernen Brüstung gerechnet werden muß (Abb.19).

Umfangreiche Arbeiten fanden in der vierten Kampagne an den Gräbern statt. Insgesamt sind uns jetzt 15 Grabbauten bekannt. Nur einer davon, nämlich der inschriftlich als das Grab des Lukios bezeichnete, war ein freistehendes

(5) Veröffentlicht: Gilbert Dagron/Denis Feissel, *Inscriptions de Cilicie*. (= Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, *Monographies*, 4.) Paris 1987, 236-237, pl.I.V.5. — Robert W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia*. (= *Dumbarton Oaks Studies*, 23.) Washington D.C. 1987, 194, pl. 298a (Kapitell von der Meydan Kalesi).

Grabhaus⁶. Beobachtungen erlauben nun Aussagen über seinen oberen Abschluß. Über der westlichen Außenmauer und dem anschließenden, gemauerten Tonnengewölbe sind Reste einer Masse von durch Mörtel zusammengehaltenen kleinen Steinen erhalten (Abb.20). Diese Masse bildet in der Senkrechten eine Flucht mit dem Abschlußgesims der Seitenmauer. An einer Stelle hat sich unmittelbar über diesem Gesims die originale Außenhaut erhalten. Es handelt sich um eine feine, rosarot bemalte Putzschicht. Blickt man genau von der Front des Grabhauses her auf die Masse der vermörtelten Steine, so erkennt man, daß ihr Umriss nach einem kurzen senkrechten Stück in eine Schräge umknickt, die der Dachschräge eines Satteldaches entspricht. Oberhalb des Tonnengewölbes war also eine Stein-Mörtel-Masse aufgetragen, die eine doppelte Dachschräge bildete.

Ebenfalls nur mit einem Beispiel vertreten ist der Typ des Tumulusgrabes⁷.

Die übrigen Gräber, soweit ihr Erhaltungszustand dies beurteilen läßt, sind teils gemauerte, teils aus dem Fels herausgearbeitete, rechteckige Grabkammern, die so in eine Geländestufe eingelassen sind, daß ihre Front freiliegt, während die Decke nach hinten mit der Geländeoberfläche fluchtet. Die Seitenwände neigen sich giebelförmig auf einander zu, so daß oben ein schmaler Zwischenraum bleibt, der durch mehrere Steinplatten abgedeckt ist.

Eines dieser Gräber liegt im Tal westlich von Akören II, auf das es mit seiner Fassade schaut (Abb.21). Die Fassade wird seitlich durch Steinwangen eingefast. Als einziges der Gräber ist es mit einem bescheidenen Reliefschmuck versehen. Über dem Eingang ist ein Kranz in einer Tabula angebracht, die ausschließlich durch erhabene Winkelformen in den vier Ecken gebildet wird. Die Fassade schloß ursprünglich mit einem Giebel, aufgemauert aus mehreren Blöcken, die heute verstürzt sind. Unmittelbar über dem Kranzrelief nannte eine Inschrift die Namen der Grabinhaber und ein Datum im dritten Jahrhundert⁸. Die Giebelspitze trug über einer vertieften Mondsichel ein heute beschädigtes Relief, bei dem es sich wahrscheinlich um einen frontal wiedergegeben Rinderkopf handelt.

Andere Gräber zeigen Varianten dieses Typs. Ein Grab ist mit einem Monolithen abgedeckt (Abb.22). Ein anderes besitzt eine Säulenvorhalle, wies aber wohl keinen Giebel auf (Abb.23). Vor einem weiteren Grab, ebenfalls ein in eine Geländestufe eingefügte Kammergrab, lag ein in zwei Teile gebrochener Stein, der nach Lage und Form zu einem Giebel über dem Eingang gehörte (Abb.24). Nachdem er umgedreht worden war, zeigte sich auf der vorher gegen die Erde gewendeten Vorderseite in einem gerahmten Feld eine lange Inschrift, die in der Mitte des Giebeldreieckes angebracht war⁹. Vier sauber ausgehauene rechteckige Löcher an der Grabesfassade, die wegen ihrer Abmessungen wohl nur für Holzbalken, nicht aber für Steinbalken gedient haben können, lassen vermuten, daß das Grab trotz des Giebels einen Vorbau, und zwar aus Holz, besaß.

(6) s. *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIII* 1, 1995 (1996) 41, Abb.14.

(7) s. *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIV* 1, 1996 (1997) 426f., Abb.7.

(8) Die Inschrift hat der Epigrafiker Dr. Mustafa Hamdi Sayar, Wien, im Rahmen seines Surveys in Ostkilikien aufgenommen und bereitet sie zur Publikation vor. Ihm verdanke ich die Kenntnis vom Inhalt der Inschrift.

(9) Auch diese Inschrift wurde von Dr. Mustafa Hamdi Sayar aufgenommen.

Regenfälle bescherten uns unerwartet reiche Oberflächenfunde. Weit verstreut aufgelesene Obsidianklingen bezeugen menschliche Anwesenheit im späten Chalkolithikum. Gebrauchskeramik des 1. bis 7. Jahrhunderts, die in beiden Siedlungen gefunden wurde, geht gut zusammen mit den Datierungen der Inschriften, die aus dem späten 1. bis späten 6. Jahrhundert stammen. In diese Zeit gehören auch Fragmente römisch-frühbyzantinischer Glasgefäße¹⁰. Zwei Münzen, die ein Junge des Dorfes Akören brachte, sollen aus dem Gebiet von Akören I stammen. Sie sind noch nicht näher bestimmt, doch handelt es sich bei der einen wahrscheinlich um eine mittelbyzantinische Prägung.

Erhebliche Konsequenzen für die Siedlungsgeschichte konnten aus einer anderen Fundgruppe gezogen werden. Zu Tage kamen mehrere hundert Fragmente glasierter byzantinischer Keramik und zwar konzentriert in Akören I in dem Siedlungsteil östlich der Ostkirche. Wenige Stücke wurden in der Hauptsiedlung von Akören I und an deren Flanken gefunden. Keines der Stücke stammt aus Akören II. Diese Keramik läßt sich nach einer vorläufigen Sichtung in das 12. bis 14. Jahrhundert datieren¹¹. Die datierten Inschriften und die Oberflächenfunde von Keramik und Glas bezeugen eine Besiedlung Akörens vom 1. bis 7./8. Jahrhundert. Die gefundene byzantinische Keramik nun beweist eine Wiederaufsiedlung des Ortes im Mittelalter, vom 12. bis zum 14. Jahrhundert, und damit eine Siedlungsphase, die ohne die Glasurkeramik unbekannt geblieben wäre.

Die Arbeiten in Akören sind mit der vierten Kampagne abgeschlossen und werden in der nächsten Zeit für die Publikation aufgearbeitet werden.

---

(10) Bei der Datierung halfen liebenswürdigerweise Neşe Atik und Beate Böhlendorf.

(11) Die Publikation der Keramik bereitet Beate Böhlendorf vor, welche auch die Datierungen lieferte.

Abb. 1: Akören II, Felsenrücken mit Siedlung von Westen

Abb. 2: Akören I, Ostkirche nach O

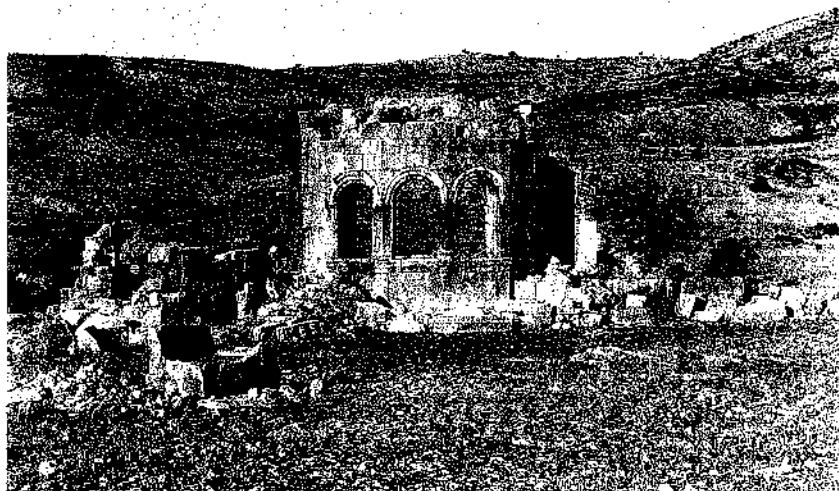

Abb. 3: Akören I, Ostkirche von 0

Abb. 4: Akören I, Ostkirche, südlicher Apsisnebenraum von W

Abb. 5: Akören I, Ostkirche, Apsis, Fenster von O

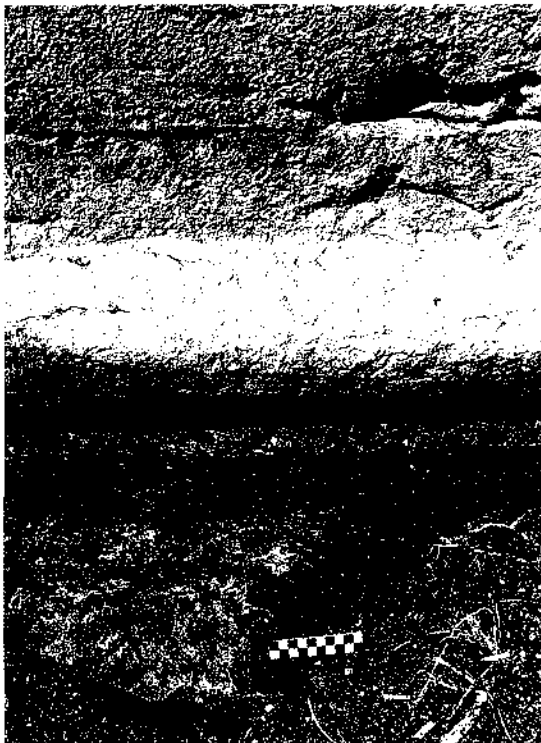

Abb. 6: Akören I, Ostkirche, Apsis, Fußprofil außen

Abb. 7: Akören I, Ostkirche, Apsis, Konsolfries

Abb. 8: Akören I, Ostkirche, Apsis, Hohlblattfries

Abb. 9: Akören I, Westkirche, Apsis, Hohlbattfries

Abb. 10: Akören I, Westkirche, Apsis, Rankenfries

Abb. 11: Akören I, Westkirche, Apsis, Konsolfries

Abb. 12: Akören I, Ostkirche, Kapitell

Abb. 13: Akören I, Ostkirche, Kapitell

Abb. 14: Akören I, Ostkirche, Kapitell

Abb. 15: Akören I, Ostkirche, Kapitell

Abb. 16: Akören I, Ostkirche, Kapitell

Abb. 17: Akören I, Ostkirche, Kapitell

Abb. 18: Akören I, Ostkirche, Bodenplatte des Ambo

Abb. 19: Akören I, Ostkirche, Kanzelboden des Ambo

Abb. 20: Akören, Grab des Lukios, Längsseite

Abb. 21: Akören, Grab mit Reliefschmuck

Abb. 22: Akören, Grab mit monolither Abdeckung

Abb. 23: Akören, Grab mit Säulenvorhalle

Abb. 24: Akören, Grab mit Einlassungen für Balken

BİNBİRKİLİSE (KARAMAN) ve AYATEKLA (SİLİFKE) ARAŞTIRMALARI

Metin AHUNBAY*

İTÜ Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı tarafından 1996 yılında başlatılan araştırma 1997 yılında da devam etmiştir. Çalışmalar Yard.Doç.Dr.Turgut Saner'in yoğun katkısıyla ortak olarak yürütülmüştür. Mimarlık öğrencilerimiz Mustafa Kahraman, Serkan İnce ve Sertaç Öztürk mimari ölçüm sürecinde faal olmuşlardır. Arkeolog Aysın Özügül yüzey keramiği değerlendirilmesini üstlenmiştir. Isparta Müzesi'nden Arkeolog Durmuş Kaya'nın alan çalışmalarında edindiği deneyimine ve bilgisine dayalı görüşlerinin kalıntı yorumlanmasında katkısı büyük olmuştur.

Geçtiğimiz yıl da belirttiğimiz gibi, araştırmalarımız Geç Antik ve Erken Ortaçağ'ın bu iki ünlü yerleşmesinin kentsel niteliklerini tespitiye yöneliktir. Bu amaçla eksikliği şiddetle hissedilen ve şimdiye kadar ihmal edilen ölçekli yerleşme planlarının yapılması öncelikle ele alınmıştır. Toprak seviyesi üzerinde bütün bilinen ve tanımlanabilen anıt kalıntılarının 1/1000 ölçekli plana işlenmesinin yanı sıra gözlemlenen bütün duvar fragmanlarının da tespiti çalışmalarımızda öngörülmektedir. Her iki ören yerinde bilinen önemli ve yok olma tehdidi altındaki anıtların korunmasına yönelik koruma ön raporlarının hazırlanması gene bu çalışmanın konusudur. İlk aşama için öngörülen yerleşme planlarının hazırlanmasına 1997 yılında da devam edilmiştir. İlke olarak, neşriyatlarda incelenmiş olan anıtların rölövesi yapılmamakta, ancak bunların konumlarının plana geçirilmesiyle yetinilmektedir (temel neşriyat: W.Ramsay - G.Bell, *The Thousand and One Churches*, London 1909; anıtsal yapı no.ları bu yapıttan alınmıştır). Buna karşılık, bilinmeyen veya az incelenmiş kalıntıların değişik ölçekte rölöveleri yapılmaktadır.

BİNBİRKİLİSE ÖRENYERİ: Anıtların bir arada topluca bulunuşu ve üstündeki modern yapılaşma yoğunluğunun azlığı çalışmayı ilk önce Bınbırkilise'nin Değle kesimine yöneltmiştir (Çizim: 1). 1996 yılı çalışmaları, yerleşmenin batı yamaçlarında yer alan yoğun bir konut grubunu tespitiye başlamıştır.

* Prof.Dr.Metin Ahunbay, İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı 80191 İSTANBUL

1997 yılında da aynı yamaç ve çevresinde çalışılmış ve yeni tespitler yapılmıştır (Çizim: 2). Teras II'nin daha üstünde üç teras düzenlemesine daha rastlanmıştır (Örnek, Resim: 1) ve bunların üzerinde gözlemlenebilen konut kalıntıları topografik plana işlenmiştir (Çizim: 2). Bu konutlar arasında tek hücreli, dar, uzun mekanlı birimler dikkati çekmektedir. Bu şekilde teras I ve II'de yer alan kompakt, çok odalı konutlardan farklı bir ikinci bir konut tipinin de Değle kesiminde rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Toprak üstünde tanınabildiği kadarıyla bu tek odalı konut tipi şeması içine bir ara bölme yapılmamıştır, fakat böyle bir bölümleme mümkündür. Nitekim doğu yamacı yapıları arasında oda no. 7'de uygulanmıştır. Teras III konutlarından bir bölümünün varlığı, duvar örgüsü içindeki kapı söveleri aracılığıyla anlaşılmakta fakat iç mekan düzenlemeleri taş ve toprak yığını dolayısıyla öğrenilememektedir (Çizim: 2, teras 3 no. 2). Bu giriş duvarının önündeki geniş teras, duvarlarla batıdan ve kısmen güneyden sınırlıdır.

Dik batı yamacının belirgin terasları üzerine dizilmiş ve genellikle eğime göre cephelendirilmiş olan bu konut grubunun hemen batısındaki evler ise sanki arazi eğimine dik bir sokak üzerine yerleştirilmiş gibidir. İki yapının (Çizim: 2, no 1 ve no. 2) girişinin bu "sokak" üzerinde olması, bu izlenimi sağlamaktadır. Bu gruptaki no. 5 "sokağın" devamını kuzeyden kesmektedir (Resim: 2). No. 5 ve arkasındaki no. 6 içi kemerli kompakt evlerdendir. No. 6'nın girişi güneyde kalmaktadır, dolayısıyla sokağın güneyinde başka sokak düzenlemeleri olmalıdır.

Genellikle batı yamaç evleri nisbeten yüksek duvarlarla korunmuştur, yer yer giriş lentoları da yerindedir. Duvarların kaba kesme taş olarak nitelendirilebileceğimiz malzeme ile fakat harçsız örülmüş olması bozulmaları kolaylaştırmış, duvar düşeyden kolayca ayrılmıştır. Dolayısıyla tespit edilen planlardaki düzensizlikler biraz da buradan kaynaklanmaktadır.

Değle yerleşmesinin anıtsal yapılarının yer aldığı doğu kesimi (Çizim: 1) az yükseklikteki bir yamaçla doğudan sınırlıdır, dolayısıyla bu sırtta tespit edilenler "doğu yamacı" kalıntıları olarak isimlendirilmiştir (Çizim: 3). Yamaç eğiminin başladığı noktada, en güneyde, yerleşmenin Ortaçağ'a ait anıtlarından no. 44 ve bağlı mekanlar dizilidir (Çizim: 1). Bu manastır grubunun doğusunda şapel no. 31 bulunmaktadır. "doğu yamacı" kalıntılarından ayrıntılı ölçülebilenler, bu şapel ile kuzeyde no. 33 arasına serpiştirilmiş durumdadır (Çizim: 1). Kalıntı durumları bozuktur, toprak seviyesi üzerinde ancak birkaç santimetre yükselmektedir ve dolayısıyla güç algılanabilmektedirler. 1/200 ölçeğinde mimari belgelenmeleri Çizim: 3'te verilmektedir; fotografik belgelenmeleri yetersiz kalmaktadır. Kalıntılardan en iyi durumdaki en kuzeydeki "oda no. 7'dir (Çizim: 3) fakat yakın zamanlara kadar kullanılmış ve onarılmış olmalıdır. Sırtın güney ucunda bulunan (Çizim: 1) küçük şapel ve Çizim: 3'te "Ş2" olarak belirtilen şapel, G.Bell tarafından işaretlenmemiştir ve algılanmaları da oldukça güçtür.

"Doğu yamacı" kalıntıları, şapeller arasına dizilmiş dağınık yapı birimleridir. Birbirleriyle ilişkileri, belirgin değildir. Planları çoklukla Değle'nin batı kesiminden tanıdığımız dar uzun dikdörtgenlerdir; dolayısıyla konut nitelenmesi yapılabilmektedir. Çok mekanlı konut tipine benzerlik gösteren kalıntılar az sayıda olsa da, farkedilebilmektedir (Çizim: 3, no. 4).

AYATEKLA (MERYEMLİK) ÖRENLERİNDE 1997 TESPİTLERİ

1996 yılında başlayan mimari kalıntı tespitleri güneyden kuzeye doğru yürütülmüş ve yaklaşık olarak alanın 1/3'ü, 1/1000 plana işlenmiştir. 1997 yılında tespit taraması kuzeye doğru ilerletilmiş, ayrıca geçen yılki çalışmanın bazı noktalarında kontrol ve tashih ölçümleri yapılmıştır. 1996 yılında gözden kaçan bazı kalıntıların da topografik plana geçirilmesi sağlanmıştır. Dolayısıyla örenyeri alanının yarısından fazlası taranmış durumdadır (Çizim: 4).

Tekla Bazilikası'nın batısında kesme taşla örülmüş bir duvar fragmanı bazilika temenosu çevre duvarına ilişkin bir kalıntı izlenimi yapmış ve ölçülmüştür; fakat yönlenmesi bazilika kalıntılarına göre bir ölçüde aykırı düşmektedir (Çizim: 5). Diğer yandan Herzfeld - Guyer planında (MAMA II s. 8 - 9 arası resim 6) temenos batı duvarının ortasına tekabül eden kesimde duvar doğrultusunun hareketliliği görülmektedir. 1998 yılında yapılacak ölçü kontrolü konuyu aydınlatacaktır. Bazilika temenosunun doğu ve kuzey doğu duvarlarının kalıntıları belirgin şekilde toprak seviyesinde okunabilmekte ve çift duvarlı bir doğu sınırlaması ile kuzeydoğu köşe burcu gözlenmiş olmaktadır (Çizim: 5).

1997 yılı çalışmaları sürecinde 5 ve 6 no. lu nispeten küçük sarnıçlar (Çizimlerde "S" ile belirlenmiş) koordinat değerleriyle plana geçirilmiştir. Her iki yapı da iyi vaziyettedir, yüksek duvarlarıyla ayakta.

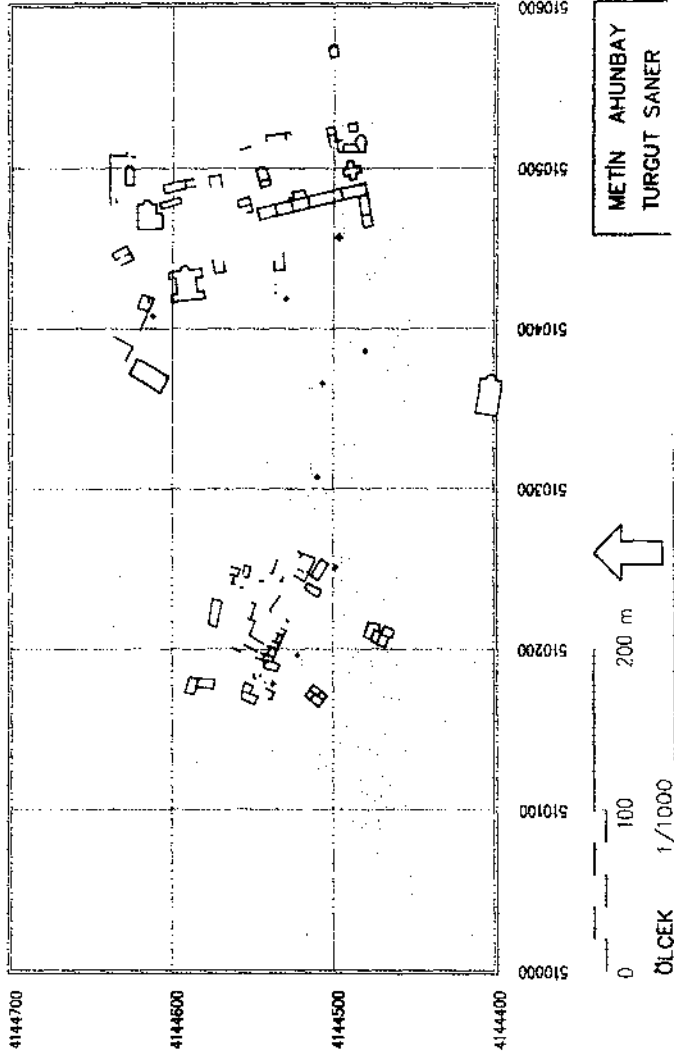
"Kubbeli Bazilika" olarak tanınan yapının kuzeybatısında, Çizim 6'da "D" ile belirlenen istinat duvarlarının daha batısında, düzlük arazi üzerinde büyük bir alana yayılmış bir yapı kalıntısı dış duvarlarından parçalarla kavranma imkanı vermektedir (Çizim: 6). Mekansal bölünmesi azdır, işlevine ilişkin veri sağlanamamıştır. Yapının doğu dış duvarının uzantısı "Kubbeli Bazilika" girişine yaklaşmaktadır ve aralarında bir sokak bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Üzerinde 910 no. lu poligon çivisinin bulunduğu, iç mekanı dairesel küçük bir bina kalıntısı, topografik planımıza işlenmiştir (Çizim: 6 ve Çizim: 7'de "yuvarlak yapı" olarak belirtilmiştir). Dairesel iç mekanlı yapının dış konturları dörtgenseldir ve doğruya doğru merkezden kaymıştır. Yakınındaki sarnıcın doğu tarafında bir kemer yer almaktadır. Sarnıçla ilişkisi belli değildir ve yakınında başka bir kemer kalıntısı gözlenememiştir; fakat çevrede münferit duvar parçaları bulunmaktadır (Çizim: 6).

Ayatekla örenyerini kuzey - güney doğrultusunda ikiye bölen oto yolunun batısındaki yamaca yayılmış yapı kalıntılarının büyük çoğunluğu konteksiz duvar durumundadır (Bkz. Çizim: 7; Resim: 3)). Fakat Kuzey Nekropolü'nün bulunduğu yüksek düzlükte mekansal bütünlüklere az çok sahip kalıntılar yer almaktadır (Çizim: 7). Bunlar iki grup halindedir, en kuzeydeki duvar kalıntıları arasında kapı söveleri de bulunmaktadır (Resim: 4). Daha güneydeki kalıntı grubu (Resim: 5), mekansal dörtgenler ifade edebilmektedir. Bu mekan lekeleri büyüklükleri ile de dikkat çekmektedir.

1998 yılında her iki örenyerinde araştırmalara aynı yönde devam edilecektir.

BİNBİRKİLİSE _____ 1997 DEĞLE

Çizim 1 : Binbirkilise/Değle: Yerleşme Planı 1/1000

BİNBİRKİLİSE
DEĞLE / EVLER

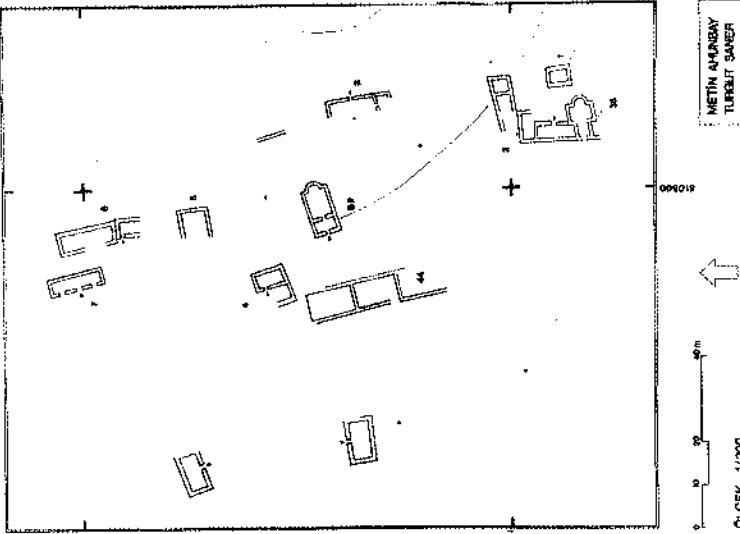
1997

Çizim 2 : Binbirkilise/Degle: Evler 1/200

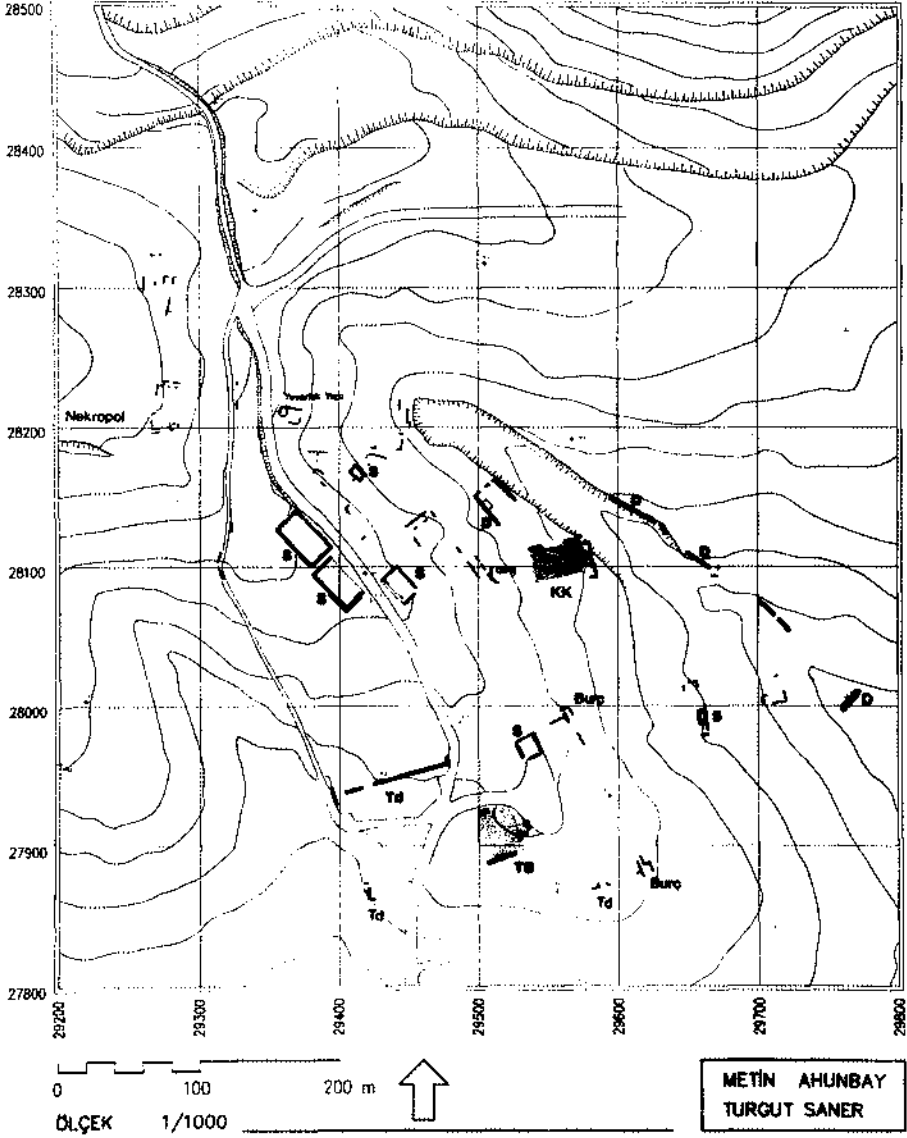
BİNBİRKİLİSE
DEĞLE/D.YAMACI

1997

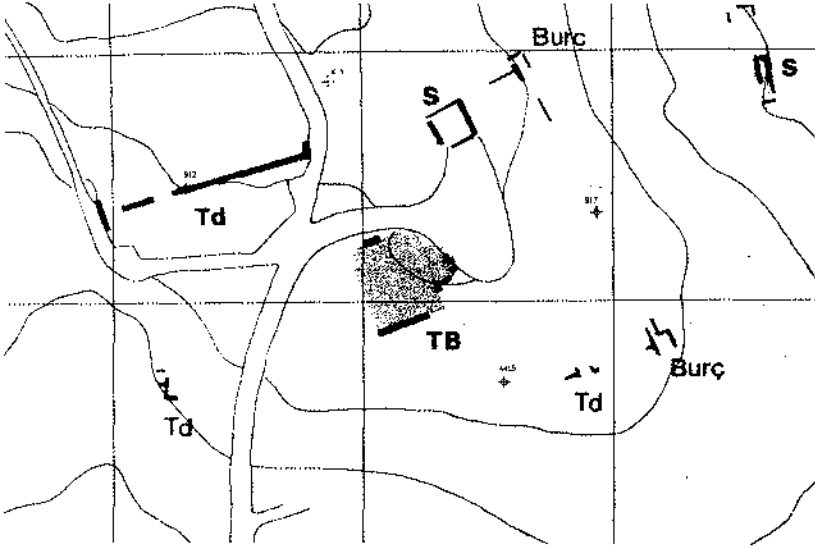

Çizim 3 : Binbirkilise/Degle: Doğu Yamacı

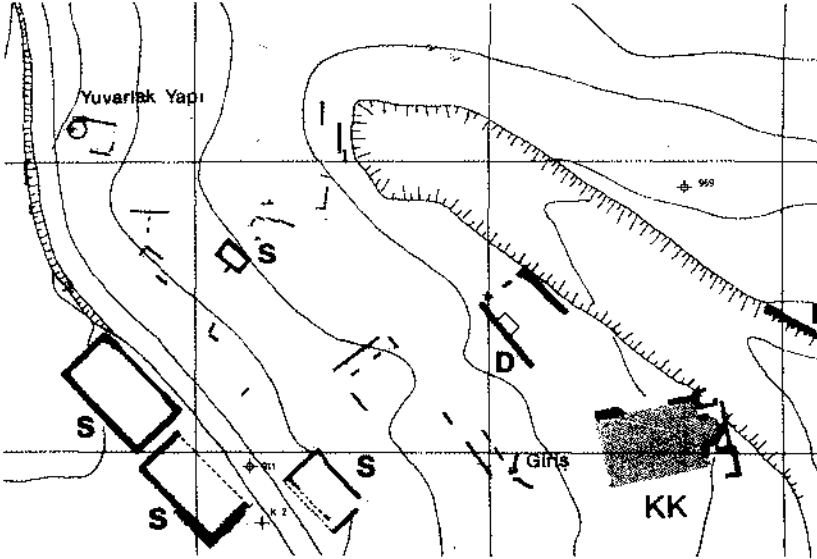
AYATEKLA (MERYEMLİK) — 1997

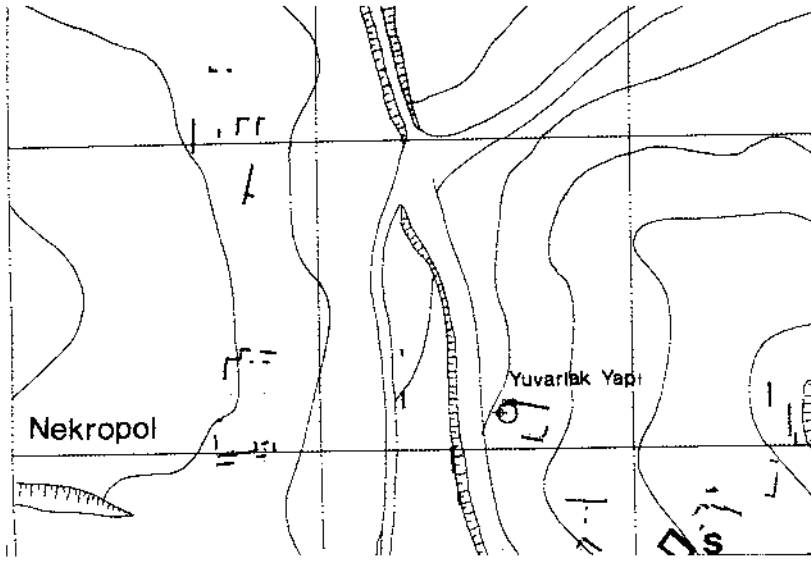
Çizim 4 : Ayatekla : Yerleşme Planı 1/1000

Çizim 5 : Ayatekle : Tekla Bazilikası çevresi

Çizim 6 : Ayatekla : "Kubbeli Kilise" çevresi

Çizim 7 : Ayatekla : Kuzey Nekropol çevresi

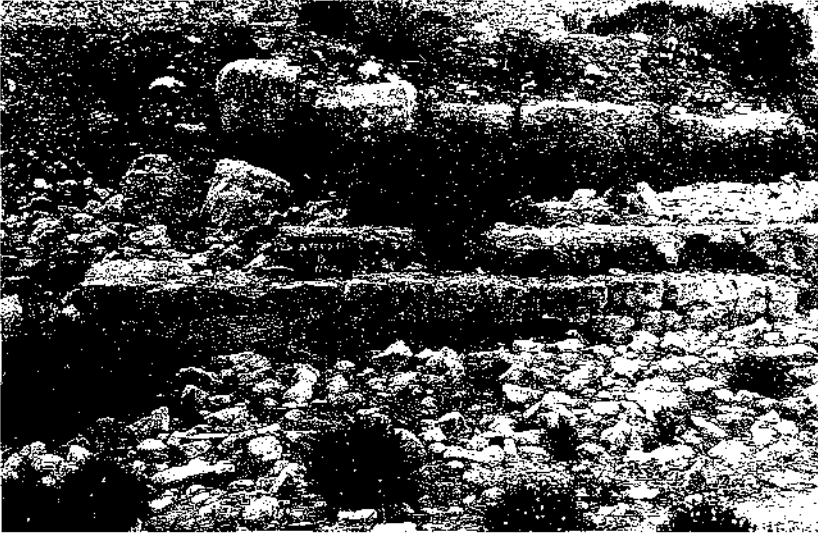

Resim 1 : Değle: Teras duvarlarından

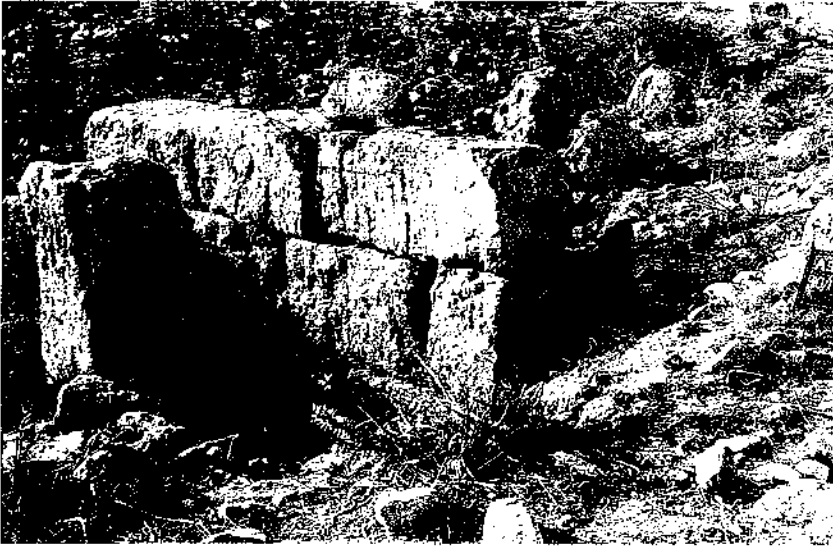

Resim 2 : Değle : Batı kesimi, "sokak" ve no. 5

Resim 3: Ayatekla : Bir duvar fragmanı

Resim : 4 Ayatekla : K nekropol çevresi

Resim : 5 Ayatekla : K nekropol çevresi, G grup

BİTLİS İL MERKEZİNDE TÜRBE VE MEZARLIKLARDAKİ MEZAR TAŞLARI (1997)¹

Kadir PEKTAŞ*

M.S.VIII. yüzyılın ortalarından itibaren İslamiyetle tanışan, XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra da Türk hakimiyetinin başladığı Bitlis, son dönemlere kadar mimari faaliyetlerin kolayca izlenebilmesine imkan tanıyan, sağlam durumda pekçok mimari esere sahiptir². Bunlar arasında, yönetimde söz sahibi olan beyler ile halkın saygı duyduğu veliler için yapılan ve genellikle hazireler içinde bulunan türbeler önemli bir yer tutar. Bunlarda, süslemeleri yanı sıra kitabeleri ile de dikkat çeken çok sayıda mezartaşı vardır. Günümüzde pekçoğu bakımsız durumda olan ve gün geçtikçe kaybolan bu kültür varlıklarımızı inceleyip sonuçlarını bilim alemine sunmak amacıyla 1997 yılı Kasım ayı içinde böyle bir araştırma gerçekleştirilmiştir.

Çalışmalarımızda bu yıl Bitlis'deki II.Şerefhan, Üç Bacılar, Nuhiye, Saidiye ve Seyid İbrahim türbeleri ve hazirelerindeki (Çizim: 1) mezartaşları incelenmiştir. Adı geçen türbe ve hazirelerin tek tek ölçüleri alınarak plan ve kesitleri çizilmiş, mezartaşı ve sandukaların ölçümünün yanı sıra stampajları alınmıştır.

* Yrd.Doç.Dr.Kadir PEKTAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Zeve Kampüsü 65080 VAN

(1) Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van Gölü Çevresi Tarihi Eserleri ve Kültür Değerlerini Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü'nün çalışma programı içinde, Van Gölü çevresindeki merkezlerde gerçekleştirilen inceleme gezilerinde Bitlis'deki mezarlıklarda kapsamlı bir araştırmanın gerektiği çok sayıda mezartaşı tesbit edilmiştir. Bu nedenle yaklaşık 4 yıl sürecek bir araştırma programı düzenlenmiştir. Böyle bir araştırmaya bizi teşvik eden Prof.Dr.Abdüsselam Uluçam'a; 1997 yılı incelemelerimizde gayret ve özveri ile çalışmaları nedeniyle Bölümümüz Arş.Gör.Rafet Çavuşoğlu'na yardımları için Arş.Gör.O.Başak, Arş.Gör.B.N.Kılavuz, Arş.Gör.G.Baş'a, Bakanlık Temsilcisi Sayın S.Eyüp Aksu'ya ve Uzm.Yıldız Atar'a araştırmamıza maddi destek sağlayan Yüzüncü Yıl Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'na teşekkürü bir borç bilirim.

(2) Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Bitlis'deki yapıların bir listesini verir. Bundan başka, konu hakkında bilimsel metotlara uygun en önemli ve kapsamlı çalışma, O.Arik tarafından gerçekleştirilmiştir. Bitlis'deki tarihi eserler hakkındaki araştırmalar günümüze kadar devam etmiştir. Evliya Çelebi, Seyahatname IV. (Çev: Z.Danışman), İstanbul. 1970; M.Oluş Arik, Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesans, Ankara, 1971; O.C.Tuncer, Anadolu Kümbetleri -2- Beylikler ve Osmanlı Dönemi, Ankara, 1991, s.121-227, W.Kohler, Evliya Çelebi in Bitlis, Leiden 1990.

1.II ŞEREFHAN TÜRBEŚİ

Gökmeydan'daki yapılar grubunun güneyindeki XV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen türbe³, köşeleri üçgen piramitlerle pahlanmış kare bir kaide üzerinde yükselen sekizgen gövde ve piramidal külahı ile dikkat çeker (Resim: 1). Dış cephelerindeki dökülen kaplama taşları yenilenmiştir. Kuzey cephenin ortasında yer alan ve alt yarısı toprak altında kalmış bir kapıdan girilen 4.30 m. genişliğindeki kare iç mekan, pandantif geçişli 4 m. çapında, 6.70 m. yüksekliğinde kubbe ile örtülmüştür (Çizim: 2).

İçten basık kemerli, dıştan düzatkılı kapı ve pencereleriyle dışa açılan türbede 45 cm. yüksekliğinde bir taş örgüsünün çevrelediği, altta düzgün döşenmiş taşlarla oluşturulan bir platform üzerinde üç mermer sanduka bulunmaktadır. 160 x 0.40 x 0.30 m. boyutlarındaki sandukalardan güneyde olanı sade, diğerlerinin ise üst ve yan kenarları kabartma olarak işlenmiş Osmanlıca şiir yazıtları, geometrik ve bitkisel kompozisyonlarla süslenmiştir. Düzgün istifli sülüs hatlı kitabeler kartuşlar içine alınmıştır. Yan kenarların bir yüzünde kitabe, diğer yüzünde ince bir çizgi üzerinde alternatif olarak dizilmiş gülçe ve hayat ağacı izlenimi veren üsluplaştırılmış palmetler ve çevresindeki yonca yapraklarından oluşan bitkisel kompozisyon yer almaktadır.

İç mekanda duvarların kenarına sonradan bırakılmış kırık vaziyette dokuz mezartaşı bulunmaktadır.

2. ANONİM TÜRBE (ÜÇ BACILAR TÜRBEŚİ)

Kaynaklarda XV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen türbe⁴, Gökmeydan'da II. Şerefhan Türbesi'nin yanında yer almaktadır.

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı türbe baldaken tarzındadır. Yapının doğu ve batı cephelerindeki çifte kemerler, ile kuzey ve güney cephe-lerindeki tek kemerleri köşelerde L şeklinde, ortada içe taşıntılı payelere yaslanır (Çizim: 3). İçten beşik tonozlu, dıştan düz dam örtülü yapıda düzgün kesme taş işçiliği görülmektedir.

İçte, yerden yükseltilmiş bir taş sırasıyla çevrilmiş bölümler, içinde üç sanduka ile yatık durumda iki şahide bulunmaktadır (Resim: 3). Bunlar, iç mekandaki düzenlemeler sırasında muhtemelen sonradan gelişigüzel olarak yerleştirilmişlerdir. Orta bölümde yer alan ve üzerindeki kitabesine göre Şerefhanoglu Abdal Hanoğlu Bedrettin Han'a ait H.1084/M.1672 tarihli sanduka dikkat çekicidir. 1-60 x 0.45 m. boyutlarında, ortadan kırık durumdaki kalker taşından sandukanın üst bölümü dıştan altı kollu yıldızlar ve talik hatlı Farsça bir kitabenin bulunduğu iki bordürle çevrelenmiştir (Resim: 4). Batı kenarı sivri olarak düzenlenmiş sandukanın ortasında herbiri iki bölüm halinde sekiz satırlık Arapça kitabe yer alır. Kabartma olarak işlenmiş.

(3) Ank. a.g.e., s.64; Erken, a.g.e., s.183

(4) Ank. a.g.e., s.64; a.g.e., s.185.

Heze merkadu's said
Eş-şehid, el-merhum el-muhtac ila
Rahmeti-ilahi te'ala ve ğufranehu
Bedreddin Han İbni Abdal
Han İbni Şeref
Han teveffa fi evaili şehri
Zi'l -kade senete erba'a
Ve semanine ve elf

Sandukanın güney kenarı palmet dizisi, kama ve uzun çubuğun ucunda yer alan çarkıfelek motifinden oluşan bir kompozisyon ile tezyin edilmiştir.

3. NUHIYE TÜRBEŞİ

Kurubulak Camii'nin güneyinde, kabayonu taşlardan oluşan duvarla çevrelenmiş hazirenin doğu kenarında bulunmaktadır (Resim:5). Giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre H.1112/M.1700 yılında inşa edilen yapı⁵, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Türbe, koyu kahverengi Bitlis taşı ile yapılmıştır. Kuzey ve güney yönünde daha derin dört eyvanla genişletilen orta mekan geçişi pandantifle sağlanan 3.05 m. çapında ve 7.50 m. yüksekliğinde kubbeyle örtülmüştür (Çizim: 6). Kubbe, dıştan yüksek tutulmuş bir kasnağa oturmakta olup prizmatik külahla kaplıdır. Güney duvara açılan kapı ile diğer cephelerdeki düz atkılı pencereleri dıştan geometrik kompozisyonlarla süslenmiştir. Pencerelerin üzerinde yuvarlak yada sekizgen formda beyaz mermerler içine çeşitli anlamları içerdği kabul edilen Besmele ve Esma-i Hüsnâ'ya yer verilmiştir.

Türbenin içinde beş mezar bulunmaktadır. Bunlardan güneydeki son yıllarda buraya konmuştur. Bunun hemen yanındaki 1 No'lu mezarın 2.50 x 0.45 x 0.15 m. ölçülerindeki sandukası süslemesizdir. Baş ve ayaktaşları 1.20 m. yükseklik ve 40 cm. genişlikleri ile eşit boyutlardadır. Baştaşının sivri kemer formundaki tepelik kısmı dıştan hasır örgüsü ile çevrelenmiştir. Bunun üzerindeki kitabeden H.1126 Şaban/ M.1714 yılı Ağustos ayında ölen İsmail Bey'in kızı...(?) Hanım'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Kartuşlar içine alınmış yedi satırlık Arapça kitabe celi sülüs hatlıdır.

Ya Allah

Hazihi merkadatu es-seyyidetu el-merhumetu
El-mağfüretu el-meşhuratu el-ma'rufetu el-muhtacetu
İla rahmeti'llahi te'ala ve ğufranehu ...(?) hanım
Binti İsmail Bey teveffa fi şehri Şa'ban
Senete sitte ve işrine ve miete ve elf

1126

(5) Ank. a.g.e., s.67; Erken. a.g.e., s.201; Tuncer, a.g.e., s.110.

Üst bölümünde bir hayat ağacı motifinin bulunduğu, ayaktaşındaki ise, talik hatlı sekiz satırlık Osmanlıca kitabe bulunmaktadır (Çizim: 6).

Ey deriğa gör kazay-ı mübremin
Saldı hake bir vücudi ekremi
Bulmadi çun devr-i alemden vefa
Akibet terk itdi dehr-i pür gamı
Oldu ol mesture ismet nişin
Zümre-i rühaniyyunun mahremi
Dedi hatif tarih ol merhumenin
Kabri pür nur ola hür imdi.

Şahideleri mevcut olmayan 2 No'lu mezarın sandukası diğeri ile aynı özelliklerdedir.

3 No'lu mezarın yine aynı özellikleri taşıyan sandukası ile ayaktaşı günü-müze ulaşabilmiştir (Resim: 7). 1.20 x 0.43 m. boyutlarındaki şahidenin celi sü-lüs karakterli sekiz satırlık kitabesinden Nuh Han'a ait olduğu anlaşılmakta ve ebcedle H.1143/M.1730-1733 tarihi verilmektedir.

4 No'lu mezarın 2.70 x 0.70 x 0.25 m. ebatlarındaki sandukası süsleme-sizdir. 1.75 x 0.45 m. ölçüleri ile daha büyük tutulan baştaşındaki kitabeden H.1140 Muharrem/ M.1727 yılı Ağustos ayında ölen Nuh Han oğlu Muhammed Abid Han'ın mezarı olduğu anlaşılmaktadır. Sivri kemer formundaki üst bölü-münü ve satır arasını tek sıra halinde, beyaz zemine siyah renkli palmet dizisi çevrelemektedir. Üst satırın iki kenarında da birer papatya motifine yer veril-mektedir. Şahidenin gövdesindeki satırlar, araları dilimli yapraklarla dolgulan-mış kartuşlar içindedir. 1.40 x 0.43 m. boyutlarındaki ayaktaşındaki, kartuşlar içi-ne alınmış 11 satırlık, talik hatlı Osmanlıca kitabe yer almaktadır. Üst kısmında bir dal ile birbirine bağlanan üç papatya motifi bulunmaktadır. Kabartma olarak işlenen harfler siyaha boyanmıştır.

Türbenin giriş kapısının önünde de alt bölümü toprağa gömülmüş bir şa-hide yer almaktadır. Kitabenin, toprak zeminin üzerinde kalan tek satırlık bölü-münden bir kadına ait olduğu anlaşılmaktadır. Mermer şahidenin üst bölümün-de, ortadaki yazının çevresinde dallara bağlanmış şekilde karanfil ve lalelerden oluşan naturalist bir bitkisel kompozisyon görülmektedir.

Hazirede başka mezartaşına rastlanmamıştır.

4. SAİDİYE TÜRBESİ

Kitabesi bulunmayan türbenin içinde Gülçin Banu'ya ait H.1134/M.1722 tarihli bir mezartaşı bulunmaktadır⁶. Karakolun batı yönünde yamuk planlı me-

(6) Bugüne kadar yapılan araştırmalarda türbenin içinde H.1136/M.1723 tarihli bir mezartaşının varlığının bildirilmesi ile yetinilmiş, yapım yılı hakkında kesin bir fikir ileri sürülmemiştir. Arık, *a.g.e.* s.68; Erken, *a.g.e.*, s.203, Tuncer, *a.g.e.*, s.113. Daha erken tarihli diğer mezartaşı gözönüne alınacak olursa yapının inşa tarihi olarak 1721 yılını kabul etmek gerekmektedir.

zarlık içindeki türbe (Çizim: 9). Bitlis taşı ile inşa edilmiştir. Kare planlı kübik alt kısmın köşeleri pahlanarak üzerinde prizmal külâhın yer aldığı sekizgen gövdeye geçilmiştir. Kuzey cephenin ortasındaki kapıdan girilen iç mekan, 3.90 m. çapında ve 8 m. yüksekliğindeki tromp geçişli bir kubbeyle örtülmüştür. Duvarlara açılan düzensiz pencereler içte üstten sivri kemerli alınlıklarla çevrelenmiştir.

Giriş kapısının önündeki Kuzey Mezar, kitabesine göre H.1134 Receb/M.1722 yılı Nisan ayında ölen Gülçin Banu'ya aittir. 2.25 x 0.80 m. ölçülerinde üç blok halindeki altlık üzerinde, 1.60 x 0.27 x 0.25 m. boyutlarındaki prizmatik sanduka yer almaktadır. Sandukanın üst bölümü ortadaki selvi ağacının iki yanında, uçları rumili kıvrık dallar, bitişmiş yonca yaprakları ve en uçta palmetle son bulan bir bitkisel kompozisyonla süslenmiştir (Çizim: 9). 1.60 x 0.40 m. ölçülerindeki baş ve ayak taşları, üstte doğru hafif genişlemekte olup sivri kemer biçiminde son bulmaktadır. Baş taşının üst bölümü kıvrık dallarla bağlanan karanfil, lale ve yonca yapraklarından oluşan naturalist tarzda girift bitkisel kompozisyonla süslenmiştir. Dar tutulan niş sırasının altında, dışı palmet, rumi ve kıvrık dallarla dolgulanmış kartuşların çevrelediği kitabe satırları yer almaktadır (Çizim: 10). Altı satırlık Arapça kitabe celi sülüs hatla yazılmıştır.

Ya Allah

Hazihi merkadetu es-saidetu eş-şehidetu

El-Mağfuratu El-merhumetu el-mebruretu el-muhtacetu

İla rahmeti'llahi te'ala ve ğufranehu

Gülçin Banu teveffa fi şehr-i Receb'ul hayri

Fi senete erba'a ve selasine ve miete ve elf.

Ayaktaşının üst bölümü, ortada küçük bir selvi ağacının iki yanında palmet ve rumilerden oluşan bir kompozisyonla süslenmiştir. Bunun altında küçük bir niş dizisi ile kartuşlar içine alınmış sülüs hatlı dokuz satırlık Osmanlıca kitabe yer verilmiştir.

Güney Mezar, baştaşındaki kitabesine göre H.1136/M.1723-1724 de ölen Said Şeref Hanoğlu Muhammed Han'a aittir. 2.80 x 0.95 m. ölçülerindeki taş altlık üzerine köşeleri pahlanmış, 2.75 x 0.70 m. boyutlarında süslemesiz prizmatik sanduka oturmaktadır. 1.80 x 0.40 m. ebatlara sahip baştaşının sivri kemer formu üst bölümü ortadaki yazının çevresinde iki yanda, uçları rumilerle sona eren kıvrık dalların içinde lale, üstte de bir hayat ağacı ile süslenmiştir. Bunun altında yine kıvrık dallarla birbirine bağlanan rumiler, daha altta ise araları yarım rumilerle dolgulanmış kartuşlar içinde yedi satırlık sülüs hatlı Arapça kitabe yer alır. Üst bölümü kırık olan ayaktaşında da talik harflerle Osmanlıca kitabe bulunur⁷.

Mezarlıkta şahideleri ayakta olan 10 mezar günümüze gelebilmiştir. Buraya ait veya başka yerden taşındığı düşünülebilecek olan çok sayıda mezar taşı düzensiz vaziyettedir (Resim: 11). Kitabelerinden bunların bir bölümünün İsmail Beyoğlu Abdi Bey (H.1140/M.1727-1728), Muhammed şeref Hanoğlu

(7) Arık, a.g.e., s.68

Adil Han (H.1150/M.1737-1738), Muhammed Şeref Hanoğlu Mustafa Bey (H.1205/M.1790-1791), Muhammed Adil Hanoğlu Muhammed Şeref Han (H.1211/M.1796-1797), Yusuf Beyoğlu İbrahim Han (H.1230/M.1814-1815), Yusuf Beyoğlu Muhammed Fetih Han (H.1242/M.Reb'ulevvel 1826, Ekim), Ayşe hanım (tarih. H.1244/M. 1828), Maksud Paşa kızı Züleyha Hanım (H.1250/M.1838-1835), Hüseyin Bey kızı Ayşe hanım (H.1266/M.1849-1850) ve Adil Hanoğlu Fazıl Hüseyin Bey'e (tarih bölümünde sadece 40 yazısı okunabilmekte) ait oldukları anlaşılmaktadır.

Hazire zemininin yükselmesi nedeni ile sandukaları toprak altında kalan bu mezarların şahideleri sivri kemer yada sarıklı biçimdedir. Buradaki mermer şahidelerden, ikisi kabartma süslemesiyle dikkat çekicidir. Bunlardan biri, üstten dilimli kemer, alttan hasır örgüsüyle çevrelenmiş ortadaki yazının iki yanında, ucu lotus biçiminde sona eren dallara bağlanmış karanfiller ve en üstte hayat ağacı biçiminde palmet motifinden oluşan kompozisyonu, ile türbenin içinde kuzey mezar baştaşına benzer. Diğerinin süsleme kompozisyonu ise, orta bölümde sivri kemer içine alınmış yazının çevresinde birbirlerine düğümlerle bağlanan hançer yaprakları ve en üstte hayat ağacından oluşmaktadır.

5- SEYİD İBRAHİM TÜRBESİ

Türbenin, içte yeralan mezartaşları üzerinde geçen H.1186/M.1781 yılı civarında inşa edildiği tahmin edilmektedir⁸.

Doğudan mescid, kuzeyden evler ile çevrelenen türbe, son yıllarda yenilenmiş ihata duvarının kuşattığı dar bir hazire içinde bulunmaktadır (Çizim:14). Yapıya güney cephenin ortasındaki kapıdan girilmektedir. 3.80 m. çapında kubbeyle örtülen orta mekan, dört yönde genişletilmiştir.

Seyid İbrahim'in mezarından başka özelliksiz altı mezar daha bulunmaktadır. Seyid İbrahim'in 2.30 x 0.60 x 0.5 m. ölçülerindeki köşeleri pahlanmış bir platform üzerine oturan prizmatik sandukası 1.35 x 0.40 x 0.30 m. boyutlarında olup süslemesizdir. Birbirine eşit boyutları ile 1.60 m. uzunluğu ve 45 cm. genişliğindeki şahidelerden dikdörtgen blok halinde yükselen baştaşı yedi satırlık sülüs hatlı Arapça kitabe yeralır. Burada H.1196/M.1781-1782 tarihi ile birlikte Molla oğlu Molla Abdullah İbrahim adı verilmektedir. Ayaktaşındaki 11 satırlık Osmanlıca kitabe şöyledir:

Ah mine'l -mev'ti ve halatihi
Hace İbrahim arif aşık-ı Yezdan idi
Halini bilmedi kimse gizli bir sultan idi
Mürşid-i kamildi bu daim tefekkür adeti
Sani'in sun'una her an vafa ve hayran idi
Bir ulu sultan idi manendi yokdu asırda
Rüz-i şeb hüşyar ve bidar kalbi pür irfan idi

(8) Arık, a.g.e., s.69, Erken, a.g.e., s.187-188.

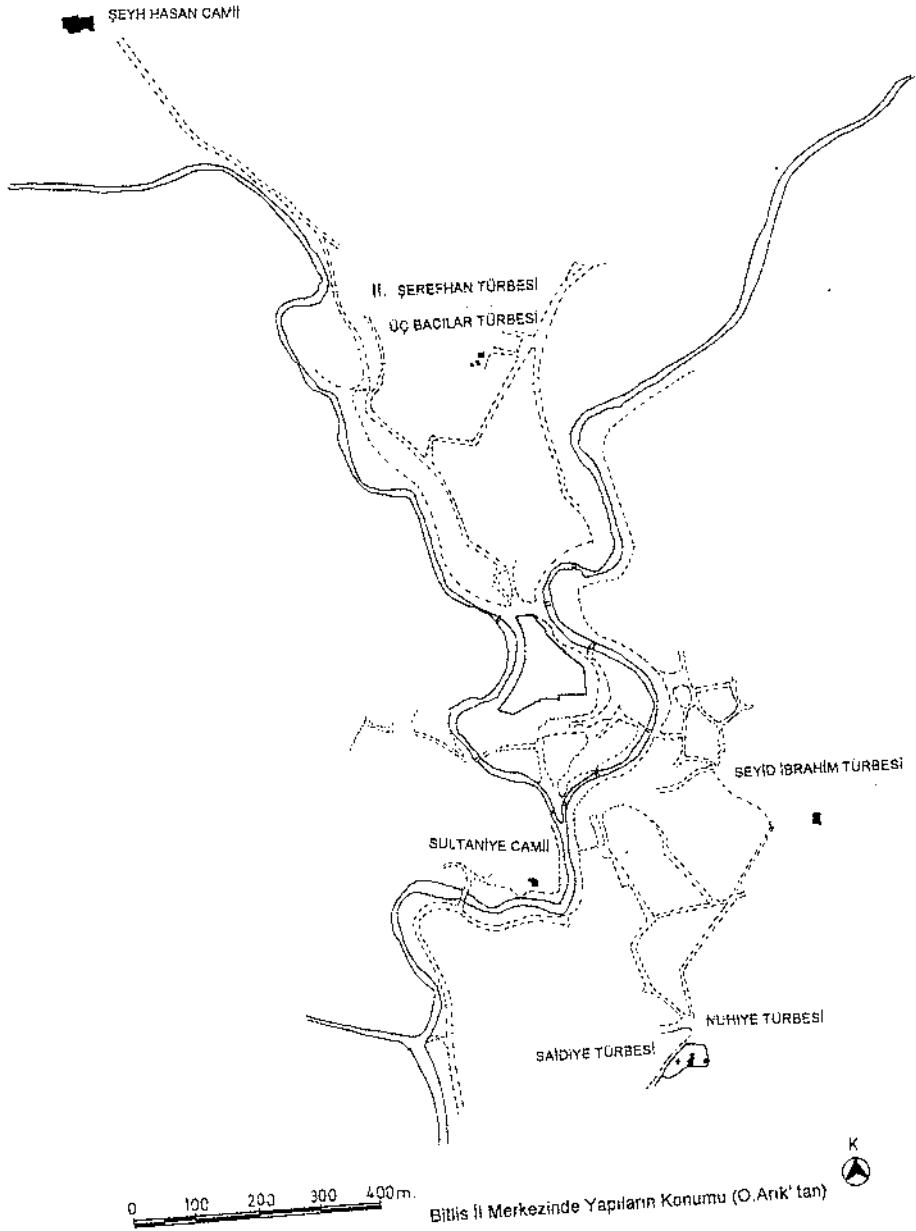

Zehir eğerçi muhalif gösterurdi kendüzin
Şer'i ğarraya, velakin ekmelü'l -insan idi
La nazirehu oldu nayib tarih hem kendüsi
Daima havf-i hüdadın haşi' ve giryan idi.

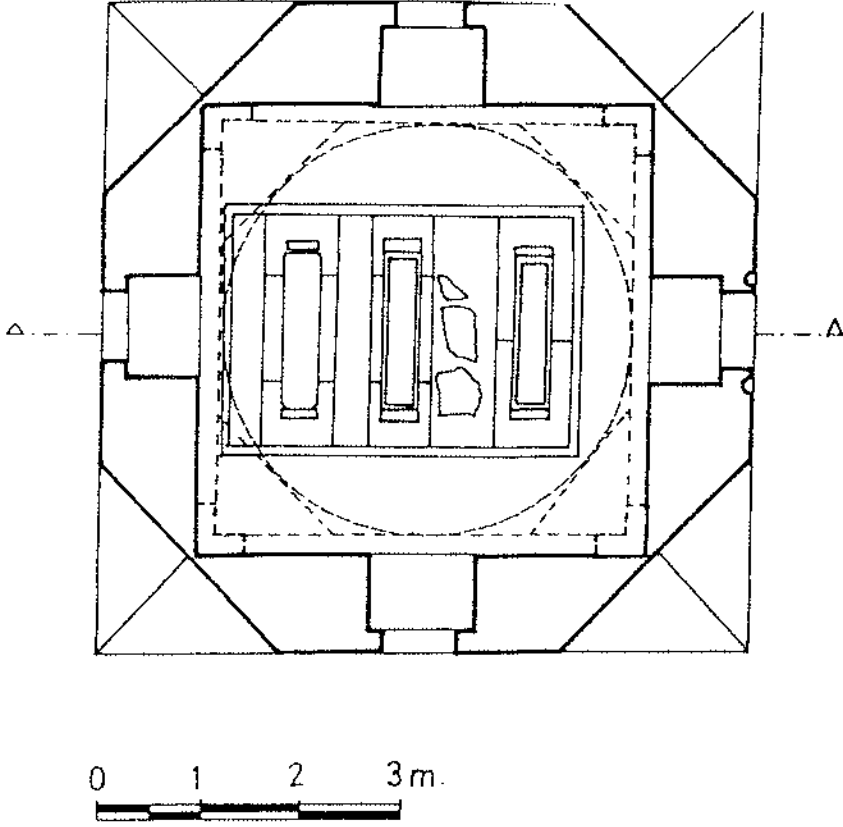
Sene 1196

Haziredeki 12 mezardan sekizinde kitabe vardır. Ancak bunların isim ve tarihin bulunduğu alt bölümleri toprak altında kaldığı için okunamamıştır. Düz dikdörtgen yada sivri kemer biçimindeki bu şahideler süslemesizdir.

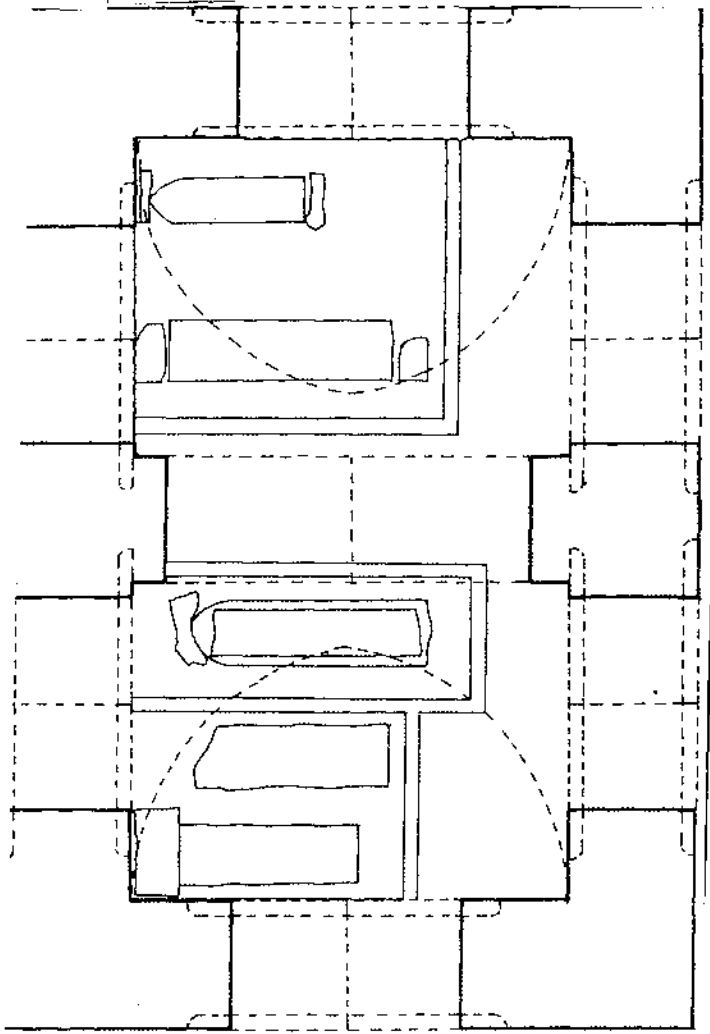
Bunlardan ayrı olarak şehirde hala kullanılan Zeydan ve Cirit mezarlıklarında da çok sayıda eser tespit edilmiş ve bunların incelenmesi önümüzdeki yıllara bırakılmıştır.

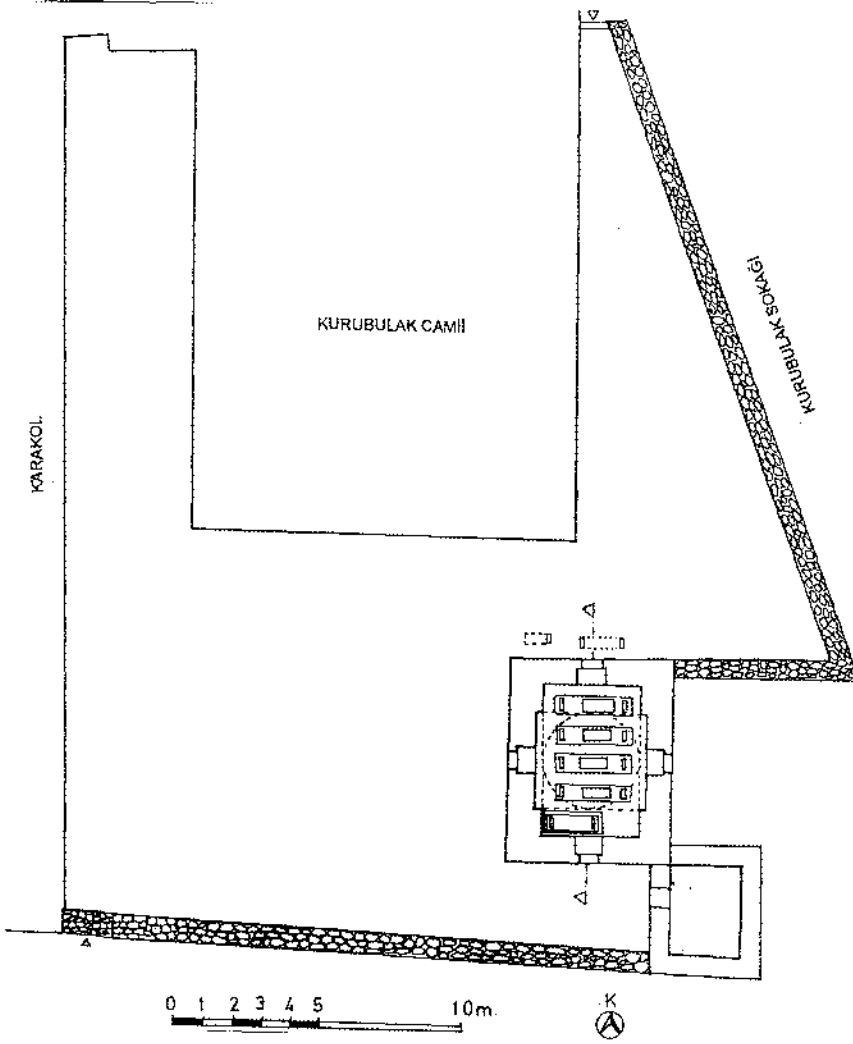
Çizim 1: Bitlis il merkezinde yapıların konumu (O.Arık'tan)

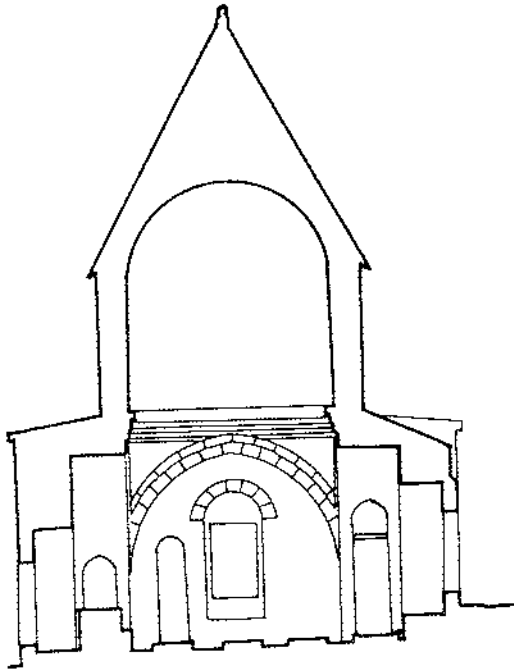
Çizim 2: II.Şerefhan Türbesi planı (97'R.Çavuşoğlu)

Çizim 3: Üç Bacılar Türbesi planı (97'R.Çavuşoğlu)

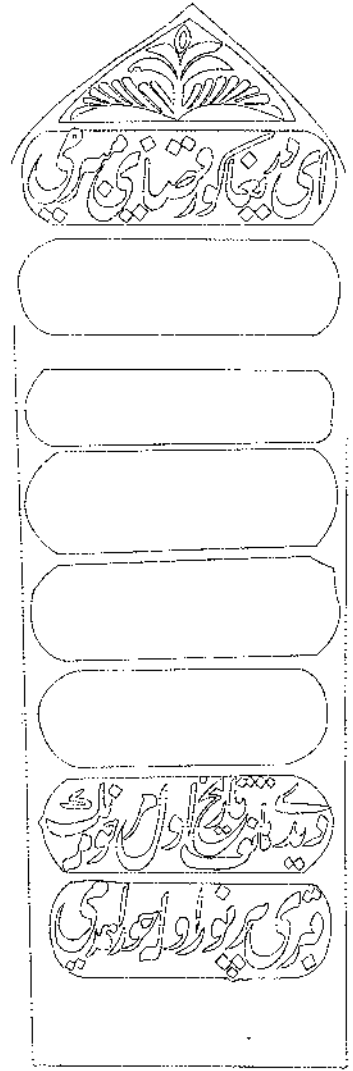

Çizim 4: Nuhîye Türbesi ve Hazire planı (97'R.Çavuşoğlu)

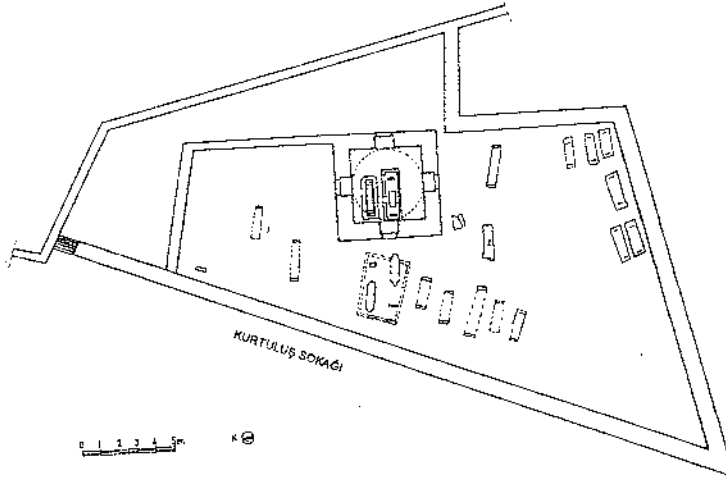

0 1 2 3m.

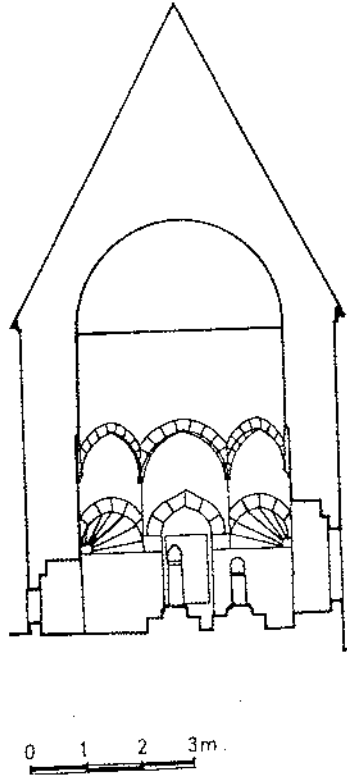
Çizim 5: Nuhîye Türbesi kesiti (97'R.Çavuşoğlu)

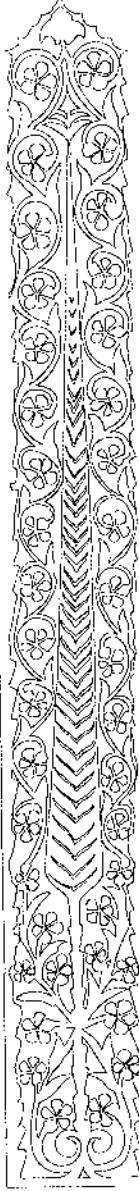
Çizim 6: Nuhîye Türbesi 1 No.lu
Mezar Ayaktaşı
(97'K.Pektaş)

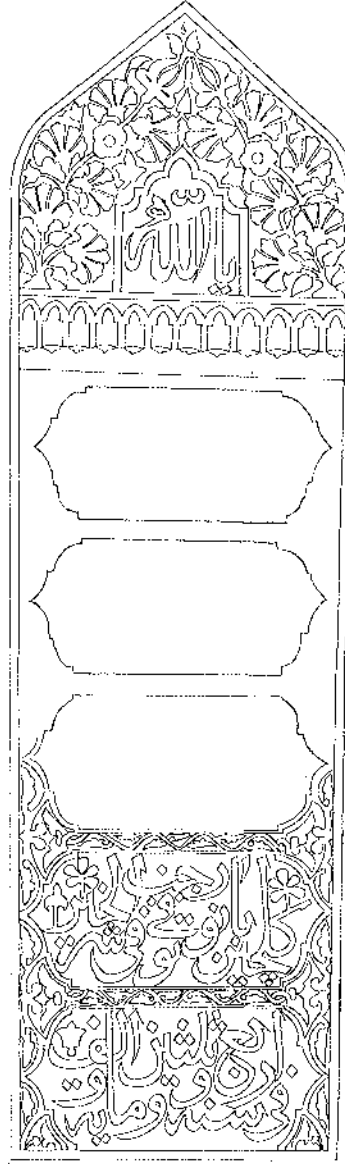
Çizim 7: Saidiye Türbesi Kesiti (97' R. Çavuşoğlu)

Çizim 8: Sadiye Türbesi ve Hazine planı (97' R. Çavuşoğlu)

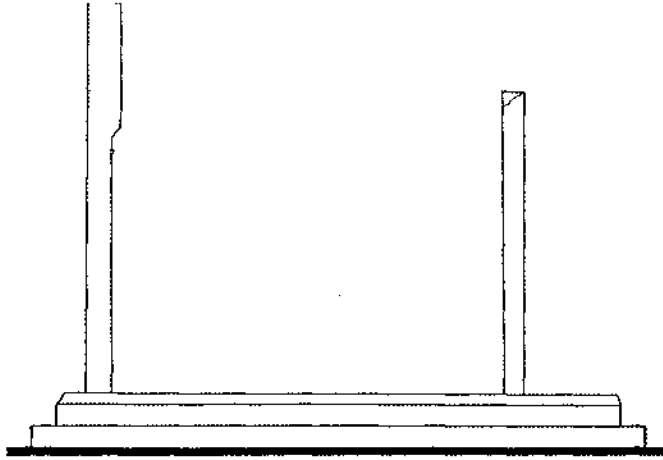

Çizim 9: Saidiye Türbesi
güney mezarın
sandukasının
üzeri (Pektaş)

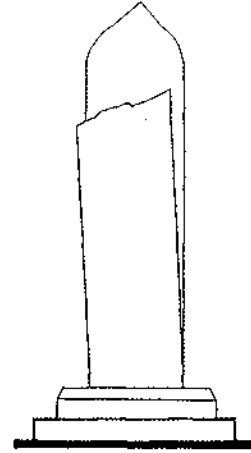

Çizim 10: Saidiye Türbesi Kuzey
Mezar Baştaşı (97' K. Pek-
taş)

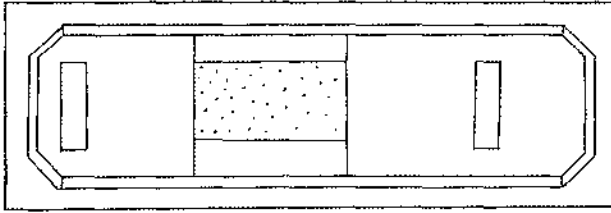

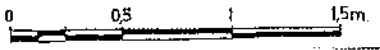
GÜNEY GÖRÜNÜŞ

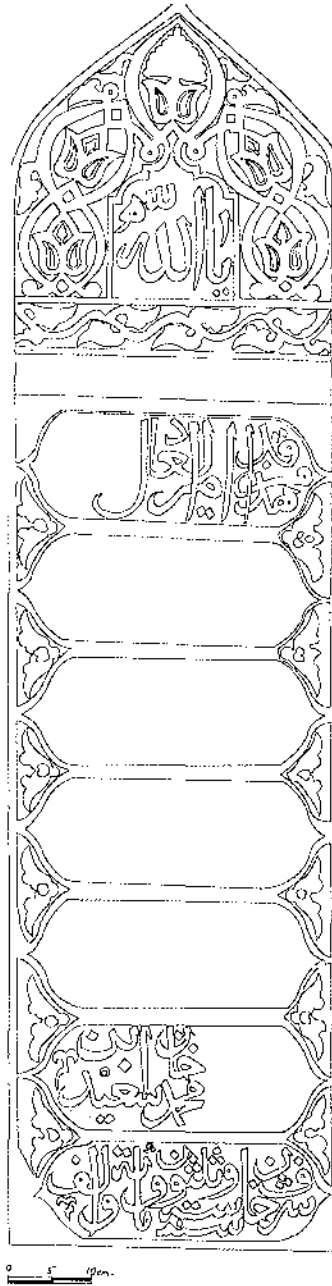
DOĞU GÖRÜNÜŞ

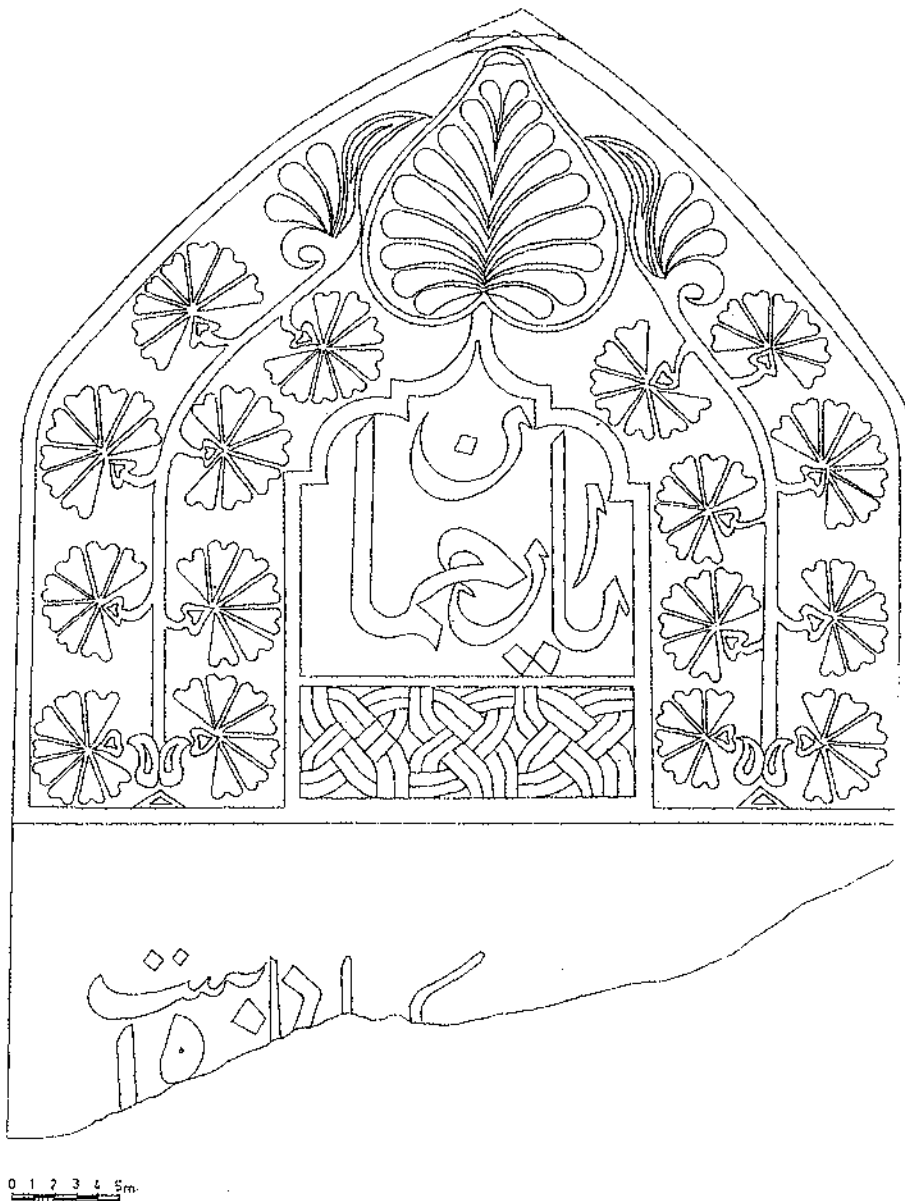
ÜST GÖRÜNÜŞ

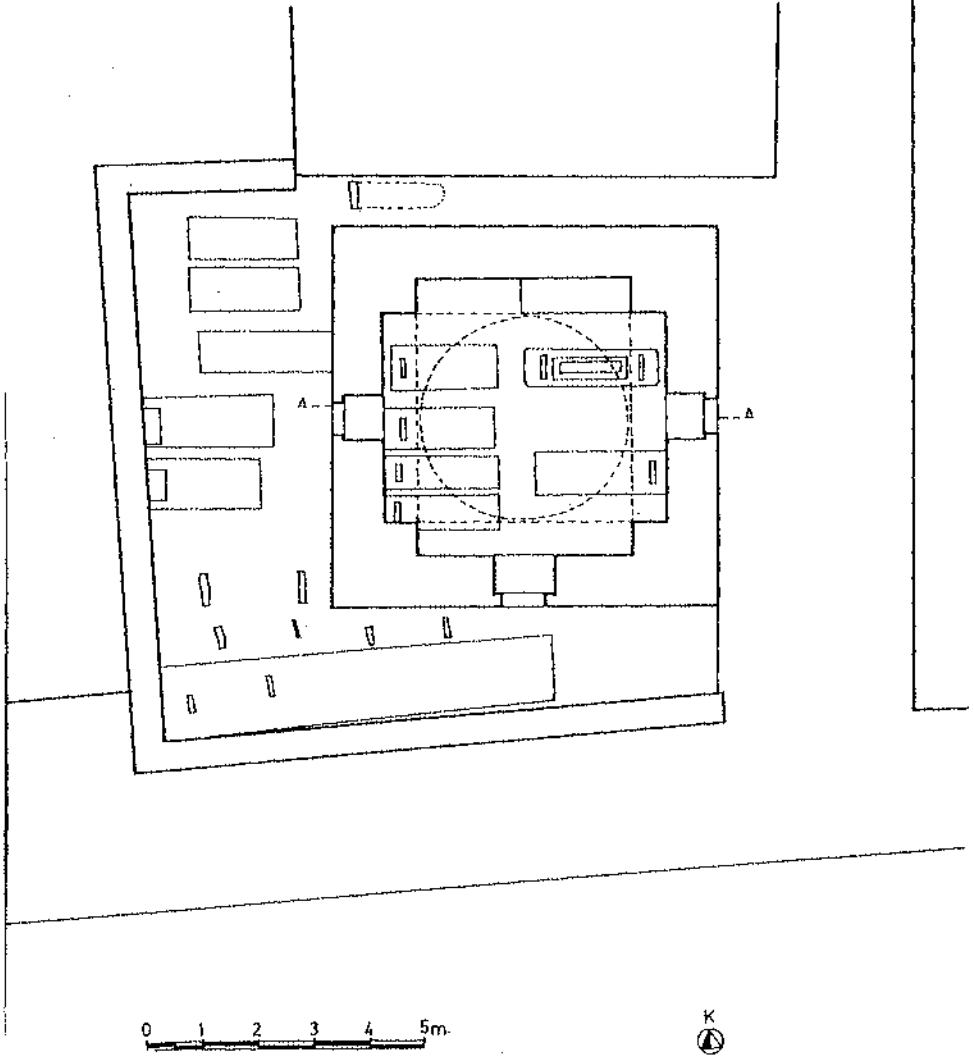
Çizim 11: Saidiye Türbesi Güney Mezar (97' K.Pektaş)

**Çizim 12: Saidiye Türbesi Güney
Mezar Baştaşı (97' K.
Pektaş)**

Çizim 13: Saidiye Haziresi'nde Kırık Şahide (97'K. Pektaş)

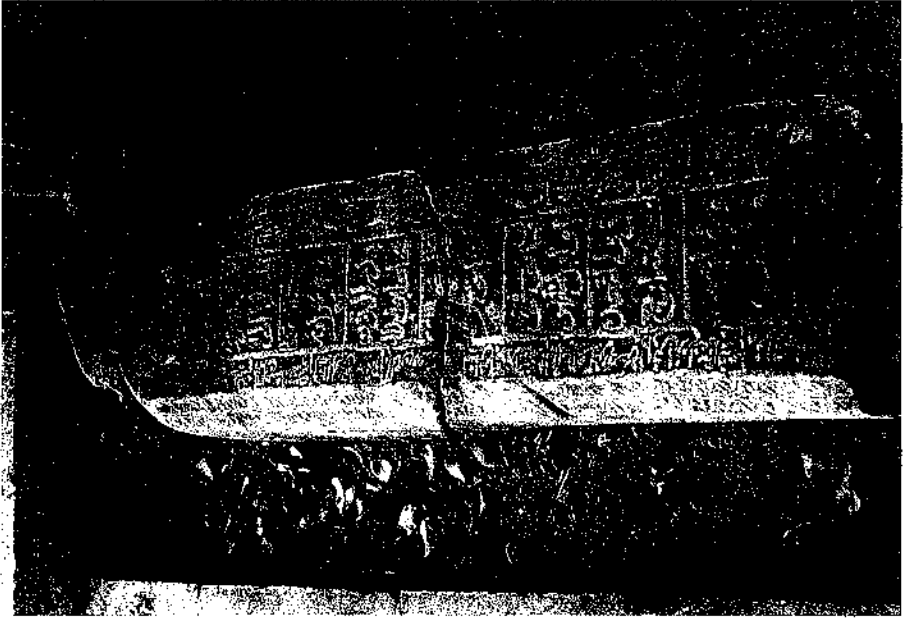
Çizim 14: Seyid İbrahim Türbesi ve Hazire planı (97' R. Çavuşoğlu)

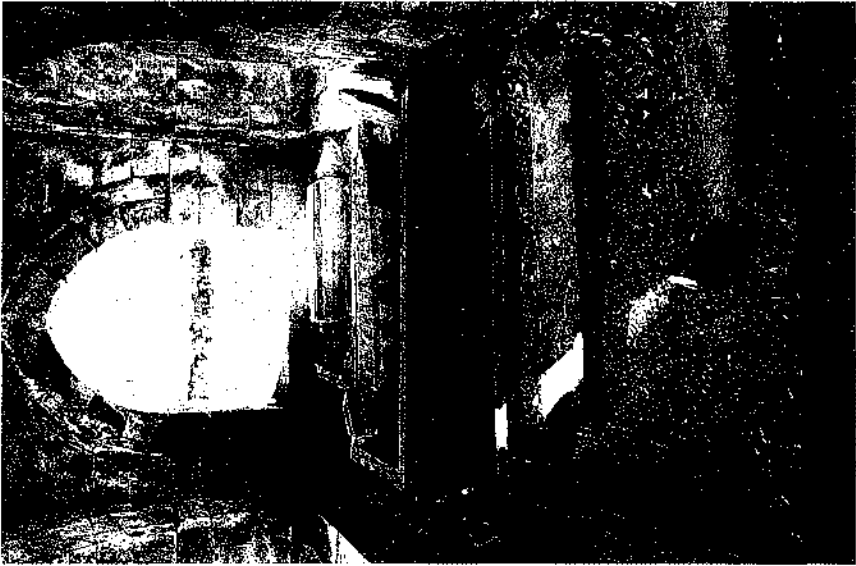
Resim 1: II.Şerefhan Türbesi ve Anonim Türbe

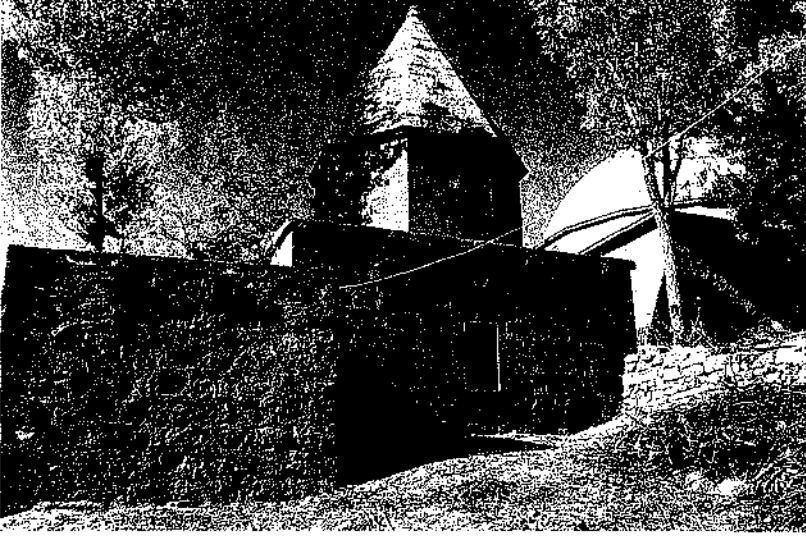
Resim 2: II.Şerefhan Türbesi'ndeki sandukalar

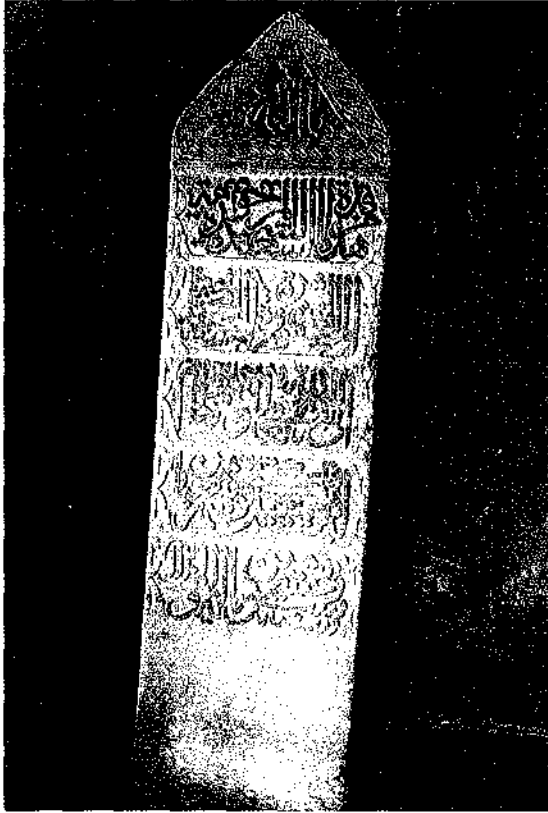
Resim 4: Anonim Türbe'deki Bedreddin Han'a ait sanduka

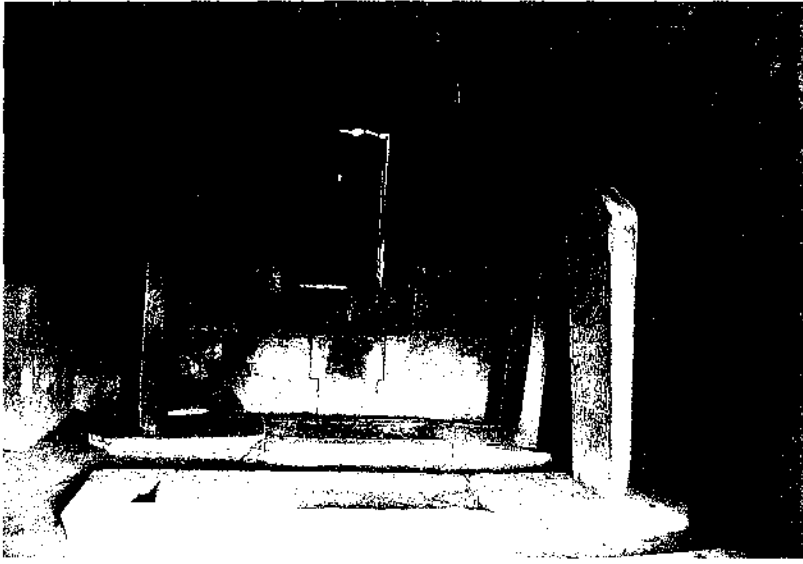
Resim 3: Anonim Türbe'nin içindeki mezarlar

Resim 5: Nuhîye Türbesi

Resim 6: Nuhîye Türbesi'nde 1 No.lu mezarın baştaşı

Resim 7: Nuhiye Türbesi'nde 3 ve 4 No'lu sandukalar

Resim 8: Nuhiye Türbesi'nde 4 No.lu mezarın baştaşı

Resim 9: Saidiye Türbesi

Resim 10: Saidiye Türbesi'nde güney ve kuzey mezarın baştaşları

Resim 11; Hazirede düzensiz durumdaki şahide ve sandukalardan bir görünüm

ORTAÇAĞ GÜRCÜ MİMARİSİ 1997 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Mine KADİROĞLU*
Zafer KARACA
Turgay YAZAR

1995 yılında başlatılan Ortaçağ Gürcü yapılarını belgelendirme çalışmaları, bu yıl 22 Eylül- 6 Ekim 1997 tarihinde, Bakanlık temsilcimiz, Sanat Tarihçisi Sayın Fahriye Bayram ile birlikte, Artvin ve Erzurum illeri sınırları içindeki Kaçkar, Tortum ve Oltu Çayı vadilerinde gerçekleştirilmiştir¹. 1997 yüzey araştırmaları sırasında, beş kale², altı manastır³ ve yedi yapı kalıntısı⁴ belgelendirilmiştir. Bu çalışmada ise şimdiye kadar hiç araştırılmamış bir manastır topluluğu ve iki kale tanıtılmaya çalışılacaktır.

* Dr.Mine KADİROĞLU, Sanat Tarihçisi, Mebusevleri, Önder Cad. 3/5 06580 ANKARA
Zafer KARACA M.A. TÜBİTAK Bilim Dergisi Genel Yayın Yönetmeni, Kavaklıdere-ANKARA
Turgay YAZAR M.A. Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Araştırma Görevlisi, Beytepe-ANKARA

XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998 I. Cilt, s.97-125 içinde yer alan "Orta Çağ Gürcü Mimarisi 1996 yılı Yüzey Araştırması" Mine Kadiroğlu, Zafer Karaca ve Turgay Yazar'ın ortak çalışmalarının sonucudur. Yazar adı "Mine Kadiroğlu Leube". "Mine Kadiroğlu-Zafer Karaca-Turgay Yazar" olarak düzeltilmelidir. Bu yanlışlık için özür dileriz.

- (1) Bakanlık Temsilcimiz, Sanat Tarihçisi Sayın Fahriye Bayram M.A. hanıma çalışmalarımıza katkılarından dolayı teşekkür ederiz.
- (2) 1997 yılı yüzey araştırmamız kapsamı içinde belgelendirdiğimiz Çoruh Nehri Vadisi'ndeki Ferhatlı Kalesi hakkında bkz. R. Edwards, The Fortification of Artvin : A second preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey. *Dumbarton Oaks Papers* 40, (1986), s. 170-171, şekil 11 (plan), resim 12-19; Oltu Çayı Vadisi'ndeki Oltu-Penek Valley: A preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey. *Dumbarton Oaks Papers* 39 (1985), Oltu Kalesi için s. 16-23, şekil 2 (plan), resim 3-18; Kız Kalesi için s. 32-33, resim 57-64; Oğlan (Olan) Kale için s. 33-35, şekil 65 (plan), resim 66-71.
- (3) Belgelendirdiğimiz manastır toplulukları Kaçkar Suyu Vadisi'nde "Opiza", "Nuka", "Porta" ile Dört Kilise Suyu Vadisi'nde "Dört Kilise Manastırı"dır. Bu manastır toplulukları bölge ile ilgili son yayınlarda tanıtılır. Bkz.W.Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klar-djet'is and Şavşet'i*, Fransız Steiner Verlag Stuttgart 1992, Opiza için s.9-18, şekil 1 (plan), resim 1-17; Nuka, 45-46, resim 45-48; Porta (Hantz'a) s.24-39, 5-9, resim 23-41; Dört Kilise için s.159-177, şekil 53-60, resim 216-240 ve E.Takaişvili, *Gürcüstan'ın Günaydında 1917 Yılında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar*. Tbilisi 1952 (Rusça), s.82-88, resim 115-131. Nuka Manastırı için ayrıca B.Baumgartner, Drei vergessene georgische Klöster in der Nordosttürkei: C q'arostavi, Nuka Kilise, Mıznazori. *Revue des Etudes georgiennes et Caucasiennes* 8-9 (1992-93), s.203-209, şekil 2 (plan), resim 7-10. 1997 yılı çalışmalarımız sırasında belgelendirilen Berta Manastırı'nın ise ayrıntılı olarak tanıtılması amaçlanmaktadır.
- (4) 1997 yılı araştırmalarımız kapsamı içinde, Tortum Çayı Vadisi'nde Sohtorot (Ballı Köyü), Ekrek (Demirciler), Kızılkilise (Güzelyayla), Kişha (Uncular), Bartuz (Yumaklı), Ekeki (Vişneli) ile Ço

Esbeki Manastırı, Yusufeli-Oltu/Göle karayolunun yaklaşık kırkinci kilometresinden sola dönülüp, dört kilometre daha gidilerek ulaşılan, Tivasor, bugünkü adı Darıca Köyü'nün üstünde, Havuzlu Mahallesi'nin batısındadır. Manastır topluluğu, üç nefli bir basilika, güneyinde tek nefli bir yapı, kuzeybatıda, çevre duvarları içinde tek nefli bir başka yapı, bir gözetleme kulesi, yaklaşık yüz metre güneybatıda iki ayrı yerde tek nefli birer yapı oluşturur (Çizim: 1).

Manastıra ait basilikadan tek bir kaynakta kısaca sözedilir⁵. Yapı dıştan 17.75 metre uzunluk, 11.70 metre genişliktedir (Çizim: 2). Nef ayrımı kare planlı bir çift paye, ve duvar payelerine oturan yuvarlak kemerli arkadlarla sağlanır. Orta nef, doğusundan yarım daire planlı bir apsisle sınırlanır. Yan nefler, dikdörtgen planlıdır. Doğuda apsidolleridir. Kuzey nefin doğu bölümü, kuzeydoğu yan mekan ile apsis ve orta nefin örtü sistemleri yıkıktır (Resim: 1,2).

Çoruh Havzası'nda bulunan Gürcü kiliselerinde üç nefli basilika sayısı sınırlıdır. Bölgede bilinen Dört Kilise ve Parhal'da orta nef-yan nef orantıları yaklaşık 2-2 1/2: 1 dir. Esbeki'de ise orta nefin yan neflere oranı yaklaşık 3 1/2:1 dir. 1995 yılı araştırmalarımız sırasında Parethi Manastırı Güney Kilisesi'nin batı duvarında, nefleri ayıran kemerlerin oturabileceği konsollar olarak yorumlanabilecek mimari verilerden yola çıkarak rastlanmış ve yapının üç nefli bir basilika olabileceğini önermiştik⁶. Parethi Güney Kilisesi'nin basilikal planlı olduğu benimsenirse, orta nef-yan nef oranısı Esbeki Basilikası ile benzer özellik gösterecektir.

Basilikanın iki farklı yapım evresi geçirdiği saptanır. Yapının duvar kalınlığı yaklaşık 1.20 metreye ulaşır. Duvarlar, dıştan çok büyük boyutlu, kaba işlenmiş taşlarla, içten daha küçük boyutlu ve oldukça düzgün sıralar halinde örülmüştür. Aradaki dolgu incedir. Cephelerde, duvarların üst bölümlerinin daha küçük boyutlu taşlarla onarıldığı ya da değiştirildiği saptanır (Resim: 3). Doğru cephede ve içte, ikinci yapım evresi gözlemlenir. Onarım ya da değişiklikler sırasında yer yer tuğla kullanılmıştır.

Esbeki Basilikası'nın ilk yapım evresinde görülen taş boyutları ve ince dolguya, Çoruh Havzası Orta Çağ Gürcü yapılarında, genelde, erken dönemde, 8. yüzyıl sonundan itibaren rastlanır. Örneğin bu yılki yüzey araştırmamız kapsamı içinde belgelendirdiğimiz, araştırmacıların 8. yüzyıl sonu, 9. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirdikleri Opiza Manastırı'na ait duvar kalıntıları; ve 1995 yılı çalışmalarımız sırasında araştırdığımız Parethi Manastırı'nın 9. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirdiğimiz Kuzey Kilisesi, Esbeki Basilikası'nın ilk dönem duvar tekniği ile benzerlik gösterir. Manastırın savunma ve korunması için seçilen yer ve yakınındaki kalenin de, bölgede erken dönem yapıları için ortak bir özellik olduğunu unutmamak gerekir. Bu verilerden yola çıkarak, ilk yapım tarihinin 9. yüzyılın ilk yarısı olması mümkündür.

ruh Vadisi, Şogara'da (Okumuşlar Köyü mezarı), genellikle tek nefli yapılara ait olabilecek duvar kalıntıları belgelendirilmiştir. Kazı yapılmadan eldeki mimari verilerle sadece Şogara'daki yapının tek nefli, tek apsisli bir şapel olduğu saptanabilmektedir. Diğer yapılar, özellikle Vişneli Köyü Camii (Ekeki) ayrıntılı araştırılmadan değerlendirilememektedir.

(5) Bkz. W.Djobadze, *a.g.e.*, s.47-48: resim 49-55.

(6) Bkz. M.Kadiroğlu-Z.Karaca-T.Yazar.1995 Yılı Tao-Klardjetei Yüzey araştırması. XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1996, Cilt I. S.402, çizim 5

Basilikanın ikinci yapım evresinde tuğla kullanılmıştır. Tuğla bölgede ender rastlanan bir yapı malzemesidir. Yüzey araştırmalarımız sırasında, sadece bu yıl belgelendirdiğimiz Dört KiliŖe Manastırı Basilikası'nda ve güneydoğusundaki mezar Ŗapelinde tuğla kullanıldığı saptanmıştır. 1917 yılından bugüne dek bölge hakkındaki yayınlarda yer alan Dört KiliŖe Manastırı, yazılı kaynaklar yardımıyla 950 sonrasına tarihlendirilir. Ancak; tuğla kullanımından yola çıkarak, EŖbeki Basilikası'nın ikinci yapım evresini 10. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemek bir öneri olmaktan öteye gidemez.

Apsis yarım kubbesinde ve eksenindeki pencere kemeri içinde, iki kat sıva üzerine yapılmış fresko kalıntılarına rastlanır. Kubbenin güney bölümünde, koyu kırmızı boya ile çizilmiş Ŗeritler arasında, üzerlerinde yere kadar uzanan tunikler olan, ayakta figürler görülür. Pencere kemerinin güney ve kuzeyinde de başları haleli, kuzeydeki elinde kapalı bir kitap olan iki figür yer alır (Resim: 4). Freskolardaki sahneler ya da üslup özellikleri tanımlanamayacak durumdadır. Ancak, apsis penceresinin kısmen örölerek kapatıldığı gözönüne alınırsa, freskoları onarım sonrasına tarihlemek gerekir.

Kilisenin yaklaşık 17 metre güneyinde, dıştan 5.60 metre uzunluk, 4.10 metre genişlikte, dikdörtgen planlı, iki katlı olduğunu düşündüğümüz bir yapı yer alır. Yapının, batıdaki açıklıktan girilen alt katı, doğu-batı doğrultusunda tonoz örtölür. Üst kat tümüyle yıkıktır. Duvar tekniğı, kilisenin ilk yapım evresi ile benzerlik gösterir. Bölgedeki iki katlı, tek nefli yapıların genelde mezar Ŗapeli oldukları gözönüne alınırsa, bu yapı için benzer bir işlev önerilebilir (Resim: 5).

Basilikanın yaklaşık 20 metre batısında, duvarlarla çevrili tek nefli bir yapı yer alır. Yapıyı çevreleyen duvarlar, doğuda 30 metre, kuzeyde 20 metre uzunlukta ve yer yer 5-6 metre yüksekliğe kadar ayaktadır. Güney duvardan günümüze sadece, güneydoğusundaki, iki katlı bir gözetleme kulesi gelebilmiştir. Kulenin alt katında, orijinalinde giriş olan yuvarlak kemerli açıklık, üstünde kare planlı, güneydoğu ve kuzeye yuvarlak kemerlerle açılan bir mekan yer alır (Resim: 6).

Batıdan doğal olarak, diğer üç yönden yüksek duvarlarla korunan, giriş kapısı üzerinde bir gözetleme ya da savunma kulesi bulunan bu tür bir savunma yapısına, bölgedeki araştırmalarımız sırasında hiç bir yerde rastlamadık. Üstelik, 0.80-1.00 metre kalınlıktaki duvarların en az iki farklı yapım evresi geçirdiğini ve özgün yüksekliklerini yer yer koruduklarını saptadık. Bu veriler, çevre duvarlarının tarihlendirilmesini güçleştirir.

Çevre duvarları içindeki dikdörtgen planlı, tonoz örtölü yapı dıştan 12.70 metre uzunluk, 7.00 metre genişliktedir (Çizim: 3). Yapıya batısındaki yuvarlak kemerli açıklıktan girilir (Resim: 7). Doğuda, yarım daire planlı, üstte dışa doğru daralan bir penceresi olan apsis; kuzey ve güney duvarlarda, yuvarlak kemerli dikdörtgen derin birer niş yer alır. Nişlerin içinde, bugünkü zemin-den yaklaşık 50-60 santim yüksekliğe ulaşan, dikdörtgen planlı birer yükselti görülür. Yaklaşık 4.50 metre uzunluk, 1.60 metre genişlikteki her iki yükseltinin önünde, yapının zemininde, işlevlerini saptayamadığımız, içleri saman dolu derin birer çukur yer alır.

Ŗapel olduğunu düşündüğümüz yapı dıştan, kalın bir harç kullanılarak tuğla ile örölmiştir. İçte küçük, eş boyutlu kesme taşlarla örölün duvarlarda

iki farklı işçilik saptanır. Aradaki dolgu malzemesi içinde tuğlaya rastlanır. Şapelin, kuzey ve güneybatısında, yapıya sonradan eklendikleri anlaşılan duvar kalıntıları yer alır.

Manastırdan yaklaşık yüz metre güneyde bulunan tek nefli iki şapel günümüzde depo olarak kullanılmaktadır (Resim: 8). Mahalleye adını veren havuzun ve su kanallarının, çeşme yapılarına ve havuz beton dökülüp onarılanlara kadar, eski işlevlerini sürdürdüklerini öğrendik. Manastıra su taşıyan kanallara ait duvar kalıntıları yer yer 0.80 metre kalınlıkta, yaklaşık bir-bir buçuk metre yüksekliktedir. Kaba yontulmuş taşlarla örülen duvarda kalın bir harç tabakası görülür.

Esbeki Kalesi, Havuzlu Mahallesi'nin kuzeyindeki kuzey ve doğusu çok sarp bir tepe üzerindedir. Kaleye sadece güneyden girilebilir. Güney cephedeki yıkıntının, kalenin özgün girişi olması gerekir. Girişin batısında, yuvarlak bir burç yer alır. Burç ve cephe duvarlarında, farklı dönemlere ait onarım ve sağlamlaştırılma izleri saptanır. Surların batı bölümünde, altta, dikdörtgen bir açıklık görülür. Sur duvarları güneybatıda kayaya oturtulmuş, üst bölümleri onarım geçirmiştir. Doğuda, kayaların en yüksek olduğu yerde, duvarları, Artvin Kalesi'ndeki gibi, yukarı doğru giderek daralan bir gözetleme kulesi yer alır (Resim: 9).

Doğudaki iyi durumda korunabilmiş gözetleme kulesine kalenin içinden geçilememektedir. Kulenin batı duvarının kuzey ve güneye devam ettiği, alttan üste doğru üç farklı yapım evresi geçirdiği saptanır. Duvarın alt ve üst bölümleri, benzer teknikte, küçük boyutlu, dikdörtgen kesme taşlarla örülmüştür. Duvarın arada kalan bölümünde ise gri renkli taşlarla geliş-güzel örgü sıraları oluşturulmuş, taşlar çoğu yerde bej/sarı renkli kalın bir harç tabakası ile tutturulmuştur.

Kaleye girişi sağlayan ve büyük olasılıkla toprak kaymaları nedeniyle yıkılıp genişlemiş olan açıklığın doğusunda, güney duvarı sur duvarı ile ortak, kuzey duvarı kısmen kayaya oturan dikdörtgen planlı bir mekan yer alır. Duvarlarının üst bölümü ve örtü sistemi yıkık olan mekanın batısında, içi örülerek kapatılan bir açıklık vardır. Bu açıklık, mekanın özgün girişi ise şimdiki zeminden çok yüksekte kalır.

Giriş açıklığının batısında, güney cephedeki yuvarlak burç ile yaklaşık aynı konumda, içi tonoz seviyesine kadar dolu dikdörtgen planlı bir mekan vardır. Günümüzde, bu mekanın doğu-batı doğrultusundaki tonozunun üstünden güneyindeki yuvarlak burca geçilebilmektedir. Dar ve düzensiz olan bu geçişin özgün olmadığı kanısındayız. İlk belirlemelere göre, girişin her iki yanında yer alan ve yaklaşık eş boyutlu olan mekanların, gözetleme ve/veya savunma kuleleri olduğunu düşünüyoruz. Bu mekanların iki katlı olabileceğini gösteren verilerin ise, ancak ayrıntılı bir çalışma sonucu değerlendirilebileceği kanısındayız.

Güney sur duvarının kuzey cephesinde, ve batıya dönen bölümünde, zeminden eş yükseklikte ve yaklaşık aynı boyutlarda çok sayıda hatıl delikleri saptanmıştır. Bu hatıl deliklerinin, Artvin Kalesi'ndeki gibi, askerler için yapılan ahşap platformların konsollarına ait olabileceği akla gelir⁷.

(7) Artvin Kalesindeki ahşap platformlar için bkz. E.Edwards, a.g.c. 1986, s.169

Batı, güney ve kuzey sur duvarları, şimdiki zeminden yaklaşık bir metre yüksekliğe kadar aynı dönemde yapılmış olmalıdır. Güney duvar ile köşe oluşturmada birleşen batı duvarın üst bölümü, farklı bir dönemde ya yeniden yapılmış ya da onarılmıştır. Ayrıca bu duvarda yer alan üç dikdörtgen açıklığın da içleri sonradan örülerek kapatılmıştır. Bu açıklıklardan sadece alttaki dıştan izlenebilir. Kuzeyde, sur duvarları yer yer kayalara oturur.

İçte, kalenin kuzeybatısında yer alan sivri kayanın batısında, kuzey-güney doğrultusunda bir tonoz kalıntısı, onun batısında, kuzeyden kayaya oturan, dikdörtgen planlı olabilecek bir yapının kalıntısı görülür. Eldeki veriler, iki yapı kalıntısının işlevi hakkında yorum yapmaya yetmez.

Sur duvarlarında ve kale içinde saptayabildiğimiz, en az üç farklı yapı dönemi, kalenin uzun bir süre kullanıldığını kanıtlamaktadır. "Esbeki Kalesi" hiçbir yazılı kaynaktan geçmez. Farklı bir kimlikle tanıtılmış olabilir diye yaptığımız araştırmalardan da sonuç alınamamıştır. Bu durumda kaleyi tarihlen-dirmek çok güçtür. İlk yapım evresi için bir önerimiz, kalenin de manastır ile birlikte yapılmış olmasıdır. Çoruh Havzası manastırları, erken dönemlerde, sarp ve zor ulaşılabilir konumda değillerse, kale veya gözetleme kuleleri ile korunmuştur. Örneğin, 1995 yılı araştırmalarımız sırasında ilk kez tarafımızdan bulunan "Boselt Kale" ve "Şarbiyet Manastırı"nda olduğu gibi⁸.

Ancak Boselt Kale, Şarbiyet Manastırı Kilisesi'nin duvar tekniği ile inşa edilmiştir. Esbeki Kalesi ise, basilikanın her iki yapım evresinden, hatta çevre duvarı ve içindeki yapıdan farklı bir duvar işçiliği sergiler. Sadece doğudaki gözetleme kulesi, basilikanın ve şapelin iç duvarlarındaki malzeme ve tekniğe benzer. Bu kulenin Artvin Kalesi'ndekine benzediğini belirttik. Kaleler ile ilgili bir araştırmada, Artvin Kalesi'ni tarihlendirmenin güç olduğu, bir söylentiye göre Kraliçe Tamara Dönemi'nde, yani 12. yüzyılın sonu, 13. yüzyılın başında yaptırıldığı belirtilir⁹. Her iki kalenin bir diğer ortak özelliği ahşap platformlar için hatıl delikleri bulunmasıdır. Bu veriler, Esbeki Kalesi'nin onarımlarından birinin 13. yüzyılda gerçekleştirilmiş olabileceğini düşündürür.

Erzurum-Artvin karayolu'nun 60. kilometresinden sola dönüp yaklaşık 4 km. daha gidilince, oldukça sarp bir kayalık üzerinde yer alan Tortumkale kalıntılarına ulaşılır. Doğu-batı doğrultusunda bir tepenin üzerinde yer alan kale hakkında çalışma yapılmamıştır (Resim: 10). Sur duvarlarının güney ve doğu bölümü oldukça iyi durumdadır. Kuzeyde, tepenin Tortum Çayı Vadisi'ne bakan dik yamacı üzerindeki ve batıdaki surlar ise yıkıktır.

Kuzeydoğudaki dikdörtgen planlı burç, kalenin en yüksek kısmıdır. Alt bölümü, kalenin surlarında görülen, büyük boyutlu, oldukça düzgün kesilmiş taşlarla örülüdür. Burcun üst bölümü küçük boyutlu, moloz taşlar, harç tabakası içine diagonal yerleştirilerek ve arada ahşap hatıllar kullanılarak onarılmıştır (Resim: 11).

Sur duvarlarının dışında, kalenin güneyinde, kilise olduğunu sandığımız bir yapı kalıntısı yer alır. Yapının kuzey ve kuzeydoğu duvarı, tonoz dönüşü-

(8) Boselt Kale ve Şarbiyet Manastır Topluluğu için Bkz.M.Kadiroğlu-Z.Karaca-T.Yazar, *a.g.e.*, s.404-405. çizim 7-9, resim 12-15.

(9) Bkz.E.Edwards, *a.g.e.*, 1986, s.168, dipnot 11.

ne, batı duvarın kuzey bölümü yaklaşık iki metre yüksekliğe kadar ayaktaadır. Kuzey duvarda, üç duvar payesi ile onlara oturan takviye kemerlerinin alt kısımları görülür. Kuzeydoğu duvarda, kilisenin apsisine ait olması gereken, yuvarlak kemerli ikiz niş saptanır (Resim: 12).

Kilisenin batısında, yer yer iki metre yüksekliğe ulaşan, yaklaşık bir metre genişliğinde, doğu-batı doğrultusunda iki katlı bir duvar uzanır. Duvarın hem üst hem alt katında, işlevi ve ayrıntıları tam olarak belirlenemeyen oyuklar saptanmıştır. Duvar içindeki ve üstündeki oyukların, bölgede örneği halen korunan Esbeki su kanalları benzeri bir işlevi olabileceği ve su borusu geçirmek için açılmış olmaları mümkündür (Resim: 13).

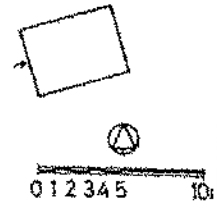
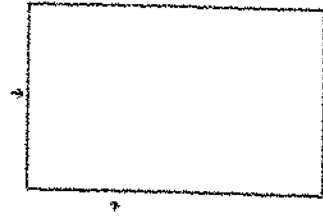
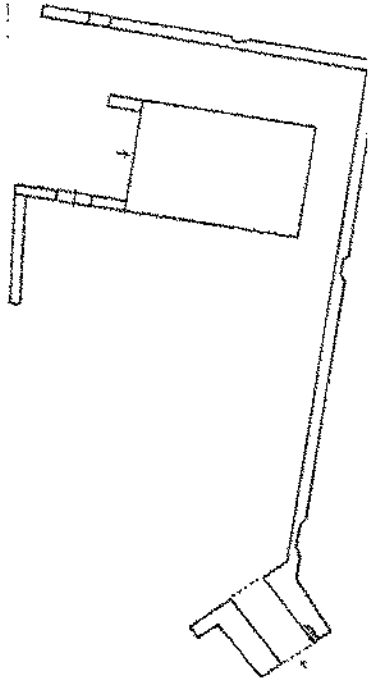
Tortumkale sadece yüzyıl başına tarihlenen bir yayında geçer¹⁰. Tarih kaynaklarında hakkında bilgi yoktur. Öte yandan, “Oltu-Penek” Vadisi ve Artvin kaleleri ile ilgili çalışmalarında Amerikalı araştırmacı R.Edwards, kalelerin Ermeni, Gürcü ve Türkler tarafından kullanıldıklarını, farklı yapım ve onarım evreleri geçirdiklerini belirtir¹¹. Araştırmacıya göre Oltu, 8. yüzyıl sonuna kadar, “Tayk” adında Ermeni, Bagratidler’in bölgeye gelmesi ile 9. -11. yüzyıllarda Gürcü, daha sonra Selçuklu ve Osmanlılar’ın elindedir. Aynı yayın, Oltu Kalesi’nin son onarım tarihini 1977 olarak verir¹². Bu çalışmaların ışığında, Tortumkale’nin farklı yapım evrelerini 9. yüzyılın ilk yarısından başlayarak tarihlenmek mümkündür.

(10) Tortumkale tek bir yayında, ayrıntı verilmeden tanıtılır. Bkz.E.Takaşvili, *a.g.e.*, s.80, resim.149-151.

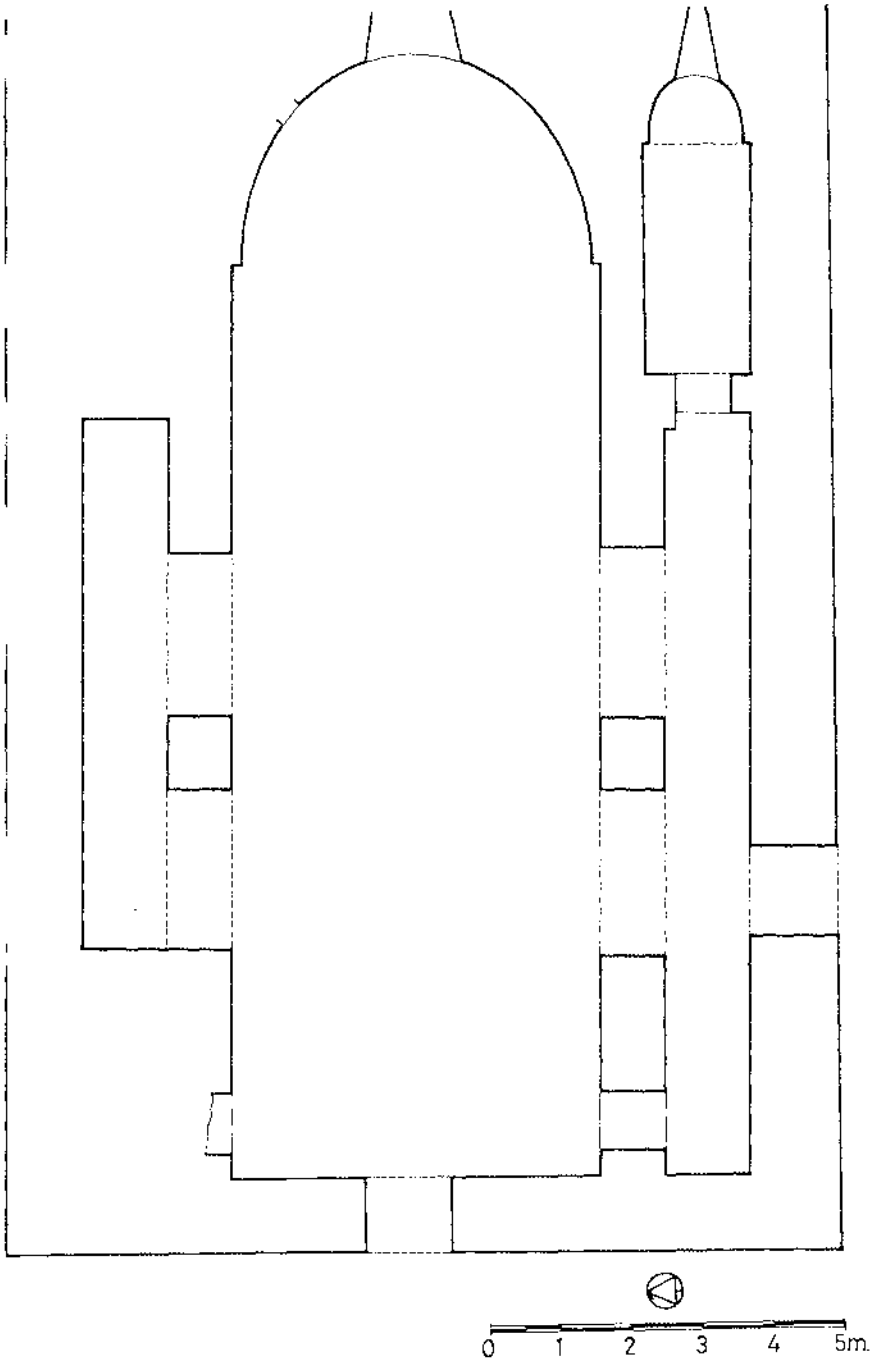
(11) Bkz.R.Edwards, *a.g.e* (1985). s.34-36.

(12) Bkz.R.Edwards, *a.g.e* (1985), s.17.

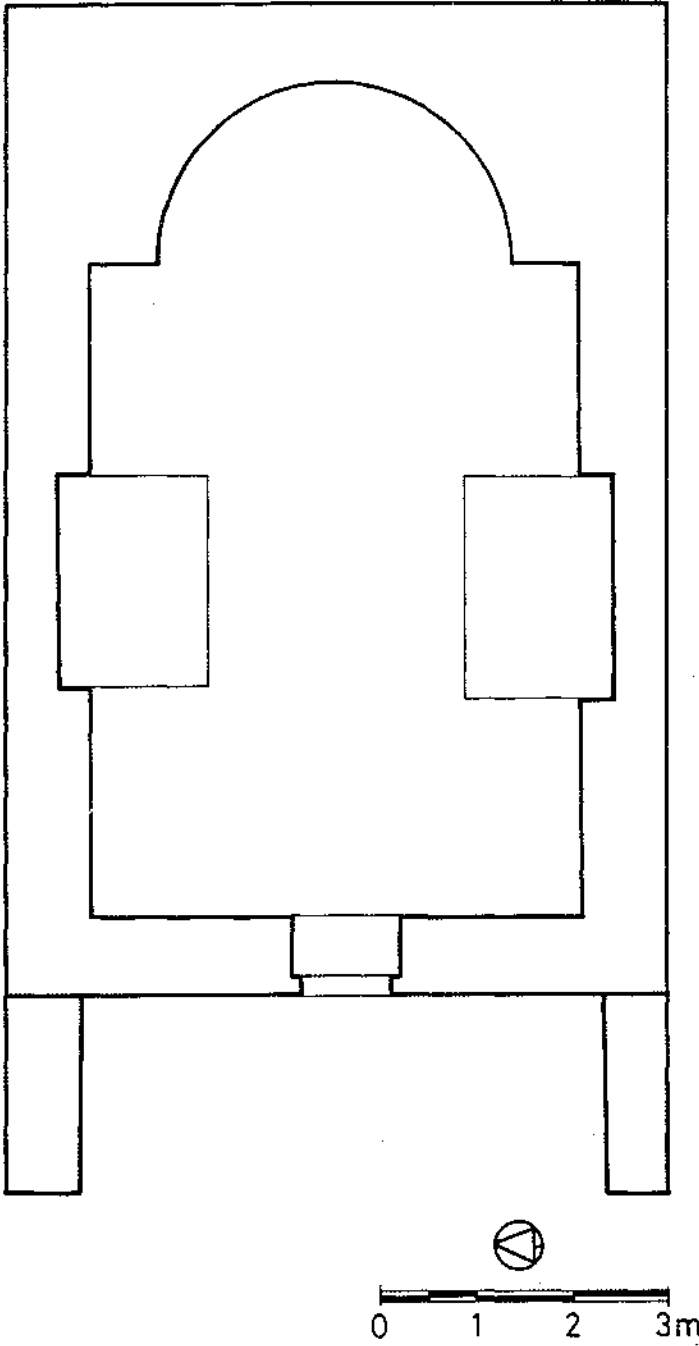

Çizim 1 : Esbeki Manastır Topluluğu konum planı (Çizen: Turgay Yazar)

Çizim 2 : Esbeki Basilikası (Çizen : Turgay Yazar)

Çizim 3 : Esbeki Manastırı, sur içindeki tuğla sapel (Çizen : Turgay Yazar)

Resim : 1

Resim : 2

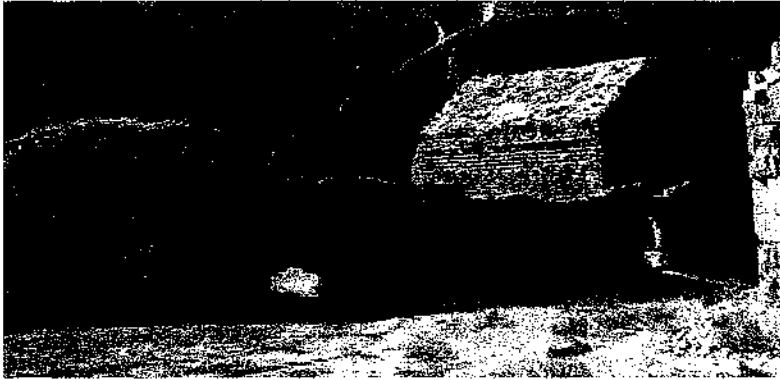
Resim : 3

Resim : 4

Resim : 5

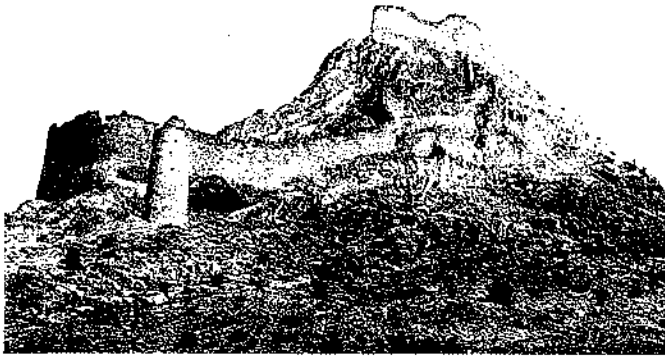
Resim : 6

Resim :7

Resim : 8

Resim : 9

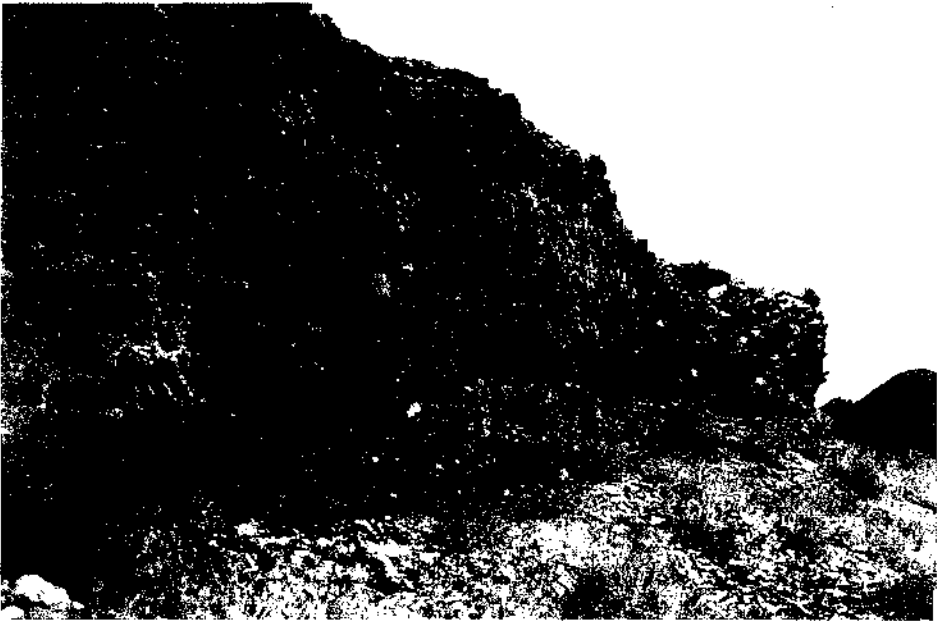
Resim :10

Resim : 11

Resim : 12

Resim : 13

1997 YILI ARTVIN-ARDAHAN İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Kemalettin KÖROĞLU*

Artvin ve Ardahan illerinde yaptığımız yüzey araştırmalarının üçüncüsü 1997 yılının Temmuz ayında gerçekleştirilmiştir. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile yürütülen çalışmalar, başta Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı olmak üzere, Livane Ajans, Prof. Dr. Veli Sevin ile Arkeoloji ve Sanat Yayınları tarafından desteklenmiştir. Projemize gösterdikleri ilgiden dolayı kendilerine teşekkürü bir borç biliriz¹.

Artvin ve Ardahan illerinde 1997 yılında, özellikle daha önceki taramalarımızda ulaşamadığımız bölgeler üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda Artvin'de Arhavi, Borçka, Murgul başta olmak üzere, Çoruh Vadisi ve Şavşat çevresinde, Ardahan'da ise Çıldır Gölü çevresi, Ardahan il merkezi ve Göle ilçesinde yüzey araştırmaları yapılmıştır.

Aşağıda sunacağımız kalıntılardan da anlaşılacağı üzere Artvin bölgesinde, günümüze kadar üzerinde fazlaca durulmamış olan eski yol sistemi ve "kemer köprüler" konusunda oldukça yeni ve ilginç bulgular saptanmış; Ardahan'da ise özellikle Demir Çağı ve öncesine ilişkin kale, kule, yerleşim alanı ve yazıt gibi kalıntılar belgelenmiştir.

---

* Yard. Doç. Dr. Kemalettin KÖROĞLU, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı, 81040- Göztepe, İSTANBUL.

(1) "Anadolu-Kafkasya İlişkileri" başlıklı proje (MÜ Araştırma Fonu Proje no: 95 Sosyal 2) kapsamında yürüttüğümüz çalışmaların Ardahan bölümünde bizden desteğini esirgemeyen Ardahan Valisi Sayın Ali Güngör, Çıldır Kaymakamı Sayın Bülent Kılınç, Artvin'de Ozan Eczanesi sahibi Sayın Nursal Bülbül, Karayolları Şube Şefi Sayın Mesut Balmumcu, Köy Hizmetleri İl Müdür Vekili Sayın Orhan Yazıcı; araştırmalara ekip üyesi olarak katılan Sayın Hayrettin Köroğlu ve Volkan Yılmaz ile Bakanlık Temsilcisi Menderes Alan'a müteşekkirdiğimizi belirtmek isterim. Ayrıca Borçka/ Otingo Vadisi'nde rehberlik eden İlçe Milli Eğitim Şube Müdür Yrd. Sayın Şakir Fazlıoğlu ve Halk Eğitim Müdür Yrd. Sayın Murat Turan, Çıldır'da Lise Müdürü Sayın Kenan Vatangül ve Sosyal Yardımlaşma Müdürü Sayın Fuat Vural'a, Göle'de ise oldukça güç ulaşılabilen Köroğlu Kalesi'ne askeri araçla ulaşmamızda bize yardımcı olan ve yol gösteren Göle Kaymakamı Sayın İsmail Çetinkaya, Üstçimen Sayın Mehmet Kürşat Soysal ve bu gezide bize katan Öğretmenevi Müdürü Sayın Mehmet Ayık'a teşekkür borçluyuz.

ARTVIN BÖLGESİ

Ortacalar Köprüleri

Arhavi'nin 13 km. güneydoğusunda, Ortacalar (Kapise) Deresi üzerinde yer alan ve günümüze oldukça sağlam durumda ulaşan iki köprü, bölgede incelediklerimiz içindeki en güzel örnekleri oluşturlar.

Köprüler, söz konusu yerde birleşen iki dere üzerindedir ve her ikisi de aynı teknikte, kesme taşlardan inşa edilmiş, taşlar arasında birleştirme malzemesi olarak da kireç harcı kullanılmıştır. Uzunluğu 37 m. kadar olan batıdaki birinci köprünün kemer açıklığı 21 m., genişliği 2.70 m., kemerin orta bölümünün dere yatağından yüksekliği ise 12.50 m. kadardır. Yanlarda 40-45 cm kalınlığında, 35-40 cm. yüksekliğinde korkuluklar bulunmaktadır. Batı yönden kemerin orta bölümüne doğru yükselen köprü, doğu bölümde alçaldıkça genişleyen 8 adet basamakla tekrar yol seviyesine inmektedir. Köprünün yürüme bölümüne dere taşları döşenmiş durumdadır. Ayaklar, dere kenarındaki anakayalar üzerine oturtulmuştur. Batı yöndeki ayağın hemen yanında, daha eski bir köprüye ait olabilecek bir kısım izler görülmektedir (Resim: 1, 2). Derenin doğu kolu üzerindeki ikinci köprünün kemer açıklığı 16.20 m., yürüme yolu genişliği 2.65-70 m. dere yatağından kemer yüksekliği ise 11 m. dir. Yanlarda yine korkuluklar vardır.

Aynı vadide, ilçe merkezinin 6 km. güneyinde, Ortacalar'a ulaşan yol üzerindeki Kemerköprü (Gidreva) Köyü'nde, bu kez Kopriça Çayı üzerinde Kemerköprü adlı bir köprü daha bulunmaktadır. Ancak kemer bölümü tümüyle yıkılmış olduğundan yalnızca iki yöndeki ayaklar günümüze ulaşabilmiştir.

Murgul Suyu Üzerindeki Köprüler

Borçka'nın 3 km. kadar güneyinde, Ambarlı yol ayrımında, Murgul Çayı'nın Çoruh'a karıştığı kesimde Taraklı Köprüsü (Trapen) yer almaktadır. Artvin bölgesinde türünün en büyük örneğini oluşturan bu köprü, 3 kemerli yapısı ile muhtemelen eski Artvin yolu üzerinde bulunmaktaydı.

Günümüzde kemerlerden biri sağlam, ikincisinin ise yalnızca başlangıç noktası görülmektedir. Sağlam kemerin tabandan yüksekliği 9.60 m., genişliği 3.20 m., kemer açıklığı ise 20.50 m. dir. Köprünün düz olarak inşa edilen üst bölümü taş kaplama yapılmıştır. Yanlarda korkulukları vardır. Doğubatı doğrultusunda uzayan kemerin doğu ucu anakayaya, batı ucu ise dere tabanına oturtulmuştur (Resim: 3).

Murgul - Borçka yolunun 8. km. sinde, Korucular Köyü yol ayrımında bulunan Korucular (Arkva) Köprüsü sağlam durumda günümüze ulaşmıştır. Köprünün kemer açıklığı 13.70 m. , yanlardaki korkuluklarla birlikte genişliği 2.60 m., yalnızca yürüme yolu ise 1.95 m. kadardır.

Chala Deresi Üzerindeki Köprüler

Günümüzdeki modern Borçka - Hopa yolunun geçtiği Chala Vadisi'nde, 1997 yılında iki köprü incelenmiştir. Bunlardan ilki ilçe merkezinden 4 km.

uzaklıktaki Demirciler Köprüsü (Resim: 4), ikincisi de 8 km. mesafedeki Düzköy Köprüsü'dür. Her iki köprü de halen kullanılmaktadır. Kemer açıklığı 17 m., genişliği 2.70 m. olan Demirciler Köprüsü tek kemerli ve korkuluklu; kemer açıklıkları 8.30 m. (kuzey) ve 11.60 m. (güney) olan Düzköy (Skibati) Köprüsü ise iki kemerli ve düz geçişlidir.

Otingo Köprüleri

Borçka ilçesinden doğu ve güneydoğu yönünde uzayan Otingo Vadisi'nde 1997 yılında 4 adet taş kemer köprü incelenmiştir. Bunlardan 3'ü ana kol üzerinde, yalnızca Kaynarca (Chumera) Köprüsü bu vadiye kuzeyden birleşen küçük bir dere üzerindedir. Köprülerin hemen bütünü derenin oldukça dar bölümlerine inşa edilmişlerdir ve tek gözlüdürler. İki düz geçişli (Işıklı ve Kaynarca 1), diğer ikisinin ise kemer bölümünün üstü kavislidir.

Borçka'nın 8 km. kadar güneydoğusunda, Alaca Köyü'nde bulunan ve köy ile aynı adı taşıyan köprü'nün genişliği 2.30 m., kemer açıklığı ise 11.50 m. dir. Kemerin dere tabanından yüksekliği 23 m. kadardır. Kenarlara daha sonraki bir dönemde beton korkuluklar eklenmiştir. Günümüzde de kullanılan köprü İbrikli Köyü ile bağlantıyı sağlamaktadır. Köprüye her iki taraftan ulaşım, dar bir patika yaya yolu ile sağlanmaktadır. Kuzeydoğu uçta definecilerce açılmış bir çukur olduğu gözlenmiştir. İlçe merkezine 10 km. uzaklıkta, Alaca Köyü Işıklı Mahallesi'ndeki Işıklı Köprüsü (Sanatis) ise 2.70 m. genişliğe ve 7 m. kadar kemer açıklığına sahiptir. Yol bölümü düz olan köprü'nün su seviyesinden yüksekliği 9.60 m. kadardır. Bir bölümü modern yol inşaatından yuvarlanan taşlar tarafından tahrip edilmiştir.

Bu vadiye incelediğimiz son iki köprüden ilki (Kaynarca 1: Chumera) ilçeye 12 km. uzaklıkta, modern yol kıyısında küçük bir dere üzerindedir. Genişliği 2.25 m., kemer açıklığı ise 7.50 m. kadardır. Son örnek ise Borçka'nın 14 km. güneydoğusunda, Kaynarca Köyü sınırları içindedir. Kemer açıklığı 10 m. olan köprü'nün genişliği 2.30 m., kemerin dere tabanından yüksekliği ise 6.60 m. kadardır. Bu köprü'nün de kuzeybatı ucu definecilerce kazılarak tahrip edilmiştir.

Meydancık Vadisi'ndeki Köprüler

Şavşat ilçesine bağlı Meydancık Beldesi'ne ulaşan vadi içinde de yukarıda belirttiğimiz türden olmakla birlikte bazı yapıım farklılıkları bulunan iki kemer köprü'nün varlığı belgelenmiştir. Bunlardan ilki Dutlu Köyü'ndedir. Genişliği 2.60 m., kemer açıklığı 16 m. olan köprüde diğerlerinden farklı olarak kaba işçilikli iki renk taş kullanılmıştır. Şartul-Meydancık yolunun birinci km. sindeki Şartul Köprüsü ise iki gözlü olup daha sağlam durumdadır.

Bölgede incelediğimiz köprülerden sonuncusu Artvin - Şavşat yolunun 30. km. sinde, güneyden Berta Suyu'na birleşen Aşağı Irmaklar Deresi üzerindedir. Genişliği 3.30 m., kemer açıklığı 6 m., kemerinin dere yatağından yüksekliği 11.50 m. olan köprü, bol kireç harcı ile az işçilikli taşlardan yapılmıştır. Anakayaya oturtulmuş ayaklarından biri bu bölgede yapılmakta olan yol faaliyeti sırasında kısmen tahrip edilmiştir.

Şenocak Kalesi

Meydancık Vadisi'nde köprüler dışında bu vadiyi ve buradan geçen yolu kontrol eden iki adet de Ortaçağ kalesi bulunmaktadır. Meydancık (Parik-İmerhev) Kale, aynı adlı ilçede, Şenocak Kalesi ise buraya ulaşan yol üzerinde bulunmaktadır. 40x30 m. kadar boyutlarındaki Şenocak Kalesi, aynı adlı köyün kuzeyinde, Dutlu ile Şenocak Köyü arasındaki sırtlarda kurulmuştur. Kale iki yuvarlak kule ve bunları birleştiren duvarlardan oluşmaktadır. Ayrıca kuzey kesimdeki yıkıntılar üçüncü bir kule daha olabileceğini göstermektedir. Duvarlar bol kireç harçlı, az işçilikli taşlardan yapılmıştır. Kalenin içinde, kireç harcı ile yapılmış, 1.5 m. çapı olan sıvalı bir silonun yarısı, 4 adet de definecilerce tahrip edilmiş depo küpünün varlığı gözlenmiştir.

Karaağaç (Verhunal) Kalesi

Karaağaç Kalesi, geçen yılın raporunda belirttiğimiz gibi, Kireçli Kalesi ile birlikte Yalnızçam Dağları'na uzayan Arpalı Deresi Vadisi'ni ve buradan geçen eski yolu kontrol etmek amacıyla kurulmuş olmalıdır (Köroğlu: 1998, 139). Hanlı Köyü ile Karaağaç Köyü arasında, kuzey-güney doğrultusunda uzayan yüksek ve dik kayalığın çevreye hakim bir noktası üzerindeki kale, daha çok gözetleme işlevi için yapılmış olmalıdır. Günümüzde Karaağaç ve Hanlı yönünden bir patika ile ulaşılabilir. Kalede üç adet kule vardır. Bunlardan güneydeki 7-8 m. yüksekliğinde olup üst örtüsü dahil hemen tümüyle sağlamdır (Resim: 5). Kulenin girişi kuzeybatı yöndedir. İçinde ahşap bir kat olduğunu gösteren izler görülmektedir. Tabanı definecilerce kazılmıştır. Diğer iki kule büyük oranda tahrip edilmiştir. Kuzey kesimde iki kuleyi birbirine bağlayan duvarlar ve definecilerce tahrip edilmiş depo küplerinin parçaları görülmektedir. Doğu bölümde kare bir mekan (depo) ve kuzeydeki kulenin doğusunda da bazı duvar izleri yer almaktadır.

ARDAHAN BÖLGESİ

Taşköprü Urartu Yazıtı

Çıldır Gölü'nün güneybatı ucunda, ilçe merkezinden 22 km. uzaklıktaki Taşköprü Köyü'nde bir Urartu yazıtı ve bir de Demir Çağı kalesinin varlığı (Resim: 6) uzun yıllardan bu yana bilinmektedir (Kleiss-Hauptmann: 1976, 13). Yazıt köyün kuzeydoğusundaki kayalığın güneybatı cephesine, yerden 80 cm. yüksek, 85 x 32 cm. boyutlarındaki düzeltilmiş bir yüzey üzerine 8 satır olarak yazılmıştır. Bütün heceler okunabilmektedir (Resim: 7). Burada, Urartu Kralı Argişti oğlu Sarduri (II) tarafından Uhimeaşu adlı ülkeye yapılan bir sefer ve bu sefer dönüşü Makaltuni şehrinin alınması; son bölümde ise bölgeden esir edilen kadın ve erkeklerin Biainili ülkesine götürülmesi anlatılmaktadır (UKN no: 159).

Taşköprü Kalesi

Urartu yazıtının bulunduğu köy ile Çıldır Gölü arasındaki kayalık yükselti üzerinde bulunan kale günümüze sağlam durumda ulaşmamıştır. Daha çok arazinin şekline uygun bir biçimde yönlendirilmiş duvar kalıntıları, planı hakkında fikir edinecek kadar açık görülmemektedir (Resim: 8). Mahalli karakteri ağır basan yüzey seramikleri arasında da Urartu'dan tanıdığımız örneklerle rastlanmamıştır.

Karakale

Çıldır ilçesinin kuzeydoğusundaki Karakale Köyü'nün 250 m. doğusunda, aynı adlı derenin sağında, doğal bir kayalık yükselti üzerinde yer almaktadır. Karakale, güneye doğru alçalan bir yamaçta, güney kesimi dik bir kayanın üzerine 25 x 16 m. boyutlarında, yarım daire planlı olarak yapılmış bir kule görünümündedir (Resim: 9, 10). Duvar kalınlıkları 2.60 m. ile 4 m. arasındadır. Duvarların inşasında 0.80 x 1.30 x 0.60 m. ile 1.70 x 0.80 x 0.45 m. arasında değişen boyutlarda, genellikle büyük ve az işçilikli taşlar kullanılmıştır. Günümüze ulaşabilmiş duvarların yükseklikleri 2 ile 4.50 m. arasındadır. Kalenin tam planı elde edilebilmektedir. Buradaki kalıntılar, kuzey kesimde bir kule, batıdan giriş bölümü ve güneyde de 30-35 m. kadar derinde, kayalığın tabanında, doğu - batı doğrultusunda, 25-30 m. uzunluğunda bir teras duvarından oluşmaktadır (Çizim: 1).

Senger Kale

Çıldır'ın 16 km. kadar güneydoğusunda, Akçakale Adası'nın 1.5 km. kuzeyinde, modern Çıldır-Kars yolunun solundaki sırtlarda ve Çıldır Gölü'ne doğru eğimli bir şekilde alçalan yamaçlarda, çevresi surlarla çevrili bir kale - şehir kalıntısı yer almaktadır (Resim: 11). En yüksek noktada ayrı bir sur ile çevrilmiş stadel bölümü, güneye doğru teras işlevi de gördüğü anlaşılan 2 duvar ve bunların dışında çevre duvarı bulunmaktadır. Surlar kuru taş tekniğinde örülmüş olup, doğuda 3.30 m., stadelin güneyinde 5 m. kadar kalınlığındadır (Resim: 12). Kuzey, batı ve doğu yönde yerleşim alanına en az üç girişin varlığı gözlenmiştir. En üstte stadel bölümünde ve güneydeki teraslarda dikdörtgen planlı bazı mekan kalıntıları görülmektedir. Bu yöndeki çevre duvarları büyük oranda yıkılmıştır. Kalenin kuzeydoğu bölümünde, surların dışında ayrıca suni bir hendek bulunmaktadır². Senger Kale'nin sur inşa tekniği, 1995 yılında incelediğimiz Akçakale ve geçen yıl belgelediğimiz Ziyaret Kale'ninkiler ile benzerlik göstermektedir. İlk yıl, yoğun bitki örtüsü nedeniyle daha ileri tarihleme yapabilmek için yeterince çanak çömlek malzeme elde edilememiştir. Önümüzdeki yıllarda buradaki çalışmalarımız devam edecektir.

(2) Prof. Dr. Oktay Belli, buradaki hendeğin Urartu kalelerinden Van, Çavuştepe ve Palu gibi önemli merkezlerde görülen savunma amaçlı örneklerle benzerliği yolunda dikkatimizi çekmiştir, verdiği bilgiden dolayı kendisine teşekkür ederiz.

Ballıkaya (Kunzut) Kalesi

Ardahan ilinin 16 km. kuzeybatısındaki Çataldere (Kunzut) Köyü'nün 3 km. kadar doğusunda, kuzeybatı - güneydoğu doğrultusunda uzayan bir tepe üzerinde, arazinin şekline uygun olarak kurulmuştur. Tepenin batı ve kuzey yönleri diktir. Kale, 70 x 25-30 m. kadar boyutlarında olup dikdörtgenimsi bir plan göstermektedir. Üçgen biçimde son bulan güneybatı uç bölümünde biri dikdörtgen, iki mekan görülebilmektedir. Dikdörtgen olan 5 x 7 m. kadardır. Kuzeybatıda ise Akçakale'de olduğu gibi dış çevre duvarına yapışık mekanlar sıralanırlar. Dış duvarları fazla büyük olmayan az işçilikli taşlardan yapılmıştır. Kalenin 2.60 m. kadar kalınlıkta olan doğu duvarına bazı dirsekler yapılmıştır. Kalenin kurulduğu alanın yayvan ve düz olan doğu kesiminde ise bazı yerleşim izleri görülmektedir.

Köroğlu Kalesi

Göle ilçesinin güneyinde, Şenkaya sınır bölgesinde, Allahuekber Dağları'nın kuzey yamaçlarında, çevreye hakim, kuzey - güney doğrultusunda uzayan ve batı yönü oldukça dik, aynı adı taşıyan bir tepe üzerinde kurulmuştur (Resim: 13). Deniz seviyesinden 2650 m. kadar yükseklikte, 18x11 m. boyutlarındaki Köroğlu Kalesi, plan olarak Çıldır/Karakale ile oldukça benzerdir. Dikdörtgenimsi bir planı olmakla birlikte, eğimli doğu duvarı Karakale kulesinde olduğu gibi yarım daire görüntüsü de vermektedir (Resim: 14). Duvarlarda az işçilikli küçük ve büyük boyutlu taşlar birlikte kullanılmıştır. Kuzey ve batı duvarları 2 m. kadar kalınlığındadır. Kulenin daha sağlam olan doğu duvarının günümüze ulaşabilmiş yüksekliği 3.30 m. kadardır. 3 ile 4.50 m. arasında değişen kalınlığa sahip bu duvar üzerinde içte 4 adet, 30 x 30 cm., 30 x 45 cm., ve 40 x 40 cm. kadar boyutlarında niş vardır. Günümüze daha alçak ulaşabilmiş olan batı duvarı üzerinde ayrıca 1.20 m. genişliğinde bir açıklık vardır. Kulenin güney ve doğu kesimindeki kayalık üzerinde, oldukça fazla tahrip edilmiş yan mekanlar veya duvar kalıntıları görülebilmektedir.

Kale ilk kez "Oğlu" adı ile Edwards (1988, 122 vdd) tarafından yayınlanmış ve Urartu Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Ancak ilk planı ile tarafımızdan yapılan yeni çizimi arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır (Krs. Çizim: 2). Tarihlendirme konusunda ise, şimdilik bu tür yapılar ile Urartu Krallığı arasında doğrudan bağlantı kurulmasını sağlayacak kadar açık bulgu olduğunu söylemenin güç olduğunu düşünmekteyiz.

Gümüşparmak (Dedeşen)

Göle'nin kuzeyinde, Göle Ovası'nın batısındaki Gümüşparmak (Dedeşen) Köyü'nde bir türbe, çevresinde Osmanlı mezarlığı, bir cami ve yakınında aynı döneme ilişkin bir mezarlık bulunmaktadır. Türbe son yıllarda büyük bir restorasyon geçirmiş ve ongen planlı olarak yapılmıştır. Girişi kuzeydendir. İçte güney bölümünde bir mihrap, batı bölümünde de iki adet mezar bulunmaktadır. Mihrapta çeşitli dilekler için mum yakılmakta, mezarlardan alınan toprakların tedavi edici özelliği olduğuna inanılmakta, ayrıca önemli dini günlerde de kur-

ban kesilerek dua edilmektedir. Yassı taşlardan yapılmış sandık biçimindeki mezarların baş ve ayak dikmeleri sökülmüştür. Çevredeki mezarlıkta bulduğumuz bazı mezar taşları bunların çoğunlukla 18. yüzyıl sonrasına ait olduğunu göstermektedir.

Değerlendirmeler

Artvin bölgesinde ne yazık ki Ortaçağ öncesine giden kalıntılara henüz ulaşabilmiş değiliz. Özellikle Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya ulaşan yol bölgelerinde yoğunlaştırdığımız yüzey araştırmalarında belgelediğimiz kalıntılar daha çok geç dönemlere ilişkindir. Ancak bu kalıntıların dağılımı, Çoruh ve kollarının oluşturduğu ana vadilerin Eski Çağ'da, günümüzdeki modern yol anlayışından farklı bir biçimde aşıldığını gösterecek türdedir. Bu doğrultuda Artvin bölgesinde 1997 yılında 14 köprü, 2 adet de Ortaçağ kalesi incelenmiştir.

Çoruh Nehri ve kollarının, yükseklikleri 3.000 m. yi aşan Çadırdağı, Cindağı, Kaçkar ve Karçal dağları arasında oluşturduğu derin ve dik vadiler Artvin bölgesinde ulaşımı oldukça zorlaştırmaktadır. Ayrıca bahar aylarında kabaran sular da nehrin ana kolları üzerindeki çok güçlü olmayan bir yapıya yaşama izni vermemekte, dolayısıyla köprülerle geçiş çoğu bölümde zorlaştırmaktadır. Günümüze ulaşan kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla Ortaçağ ve sonrasında da yol ağı oluşturulurken, nehirlerin bu yapısı dikkate alınmış ve mümkün olduğu kadar Çoruh ve büyük ana kolları üzerine köprü yapılmamıştır. Eğer zorunlu olarak nehrin geçilmesi gerekiyorsa en dar ve yüksek noktalar saptanmış, zorunluluk yoksa yollar genellikle daha küçük dereleri geçecek biçimde belirlenmiştir.

Artvin bölgesindeki köprülerin hemen hepsi yarım daire biçiminde kemerli yapılmıştır. Bu teknik, örneklerin çoğunun yol bölümünün de yarlardan ortaya doğru yükselmesini zorunlu kılmıştır. Yalnızca Düzköy, Alaca ve Kaynarca'dan oluşan üç örnekte köprü ayaklarının bastığı yanlar yüksek ve dere yatağı dar olduğu için kemer yükseltilmemiş, düz geçişli olarak inşa edilmiştir. İncelediğimiz 14 örnek içinde Korucular, Taraklı, Alaca, Ortacalar ve Demirciler köprülerinde, yanlara 40 - 50 cm. genişliğinde, 25 ile 75 cm. arasında değişen yükseklikte korkuluklar bulunmaktadır. Korkuluklar daha çok, kemerleri dere tabanından yüksek olan köprülerde bir zorunluluk olarak uygulanmış görünmektedir. Köprülerin kemer bölümleri çoğunlukla birbirine iyice yapıştırılmış kesme taşlardan inşa edilmiş, aralarına da kireç harcı konmuştur. Bunlar, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde görülen yuvarlak kemerli ve genellikle tek gözlü köprülerin paralelleridirler (Çulpan: 1975, 207-8).

Yol genişlikleri bakımından ele alınırlarsa bütün örnekler iki grupta incelenebilirler. Birinci grupta değerlendirebileceğimiz köy yollarında bulunanlardan en dar olanları 2.20 ve 2.30 m. ile Düzköy ve Kaynarca köprüleridir. Bu gruptaki diğer köprüler genellikle 2.60 ve 2.70 m. genişliğe kadar çıkmaktadır.

Genişliği 3 m. yi aşan ikinci gruptaki Taraklı ve Aşağı Irmaklar köprüleri ise hem genişlikleri ve hem de konumları ile farklıdır. Borçka'nın 3 km. kadar güneyinde, Çoruh Nehri'ne karışan Murgul Suyu üzerine yapılmış Ta-

raklı Köprüsü, bölgenin ana yollarından biri olan, Hopa'dan gelip Borçka üzerinden Artvin'e ulaşan eski yol üzerinde bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Karadeniz sahilinden Boçka'ya ulaşan yol, eski tekniklerle bu bölgede Çoruh Nehri üzerine köprü inşa etmenin mümkün olamayacağı için daha küçük olan Murgul Suyu'na doğru ilerlemiştir. Saptadığımız köprü kemer açıklıklarının en geniş olanının 21 m., buna karşılık Çoruh Nehri yatağının bu bölgede 50 m. nin üzerinde olduğu dikkate alınırsa bunun kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu ortaya çıkacaktır. Ana yol Murgul Suyu'nu geçtikten sonra Çoruh Nehri'nin sol yanından Artvin'e doğru devam etmektedir. Hatila Suyu üzerinde bulunan bir kemer köprü buradan geçen eski yolun en önemli kalıntılarından biridir. Nitekim Zeytinlik Köyü'nden sonra, modern yoldan bile eski yolun Horasan harçlı teras duvarları izlenebilmektedir. Artvin'e yaklaştıkça yamaçlarda yükselen bu yol, Artvin Kalesi'nin üst kısmını geçip kente ulaşmaktadır. Askeri alan içerisinde olduğu için kısa bir süre inceleme imkanı bulabildiğimiz 50x40-m. kadar boyutlarındaki Artvin Kalesi (Edwards: 1986, 166 vdd), Çoruh Nehri'nin güney kıyısında, yalçın bir kayalık üzerindedir. Sözü ettiğimiz köprü, yol ve bununla bağlantılı bir kalenin varlığı en azından belli bir dönemde Artvin'i-Karadeniz sahil kesimine bağlayan yollardan birinin Çoruh Nehri'nin solundan gittiğini göstermektedir.

Yolun ne kadar eskiye gittiği sorusu, tarihlemeye yarayacak sağlıklı kanıtlar olmamasına karşılık, konunun uzmanları tarafından yürütülecek titiz çalışmalar ve buradaki Ortaçağ ve sonrasına ilişkin kaleler ile ilişkilendirilerek açıklanabilir.

Ardahan bölgesinde 1997 yılında 5 kale, bir Urartu yazıtı ve bir Osmanlı mezarlığı incelenmiştir. Bunlardan, Karakale ve Köroğlu Kalesi, söz konusu bölgede 1995 ve 1996 yıllarında saptadığımız Çataldere, Derindere, Ziyaret ve İncedere yapıları ile aynı karakterdedir (Köroğlu: 1997, 369 vdd; Köroğlu: 1998, 127 vdd). Bu yapıların hemen hepsi ortak bir anlayışın ürünü olarak, genellikle bir ova veya yerleşim alanının kıyısındaki yüksekçe bir kayalık üzerine, daha çok merkezdeki kulesi öne çıkarılmış bir biçimde, oldukça büyük taşlardan ve benzer planda yapılmışlardır. Hanak Ziyaret Kalesi'nin çevresinde, etrafı surlarla çevrili büyük bir yerleşim alanı da bulunmaktadır. Ayrıca İncedere yapısında kulenin yakınında bazı mekan kalıntılarının çok silik izleri görülmektedir. Köroğlu, Çataldere ve Derindere yapılarının bir yönlerinde ise kuleye bitişik duvarla çevrilmiş bir bölüm daha bulunmaktadır.

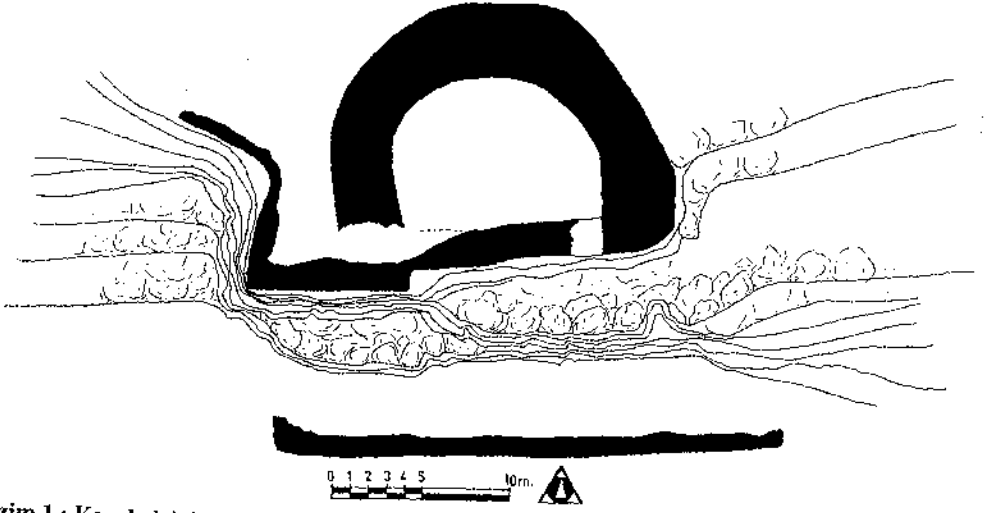
Bu tür yapıların tarihlenmesi için henüz yeterince sağlıklı kanıt elde edilememiştir. Oldukça büyük taşlardan yapılmış olmaları, Ziyaret Kale örneğinde olduğu gibi bazen surlarla çevrili yerleşme ile olan ilişkileri ve sur inşa tekniği, bunlarla Kafkasya'daki Erken Demir Çağı kaleleri arasında bazı benzerlikler kurulabileceğini düşündürmektedir (Krş Smith-Kafadarian: 1996, 23 vdd.). Ayrıca geçen yılki çalışmamızda Ziyaret Kale'de Demir Çağı'na tarihlenebilecek çanak çömleğinin varlığı da belgelenmişti (Köroğlu 1998: Çizim: 5/4-6). Bazı yönlerden söz konusu bu kalelere benzeyen Çıldır Gölü kıyısındaki Senger Kale ise çevresi surlarla kuşatılmış büyük bir yerleşim alanı görüntüsündedir. Göl kıyısından yükselen bir tepenin yamacına kurulmuş yerleşmede, kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla zirvede stadel bölümü ve eteklere doğru teras işlevi de gören başka duvarlarla çevrilmiş aşağı şehir yerleşmesi bulun-

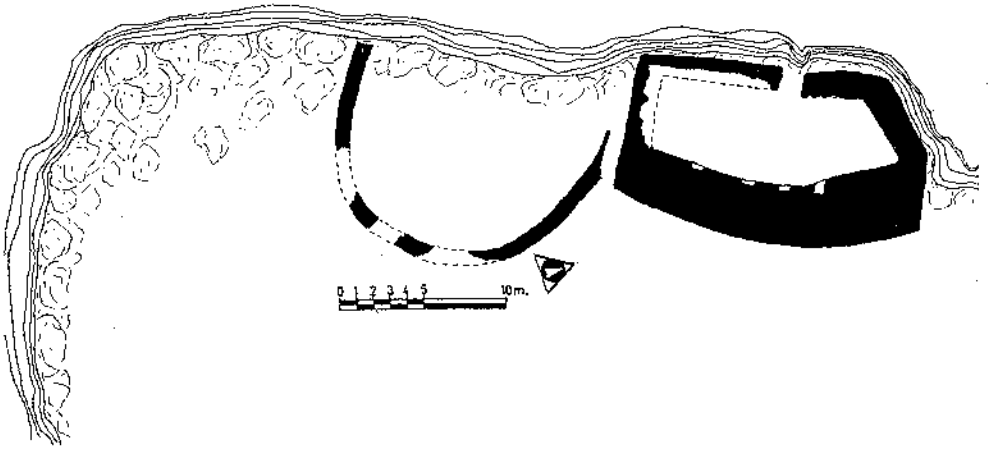
maktadır. Buradaki surlar da az işçilikli taşlardan arazinin şekline uygun olarak yapılmış, bir yönde ise surların dışına suni hendek açılmıştır. Bu büyük yerleşmedeki tespit çalışmaları önümüzdeki yıllarda da devam edecektir.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- ÇULPAN, C. (1975), *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)*, (Ankara).
- DİNÇOL, Aİ M. - DİNÇOL, B. (1992), "Die Urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)", *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp* (Ankara), 109-117.
- EDWARDS, R. (1986), "The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers*, 40, 165 -182.
- EDWARDS, R. (1988), "The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers*, 42, 119-141.
- KLEISS, W.-HAUPTMANN, H., *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran, Ergänzungsband 3: Topographische Karte von Urartu* (Berlin 1976).
- KÖROĞLU, K. (1997), "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (Ankara), 369-395.
- KÖROĞLU, K. (1998), "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (Ankara), 127-156.
- UKN: MELIKIŞVILI, G.A., *Urartskie Klinoobradzye Nadpisi*, (Moskova 1960).
- SMITH, A. T.-KAFADARIAN, K. (1996), "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project", *Iran XXXIV*, 23-37.

Çizim 1 : Karakale'nin planı

Çizim 2 : Koroğlu Kalesi'nin planı

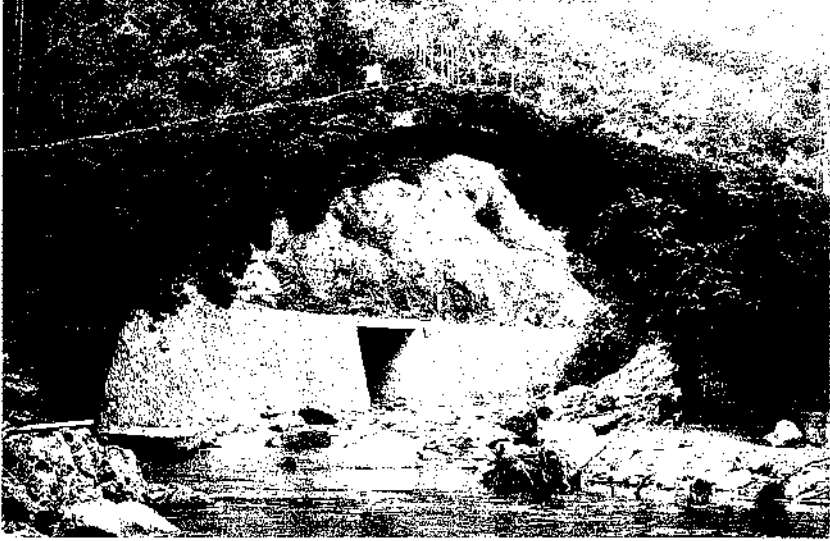
Resim 1 : Ortacalar (1) Köprüsü

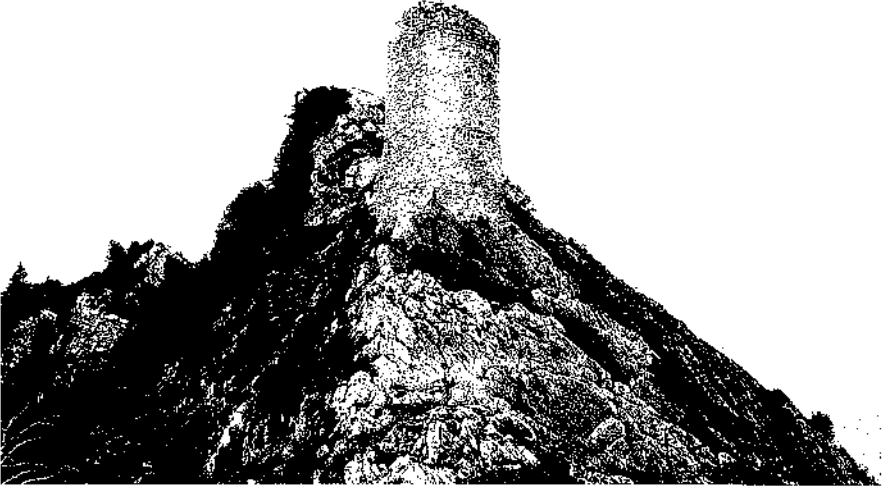
Resim 2 : Ortacalar (1) Köprüsü üstten

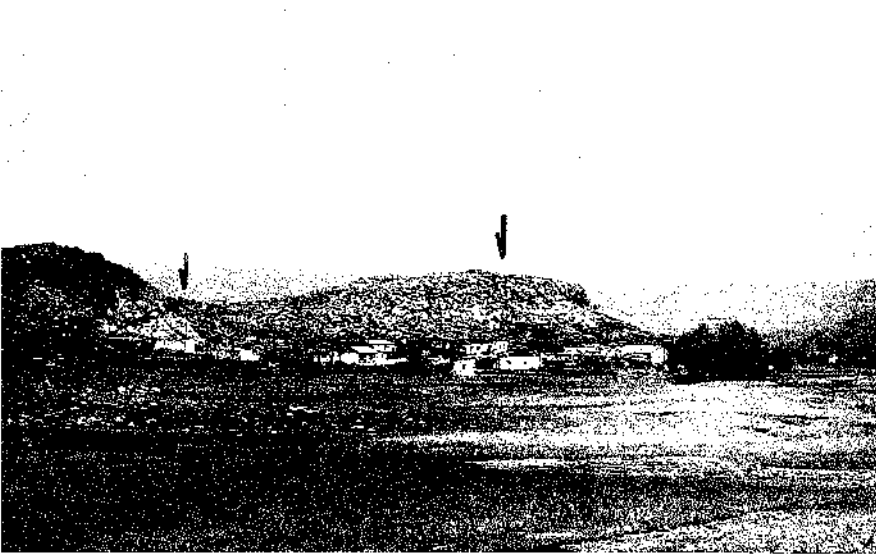
Resim 3 : Taraklı Köprüsü

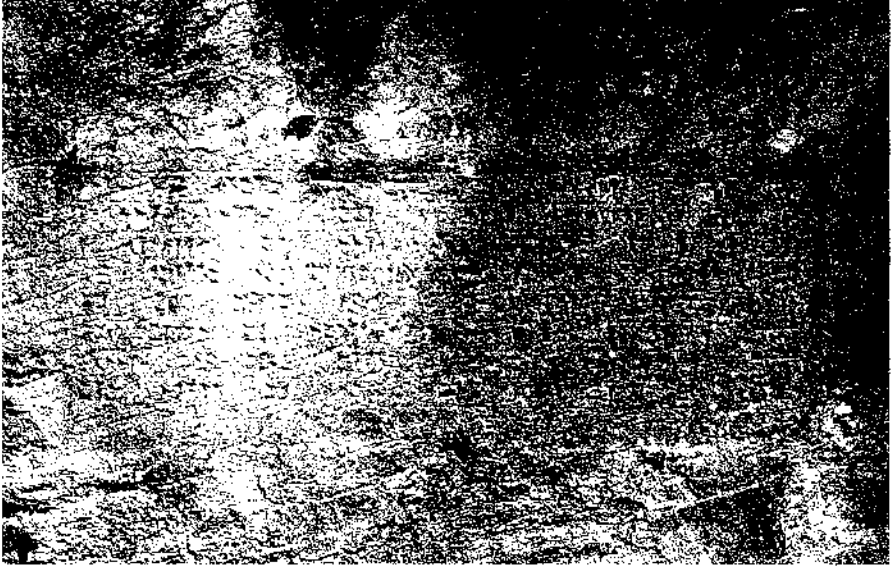
Resim 4 : Demirciler Köprüsü

Resim 5 : Karaağaç (Verhunal) Kalesi

Resim 6 : Taşköprü Köyü, solda yazıtın bulunduğu alan, sağda kurulduğu kayalık

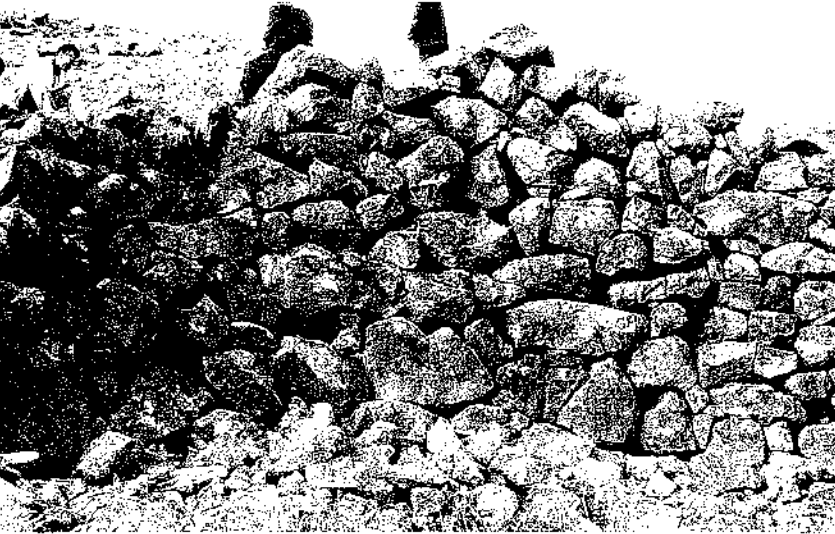
Resim 7 : Taşköprü Urartu yazıtı

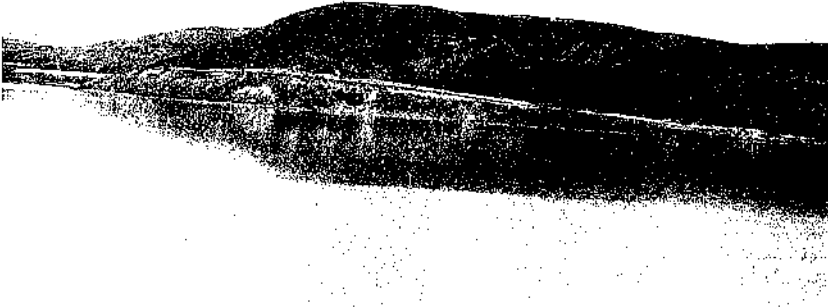
Resim 8 : Taşköprü Kalesin'den duvar izleri

Resim 9 : Karakale, kuzeyden

Resim 10 : Karakale, içten

Resim 11 : Senger Kale, Akçakale'den

Resim 12 : Senger Kale surlarından detay

Resim 13 : K roĝlu Kalesi

Resim 14 : K roĝlu Kalesi doĝu duvarı ve nişler

Resim 15 : K roĝlu Kalesi'nin doĝu duvarları,  stte solda  steĝmen M. K. Soysal, ortada H. K roĝlu ve saĝda Kaymakam  .  etinkaya

ORTAÇAĞ'DA HARPUR YÜZEY ARAŞTIRMASI 1997 YILI ÇALIŞMALARI

Ertuğrul DANIK*

1995 yılından bu yana devam etmekte olan "Ortaçağ da Harput" yüzey araştırması projesi, 1997 yılında Elazığ Müzesi'nin denetiminde, 27 Eylül-5 Ekim tarihleri arasında Harput kent merkezinde gerçekleştirilmiştir¹.

Harput'un 1995 ve 1996 yılı durumunu çok yakından bildiğimiz için, 1997 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce başlatılan onarım (!) çalışmalarının yarattığı olumsuzluklar ile yanlışlıklar² nedeniyle aksayan ve mali olanaksızlıklar nedeniyle kısa süren çalışmalarımız süresince, Harput İç Kale'de çalışmalara devam edilerek; rölöve, malzeme, teknik ve diğer gözlemler gerçekleştirilmiştir.

1997 YILI GÖZLEMLERİ

1997 yılının ilk gözlemleri daha önce yeterince inceleyemediğimiz güney sur duvarları üzerinde yoğunlaşırken, doğu sur duvarları da yeniden incelenmiştir. Güney duvarlardaki incelemeler, bu duvarların en fazla tahrip olan bölüm olduğunu gösterirken, çoğunlukla yıkılmış olan ve geriye kalan kimi temel izlerinden anladığımız kadarıyla, diğer sur duvarlarından daha ince tutulmuş olduğu görülürken, mevcut izler bu duvarların olasılıkla Artuklu olduğunu gösterir.

Özellikle güneybatı köşede bulunan ve Kızlar Kulesi/Kalesi olarak adlandırılan bölümde yaptığımız incelemelerde, anılan kulenin içinde yaşanan toprak göçüğünün devamında, Urartu Dönemi kaya basamaklarına ulaşan bir geçidin varlığı görülürken, bu geçidin³ bilinçli olarak tahkim edilerek, Ortaçağ'da da

* Ertuğrul DANIK, Müze Araştırmacısı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 06100 Ulus/ANKARA

- (1) Çalışma süresince destek veren Harput halkına, katkılarından dolayı Elazığ Valiliği'ne, Elazığ İl Kültür Müdürlüğü'ne, Elazığ Müze Müdürlüğü'ne, Elazığ Anadolu Lisesi Tarih Öğretmeni Mustafa Balaban'a, Yeni Çağ Gazetesi çalışanlarına ve İmam Karakoç'a teşekkürlerimi sunarım.
- (2) Yapılan yanlış uygulamalar ve koruma kurulu izni olmaksızın (ki Diyarbakır Koruma Kurulu'nun bu yönde verdiği kararlar basit onarıma ilişkindir) gerçekleştirilen çalışmalar, bir rapor halinde Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne iletilmiş, ne yazık ki Vakıflar Genel Müdürlüğü uzmanları yapılan bu yanlış uygulamaları savunmuşlardır.
- (3) Bu ve benzeri geçitler, bir yandan su kaynaklarına ulaşım ya da güvenlik gerekçeli olarak kabul edilse de, özellikle Urartu mimarisi için geçerli olmak üzere, pek çok Anadolu yerleşiminde ve kült merkezinde görülmekte olup, anakayaya çıkış yolu olarak ele alınmalıdır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Gall 1968: 504-527).

çeşitli nedenlerle kullanılmış olduğunu göstermektedir. Geçit izlendiğinde yaklaşık 4-5 m. sonra toprak çöküntüsüyle kapalı olduğu görülürken; 3. metreden sonra güneye açılan aydınlatma amaçlı bir geçitten kaya dışına çıkıldığında, Kızlar Kulesi'nin güney cephesinde ters olarak yerleştirilmiş bir kitabe parçası ve kimi mimari plastik parçalar görülür (Resim: 1). Kitabe parçasının inceleme- sinde ise العادل yazısı⁴ okunur ki, bu parça 1996 yılı çalışmalarında metnini verdiğimiz⁵ kitabenin bir bölümüdür. Aynı kitabenin devamı ise, kulenin kuzey cephesinde görülmüş ancak, coğrafi koşullar nedeniyle okunamamıştır.

Doğu sur duvarlarında yapılan gözlemlerde, güney ve batı bölümlerde sur içinde yer alan kaya basamaklarının, doğuda sur dışında kaldığı görülmektedir ki, bu gözlemler anakayanın Urartu Dönemi'nde önemli bir kült merkezi olarak kullanıldığını⁶ göstermektedir. Doğu sur duvarlarının bütününde yapılan değerlendirmede Dulkadirli Dönemi malzeme tekniğinde görülen düzensizlik ve özensizlik, bu dönem ustalarının değişmesine ya da acemiliğine değil, Memlûk- lere karşı yapılan acele bir tahkimata bağlanmalıdır.

1997 YILI RÖLÖVE ÇALIŞMALARI

1996 yılında başlayan rölöve çalışmaları, kuzeybatı girişlerden itibaren güneye devam ederek, köşk olarak nitelendirilen burca ulaşırken (Resim: 2); 1997 yılı rölöve çalışmaları bu yapıdan doğuya yönelerek kısmen devam etmiş (Çizim: 1) ve bu arada çalışmalar daha önce köşk olarak nitelense de, mimari planı şüpheli görülen ve I no. lu mekan olarak nitelendirdiğimiz yapı (Çizim: 3) ile, onun hemen kuzeyinde yer alan ve olasılıkla birbiri ile ilişkili olan II no. lu mekan (Çizim: 6) üzerinde yoğunlaşmıştır. Yapılan çalışmalarda her iki meka- nın rölöve planı⁷ çıkarıldığı gibi, I no. lu yapının kesitleri de (Çizim: 4, 5) alı- nabilmiştir.

Gerek sur duvarlarında ve gerekse I-II no. lu mekanlarda yapılan rölöve çalışmaları dışında, 1996 yılı rölövesi de kontrol edilerek, gerekli görülen dü- zeltmelerde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, 1995 yılında yapılan 1996'da yenilenen ölçeksiz kroki planı da (Çizim: 2), tekrar değerlendirilmiştir.

1997 YILI MİMARİ DEĞERLENDİRMESİ

Rölöve çalışmalarının yoğunlaştırıldığı I no. lu mekan ve ona doğuda bi- tişik II no. lu mekanda gerçekleştirilen çalışmalarda, dört katlı olan I no. lu me- kanın, rölövesinin alındığı bodrum katının, trompla geçilen (Resim: 6, 7) oval kubbe ile örtülü, kareye yakın dikdörtgen planlı (Çizim: 3) olduğu görülmekte-

(4) Kitabenin transkripsiyonu (e)l adil N(izam) şeklindedir.

(5) Bkz. Danık 1997: 317; Danık 1998: 159

(6) Anakayanın kült merkezi olarak kullanımına karşın, Urartu Dönemi sivil ve askeri mimari kalıntıları ile kaya mezarlarını, en azından şimdilik Harput kent merkezinde bulamamaktayız (konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Sevin 1989: 461).

(7) I no.lu mekanın üstte yer alan üç katı yıkılmış olup, sadece güney beden duvarları ile kısmen batı be- den duvarı ayakta. Bu nedenle, çıkarılan rölöve planı yapının sağlam olarak günümüze ulaşan bodrum kat rölöve planıdır. II no.lu mekan ise üç katlı olup, alt katlar büyük oranda toprak dolgu ile örtülü olduğundan sadece üst kat rölövesi alınmıştır.

dir. Kuzeydoğuda bulunan bir açıklıkla girilen mekanın, doğu ve batı cepheleri sağır iken, güney cephede eksenin sağında ve solunda eş genişlik ve yükseklikte iki mazgal pencere yer alır. Beden duvarlarının taş ile örülü olmasına (Resim: 2, 3) karşın, üst örtü sistemi spiral örgülü tuğla (Resim: 8) ile gerçekleştirilmiştir.

Doğu cephe hariç tüm cephelerde bağımsız olan ve nitelendirildiği gibi köşk yapısı⁸ olmaktan çok, bir burç/kule yapısını düşündüren mekan⁹, doğu cephenin kuzeyinde batı ikinci kademe sur duvarlarına kısa bir duvar ile birleşirken (Çizim: 3), bu duvardan güneye yönelen dar bir koridor (Resim: 4), güneyde bir kapı açıklığının olması gerekliliğini ortaya koyar. Üst seviyede güney beden duvarının doğuya doğru devam ediyor olması, burada kemerli bir kapı geçişini anımsatır ki, böyle bir geçişin mevcut bodrum katla ve ikinci kademe batı sur duvarı ile ilişkisinin olmaması (Çizim: 3), bunun muhtemelen yıkık ikinci kat ile ilişkili olduğunu ya da, kaleye girişten sonra ikinci kademe sur duvarı ile ayrılan bölümden, I no. lu mekanın güneyinde yer alan bölgeye/platforma geçişi sağlayan bir koridor olma olasılığını düşündürür.

I no. lu mekanın iç bölümü; doğudan batıya eğimlenen taşla karışık toprak dolgunun yoğunluğu, duvarların ve örtünün sağlamlığına bakıldığında şüpheli görülse de, bu yığılmayı üst örtünün doğusunda yer alan küçük çökme (Resim: 5) ve üstten akan duvar molozlarına bağlamaktayız. Aynı yığılmanın bir bölümü de, mekanın doğusunda yer alan koridorda görülür. Mekan içinde güneyde yer alan mazgal pencerelerin üst seviyesinden başlayarak trompları çerçeveyeleyen alıcılarda (Resim: 7) ve tromplar arasındaki duvar üzerinde yer alan derzlerde, parmakla yapılan süsleme, kaygılı kimi çizgiler (Resim: 6) yapının tek süsleme ögesi olarak görülür.

Mekana dıştan baktığımızda, yapı batıda ana kayalıklara otururken, diğer cephelerdeki kod farklılıkları ve çökmeler, yapı dış zemininin hangi seviyelerde olduğunu görmemizi zorlaştırır (Resim: 2, 3). Daha önce belirtilen doğu cephenin ikinci kademe batı sur duvarları ile birleşmesinin dışında, kuzeybatı köşede de kuzeyden gelen ana sur duvarları ile organik bağ kurulmaktadır (Resim: 2).

Yapının sağlam kalan ve günümüze ulaşan güney duvarlarındaki pencere ve hatıl izlerine baktığımızda (Resim: 2), bodrum kat dışında üç katın daha varlığı görülmektedir. Özellikle malzeme ve teknik yardımıyla toplam dört katlı yapının ilk iki katının ve devamındaki diğer iki katın, ayrı dönemlerde yapıldığı görülmektedir ki (Resim: 9); pencere düzenlemeleri de bunu doğrulamaktadır (Resim: 2, 3). İç Kale genelinde yer alan malzeme teknik değerlendirmesi ile ilk iki katın Erken Artuklu, son iki katın ise daha çok Dulkadirli Dönemi'nde yapıldığını düşünmekteyiz.

I no. lu mekanın hemen doğusunda ve ikinci kademe sur duvarlarının güney ucunda yer alan II no. lu mekan ise (Çizim: 1; Resim: 10), doğu batı doğ-

(8) Ardiçoğlu bu mekanı köşk olarak nitelendirse de (1964:50,51); Ara Altun'un sözünü ettiği köşk, kuzey sur duvarlarının bulunduğu yer ve onun üstündeki mimari mekanı tanımlar (Altun 1978:236).

(9) Artuklu köşk ve sarayları hakkında ayrıntılı ve net veriler olmasa da, bilinen Artuklu köşk ve saraylarından Hasankeyf Sarayı, Diyarbakır Artuklu Sarayı ve Mardin Firdevs Köşkü gibi yapıların planları incelendiğinde, I no.lu mekanın saray/köşk yapısı olabilecek plan tipinde ve niteliğinde olmadığı görülür (anıtan köşk ve saraylar için bkz. Altun 1978:211-227).

rultusunda dikdörtgen planlı olup, mevcut izlere göre (zamanında) beşik tonoz ile kapalı olduğu görülmektedir (Resim: 11). Doğuda yer alan bir açıklıkla girilen yapının (Resim: 10), kuzeyde başka ek yapılara birleşik olduğu, kuzeye devam eden duvarlardan anlaşılrsa da, toprak dolgu nedeniyle bu yapılar görülmemektedir (Çizim: 6). Batı duvarı, ikinci kademe batı sur duvarı üzerine oturan mekanın bu cephesinde, ekseninde yuvarlak kemerli bir mazgal pencere yer alırken, batı cephe ekseninde görülen çökmeden anlaşıldığı kadarı ile, ahşap bir örtü ile ayrılan bir alt katın batı ekseninde yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı yer alır (Resim: 12). Kapının, I no. lu mekanın güney duvarının doğu köşesine açılıyor olması (Çizim: 6), her iki yapı arasında yer alan koridorun ve I no. lu mekanın üst katlarının bu kapı ile ilişkili olduğunu düşündürür. Kuzeyde yer alan açıklığın ise, diğer ek mekanlarla ilişkili olduğu düşünülmekte olup, I no. lu mekanda olduğu gibi tuğla ile yapılan örtü sisteminin¹⁰ büyük bölümü yıkılmıştır (Resim: 11). Yapı üstünde yaptığımız incelemeler ise, yapı üstünde ek bir kat olup olmadığı sorusunu netletememektedir.

1997 yılı rölöve çalışmalarının devam ettirildiği bir diğer alan ise, I ve II no. lu mekanların birleştiği koridorun güneyinden devam eden ve hemen güneydoğuya yönelen ikinci kademe batı sur duvarlarının devamı niteliğindeki, ikinci kademe güney sur duvarları olup, bu duvarlar üzerinde kısa mesafeli olarak yapılan rölöve ve incelemede, iki adet dikdörtgen payanda (Resim: 13) ile, aralarında yer alan duvarın ve devamında (rölövesi alınmasa da) gözlemlenen güney sur duvarlarının, kuzey ve doğu sur duvarlarının aksine daha küçük ölçekli taşlarla örüldüğü görülmüştür. Mimari olarak 1996 çalışmalarında görülen duvar örgü sisteminden ve malzeme tekniğinden çok farklı olmayan bu duvarların daha özensiz oluşunu ise, güneyde yer alan anakayalıkların dikliğine ve yüksekliğine bağlamaktayız.

1997 YILI MALZEME-TEKNİK ÇALIŞMALARI

I ve II no. lu mekanlar ile ikinci kademe güney sur duvarlarının bir bölümünde yaptığımız malzeme teknik ve değerlendirmelerinde, I no. lu mekanın ilk iki katının Erken Artuklu Dönemi'nde yapılmış olduğunu ve aynı malzemenin ikinci kademe batı sur duvarlarının, I no. lu mekana yaklaşan duvarlarında da olduğunu tespit ettik

Alıştığımız Artuklu malzemesi olan kumtaşının değişik bir versiyonu olan bu malzeme (Resim: 16), diğer Artuklu malzemesinden daha açık renkli¹¹ olup, taş hastalığı nedeniyle oluşan yıpranma ve tahribat, dökülmeler şeklindedir. Ancak, bu dökülmeler Orta Artuklu'da (XII. yüzyıl) kullanılan malzeme gibi erimeler şeklinde değil (Resim: 17), kabuk dökülmeler şeklindedir (Resim: 16). Her iki malzeme için geçerli olmak üzere yapılan incelemede, kumtaşının toprak altında kalan bölümlerinde herhangi bir yıpranmanın olmadığı görülmüştür. Bunun nedenini ise, sıcak/soğuk hava nedenleriyle oluşan tuz/buz kristalleri

(10) Artuklu yapılarında tonoz sistemlerinde yoğunlukla tuğla kullanıldığını bilmekteyiz ki, böylece hem I no.lu mekan, hem de II no.lu mekanın bu döneme tarihlendirilmesinde yeni veriler elde etmiş ol-maktayız.

(11) Daha önce varlığını bildiğimiz ve Feth Ahmet Taşı olarak anılan kumtaşı kahverengi tonlarda iken, anılan bu malzeme açık sarı renklidir.

genleşmesinin (taş içinden dışa yansıyan basıncın), toprak altında oluşmamasına bağlamaktayız.

I no. lu mekanın, düzenli kesme taştan oluşan ilk iki katının devamındaki 3. ve 4. katta, yer yer düzenli kesmetaş olsa da, yoğunluklu olarak düzensiz kesme taş malzeme görülür (Resim: 3, 9). Katlar arasındaki bu malzeme farklılığı rahatlıkla izlenebilmektedir ki, dış cephedeki bu örgüye ve malzemeye karşın, iç cephelerde aynı düzenlilik söz konusu değildir. Gerek bodrum kat içi (Resim: 6), gerekse üst katların iç cephelerindeki malzemede (Resim: 2), düzensiz kesmetaş ve moloz taş yoğunluğu görülür. Bu düzensizlik yapının köşk yapısı olmadığına ayrı bir kanıt oluşturur. Katlar arasındaki kademe farklılığı ve hatıl izleri ise (Resim: 2), yapının üst katlarının olasılıkla ahşap ile kapalı olduğunu göstermektedir.

II no. lu yapıda kullanılan malzemenin düzensiz kesme taş olmasına karşın, içte ve dışta aynı olması ilgi çekicidir (Resim: 10-12). Kullanılan taşların I no. lu yapı ile sur duvarlarındaki malzemeye oranla hayli küçük tutulduğu (ki yapının iki katlı olduğu unutulmamalıdır) görülür. Yapının bütünündeki düzensiz kesme taş malzeme dışında, tonoz sisteminde tamamen tuğla kullanılmıştır (Resim: 11). 1. ve 2. katları arasında ise, olasılıkla ahşap örtü sistemi kullanılmış olmalıydı. Batıda yer alan çöküntünün ortaya çıkardığı bölümde tonoz verisinin olmaması ve batı duvardaki katlar arasındaki kademe farklılığı (Resim: 12) bu görüşümüzü destekler.

TAŞÇI İŞARETLERİ

1997 yılı çalışmalarında özellikle ikinci kademe batı sur duvarlarında yer alan taşçı işaretleri ayrıca incelenmiş olup, Geç Artuklu duvarlarında bulunan değişik geometrik şekiller saptanmıştır (Çizim: 7; Resim: 14, 15).

Saptanan şekillerin biri hariç diğerlerine, özellikle Kayseri, Amasya, Konya, Sivas, Niğde, Hasankeyf, Bitlis gibi kentlerdeki XIII. ve XIV. yüzyıl yapılarında rastlanılırken¹², çoğunluğu yaklaşık 5-6 cm. boyutlarındaki bu taşçı işaretleri, surların bu bölümü ile tarihlendirmede önemli bir veri oluşturması açısından ilgi çekicidir.

Bilindiği gibi taşçı işaretlerine XII. yüzyıl yapılarında nadir örnekler dışında rastlanılmazken, özellikle XIII. ve XIV. yüzyıl yapılarında sıkça rastlanılır. XV. yüzyıldan itibaren terkedilen bu işaretlerden¹³ yola çıkarak, İç Kale'nin ikinci kademe batı sur duvarlarının kuzey bölümü ile, aynı malzemenin kullanıldığı öteki sur duvarlarını XIII. ile XIV. yüzyıla bağlamak gerekirse; daha çok, kale onarımı için adı sıkça geçen Nizameddin İbrahim Dönemi olan XIII. yüzyıl başını tercih etmek gerekir.

SONUÇ

Kaynaklarda köşk olarak nitelenen I no. lu yapı üzerinde yaptığımız ilk değerlendirmelerden sonra, savunma özellikleri, malzeme ve teknik, iç mekan-

(12) Konuyla ilgili olarak bkz. Çayırdağ 1982: 79-108; Gabriel 1931; Gabriel 1934; Gabriel 1940.

(13) Çayırdağ 1982: 79

lardaki özensizlik ve darlık gibi nedenlerden dolayı; yapıyı köşk olarak değil, kule/burç olarak değerlendirmekteyiz. Yapının bodrum kat girişinin, doğuda bulunan koridor yerine kuzeyden yapılması bir soru işareti olup, anılan koridorun güney ucunun açıklığı (Çizim: 3), koridorun ne amaçla yapıldığını ve işlevini sorgulamamıza neden olmaktadır.

Her ne kadar bu koridorun üst katlara bir geçiş yeri olabileceği ya da kuzeyden güneye doğru, ikinci kademe güney sur duvarlarının güneyindeki geniş platforma bir geçiş olarak düşünülse de, kalc içinde sistematik kazıların yapılmamış olması, bu düşüncelerimizi olasılık durumunda bırakmaktadır.

I no. lu yapının ilk iki katı ile, son iki katı arasındaki dönem farklılığı ise, yapının kuruluş amaçlı ihtiyaçları karşılayamaması olarak düşünüldüğünde, bu defa bir burcun ne tür yeni ihtiyaç doğurduğunu gündeme getirir. Oysa güneyde yer alan Kızlar Kulesi'nin geç dönemde onarılarak yükseltildiğini bilmekteyiz. Dulkadirli Dönemi'nde olduğunu düşündüğümüz bu yükseltme/ekleme, ikinci kademe batı sur duvarlarının doğuya yönelme noktasında, batı ana sur duvarları ile birleştiği yerde böylesine bir tahkimatı, aslında anlamsız bulmak gerekir.

II no. lu yapı, gerek I no. lu yapıdan daha yüksek kodda bulunması, gerekse alt katında yer alan kapı açıklığı (Resim: 12) ve üst kat batı duvarındaki mazgal pencerenin ekseninin, I no. lu yapının güney duvarı ile çakışması (Çizim: 6) nedeniyle ilginç bir duruma sahiptir. Aslında alt kattaki kapının I no. lu yapıyla kurulan bağlantı olduğu düşünülse de, kapıdan çıkılıp kuzeye dönüldüğünde koridor boşluğu bulunmaktadır. Öyleyse bu geçiş, koridor üzerinde bulunan bir ahşap geçişle sağlanmalıydı. Oysa koridorun doğu duvarı olan, ikinci kademe batı sur duvarında ne hatıl yuvası ya da duvar kademesi, ne de tonoz verisi bulunmamaktadır. Bu durumda bu geçiş nasıl sağlanmıştı? sorusu gündeme gelir.

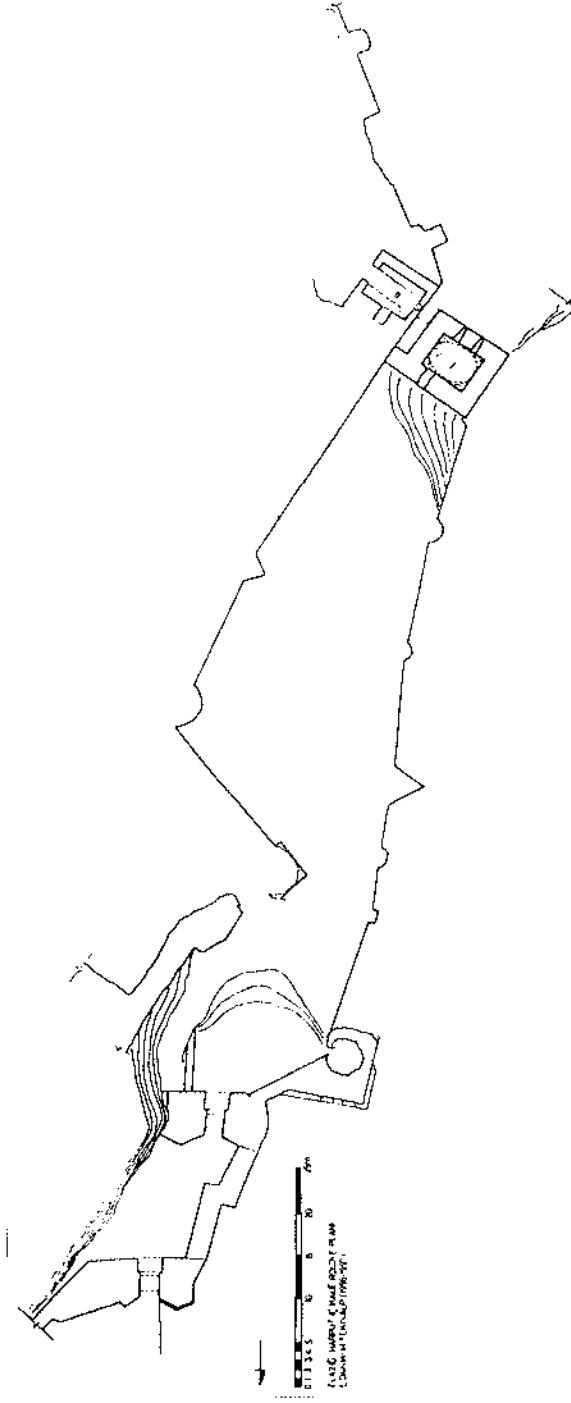
Her iki yapı arasındaki malzeme ve teknik farklılığı da, bu soruya daha değişik bir açmaz getirmektedir. II no. lu yapı I no. lu yapıdan önce mi, sonra mı yapıldı? Sonradan yapıldıysa neden alt kattaki kapı açıklığı duvara karşı yapıldı? Üst kattaki mazgal pencereye neden ihtiyaç duyuldu? Önceden yapıldıysa neden üstte mazgal pencere varken altta büyük boyutlu ve savunmasız bir kapı bırakıldı? gibi sorular bu açmazı derinleştirirken, II no. lu mekanın ikinci kat beden duvarlarının (içte) tonoz devamı gibi inmesi (Resim: 11), ayrı bir soru işareti olmaktadır.

II no. lu yapının I no. lu yapı ile ilişkisi bu aşamada çözülemezken, ayrı bir mekan olarak gördüğü işlev de henüz bilinmemektedir. Ancak, sivil mimariye ait bir mekan olmadığı, ya da kaynaklarda belirtilen köşk yapısının ek mekanları olmadığı kesindir.

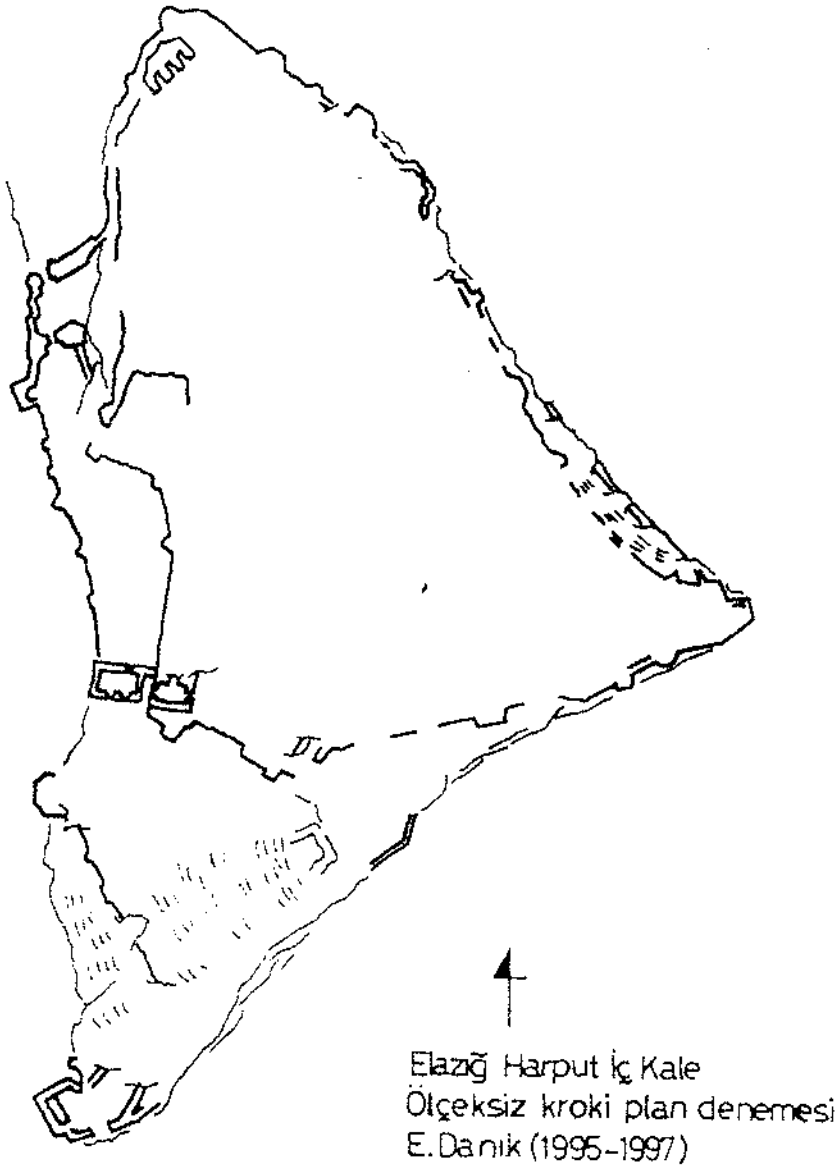

KAYNAKÇA

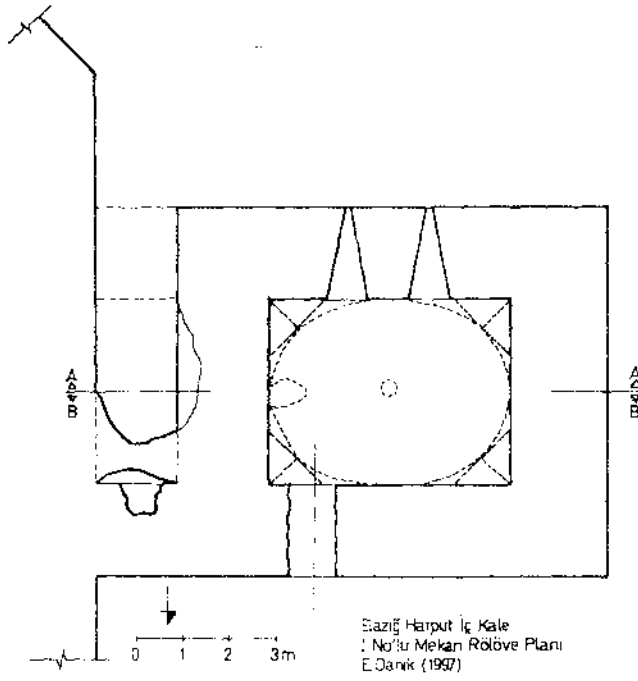
- Ara ALTUN, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Minarisinin Gelişmesi*, İstanbul, 1978
- Necettin ARDIÇOĞLU, *Harpur Tarihi*, İstanbul, 1964
- Mehmet ÇAYIRDAĞ, "Kayseri Selçuklu ve Beylikler Devri Binalarında Bulunan Taşçı İşaretleri", *Türk Etnografya Dergisi* XVII, Ankara, 1982, s.79-108
- Ertuğrul DANIK "Harpur Kalesi". *Vakıflar Dergisi* XXVI, Ankara, 1997, s. 313-334
- Ertuğrul DANIK, "Ortaçağ da Harpur Yüzey Araştırması 1996 yılı Çalışmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1998, s.157-181
- Albert GABRIEL, *Monuments Turcs D'Anatolie Tome Premier Kayseri-Niğde*, Paris, 1931
- Albert GABRIEL, *Monuments Turcs D'Anatolie Tome Deuxieme Amasya-Tokat-Sivas*, Paris, 1934
- Albert GABRIEL, *Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940
- Hubertus Von GALL, "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", *Archaeologischer Anzeiger* 1967/4, Berlin. 1968, s.504-527
- Veli SEVİN, "Elazığ Bingöl Yüzey Araştırması, 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989, s.451-500

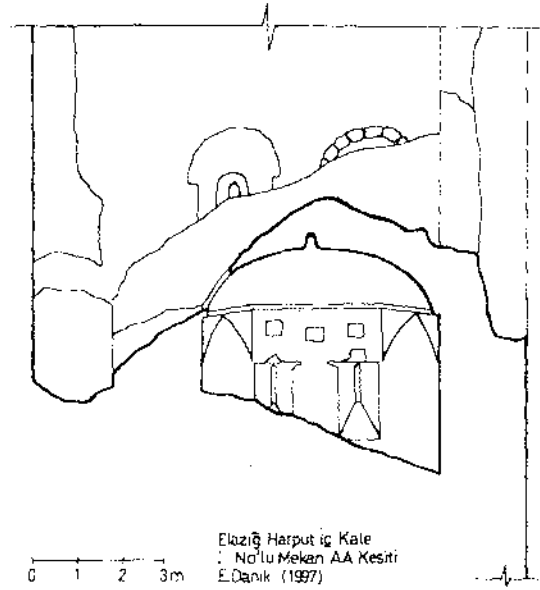
Çizim 1: Harput İç Kale röle ve planı (E.Dank, M. Tekinalp)

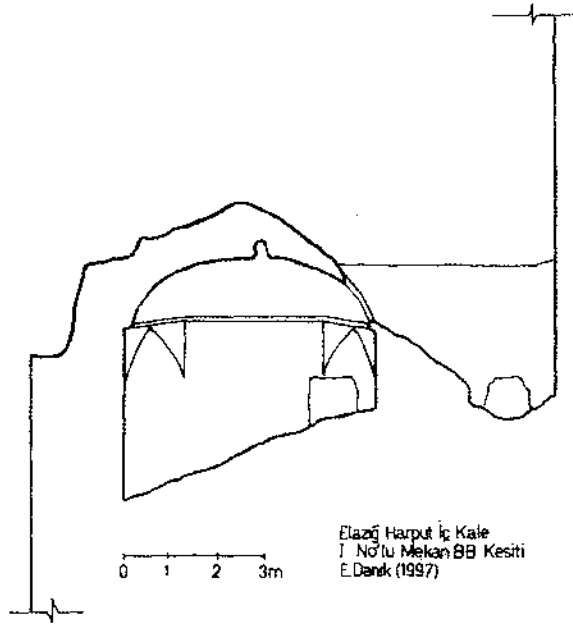
Çizim 2: Harput İç Kale ölçeksiz kroki planı denemesi (E. Danık)

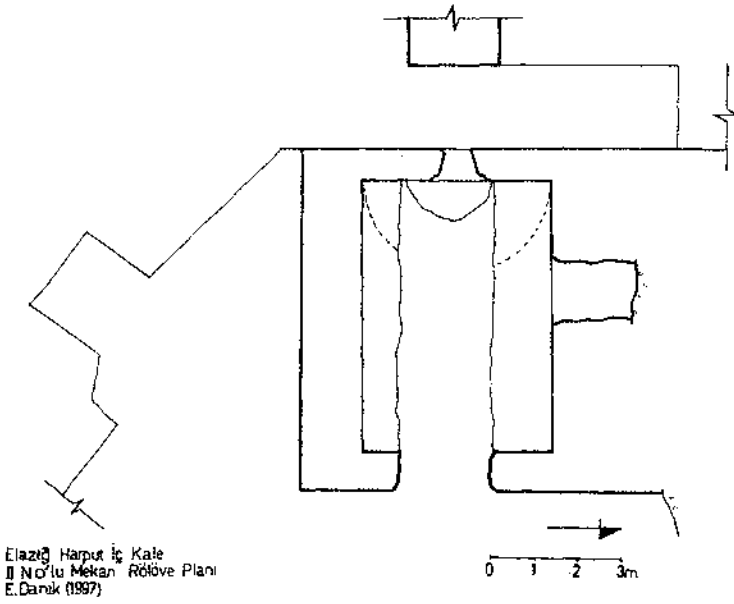
Çizim 3: Harput İç Kale 1 no.lu mekan rölöve planı (E.Danik)

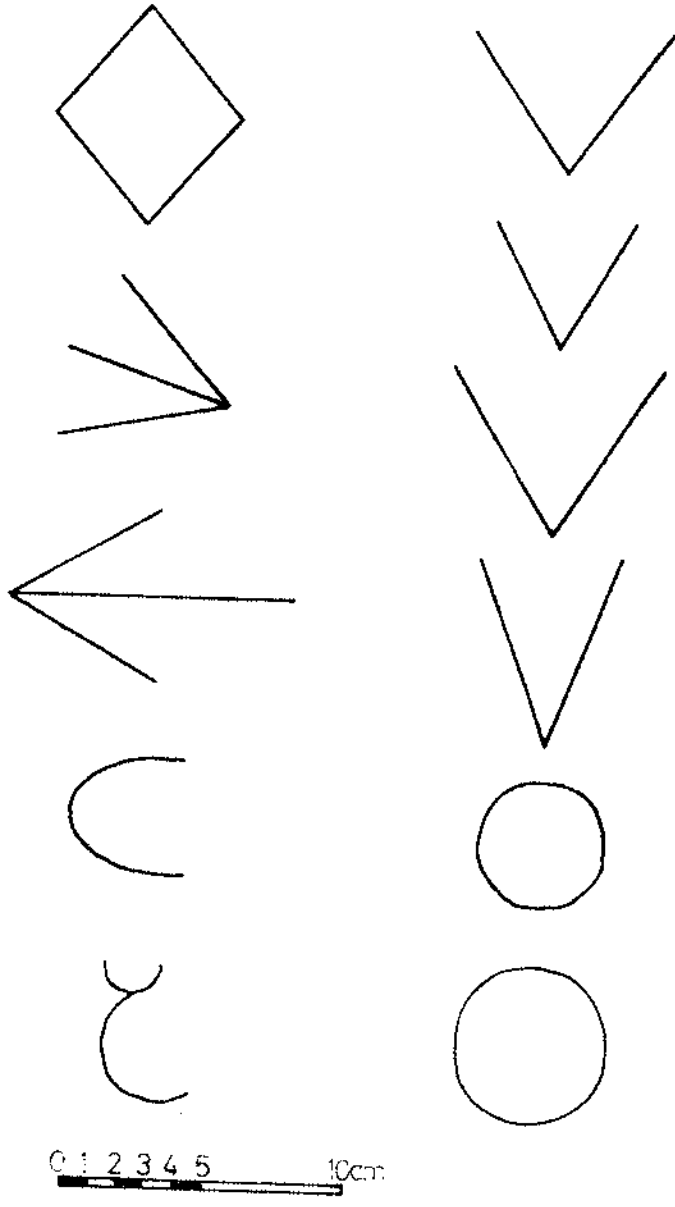
Çizim 4: Harput İç Kale 1 no.lu mekan AA kesiti (E. Danik)

Çizim 5: Harput İç Kale I no.lu mekan BB kesiti (E.Danık)

Çizim 6: Harput İç Kale II no.lu mekan rölöve planı (E.Danık)

Eliaziğ Harput İç Kale
Batı Cephe Taşçı İşaretleri
E. Danık(1997)

Çizim 7: Harput İç Kale batı 2.kademe sur duvarlarında yer alan taşçı işaretleri (E.Danık)

Resim 1: Harput İç Kale Kızlar Kulesi güney cephe

Resim 2: Harput İç Kale 1 no.lu mekan kuzeyden bakış

Resim 3: Harput İç Kale I no.lu mekan güneyden bakış

Resim 4: Harput İç Kale I no.lu mekan güneye açılan koridor

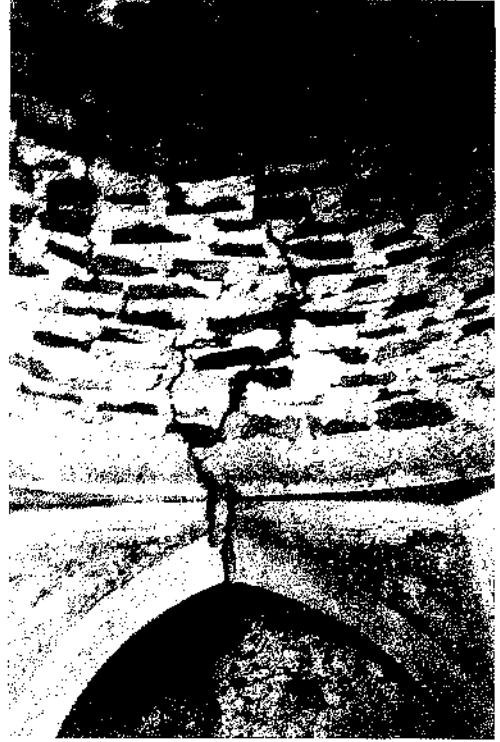
Resim 5: Harput İç Kale I no.lu mekan bodrum kat kubbesindeki çöküntü

Resim 6: Harput İç Kale I no.lu mekan bodrum kat içi güneydoğu köşe

Resim 7: Harput İç Kale I no.lu mekan bodrum
kat kubbe detayı

Resim 8: Harput İç Kale I no.lu mekan bodrum
kat kubbeye geçiş

Resim 9: Harput İç Kale I no.lu mekan güney beden duvarı

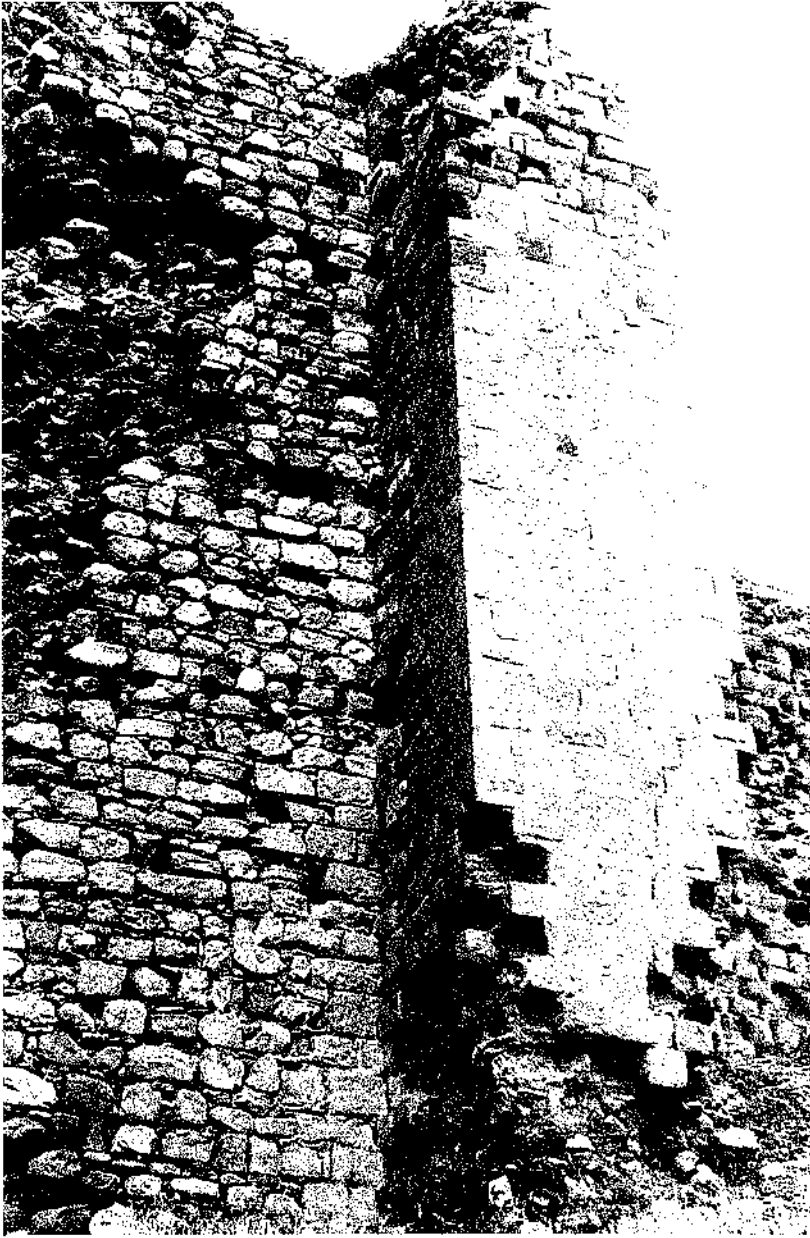
Resim 10: Harput İç Kale II no.lu mekan doğudan bakış

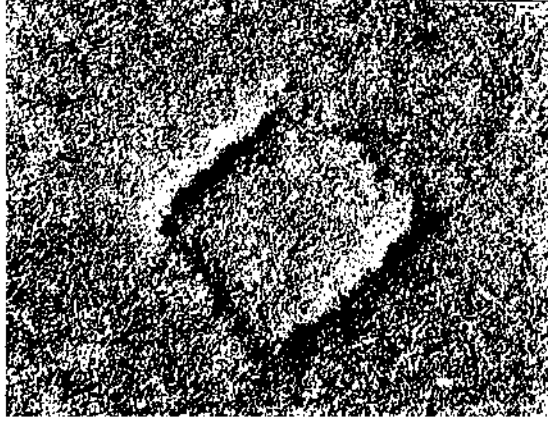
Resim 11: Harput İç Kale I no.lu mekan batı cephesi

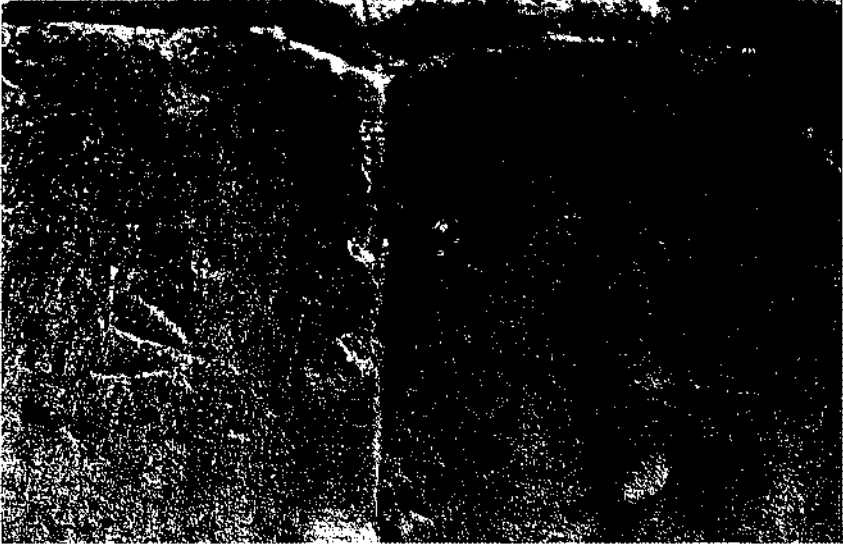
Resim 12: Harput İç Kale II no.lu mekan kuzey duvar ve tonz

Resim 13: Harput İç Kale güney ikinci kademe sur duvarı

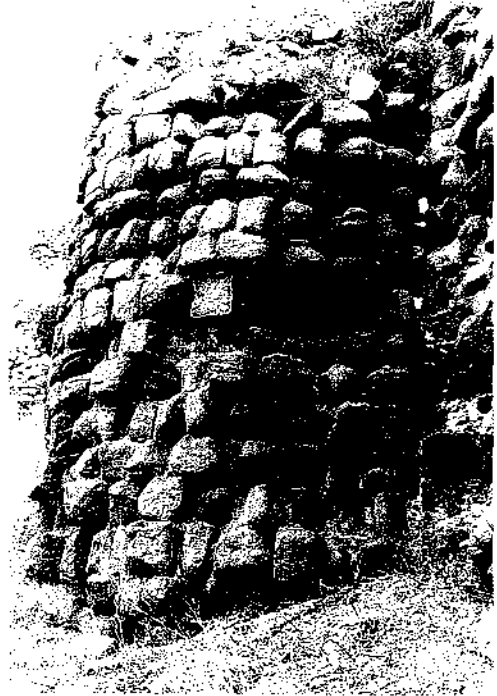
Resim 14: Harput İç Kale batı 2. kademe sur duvarı taşçı işareti

Resim 15: Harput İç Kale batı 2. kademe sur duvarı taşçı işareti

**Resim 16: Harput İç Kale batı 2.kademe sur du-
varı**

**Resim 17: Harput İç Kale batı 2.kademe
sur duvarı**

KÜÇÜK TAVŞAN ADASI: 1997 REPORT

Maria ANDALORO*

The site of the 1997 survey is the church at the summit of Küçük Tavşan Adası, a few miles from the Aegean coast, in front of Türkbükü, not far from Bodrum.

The object of the survey is the wall-painting decoration, its context (Figs: 1, 2), its chronological sequence, its technique and materials.

The followed paths are three:

- first, the verification of the results of the 1996 survey
- second, the -cleaning- of the internal space
- third, the application of an integrated system of visual and micro-chemical analysis in relation to the technical-executive modalities and to the constitutive materials.

First path: verification of the results of the 1996 survey

During the 1997 campaign there has been a revision of all the plasters present inside the edifice with the purpose of verifying the validity of the mapping done in 1996.

One of the most interesting characters of the decoration regards the superimposition of more painted plasters. This kind of superimposed plasters is particularly dense in the area between the north wall of the central nave and the apse as it is shown in the photo (Fig. 3). The graph (Fig. 4) emphasizes the 1996 and 1997 campaigns mapping of the painted plaster four layers relevant to the north-east corner.

The letter A indicates the most adherent layer to the walling, and thus, the most ancient; the letter B regards the second layer, which pertains to the figures of the saint in the apse and Saint Theodore; the letter B* indicates the second layer where it appears to be veiled with scialbo. The letter C corresponds to the third layer. The piece with geometrical motif around the apse is a part of this layer. Finally the letter D regards the most recent layer, pertaining to the figure of the announcing angel.

* Prof. Dr. Maria ANDALORO (Byzantine Art History), Tuscia University of Viterbo, Faculty of Cultural Heritage Conservation, Via Camillo de Lellis, 01100-Viterbo, Italy (e-mail: andaloro@unitus.it).

The chronology of the four painted layers dates between the first half of the sixth and second half of the twelfth centuries¹.

The new expanded mapping in 1997 campaign identified further painted plasters along the apsidal arch and on the eastern wall (Fig. 4).

In the 1996 campaign the *scialbo*, visible on the surface of the saint in the apse and on Saint Theodore, had already been recognised as an iconoclast intervention.

In the 1997 campaign the *scialbo* has also been singled out on the figures of the saints in the southern nave (Fig. 5). Moreover, particular attention has been given to the numerous chisellings present on the surface of the panels and on the saint on the apse. On the basis of some objective verifications, the chisellings have been separated into three groups. The first includes the chisellings that are fruit of the iconoclast fury, the second embraces the chisellings of functional kind to allow the adhering of the third plaster layer to the surface of the apse (Figs: 6, 7), while the third regards the chisellings due to acts of modern vandalism. From the outlined picture one can see that the iconoclasts intervened in the church of Tavşan in a systematic and articulate way: covering with *scialbo* all iconic paintings, raging upon them with chisellings and, lastly, obliterating them in the apse, with a new painted plaster.

The major seizing novelties on the iconographic ground are relative to the northern wall of the central nave. Thanks to the use of a small scaffolding it was possible to verify the traces of colour seen during the 1996 campaign, in correspondance with the surface of the walls between the impost of the arches and the impost cornice of the vault, and to transfer on a 1:1 graph the survived first layer painted decoration (Fig. 8).

The notice of some traces of colour has let us recognised a cross at the centre within two yellow coloured circles; at the sides a jemmied red cross from which were hanging, attached to two little chains, the letters alpha and omega (Figs: 9, 11).

On the basis of these new findings, the iconographic plan of the original painted decoration, dating back to the first half of the sixth century, is reconstructable in this way (Fig. 12):

- a three side cornice that runs also along the arched lintels and continues into their intrados
- an ornamental motif at the corners
- a decoration of shrubs with flowers speculatively repeated at the sides of the four arcades
- the presence of three crosses

---

(1) M. Andatoro, The Wall-paintings of Küçük Tavşan Adası: Chronological Sequence, Technique and Materials, in "The XIXth International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry, Ankara 26-30 May 1997".

On last January there was at the Tuscia University of Viterbo the seminar: "Küçük Tavşan Adası: Riflessioni e spunti dalle campagne di studio 1996 e 1997 condotte in Turchia" (Viterbo Facoltà di Conservazione dei Beni Culturali, 13-15 gennaio 1998). The survey director and her team have presented some preliminary research results.

Second path: cleaning of the internal space of the church

The cleaning of the ground of the church allowed to recover a full field of vision of the walls and the space of the naves.

The operation has essentially consisted of the removing of all materials present on the surface, on the present-day ground:

- general rubble
- lateritious material, ceramics and tiles
- cut-stones of the apse
- marbles
- mosaic floor fragments
- painted plaster fragments

The general rubble has been taken to the exterior; the fragments have been given to the Bodrum Museum; the remaining classes of materials have been accumulated in the interior of the edifice.

The pieces of white marble recovered are 84; the pieces of Iasos marble that have been recovered are 17. The pieces of Iasos marble are unequal, at times, in width and in vein (Fig. 13). It is uncertain to which object or furniture these were a part of. The white marbles are fragments of architectural sculpture and fragments of liturgical furniture. The first class includes segments of impost cornices of the vault and of architraves; two window coupled columns; two bases; six crutch capitals; two impost capitals with two visible sides carved in relief; from which the lateral side presents the theme of the cross surrounded by two doves (Fig. 14). The second group is formed by a homogeneous series of sanctuary carved slab fragments. The figurative patterns located on some pieces are common to the known production of marble plutei decorated with crimson in clipeus, ribbons like and symmetrical crosses (Fig. 15).

All marble pieces recovered are of the sixth century and are relative to the original structure of the edifice. Thus, the study of these fragments will allow in the future a better knowledge of the architecture and liturgical furniture of the church of Tavşan.

The white marble used for the carved slabs and for a part of the architectural sculptures is of large crystal and it is very similar to that of the quarries of Mylasa and Herakleia on the Latmos (Bafa Gölü), not far from Tavşan. While the red cipolin comes from the quarries near Iasos.

Some marbles are *spolia*. Among these are particularly interesting:

- two large segments of finely carved architrave (Fig. 16)
- a slab inscription (Fig. 17)

The lower right corner of the slab is preserved. Eight lines of the inscription, more or less complete, are preserved. The epitaph, referred to Basso, and perhaps also to Zosima, urges not to use the tomb again as it is already occu-

pied, under a fine of five hundred dinars in honour to Artemide Cindya. Epigraphs with reference to Artemide Cindya have been found at Priene, Hassamba, near Bargylia, at Bargylia, Kara Toprak, near Mindos, at Mindos².

On the ground of the central and southern nave, and during the cleaning operation, mosaic fragments of various dimensions and single tesserae have been found (Fig. 18). The tesserae are of lapidary material; have a quadrangular form, very deep enticement and very wide interstices. The chromatic range comprehends red, orange, white, light-blue and blue tesserae. Mosaic floor fragments have been recovered *in situ*, nearby the sytronon. One of these is polychromatic. The erratic fragments and the fragments *in situ* present homogeneous characteristics. Moreover, on the outside of the edifice, on the covering of the northern nave, many mosaic floor fragments have been recovered with more rough and different characteristics. Many wall-painting fragments and cut-stones with painted plaster have also been recovered. The recovery of the fragments regards a great quantity of materials relative to all four superimposed plaster of the painted decorations present in the church. The operation is part of a general plan of localisation, recovery, classification, and documentation of the fragments with an experimental methodological value. The principle guiding criteria of the plan are:

- the systematical quality of the operations
- the mapping of the recovery points of the fragments according to the coordinates of a squared-grid superimposed on a plan of the edifice (Fig. 19).

The experience matured at Tavşan (Fig. 20) allows today the restoration team that now is working for the assembly of the painting fragments collapsed, because of the earthquake, last September in the St. Francis Basilica of Assisi. Together with the Istituto Centrale per il Restauro the same group of Tavşan has been appointed to do the work (Fig. 21).

Third path: the application of an integrated system of visual and micro-chemical analysis

The visual reconnaissance of the plasters has been further deepened by using an image analyzer connected to a video-microscope (Fig. 22) enabling magnifications from 25x to 175x, and this allows also the digital acquisition and filing of the images. Such documentation is conceived strictly connected and

(2) The payment of a tribute accounts for the existence of worship in Cyndia's temple on the mountain eastward Bargylia (G. E. Bean-J. M. Cook, *The Carian Coast II*, in "The Annual of the British School at Athens", LII (1957), pp. 96-98. The most similar epigraphs for content and characters' morphology to the Tavşan's inscription are: the *Tabula ansata*, recovered at Kara Toprak (Mindos), now in the Kos Museum (*Inschriften griechischen Städte aus Kleinasien* 28,2: 629.9; *Supplementum Epigraphicum Graecum* 4, 212; A. Maiuri, *Nuova silloge epigrafica di Rodi e Firenze* 1925, pp. 220-21, n. 627) and the Kildara epitaph founded in a Kuzyaka private house (*Supplementum Epigraphicum Graecum*, 1114); both dated to Roman Empire. Moreover G. E. Bean and J. M. Cook recovered inside Tavşan's church a white marble greek inscription fragment of which they published a graph. In the 1997 campaign we did not find this fragment, but we compared the graph with our inscription and noted a certain typological likeness, for this reason we might suppose they were both a part of the same epigraph.

integrated within the micro-chemical analytical system. For this reason a sampling from the four pigments and from the mortars have been made, and also from the visible surface overlay of the second layer. The samples are intended to be examined under the mineralogical microscope and with micro-chemical analysis.

At Tavşan the integrated system -visual and micro-chemical- regards the following elements: the pigment range, the plaster morphology, several examples of superimposed pictorial layers.

Wherever possible, the choice of the points of sampling and the digital acquisitions coincide.

On the painted surface the points have been marked and differentiated by numbered labels, then photographed and transferred on 1:1 graphs.

Until today with regards to colours, we chose to apply the integrated system to red and green.

Red and green pigments have been documented in four magnifications (25x, 50x, 100x, 175x) over all the four painted decoration layers present in the edifice. The micro-chemical analysis of the red and green pigments, in relation to the four layers, have been summarized in the tables A and B; the micro-chemical analysis for the determination of the organic binoler in table C.

TAB. A

MICROCHEMICAL ANALYSIS FOR DETERMINATION OF RED PIGMENT

SAMPLE	DETERMINATION			
	IRON TEST	SULFIDE TEST	LEAD TEST	FLUORESCENCE UV with H2SO4
I layer n°3Δ Unit A6	Yes	-	-	-
I layer frame i6	-	Yes	-	Weak orange fluorescence
I layer frame o11	-	-	No	-
II layer n°8Δ Apse	Yes	-	-	-
II layer frame g13-h13	-	Yes	-	-
II layer frame m6	-	-	No	-
II layer n°4Δ Unit αb	-	-	-	Some little particles
III layer n°21Δ Apse	Yes	-	-	-
III layer n°18Δ Unit A6	-	Yes	No	-
III layer n°29Δ Apse	-	-	-	Dull orange fluorescence
IV layer n°26Δ Unit αb	Yes	-	-	-
IV layer frame o6	-	Yes	-	-
IV layer frame o11	-	-	No	Some little particles

TAB. B

MICROCHEMICAL TESTS FOR THE DETERMINATION OF GREEN PIGMENT

SAMPLE	DETERMINATION	
	COPPER TEST	IRON TEST
I layer n°1Δ Unit A6	No	Yes
II layer n°2Δ Unit C4	No	Yes
II layer n°2Δ Unit C9	No	Yes
III layer n°25Δ Apse	No	Yes
IV layer frame o6	No	Yes

TAB. C

MICROCHEMICAL TESTS FOR THE DETERMINATION OF ORGANIC BINDER

SAMPLE	DETERMINATION				
	FATTY MATERIALS	PROTEINS	NATURAL RESINS	POLY SACHARIDES	PIGMENT COLOR
I layer frame i6	No	No	No	Traces	RED
II layer frame g13-h13	No	No	No	Traces	RED
III layer n°29Δ Apse	Traces	No	-	No	RED
III layer n°27Δ Apse	-	-	No	-	RED
IV layer frame o11	Traces	No	No	No	RED

The microscopical observation and later the micro-chemical tests allow to locate within the green present in the four painted layers a very pure earth.

The micro-chemical tests attest that the red in all four layers is made up of cinnabar prepared artificially and very finely ground.

The stratigraphical section relative to the first layer has a pictorial layer thin and appears to be constituted by only one layer with a good mixture of red ochre and cinnabar; in the second layer the cinnabar is spread on a preparatory layer of red ochre mixed with a black pigment, probably protected by a lac; in the third layer the lac seems to be more consistent; in the fourth layer the pigment lays down on a coarse surface.

Concerning the morphology of the plasters and their nature, composition and structure, the comparison between the visual analysis, the micro-chemical ones, and cross sections clarifies the stressed difference between the four plasters and the relative characteristics.

The observation of the cross and thin sections shows the characteristics of the four layers of plaster mortars. The first layer has a white-dull pink colour. It is very compact with a thickness of 5-15 mm. There are few inorganic fillers: in particular some red-brown and sand grains. There are some organic fillers like straw. All over the length of the layer is evident a green biological alteration. In the examined samples is present only one painted layer, without colour superimposition. The thin section in crossed polars shows the presence of a matrix of fine calcite with some quartz grains. There is a feldspar grain with the characteristic twinning and some iron minerals like glauconite.

The second layer is the most characteristic. It has a white-beige colour and is rich of inorganic fillers: sand, red earths (pozzolanic materials). There are also organic fillers like straw. The thickness is 4,8-12 mm. A green biological alteration is present in all the layer. In many examined samples are present two or three painted overlays. The second layer has a matrix of calcite rich of minerals. The most abundant are monocrystalline and polycrystalline quartz grains and iron oxide based minerals. There are some feldspar and pyroxene crystals and some grains of glauconite. In some rock fragments are present mica grains: they show interference colours with cross polars.

The third layer has a white-beige colour and a thickness of 2,7-7 mm. It is rich of inorganic fillers, especially sands, red earths and some marble grains. The organic fillers are not present in the examined samples. This layer is less

compact than the first two. The thin section shows a matrix of calcite with quartz crystals, feldspar, glauconite, pyroxene and iron oxide minerals.

Finally, the fourth layer has a white-dull beige colour and a thickness of 2,4-5 mm. The inorganic fillers are almost absent except the red-brown grains present in all the layers with different dimensions. Instead the fourth layer is rich of organic fillers like straw and is characteristic for the lack of a compact structure, particularly evident in the roughness of the painted layer. The thin section shows a matrix of calcite with some rare crystals of quartz.

In conclusion, I choose an indicative example of the study project at the base of the theme "The wall-paintings of Küçük Tavşan Adası: images, chronological sequence, technique and materials". The project combines an historical-artistic approach and an integrated system of visual and micro-chemical investigation. The object regards the presence, the nature, and the significance of the surface layer laid anywhere on the second layer.

The autoptic analysis had found the presence of a white overlay on top of the second layer (Figs: 6, 23); the second layer in cross section magnified 50x, has documented the superimposition of pictorial layers: a first layer in blue; a second of reddish colour, on which there is a clear superimposition of an overlay. Now, the micro-chemical tests allow us to affirm that the layer is made up of calcium carbonate. As a consequence, it has been demonstrated that we are dealing with a lime *scialbo*, that was laid by the iconoclasts in order to hide existing images, even before executing a further aniconic painted decoration. In this way, for the first time, it was discovered in the Tavşan painting corpus what we only, until now, knew through written sources and miniatures of the Khludoff Psalter (Fig. 24), in other words, the iconoclasts as well as destroying the images physically, they obliterated them, covering them with *scialbo*.

Acknowledgments

At the 1997 survey team, directed by Prof. Dr. Maria Andaloro, have participated: Giulia Bordi, Geraldine Icardi, Stefano Marson, Francesca Romana Moretti, Simone Piazza, Paola Pogliani, Maria Donatella Rancieri and Manuela Viscontini (students and graduates of the Tuscia University of Viterbo); dr. Maria Raffaella Menna and dr. Claudia Pelosi (researcher and chemist of the Tuscia University of Viterbo); arch. Mario Gramuglia. Our gratitude goes to the Deputy of the Cultural Ministry of the Turkish Republic, dr. Zerha Füzün Taşkıran, of the Anatolian Museum of Ankara. We are much indebted to the staff of the General Direction of Monuments and Museums of the Turkish Republic for their disponibility. To the Director dr. Oğuz Alpözen and to the Assistant dr. M. Aykut Özet of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology and their staff our many thanks.

Photos, image analyzer acquisitions and graphs are made by the students and graduates of the Tuscia University of Viterbo; the microscopical and micro-chemical analysis were performed by the Laboratory of Diagnostics for Conservation and Restoration of the Tuscia University of Viterbo; the plans and computer based models were made by arch. Mario Gramuglia.

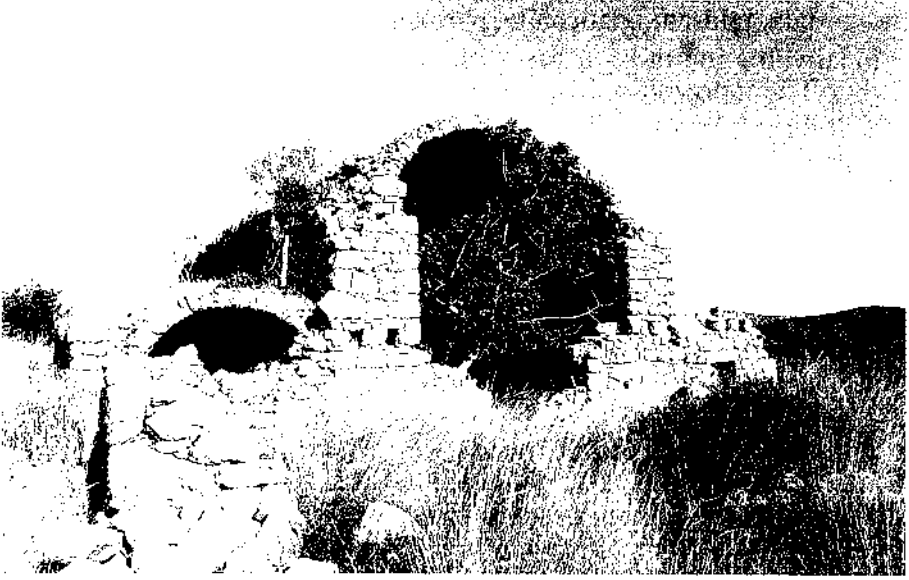

Fig. 1: Küçük Tavşan Adası, church

Fig. 2: Church, inside

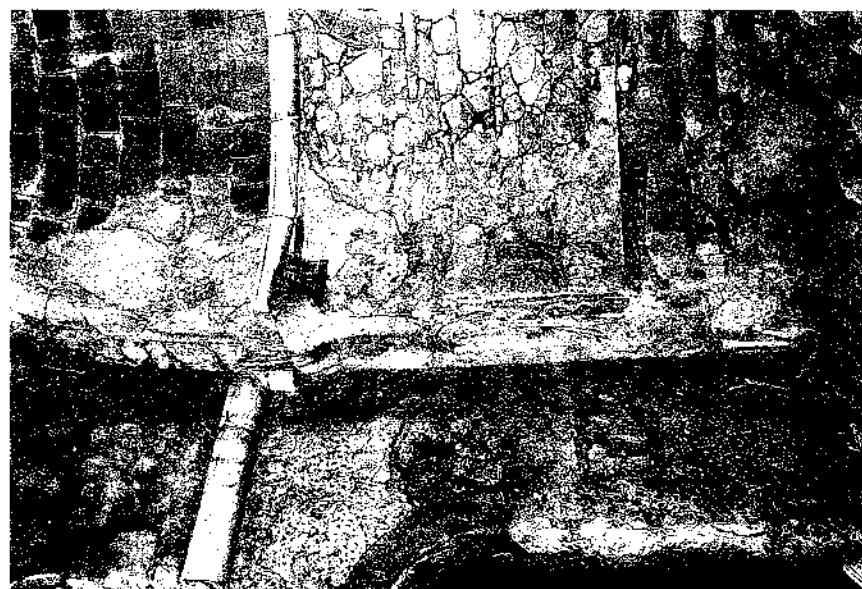

Fig. 4: Superimposition of painted plasters, graph

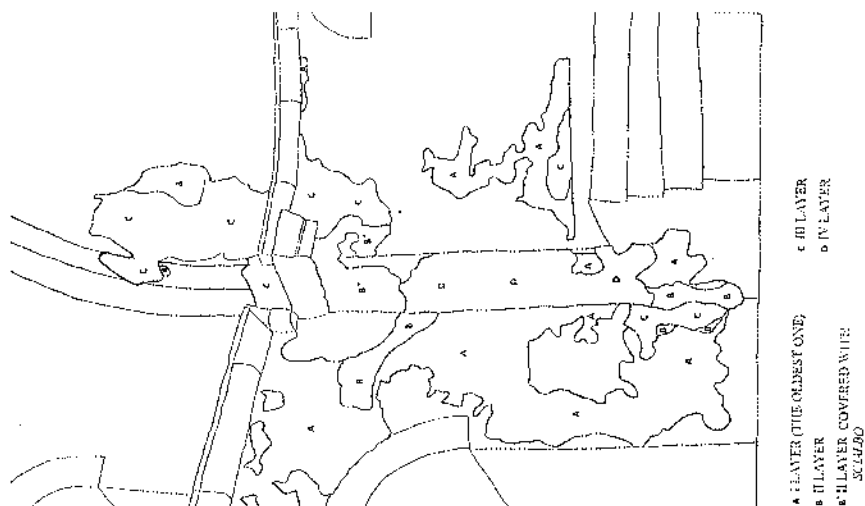

Fig. 3: North-east corner between the apse and the nave, superimposition of painted plasters

Fig. 5: South aisle, panel with three saints

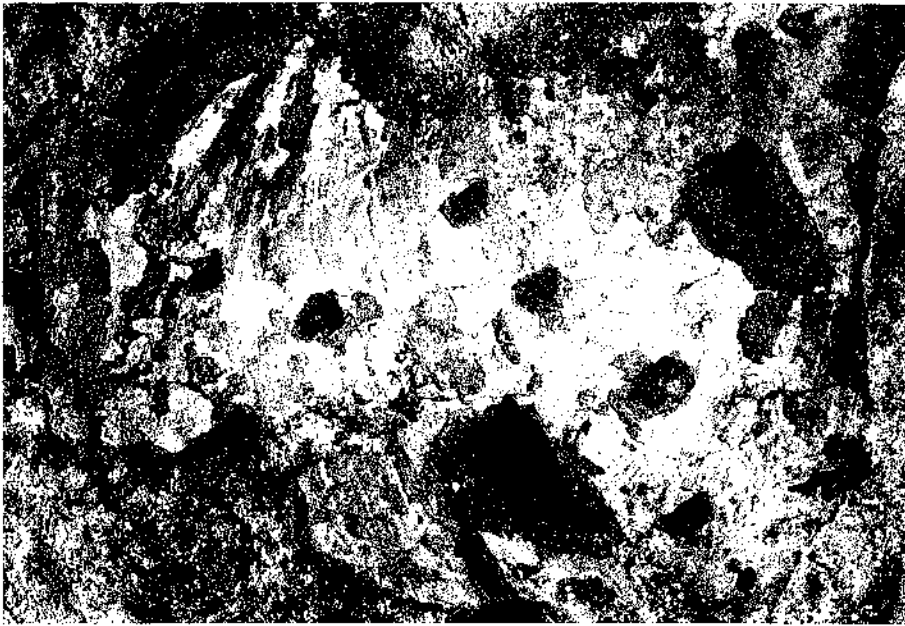

Fig. 6: Apse. Second layer, chisellings

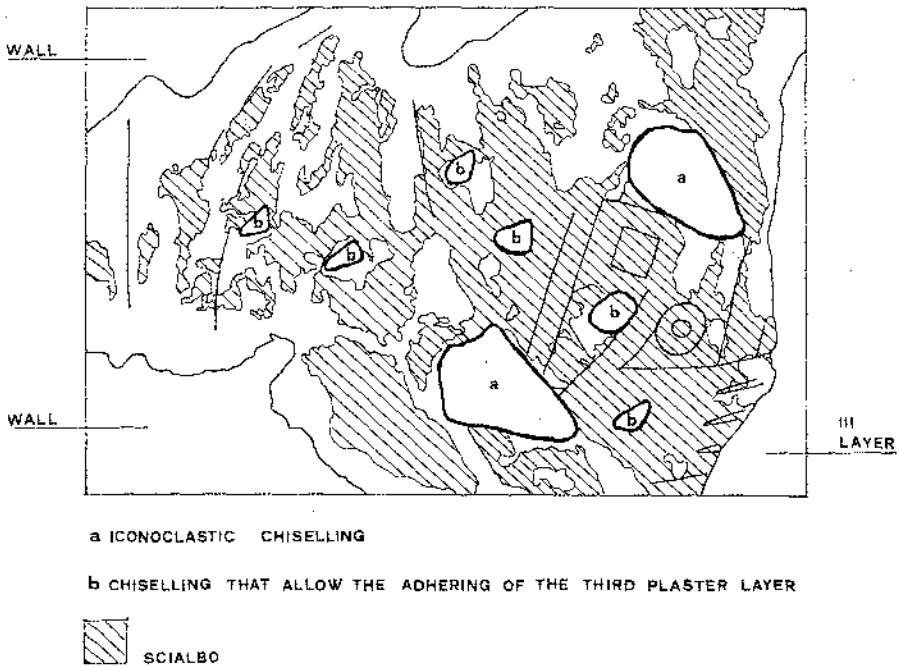

Fig. 7: Chisellings, graph

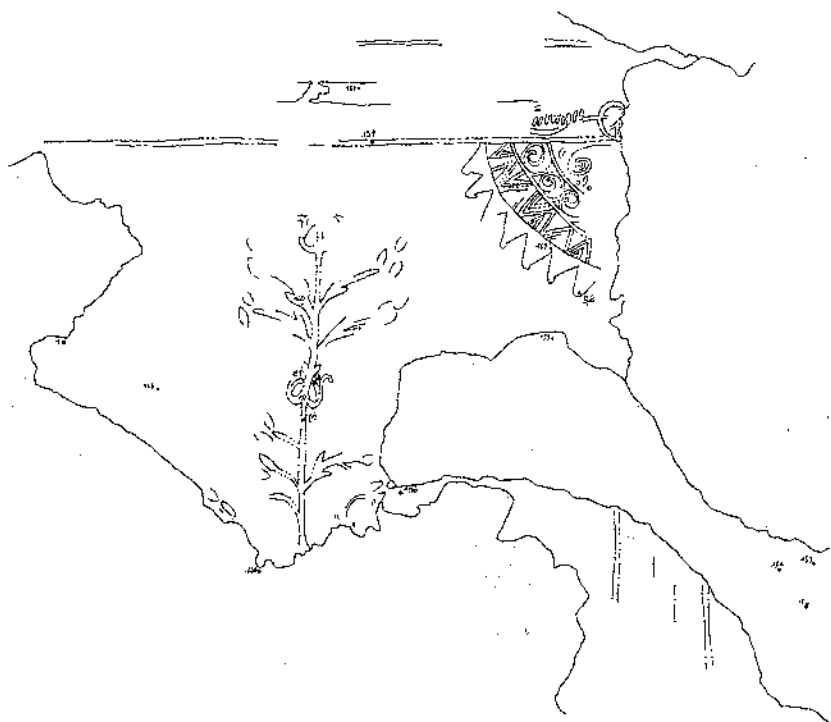

Fig. 8: North wall, first layer. Graph of the shrub with flowers

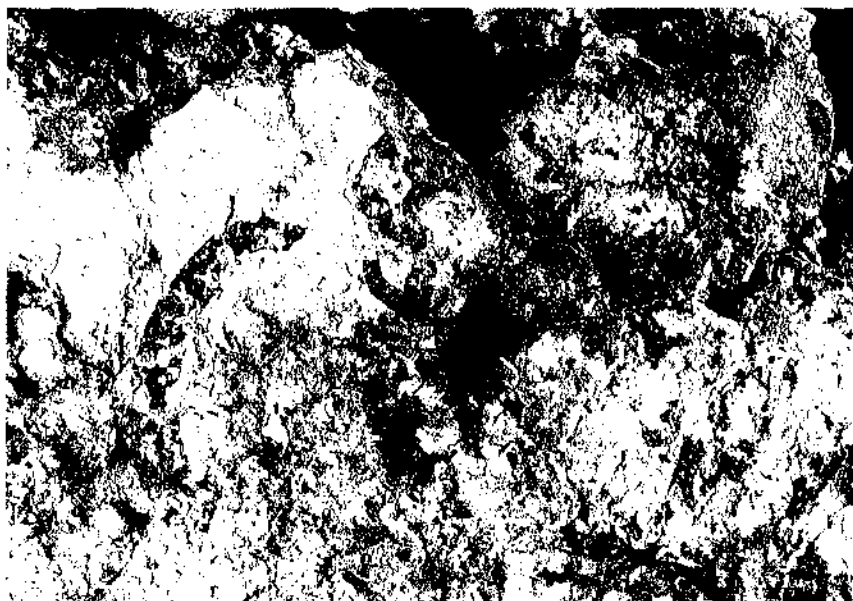

Fig. 9: North wall, first layer, omega letter

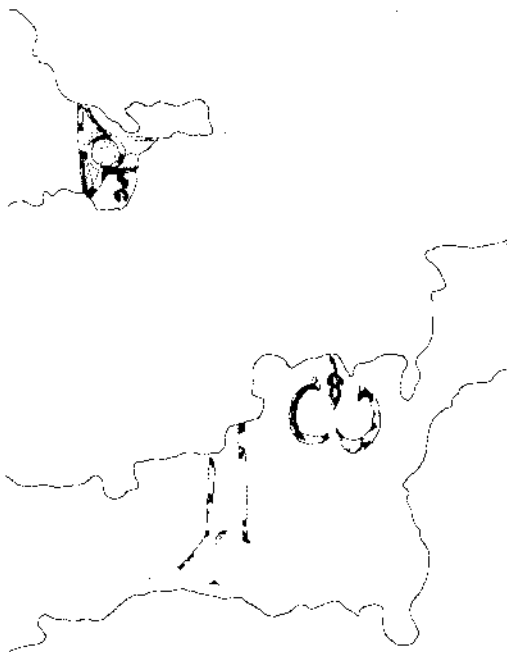

Fig. 10: North wall, first layer. Graph of the cross

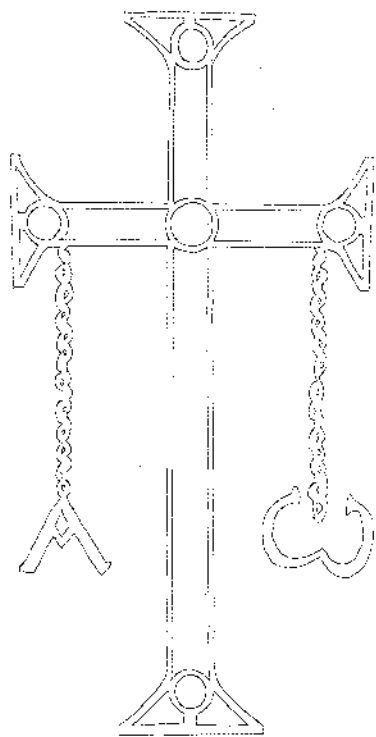

Fig. 11: Reconstruction of the cross

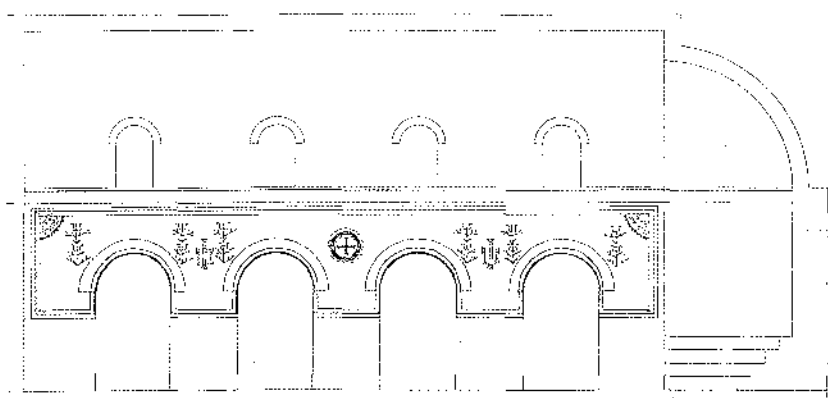

Fig. 12: North wall, first layer. Reconstruction of painting decoration

Fig. 13: Pieces of Iasos marble

Fig. 14: Impost capital

Fig. 15: Sanctuary carved slab fragments

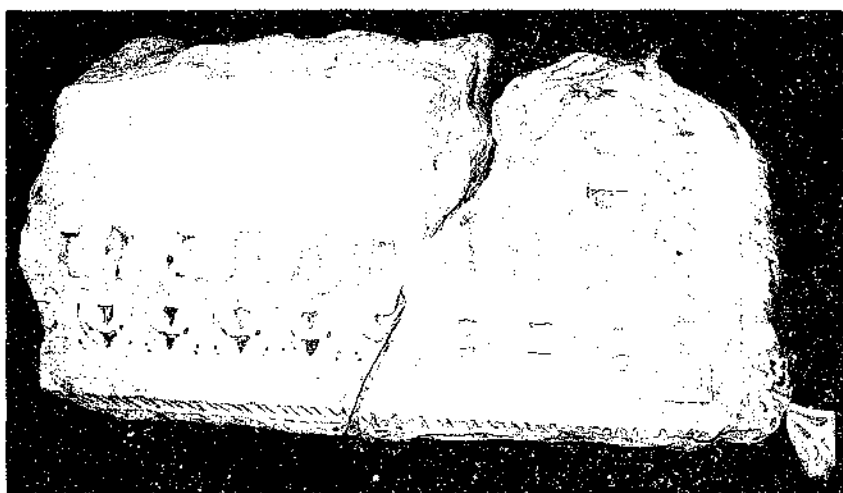

Fig. 16: Architrave

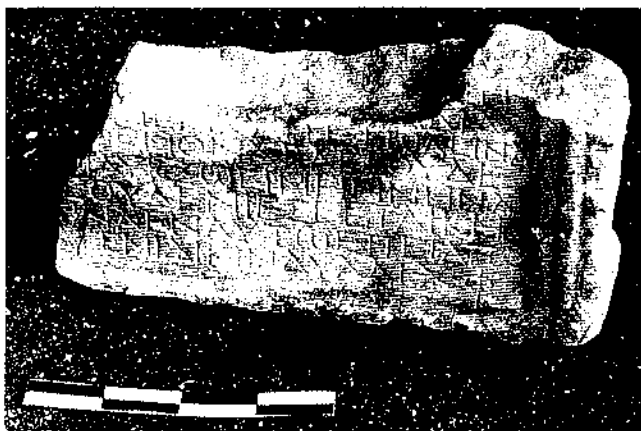

Fig. 17: Slab inscription

Fig. 18: Mosaic floor fragments

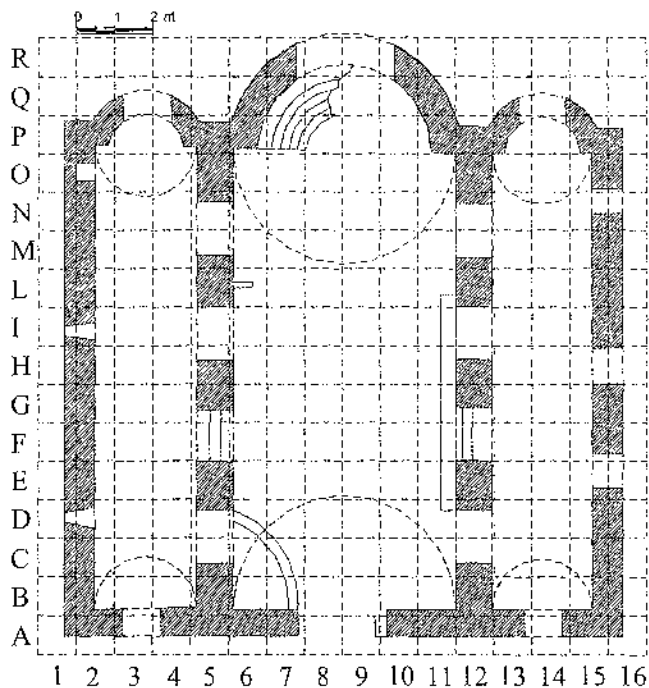

Fig. 19: Squared-grid superimposed on the plane of the edifice

Fig. 20: Assembled frescoes' fragments

Fig. 21: Assisi-St. Francis Basilica, assembled frescoes' fragments

File Edit View Record Acquisizione Elaborazione Configurazione Help

Record 1 di 4

Categoria:

Nome:

Note:

Operazioni

☐ No Comment

☐ Modifica

☐ Filtra

Dati filtro

☒ Categoria:

☒ Path:

☐ Nome:

☐ Note:

Dati file

Nome:

Dimen:

Date:

Path:

Volume:

Fig. 22: Image analyzer, archive

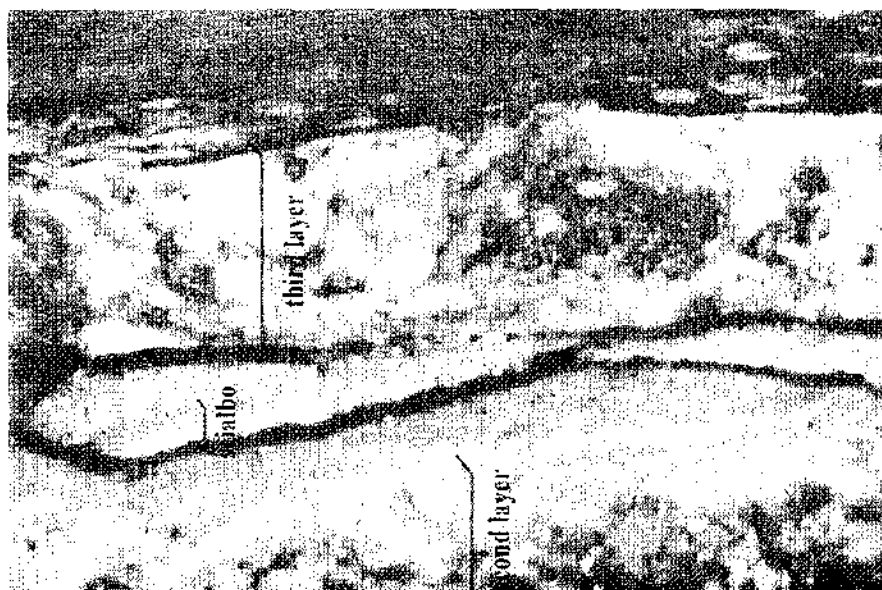

Fig. 23: Apse, scialbo on top of the second layer

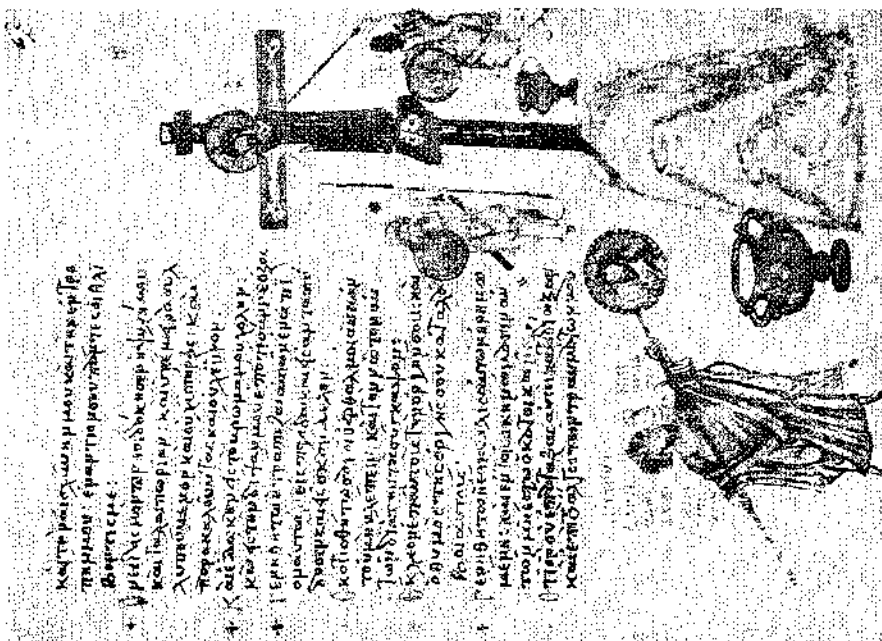

Fig. 24: Moscow, Historical Museum. Khudoff Psalter, ms. add.gr. 129, fol.67

CONSERVATION WORK AT İZNİK:ELBEYLI TOMB PAINTINGS

Alix BARBET*
Selçuk ŞENER

Survey mission to Turkey 1997, conducted by Alix Barbet in collaboration with Selçuk Şener on the İznik tomb

Ancient Nicaca, which was once the scene of two famous ecumenical councils, also houses an important painted Christian monument. It is on the road leading from İznik to the village of Elbeyli, five kilometres north-west of İznik, at the foot of the hill of Caltepe. It belongs to the extensive necropolis of which evidence has also been found elsewhere, and which dates from the Hellenistic period to the early Byzantine era.

The tomb was discovered in 1967 and has been damaged on two occasions. At present, there is further deterioration caused by environmental problems : rising damp has begun to take its toll, and salts forming crystals on the surface are beginning to erode the painting on the lower part of the wall. Therefore urgent action is needed.

Architectural Layout

Several tombs have been built inside the burial chamber, each 50 cm. high, apparently in two distinct periods (Fig. 1)

Decoration

Back wall (east)

The main decoration is on the wall facing the entrance (Fig. 2). It consists of two large peacocks seen in profile. Each rest one foot on the handle of a large

* Alix BARBET, Ecole Normale Supérieure Laboratoire d'archéologie, 45 rue d'Ulm 75230 Paris Cedex 05 FRANCE
Selçuk ŞENER, Ankara Üniversitesi, Başkent Meslek Yüksekokulu, Restorasyon ve Konservasyon Bölümü, Sıhhiye - ANKARA

cantharus containing a blue-grey liquid; the cantharus is placed in the centre, against a backdrop of flowers and plants surmounted by birds.

Behind and above the peacocks, wreaths of greenery are supported by long threadlike stems and decorated with yellow ochre berries, visited by birds. N. Fıratlı has determined which species they belong to¹. In the middle above the cantharus there are three palmettes, surrounded by rose stems on which birds are perched.

Above this, the lunette, which is yellow ochre, contains a grey chrism with its six arms ornamented with pearls. The chrism is framed by two oblique palm branches and two partridges in a setting of flowers, viewed in profile and similar to the birds in the lower register.

State of Preservation

As stated above, the tomb has been damaged on two occasions. The first incident took place after 1976, (Fig. 3) when three quarters of the chrism and cantharus in the back lunette were destroyed evidently by a treasure-hunter². He hammered the walls, and especially the back wall, in order to sound out any possible hollows. He damaged the cantharus and the chrism without entirely removing them. What survives is a small part of the handles and belly of the cantharus, and a section of the disc carrying the chrism; the ends of some of the chrism's arms are still visible. These gaps have all been filled with modern plaster, but rather unskillfully, with the plaster overlapping the edge of the painting in places. Where it has fallen off as a result of damp, the decoration is badly and, no doubt, irretrievably damaged.

The second incident occurred in 1995, when an entire section was stolen (cf *infra*).

Entrance Wall (west)

The entrance wall depicts two peacocks corresponding to those on the back wall (Fig. 4) ; this time, however, they are viewed frontally and fan their tails. The peacocks appear against a bed of red flowers, seen in profile, which resemble roses.

Above this, two partridges on a yellow ochre background flank a round object, probably a crown rather than a chrism (as Fıratlı thought), to judge from the faint traces visible on the only colour photograph that I have been able to consult (Fig. 5). The composition is bordered at the bottom by a beige plinth, onto which the colours applied above have run; this plinth was meant to be concealed by the slabs used to cover the tombs situated in the corners.

Right Wall (south)

This wall contains a sequence of four panels with an average width of 70 cm, decorated with two different motifs in alternation. A painted strip with a

(1) N. Fıratlı, *An Early Byzantine Hypogeum Discovered at Iznik*, Mansel'e Armağan'dan seribasımı, reprinted from *Mélanges Mansel*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974, p. ?

(2) Photographs taken by M. J. Dugast in 1976 and kindly put at our disposal show that the cantharus was still complete.

palm occupies the remaining narrow section beside the door. The first panel, starting from the left, contains a plate of apples on an acanthus base. A partridge, viewed in left profile and facing the back wall, is perched on the plate (Fig. 6).

The next panel contains a large lozenge. Its border is yellow ochre with several light brown lines. The panel is surrounded by a red border and a white band with a black outline (Fig. 7). The lozenge was painted with the help of perfectly visible preparatory lines which divided the panel into quarters; they are formed by broad ochre-coloured brushstrokes up to one centimetre wide.

The third panel was similar to the first with the exception of the bird, which is of a different species, and this time faces the entrance (Fig. 9). The fourth panel contains another lozenge.

State of Preservation

The second episode of damage, in 1995, was the result of a planned theft during which paintings were removed. The partridge and plate of apples which used to be to the right on entering the tomb have disappeared (Fig. 7, 9), leaving an empty space. The attempt to remove the partridge at the back has damaged a large area of plaster and left it hanging precariously from the wall (Fig. 8). The thin painted layer is in the process of coming off and remains in place only thanks to the glue applied by the looters. The colours have altered, the surface has hardened and cracked and, worst of all, the lower part of the wall, up to a metre from the ground, is affected by damp which is causing the surface to blister, leaving holes and obliterating the decoration. The repeated gashes around the unfinished "strappo" show the looter's haste, not to say his lack of experience.

Above the panels, a row of beam-ends has been painted in *trompe-l'oeil*. The undersides are green and red in turns, the right-hand sides yellow or pink, and the triangular interspaces black. The sawn off front face of each beam is white, and its top corner contains two concentric quarter-circles enclosing three enigmatic black dots, a motif repeated in the triangular interspaces. Could these dots represent nails in the faces of the fictive beam-ends? The motif seems to recur in numerous painted tomb-decorations, from Silistra and Beit-Ras to Brestovik (cf. *infra*).

Left Wall (north)

The panels on this wall are more or less identical, but not symmetrical, to those on the wall opposite. From left to right the scheme is as follows. First there is the narrow in-fill section with a yellow ochre palm branch, whose top descends in a soft curve as if towards the wall opposite. The next panel however shows a bird on a plate, this time containing pears, but resting on the same kind of luxuriant acanthus base (Fig. 10). Next there is a lozenge, then another bird and plate of pears on an acanthus base, followed by a second lozenge, which faces the partridge on the right wall (Fig. 11).

As the painters started from the left with the same motif each time, the alternating motifs do not correspond across the chamber. Only the narrow panels with palms are in the same position, one on each side of the door.

State of Preservation

In several places, there are gaps which do not appear in the 1976 photographs kindly lent to me by Mr J. Dugast.

Vault

The entire vault is decorated with a grid of small squares bordered with brown stripes, their sides measuring up to 12 cm (Fig. 12). Each of these coffers contains a rosette of which eight varieties, in different shapes and/or colours, alternate over fourteen horizontal rows.

Chronological Analysis

It is possible to determine the sequence of building and decoration. The mural painting is either contemporary to, or later than, tomb n°. 1, which is built with small-module bricks i.e. 16 centimetres long. This can be inferred from the fact that the mortar from the peacock scene in the southern part of the entrance (west wall) covers the top of the low wall which delimits this tomb.

On the south wall, the same mortar abuts against two rows of protruding, small-module bricks, which were inserted when the chamber was built (Fig. 13). The same applies on the left or north wall, where similar protruding bricks were inserted for another tomb; however it is possible that this tomb was never built, since no trace of it survives.

There seem to be two different procedures for tombs 2 and 3. For the first burial (tomb n°. 2) the same system was used to support the lid of the tomb, namely, two protruding rows of small-module bricks inserted during the construction of the east wall.

Then a second tomb (tomb n^o3) was built, its west and north sides consisting of bricks of a larger module (i.e. 35 cm long). The new west wall, which runs lengthwise from north to south, is keyed into the south wall of the chamber. For this to be achieved, new bricks had to be inserted in the wall using a coarse white mortar; this mortar was painted with colours which are now unidentifiable, very different from the earlier well-smoothed mortar (Fig. 13).

Stylistic Analysis

The form and content of the tomb's decoration assign it to the iconographic and stylistic tradition of the fourth century. The subject is the Elysian Fields, adorned with flowers and birds and seen as the Garden of Eden by followers of the Christian faith, to which the owner of the tomb undoubtedly belonged since he arranged for a chrism to be incorporated. There is a striking resemblance to other tombs, and especially to the one at Silistra in northern

Bulgaria ³, where there is a frieze of beam-ends painted with the aid of the same yellow ochre guide-line as at Iznik (see *infra*) (Fig. 14).

The tomb is also comparable to the rural tomb at Brestovik ⁴, also in Bulgaria, which contains the same beam-ends viewed in perspective and the same panels in the form of lozenges (Fig. 15). Here, however, the comparison ends. Although the vault is decorated with a grid of imitation coffers containing rosettes, the layout is different, and so are the style and treatment of the decoration on the walls.

As to the familiar motif of a heraldic pair of peacocks on each side of a cantharus, it is handled here with great subtlety and a strong sense of decoration. The tomb, which is a testimony to the region's christianization, deserves to be better preserved than it is at present; it also deserves to be better documented, since the available publication, which has already become very dated, gives only a schematic and inaccurate account.

Technical Comments

The white mortar, which is visible in the gaps, has been applied quite thickly. It has been smoothed obliquely from left to right in a downward movement, except at some of the corners, for example at the southern end of the west wall. This means that the work was done by a right-handed mason. No preparatory lines have been engraved, but quite a few have been painted in yellow ochre. In preparation for the lozenges, for example, the surface is divided by two lines in the form of a cross; for the beams painted in perspective, two horizontal lines have been laid down but not followed systematically (Fig. 10,11). Preliminary sketches in yellow ochre are also faintly visible under the acanthus bases and peacocks.

The range of colours is fairly limited. There is no blue, in contrast to what N. Firatli thought. In some cases chestnut red has turned brown. There are two shades of pink, a very pale shade for pears and a stronger one for roses. A beige bordering on a yellowish green is frequently used in the small birds, in the large peacocks viewed in profile, and in the acanthi. Black is used on large surfaces, such as the disc carrying the chrism, the bodies of the frontal peacocks, and parts of the bodies of the peacocks viewed in profile. It is used also to outline forms. Yellow ochre is used for the background of the lunettes, as it is at Silistra; otherwise it is the white final coat of plaster which acts as a background, both on the walls and on the vault.

The decoration was painted quickly, without much sophistication, and at times clumsily. Hence a number of flaws in the narrow borders surrounding the lozenges, where the painter has failed to anticipate a change in the angle of the wall, whose surface is irregular (Fig. 7). Small traces left by fingers are to be found to the right of the basket of pears on the left wall; these could result from the painter steadying his hand with his little finger while painting. On the palm in the far left panel of the left wall there is a black streak, which shows that the painter put his finger on the black border while it was still wet.

(3) D.P. Dimitrov, M. Cicikova, *The Late Roman Tomb Near Silistra* (in Bulgarian), Sofia, 1986.

(4) cf. K. Miatoff, *La peinture décorative de la nécropole de Serdica*, Sofia, 1925, fig. 27.

On the vault, there are clear imprints of fingernails made by the craftsman as he held a string in place in order to draw horizontal lines for the grid of coffers. The string itself has left a faint imprint which is clearer at the lower ends of the borders, perhaps because the paint adhered less successfully there. Despite these preparations some of the coffers are slightly distorted; the dimensions of the vault range from 387,5 cm by 184 cm, to 389,5 cm by 184 cm, so that near the entrance and along the vault's northern impost the coffers are trapezoidal instead of orthogonal (Fig. 12).

Problems of Conservation

Since its discovery the tomb has been protected by a fairly well designed modern structure (Fig. 16). This consists of a tarred outer wall with a surrounding space for ventilation, and a watertight pavement. It should be noted that the drains are clogged with earth, and that stones are blocking the outflow of the gutter for the discharge of rainwater near the entrance. Moreover, only a thin layer of earth has been spread over the tomb, and, as the space between the new wall and the wall of the tomb is open, the tomb is not sufficiently shielded from the effects of changes in temperature. In addition to this, the tomb's façade to the west is not screened by an antechamber, and is in direct contact with sunlight. There are railings in front of it and the door is made of iron sheets but these neither prevent nor lessen the impact of changes in temperature (Fig. 17). There is no air vent in the tomb, so moisture caused by capillary action cannot be evacuated.

It should be pointed out that action taken to restore the tomb in the past has not always been fortunate in its effects. An example of this is the completely inappropriate use of gypsum plaster, which retains damp and tends to bring about alterations in the more delicate pigments; it has been used everywhere for filling and in places has spattered the edges of the painting (Fig. 18).

Rising salinity is affecting the walls for up to 76 cm from the ground, and will destroy the painting if action is not taken. Moreover, a slight smell of mould is perceptible when the tomb is opened.

Climatic Conditions

It was only possible to take a small number of hygrometric readings during the five-day mission; the Figures, however, speak for themselves (Fig. 13,19-22).

TABLEAU DES VARIATIONS D'HUMIDITE

Date of reading	time	location
1997		
6 October	11.00	back wall (right)
81%	12.30	back wall (right)
100%		

	13.30	back wall (right)
93%	17.30	back wall (centre) 57%
7 October	9.30	back wall (centre) 95%
	12.45	right wall (near entrance) 78%
	14.30	right wall (near entrance) 98%
	17.45	left wall (centre)
80%		
8 October	9.15	left wall (centre)
95%		
	12.50	left wall (centre)
84%	14.35	left wall (centre)
95%	17.00	left wall (centre)
69%		
9 October	9.30	left wall (centre) 96%
	12.35	left wall (centre)
80%		
	16.00	left wall (centre)
90%		
	17.55	left wall (centre)
72%		
10 October	9.40	left wall (outside) 94%
	10.20	left wall (outside) 67%
	11.15	left wall (outside) 54%

Interpretation of data (Fig. 22)

When the tomb has been closed for over an hour, its relative humidity nearly reaches the point of condensation, that is to say, 95% to 100%. It exceeds 100% in the right corner of the back wall, where seeping damp has opened a hole, as it has in the other corner. Along the other walls humidity is 95% on average. Interestingly, once the tomb is opened and ventilated, relative humidity falls at a spectacular rate, from 80% to 69%. The reading of 57% at the middle of the back wall is due to the presence of a ray of sunlight in the middle of the afternoon. Similarly the reading of 54% outside the tomb, at the outer wall built for purposes of drainage, was recorded following the presence of sunlight; otherwise, humidity is of the order of 94% in the morning.

A.B Restoration Programme

1. Architectural Problems

If possible, the modern roof should be raised in order to avoid contact between the concrete beam and the ancient vault, on which it presently rests.

2.Damp

Drains and water-pipes need to be cleaned out regularly, and that the opening for the discharge of water is in working order. A steeper slope will no doubt have to be created on each side all around the tomb.

3.Problems Arising from Variations in Temperature

It was not possible to conduct a survey of temperatures in the tomb. However, the fact that the tomb is very poorly insulated means that humidity rates must vary according to external temperatures. The tomb has to be insulated at the back and sides and a thicker layer of earth has to be spread over it. An ante-chamber has to be built in front in order to shield the tomb from the impact of variations in temperature, and to avoid the sudden influx of warm air when the tomb is opened for visitors.

4.Human Damage to the Tomb

To guard against damage by human agency, especially thefts such as those already described, some form of surveillance will have to be implemented.

5.Proposed Measures

One of the main priorities should be to repair the parts of the decoration which have been affected by thefts. The next step should be to remove the glue which acts as a waterproof seal over entire areas of the painting, since these are in the process of cracking.

It was decided, following an attempt to sound the walls whose results will be measured more precisely during the next mission, that the coats of plaster will have to be reinforced by injecting reliable consolidating materials to fill empty pockets behind them, and to seal the cracks.

Subsequently, the clarity of the decoration should be improved by removing plaster fillings and replacing them with more unobtrusive lime mortar fillings, thus restoring the visual coherence of the whole. Additional cleaning and fixing of the thin painted layer would complete the restoration.

Before carrying out improvements to protect the structure, it is essential to conduct a survey of climatic conditions in order to ascertain seasonal temperatures and humidity cycles. It will therefore be necessary to install hygrometric recording devices, instruments to record levels of dryness, and instruments to record temperatures, and to chart their readings on a regular basis.

The project for 1998 is a campaign involving one French and two Turkish restorers⁵. The work will consist of consolidation and cleaning. This will have to be followed by a second project in 1999, the aim of which will be to improve the monument's preservation and presentation.

---

(5) French team : Béatrice Amadéi, Alix Barbet, Turkish team : Bekir Eskici, Selçuk Şener.

We hope to inaugurate the restored tomb at the jubilee celebrations in the year 2000, an event for which the regional authorities are already actively preparing. The opportunity should be avidly seized to ensure that this monument to the region's christianization, and to the fame of the city of Nicaea, may be saved for posterity.

BIBLIOGRAPHY

- N. FIRATLI, *An early Byzantine hypogeum discovered at Iznik*, Mansel'e Armağan dan seribasım, reprinted from *Mélanges Mansel*, Türk Tarih Kurumu Basınevi, Ankara, 1974, pp. 921-932.
N. FIRATLI, Byzantine hypogeum at Iznik, in *Türkiye Tüving ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 43/322, July - September 1974, pp. 31-38.
LIFE ATLANTIC, 24 July 1967, pp. 27-28.
K. MIATOFF, *La peinture décorative de la nécropole de Serdica*, Sofia, 1925.
D.P. DIMITROV, M. Cicikova, *The Late Roman Tomb near Silistra* (in Bulgarian), Sofia, 1986.
A. BARBET, C. Vibert-Guigue, *Les peintures des nécropoles romaines d'Abila et du Nord de la Jordanie*, I, texte, Beyrouth 1994, II, album, Paris, 1988.

İznik Tombeau d'Elbeyli
Plan
Relevés CERVAH CHRS. A. Barbet S. Şener
Dessin A. Barbet

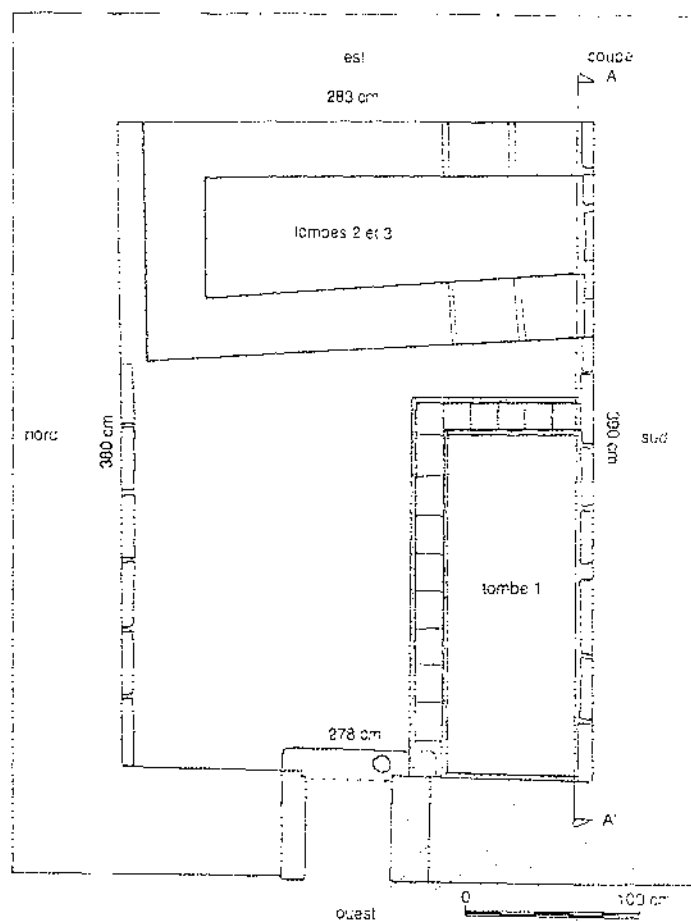

Fig. 1 : Plan du tombeau d'Elbeyli à İznik (relevés A. Barbet, S. Şener, dessin A. Barbet)

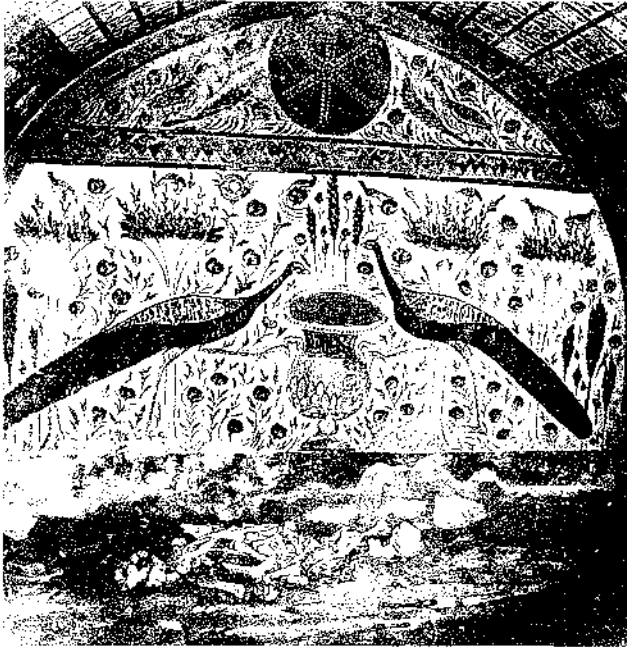

Fig. 2 : Mur du fond, avec chrisme et canthare intacs lors de la découverte (d'après Firath 1974, p.35)

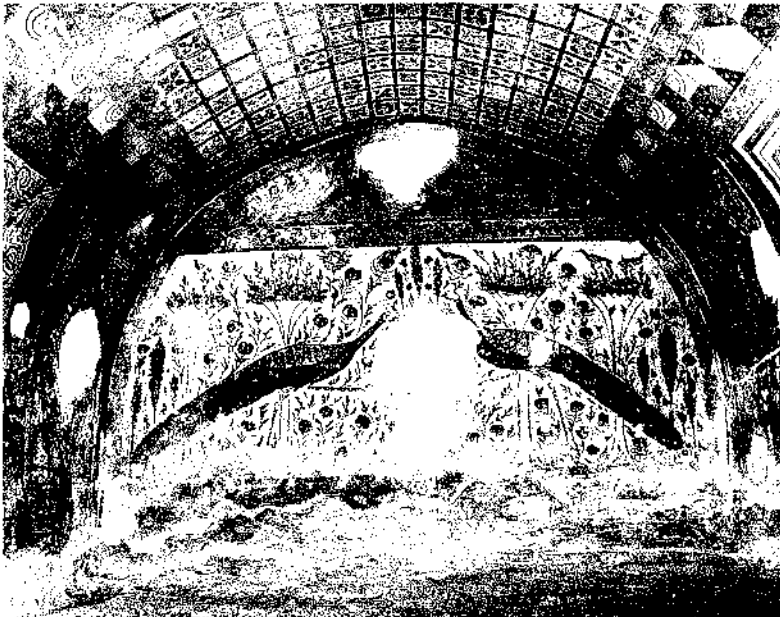

Fig. 3 : Ensemble du mur du fond; chrisme et canthare sont mutilés. (cl. A. Barbet 1995)

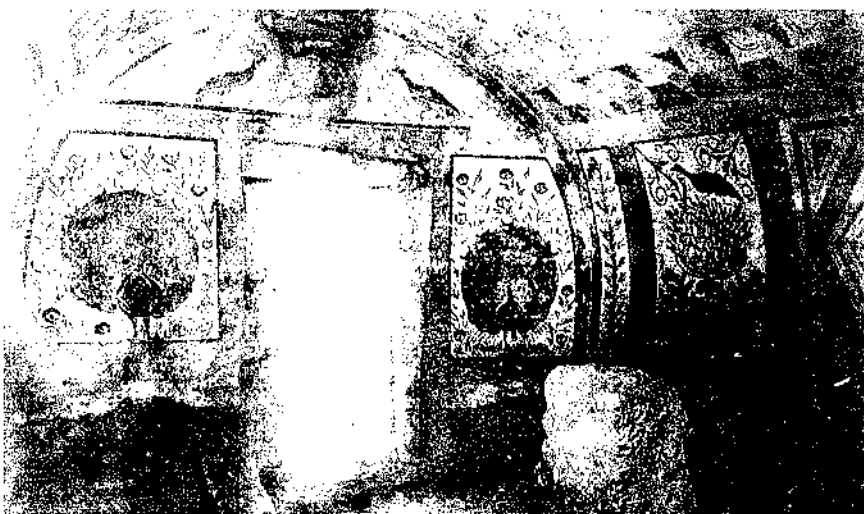

Fig. 4 : La lunette du mur d'entrée lors de la découverte. On ne voit pas de chrisme ni de couronne mais seulement des lacunes (d' après Firathi, 1967 p. 27)

Fig. 5 : vue d'ensemble du mur d'entrée (cl. A. Barbet 1995)

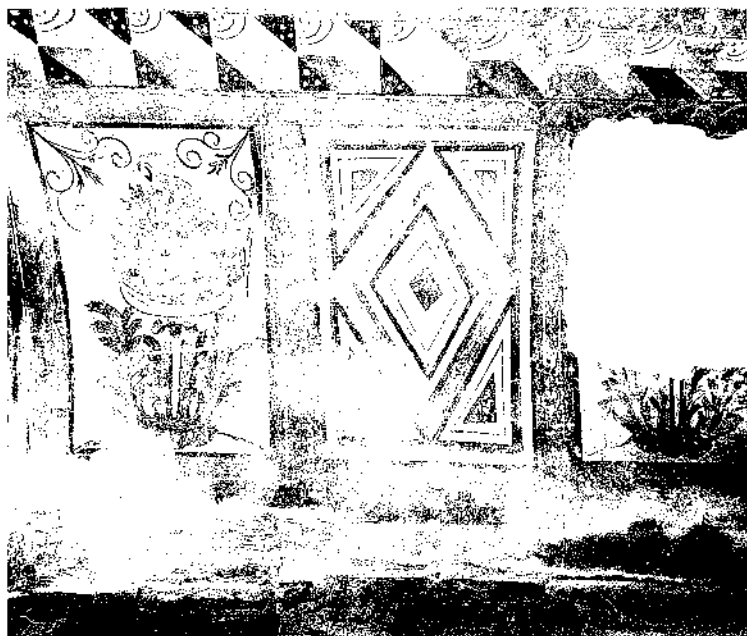

Fig. 6 : paroi latérale droite, partie gauche. Notez le panneau en cours de détachement à gauche (cl. A. Barbet 1995)

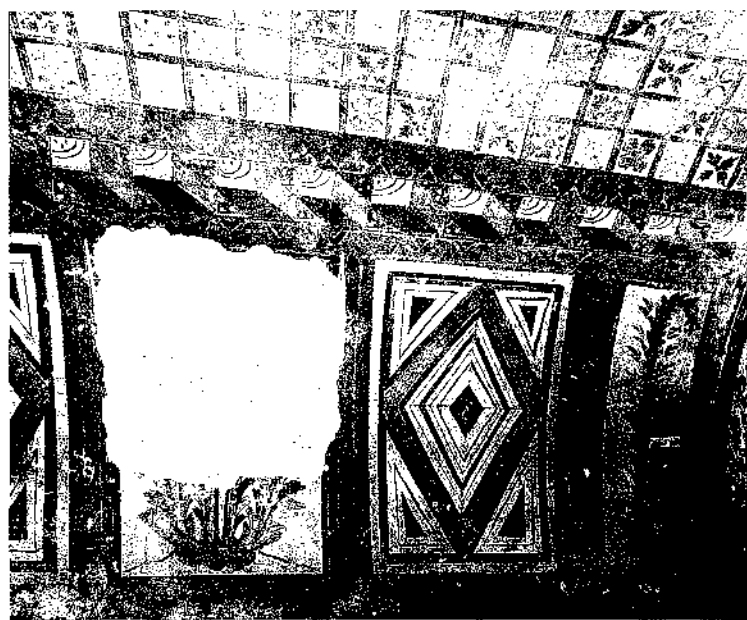

Fig. 7 : paroi latérale droite, partie droite. Notez le panneau disparu à gauche (cl. A. Barbet 1995)

Fig. 8 : moitié droite du mur du fond et paroi latérale droite, détail du dernier panneau à gauche dont le bord détaché pend (cl. A.Barbet 1995)

Fig. 9 : paroi latérale droite, panneau disparu, connu par une photo d'archives (d'après Firath 1974, p.35).

Fig. 10 : paroi latérale gauche, partie gauche (cl. A. Barbet 1995)

Fig. 11 : paroi latérale gauche, partie droite (cl. A. Barbet 1995)

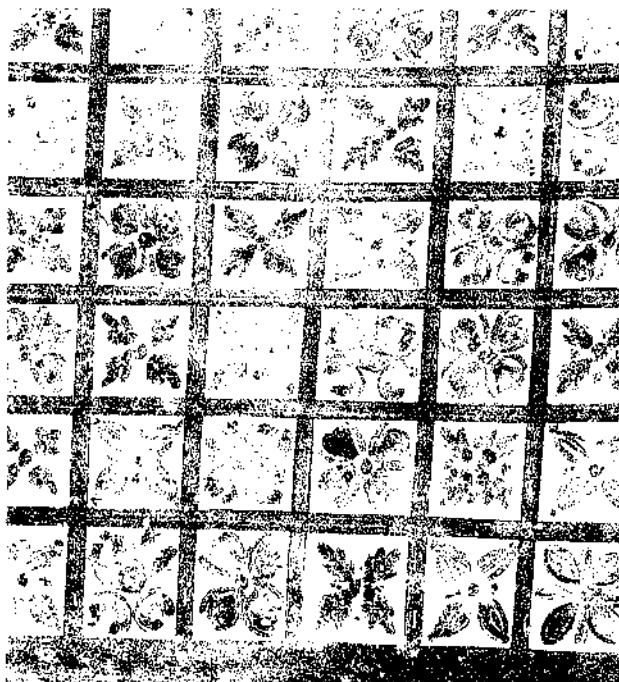

Fig. 12 : voûte, angle gauche à l'entrée (cl. A. Barbet 1997)

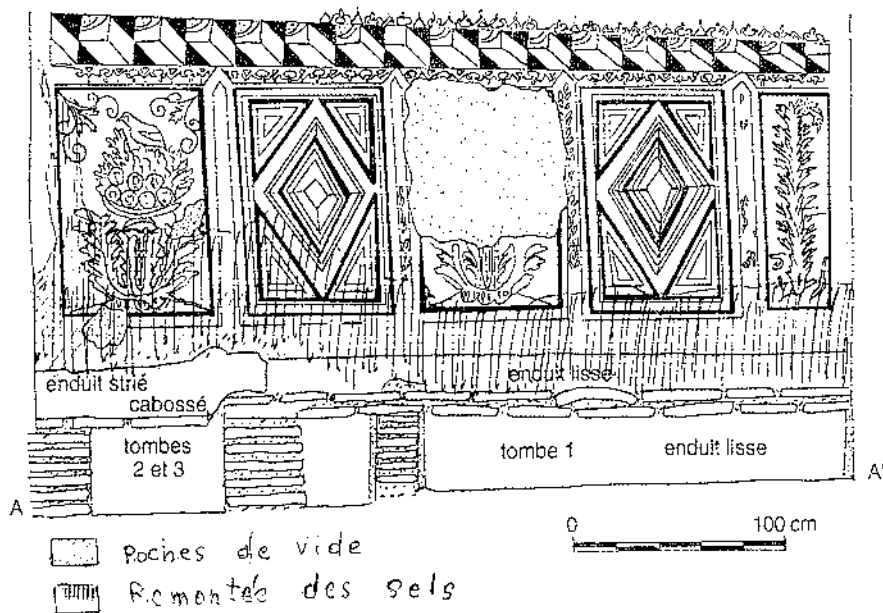
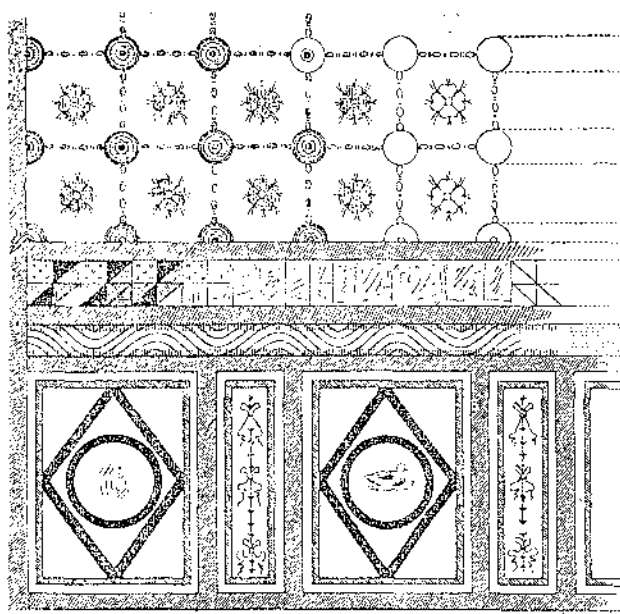

Fig. 13 : Coupe le long de la paroi sud (de droite) (relevé A. Barbet, S. Şener, dessin A. Barbet)

Fig. 14 : Tombeau de Silistra, lunette du fond (d' après Dimitrov, Cicikova 1986, (fig. 41)

Обр. 27. — Часть отъ декорацията на гробницата
въ с. Брестовикъ (по М. Валтровић и М. Васић)

Fig. 15 : Relevé du tombeau de Brestovik (d'après Miatoff 1925,
fig. 27)

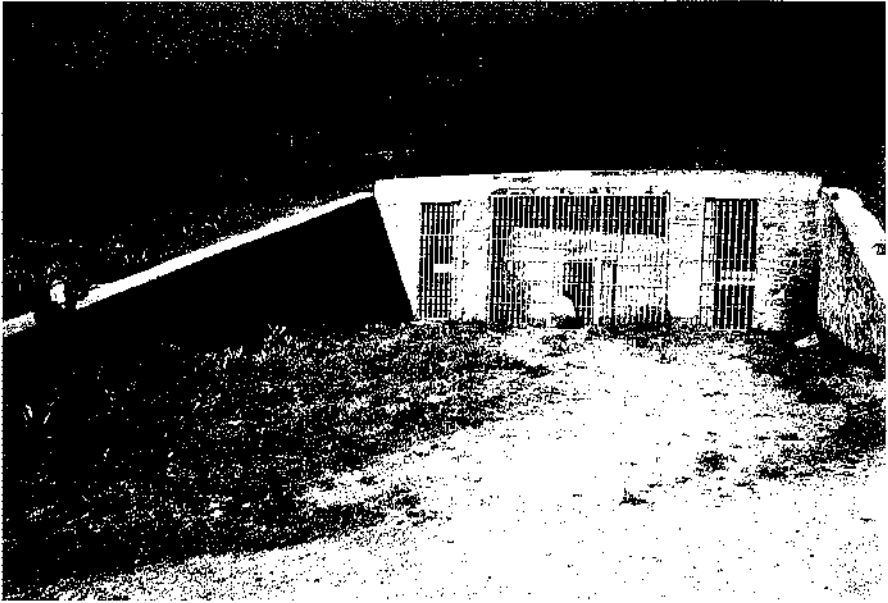

Fig. 16 : Tombeau d'Elbeyli à İznik, vue générale de l'extérieur (cl. M. Fouchs)

Fig. 17 : La porte d'entrée en fer et la grille chauffées
per le soleil (cl. A. Barbet 1997)

Fig. 18

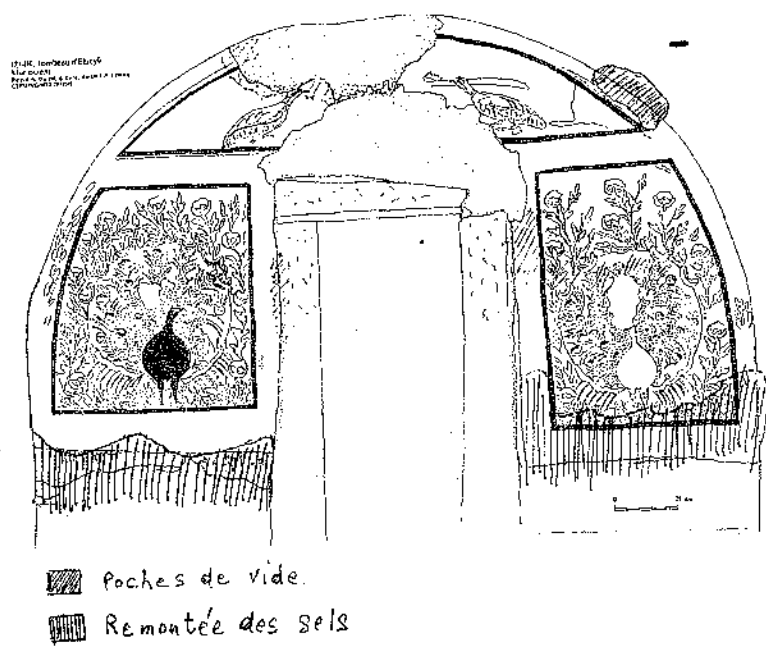
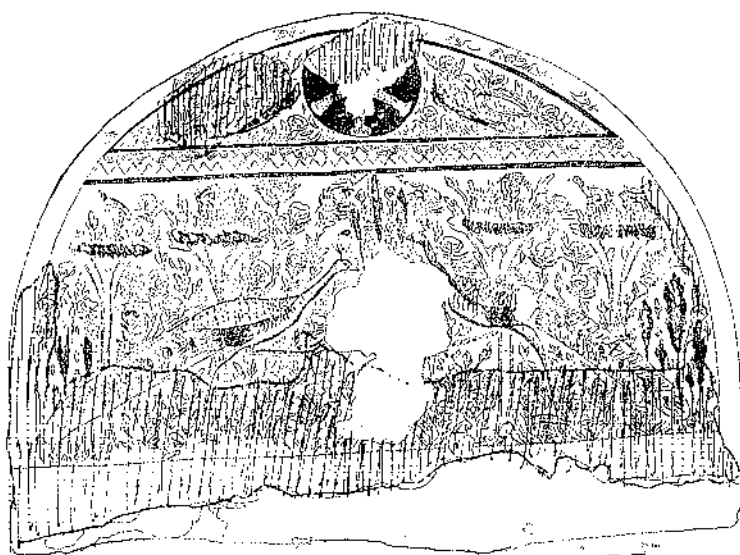

Fig. 19

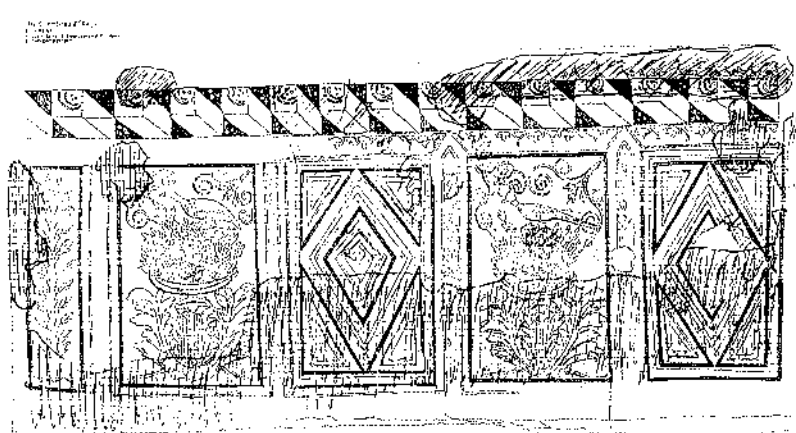
 Poches de vide.
 Remontée des sels

Fig. 20

 Poches de vide.
 Remontée des sels

Fig. 21

Tombe d'Iznik - Relevé d'humidité - Octobre 97

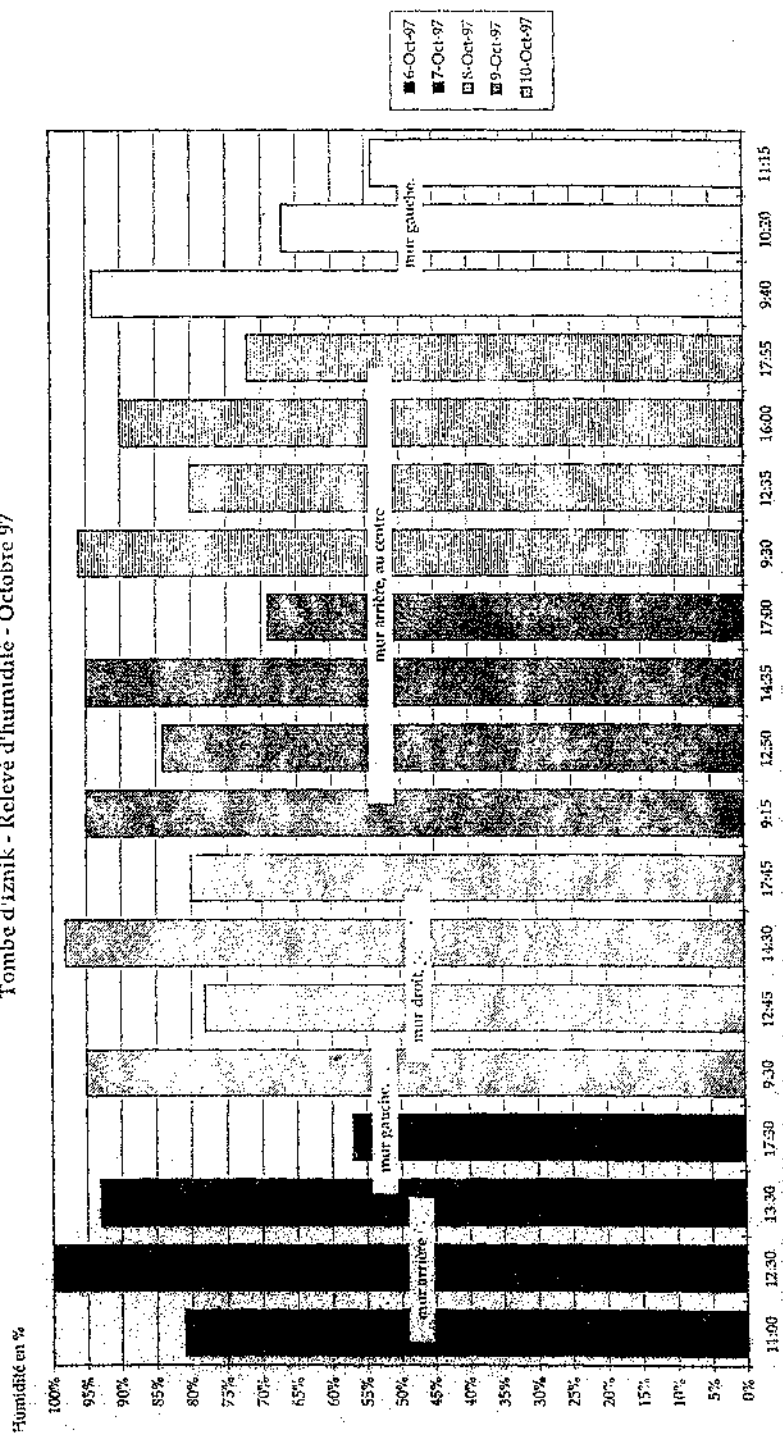

Fig. 22

AN ARCHAEOLOGICAL SURVEY IN THE GULF OF KERAMOS, 1997¹

Vincenzo RUGGIERI*

Most of the time of our field work has been focused on the ancient city of Keramos, today the pretty town of Ören including its hinterland; thenceforth we moved to the east boating as far as the island of Kedreai, having once again checked the frescoes in Alakışla and some monuments and inscriptions on the shore of Aşağı Mazi.

Aşağı Mazi resulted to be in the Byzantine period a late V-early VI century settlement whose main activity was maritime trading. This can be inferred by the long row of aligned storehouses: some of them are still visible along the eastern shore of the bay before reaching the ecclesiastical complex. One might compare this sort of building typology to that which was found and surveyed at Alakışla three years ago. On the shore, apart from the fragmented inscription on the decree by Anastasius reported already last year, another classical inscription was found².

At Alakışla, whose identity remains still unknown, the entire plan of the Carian fortress has been drawn³ (Fig. 1), and a detailed analysis has been devoted to the conservation of the early VI century frescoes in the baptistery of the main church and those in the mausoleum. As said in the past reports, the state of the frescoes is quite precarious, and there is an urgent need to block the falling of the plaster: this need is required for both the buildings. It is our hope next year to intervene on this matter of primary importance.

* Prof. Vincenzo RUGGIERI, Pontificio Istituto Orientale, ROMA.

- (1) I would like to express my gratitude to the General Director of the Monuments and Museums for granting us the permission to carry on the 1997 survey which lasted the entire month of September. The Ministry representative was Dr F. Nurhan Turan, Ankara: her hewn insights and support helped us to reach the results this report embodies. Dr M. Yaşar Şimşek, from Gazi University, has been our guest for two weeks. It seems pertinent to the purpose of the present paper to underline that the Late-Antique bath at Çökertme is being turned to a modern villa. The matter has been reported to the General Directorate in Ankara, and steps have been already taken to prevent this.
- (2) The limestone piece is used today as a step to enter Mr Öztekin's garden. The Greek inscription retains 9 lines of which the first three are badly preserved. Lettering 35-40 mm., while the slab measures 65 cm. of length and 33 cm. of width.
- (3) As said, there is an uncertainty about the identification of the city. Varinlioğlu (Lelegian Cities on the Hellenistic Peninsula in the Athenian Tribute Lists, *Studien zum antiken Kleinasien II* [Asia Minor Studies B. 8], Bonn, 1992, 18) puts forth a possibility for the site of Amyranda. For a preliminary report on this site, cf. V. Ruggieri and F. Giordano, *Una città bizantina sul sito cario di Alakışla. Rapporto preliminare*, *Orientalia Christiana Periodica* 62 (1996) 53-88.

The ancient city of Keramos has already been investigated historically and epigraphically⁴ therefore our main purpose was to add what has been left out of the Byzantine history of the site. Our first deal was to study and draw a full plan of the Byzantine fortress overlooking the city from the north. The circuit of the walls follows approximately the orography of the hill; in addition, the northern Byzantine walls run on top of the previous Carian walls by ending with an arrow-shape spur to the north-west (Fig. 2). The overall dimensions of the citadel measure ca. 160 by 100 m. The logistic disposition of the fortress meet therefore two main issues: to the north, the Byzantine had full control of the main roads coming from the north, i. e. Mylasa (Milas) and from west, i.e. Ouranion, Türk evleri, while overlooking the city to the south, the fortress had the broadest sight over the gulf. According to these strategic requirements two gates have been set up to the south and to the north intersecting the main walls diagonally so that new comers could be under strict control while approaching the fortress from either the directions. The highest part of the core bore a series of rooms stretching from north to south, a little chapel, some cisterns and undefined buildings. In a certain way this inner core can reasonably be called the, and stood on the higher part of the citadel, to the north-east.

The ancient circuit of Roman walls is still to be seen on the flat plain where the modern town of Ören stands. The best preserved part of walls runs on the outskirts of the town following a east-west direction. That the Byzantine reused the ancient circuit has become quite evident by the technique applied to large sections of the walls where ancient blocks have been cemented with rough stones and mortar⁵.

Within the walls a plan of Akyapı has been drawn (Fig. 3). This complex, originally Roman, has become later a Byzantine complex whose identity remains yet unknown. The best preserved part of the complex consists of a roughly square, two-storey building bearing on the intradoses of the niches red bands of fresco decoration. The relatively elegant shape of this large hall may induce to relate the building to the large, undefined foundation which lay nearby where marble fragments have been previously collected by the inhabitants⁶.

Two other major buildings are worth mentioning. Outside the city walls, coming close to the harbour quarter of the city, one comes across a thermal complex whose main dimensions are 23 by 20 m. (Fig. 4). Unfortunately the south part of the complex is today turned to a private house so that one cannot realize how the entire bath eventually worked. To the north four halls have been preserved showing an accurate masonry and traces of fresco decoration on the walls; a hall had, in addition, marble incrustations and a well refined circular basin.

(4) Cf. E. Varinlioglu, *Die Inschriften von Keramos* (Bonn, 1986), and M. Spanu, *Keramos di Caria: una città inedita d'Asia Minore*, forthcoming Rome 1997; V. Ruggieri, A Historical Addendum to the Episcopal Lists of Caria, *Revue des Etudes Byzantines* 54 (1996) 228-9. A sample of church decoration (ambo) in Keramos has been published by M. Falla Castelfranchi, *Amboni cari: un caso desueto*, *Boreas* B. 17 (= *Bild- und Formsprache der spätantiken Kunst*, H. Brandenburg zum 65. Geburtstag, hrs. von M. Jordan-Ruwe und U. Real), Münster, 1994, 49-52). On this church we shall come back later.

(5) In one case we have ascertained the presence of an inscribed block bearing 9 lines (7 visible) of a Greek inscription (lettering 45 mm.). Not far from this part of the circuit, due to ploughing, a marble conical colonnette has come to light. It has the following dimensions: high 23 cm., top diameter 13 cm., low diameter 18 with a simple moulding and bearing on the shaft a pearl-decoration.

(6) An elegant marble frieze was found within the rubbish that fills the large foundation; nearby a huge number of columns have been lined up by the farmers who said that all these come from Akyapı.

Near to the latter building, four late V-early VI century proconnesian capitals, and a beautiful front of an ambo were found. These are kept today within two adjoining gardens and we have been told that they came to light there few years ago, when some work was done in the gardens⁷. The information came to be true for the layout of the church was found. The general dimensions of the basilica church, as reckoned from the finding, are the following: 25 m. long and 18 large (Fig. 5). One apse alone is still visible (6 m. of diameter) to the east, while there was no chance to ascertain whether the length assured is to be related to the inner core of the building, or should it be include also the narthex. Although the church seems to be a large one, one might doubt that it was the cathedral church of Keramos since the remains are place outside the city walls. It should have served to the harbour quarter of the city which, on its part, seems to have been a large one. This extension of the urban plan of Keramos has not come unexpected.

While surveying the monument called Kurşunlu Yapı by the locals⁸, we came across some Byzantine walls which evidenced the reuse of the classical building. It has been rather difficult to work out a plan of the entire complex, but apart from a Christian monogram incised on a Roman marble lintel, two marble impost-capitals were discovered. By means of the decoration (cross and acanthus leaves) and of the type of the capitals, we reckoned that the marble pieces should be dated towards the mid-VI century. If this is so, and considering the marble decoration of the former church, one ought to think that Keramos was indeed a considerably well endowed city towards the end of the V and throughout the VI century. Such a realization does take into consideration the fact that these findings were met outside the city walls, to say, that we are still unaware of the properly urban Byzantine decoration.

As far as Keramos goes, another main concern of ours was to collect the most relevant marble pieces scattered throughout the town. Roman and Byzantine sculptured decorations, capitals, colonnettes, two unedited inscriptions have been brought to a store-house made available to us by the city-hall.

It was few years ago that five *miliaria* have been found at Sek, a village ca. 24 km. NNE of Keramos⁹. The milestones provide evidence for a hierarchy of responsibility in the restoration of the roads and prosopography; in addition to this, the *miliaria* indicate the main road coming down from Milas and, if we are not mistaken, a crossroad either to the west as well to the east of Sek¹⁰. Our purpose was then to follow an easterly direction tracking the river-bed of the Koca Çay in order to understand the road system in the Byzantine period. Along this route we met at Küçük Asar a Carian fortress which later became

-
- (7) The capital and the front part of the ambo have been already registered by Milas Archaeological Museum: in the certification there is no mention whatsoever that the pieces belong to the church whose area is nowadays occupied by the gardens.
  - (8) The complex stands outside the city walls, right on the low slope of the hill to the east. The ruins show classical masonry, and it should have been a large public building whose layout is still discernible on the ground.
  - (9) Cf E. Varinlioğlu and D. French, Four milestones from Ceramus, *Revue des Etudes Anciennes* 93 (1991) 123-137, and II D., A new milestone from Ceramus, *Revue des Etudes Anciennes* 94 (1992) 403-412.
  - (10) On the hill of Sek we found an interesting fortress bearing masonry which could easily be recognized as having two different wall-techniques: a polygonal one and a Lelegian.

Byzantine. The Byzantine fortress is smaller than the Carian one, and was just meant to be a controlling post along the route. Further to the east, another fortress came to sight: the rocky site is called Datçağız¹¹. Once again it became clear that for the Byzantines the setting of fortresses along this route was meant to be basically strategic. Datçağız, in fact, is a small fortress, built eventually on a previous military post, whose intend was to control the valley to the west and the approach to Akbük¹² by sea. The Byzantine nucleus of the fortress occupies a rocky spur which looks like a conical rock quite detached from the hills around. An old gate has been reused in order to get into, and the thickness of the Byzantine walls reaches a reasonable measure of 60-60 cm. since there was no urgent need to wall up this rocky fortress. A chapel of reduced dimensions was attached to the northern wall of the circuit - this can be a clue of the strict military nature of the fortress which did not house but soldiers - and a series of rooms was built on a rocky platform lying slightly lower than the chapel.

One main factor of the Byzantine strategy in this mountainous region behind Keramos has become clear as a result of our survey: the Byzantines did not prefer to built up fortresses on the high Carian peaks where ancient fortresses were already built and well reserved; they rather turned to control the valleys following the Roman road system (either to the north-east as well to the west of Keramos).

The last place which is worthy to mention in these pages is the ancient city of Kedreai on the island called today Sedir. The city has been already visited and partly studied in the past by visitors and scholars; our goal was therefore to place it within the broader understanding of that territory which it belongs. The main basilica church (ca. 36 by 23 m.) on the island shows one single apse and a projecting body to the south-east corner. As for the letter, we could not ascertain whether it was a baptistery or not, while in the main core of the building a chancel foundation shows the division of the sanctuary from the remaining part of the central apse. This a feature we found in the church of Tavşan Adası and of Monastır Dağ¹³, and possibly should be retained as an architectural characteristic of these regional churches. In the main nave of the basilica various fragments of marble and limestone church decoration were found. Among them it seems quite relevant to notice a marble impost capital (cf similar samples in Iasos, Cnidos and Gököy), an ambo, today unfortunately broken in scattered pieces (it belongs to the usual Carian ambo: cf the samples collected in the courtyard of Milas Archaeological Museum), and pieces of broken chancel slabs. The western part of the church housed the narthex which ex-

(11) E. Varinlioğlu, A. Bresson, P. Brun, P. Debord, R. Descat, Une inscription de Pladasa en Carie, *Revue des Études Anciennes* 92 (1990) esp. 63-66.

(12) This place is becoming totally touristic, henceforth one may have within few years the full oblivion of those foundations (Byzantine bath and jetties) which are still discernible along the south-west shore of the bay. Akbük, as a matter of fact, is the only anchoring bay findable from Idyma and Sedir Ada to Keramos, and it served in antiquity the inland towns or *zônes* to reach the sea.

(13) Cf V. Ruggieri, F. Giordano, A. Zäh, La penisola di Alicarnasso in età bizantina. 5a parte, *Orientalia Christiana Periodica* 63 (1997) 147-153; V. Ruggieri, F. Giordano, La penisola di Alicarnasso in età bizantina. 1 parte. Le chiese di Tavşan Adası e Monastır dağı: eredità monofisita?, forthcoming *Orientalia Christiana Periodica* 1998.

tended either to north and to the south. While the northern part ended with a well preserved cistern, the southern part introduced a passage way, 150 cm. large, parallel to the southern nave and ending into the adjoining body to the south-east.

A different plan was offered by another basilica church on the eastern shore of the island. At the outset, one should first underline that this part of the island seems to have been densely inhabited during the Byzantine period, for all the long eastern shore of the island bears evident and extensive remains of Byzantine buildings. The church to which we shall soon refer is placed within a large Byzantine complex which preserves a considerably large bath amongst other buildings. The church shows three naves ending to the east with three semi-circular apses; to the north an adjoining complex was added whose identity, however, cannot be identified. The southern apse has shown that the church had mosaic pavements right at the time of the erection; later the mosaic was covered by means of a rough mortar pavement.

The last days were spent on surveying the large Byzantine complex at Karaca burnu, on the Lycian shore, a site which should reasonably be referred to as belonging to Sidyma. Due to the shortage of time, the ecclesiastical complex was analyzed first. It was a basilica church (ca. 23, 50 by 11, 25 m.), with three naves and three semi-circular apses on the outside¹⁴. The church was joined to the south-east by another small church and cisterns; in addition, on the outside attached to the central and southern apse, a roughly circular building was set up bearing frescoes. It is obvious that this building was added later, albeit not too far from the erection of the church, but what results new is that the inner walls revealed two layers of frescoes. The first one covers the western wall and shows a cross with two hanging chains bearing at the end, on either side of the vertical bar, the alpha and omega; the second layer, on the contrary, has three haloed figures (the central one bigger)¹⁵. In order to set up the second layer of fresco the painters hammered the first fresco, a "technique" we found also on the intradoses of the windows in the central apse.

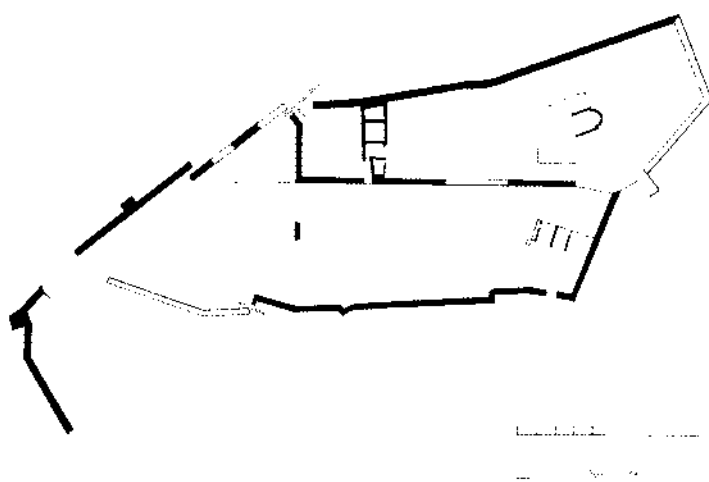
---

(14) Strangely enough we found in this church an architectural feature which we thought to be rather Carian: two projecting walls as featuring the main entrance into the church. In this case, due to the regionalism of the workers, the main entrance was slight put to the northern part of the western wall, i. e. it did not have an axial perspective.

(15) Above the figures (we reckon of the X-XI cent.), roughly on the base of the circular roofing, a frescoed illegible inscription ran, having white letters on red background.

Fig. 1 : Alakoşla, the Carian fortress

Fig. 2 : Keramos, Ören, the Byzantine fortress

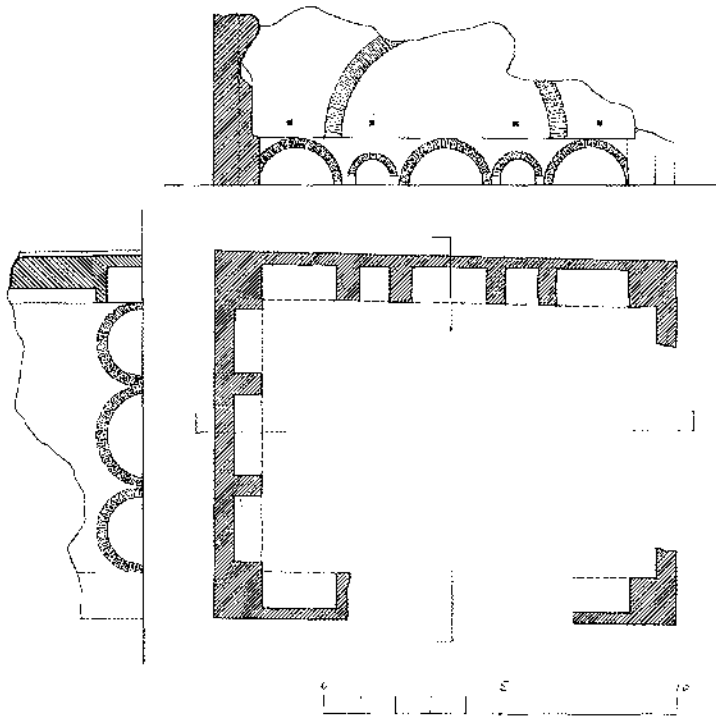

Fig. 3 : Keramos, Ören, Akyapı building

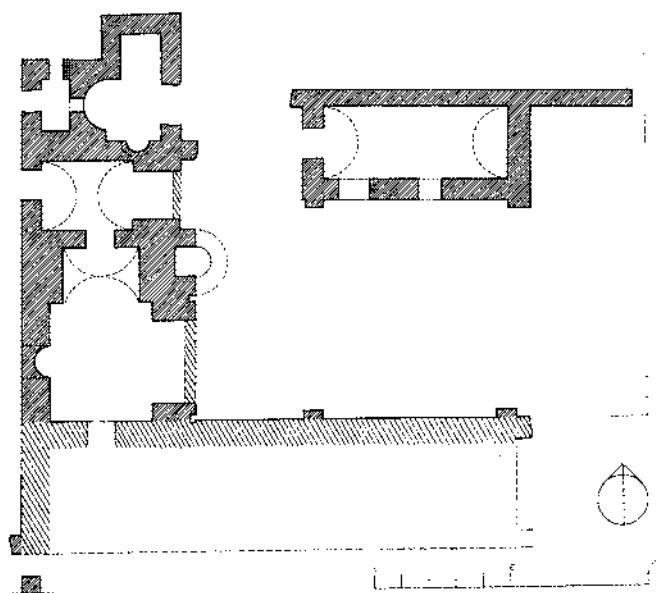

Fig. 4 : Keramos Ören, the bath near the harbour

Fig. 5 : Keramos, Ören, the church near the harbour

Fig. 6 : Keramos, Ören, the Byzantine fortress, detail of the south wall

Fig. 7 : Keramos, Ören, the Byzantine fortress, the southern walls

Fig. 8 : Keramos, Ören, Kurşunlu Yapı, Byzantine capital

Fig. 9 : Keramos, Ören, the columnette near the city walls

Fig. 10 : Keramos, Ören, Byzantine capitals of the church near the harbour

Fig. 11 : Keramos, Ören, Byzantine ambo of the church near the harbour
Tedigüntepe buluntuları

Fig. 12 : Datçagız, the fortress on top the rocky spur

Fig. 13 : Sedir Ardasi, the apse of the main church

Fig. 14 : Karaca burnu, the church from nort-west

THE ANASTASIAN WALL PROJECT 1996-1997

James CROW*

Alessandra RICCI

The aims of the Anastasian Wall project are to record and investigate the surviving structure of the Anastasian Wall also known as the Long Wall of Thrace and to examine the associated remains of Byzantine aqueducts and other structures in the hinterland of Istanbul. This report describes the work of two seasons in 1996 and 1997 directed by James Crow (University of Newcastle upon Tyne) and Alessandra Ricci (Bilkent University, Ankara). Richard Bayliss (Newcastle) was survey co-ordinator.

Since the project began in 1994 we have concentrated our efforts on the northern wooded, hill country where the Wall is best preserved and in particular to those lengths close to roads where the structure of the Wall is still suffering from stone robbing and digging by treasure-hunters (Fig. 1). In September 1996 the detailed survey of the curtain wall and towers continued north and south of the road junction at Derviş Kapı. In three seasons we have now recorded over 3 km. of wall in this sector and have revealed a total of eleven towers south of the main road from Catalca to Saray (030), and a further seven including a small fort, the Küçük Bedesten, to the north of it. The shape and spacing of these towers is surprisingly variable. Most impressive of these are large pentagonal towers projecting 11.5 m., amongst the largest towers known from any fortification in late antiquity (Fig. 2). In addition there is often a wide rectangular tower, 11 metres across and projecting only 2 m., between these great bastions, but this is not a fixed pattern. A constant rule is that the great pentagonal towers appear at significant changes in direction of the curtain, as well as other vulnerable places. The spacing of the towers also varies, they are normally about 120 m. apart, although in the south they are as close as 80 m. from one another. In the sector south of the main road the ground rises to the west of the wall and it is here that the towers are most closely spaced. A rough calculation of the average distance between towers from this length would suggest that there were as many as 340 towers along the entire 56 km. length of the wall¹.

* James CROW, Department of Archaeology, University of Newcastle upon Tyne NE 1 7 RU
INGILTRE, e-mail: j.g.crow@ncl.ac.uk

Dott. Alessandra RICCI, Department of Art History and archaeology, Bilkent University, ANKARA

(1) For a fuller discussion of the evidence up to 1996, see J. Crow and A. Ricci 'Investigating the Hinterland Constantinople: interim report on the Anastasian Long Wall', *Journal of Roman Archaeology*, 10, (1997), 235-61.

In 1996 for the first time we were able to clear trees and scrub from the wall-line. The result was very successful and revealed 200 m. of the wall, berm and ditch which allowed us to see for the first time the scale and magnitude of the wall and two towers. One surprising feature located at the south end of this sector was a natural swallow hole in the karst limestone which was incorporated in the line of the ditch and was perhaps extended as a quarry. It is notable that the proximity of quarries and their incorporation in defence systems is a feature of the contemporary fortifications at Dara in Roman Mesopotamia².

In addition to the detailed survey, visits were made to the Büyük Bedesten which had been partly cleared of trees and scrub since 1995 to reveal a very high standing tower on the inner, north-east angle with part of a doorway leading on to the level of the wall walk. In addition, the entrance to the south-east tower, with a segmented lintel, had been cleared by treasure-hunters, and there were clear traces of a gateway in the west, outer wall. The course of the wall was also followed south of Karacaköy to the crossing of the Karaman Dere. No trace of the wall was seen in the valley bottom presumably buried under alluvium, although this did raise a question concerning the construction of a wall and how this would have effected the existing drainage pattern. Once again analogy with the water gates at Dara may provide some answer to how the wall crossed the river. On the north side of the river the remains of another, previously unrecorded, 'bedesten' or small fort were observed. This brings the total number known to six from the Black Sea to south of Derviş Kapı, located at intervals of about three and a half kilometres. Digging by treasure-hunters continues to be a problem particularly close to the main roads; further damage was caused to the tower north of Derviş Kapı recorded in 1994 and additional details were added to the existing elevation drawings.

In 1997 detailed survey of the Wall continued north of the Büyük Bedesten towards Kuşkaya Tepe and over 1000 m. of wall was recorded including a sharp right-angle turn with a rectangular tower set within 100 m. of the fort. Elsewhere it is only possible to record the wall-line and the position and details of towers. Trials were carried out this year using the British Institute of Archaeology at Ankara's new GPS equipment and after initial difficulties caused by the dense tree cover the survey team led by Richard Bayliss was able to demonstrate the future value of this survey methodology. It proved especially useful in recording a newly cleared length of wall in the sector close to the Black Sea which could now be followed north of the prominent tower at Hisar Tepe. Close to the point where the land began to fall steeply into the sea, the Wall makes a right-angle turn to the east and follows the top of the cliffs through dense trees and undergrowth for 600 m. as far as the church at Evcik and the known point where the wall falls into the Black Sea. The discovery of this line showed that the alignments of stone west of the church were in fact the footings of the Anastasian Wall rather than possible monastic buildings as we had previously thought. A total of 4.6 km. of wall and associated structures have been recorded in detail in the sector south from Evcik and the Black Sea.

---

(2) Croke B. and Crow J. 1983 'Procopius and Dara', *Journal of Roman Studies* 73, 145-59.

Water supply

The main water supply for the new city of Constantinople was inaugurated by the emperor Valens in A.D. 373 and the recent publication of an illustrated survey of the system demonstrated that it was the longest aqueduct system in the Roman world³. Cecen has identified the sources west of Vize and estimates that the length of the water channel to İstanbul was 212 km. In 1996 work continued at the Kurşunlugerme aqueduct locating and recording inscriptions and architectural decoration. Recent analysis of the monograms by Dr John Nesbitt shows that some of these date to the later sixth or early seventh century, an indication of major repairs, possibly in the reign of Justin II⁴. We were also to visit a previously undocumented aqueduct below Kemikharman Tepe where two separate aqueduct bridges stand close to their full height, the north carried the low-level water channel and the south aqueduct the high-level channel.

A separate water supply was investigated near to the village of Pınarca. Two major cave sources were visited, the north cave, the İkiğöz Mağara, incorporated a built *castellum aquae*, 4 m. in diameter with a vaulted water channel leading from it. The second cave fed a wider stone lined course which could be traced for 30 m. This was lower and was crossed by first system. An overflow channel from the north cave led across the hillside into the lower source, the outflow of this had created a thick deposit of travertine indicating that this system was used over a long period of time. The water sources near Pınarca are distant from the main aqueducts to the north near to Gümüşpınar and Çiftlikköy and it is probable that they represent a different system either supplying Constantinople or settlements on the Sea of Marmara. Continuing study of the hydrology of the region by Guiseppe Naso observed that the course of the main aqueduct followed the margin between the metamorphic rocks and the limestones to get full advantage of local springs as a source along its course.

In 1997 we set out to begin a more systematic investigation of the water supply system east and west of the Anastasian Wall. A total of eleven sites were visited and these will be briefly described from west to east.

Three sites were visited north of the village of Aydınlar⁵ one, an aqueduct over the Alaton Dere was ruined but showed evidence for the re-use of dressed stones. A second to the east over the Elmalı Dere, had a fully preserved arch but without any decorative features. Up to this point the course of the water channel followed the south side of the Binkılıç Dere and there are clear traces of the ledge formed by the buried water tunnel. Crossing the next valley at the Karamanoğlu Dere the channel was raised on at least five arches across broken ground and the line then appears to lead towards the hillside and a possible tunnel. Higher up the slope is a stone lined vertical shaft described variously as a well or an access shaft (*muayene bacası*) for underground tunnel⁶. Significantly

(3) Cecen K *The Longest Roman Water Supply Line* (İstanbul),; see also Crow and Ricci *JRA* 10, (1997) 253-59.

(4) See P. Magdalino *Constantinople Médiéval, études sur l'évolution des structures urbain*, (Paris 1996), 49.

(5) See Cecen., *Longest Roman Water Supply Line*, 143 ff.

(6) Cecen *Longest Roman Water Supply Line*, 146, map 5.

only one level of water channel was seen in this area, with a measured width of 2 m. at the Karamanoğlu Dere aqueduct. Beyond this point to the east the system departs from the valley of the Binkılıç Dere and enters the Karaman Dere, how this was achieved is still unclear as it needs to cut across the watershed rather than contouring around the hill sides.

The first main aqueduct beyond this watershed is Ballıgerme, visited in previous years, however an important new discovery was the identification of previously unrecorded sources and water channels 7.5 km. south west of Ballıgerme. We observed two water channels near the trout farm at Hasan Dede Çiftliği, one of which still flowed in a narrow stone-built channel with regular inspection shafts at intervals of approximately 100 m. The line was followed towards the north no further than the main road from Subaşı to Saray, but by using GPS we were able to establish that these channels were high enough to have supplied the high-level system at Kurşunlugerme⁷ and provide the first conclusive evidence that the two systems were supplied from different water sources.

As part of the same study we revisited Kurşunlugerme and were able to estimate that there was an overall difference of height between the two systems of 6.45 m. As a working hypothesis we can propose that the long-distance system from Vize is represented by the wider, large tunnels, while the higher system, fed by sources in the Karaman Dere can be recognised by the narrower, lower tunnels (Figs. 3, 4).

Further east, but still to the west of the wall, we were shown an aqueduct arch at Elkaf Dere. This had an inscription cut into the blocks across the top of the arch. It was 6.19 m. in length and it recorded that the structure had been built in the time of Longinus, consul and prefect of the city of Constantinople. A prefect with this name is known from the reign of Justinian and he is also recorded as having carried out works to the Basilica above the great cistern built by Justinian⁸. This is the first inscription located *in situ* from either the Wall or aqueducts and it is hoped that next year we will be able to return to examine more closely the context and fragmentary parts of the text.

The junction of the water channels and the Anastasian Wall is located at Ömerağa Geçidi where it survives as a low mound in the woodland. The tunnel is especially well preserved immediately east of the wall and an inspection shaft can be seen to the east of the wall line (Fig. 3). Traces of the high-level tunnel were seen near the wall (Fig. 4). The two lines appear to converge as they flow east and at the aqueduct below Kemikharman (Fig. 5) located in 1996 (see above), the difference in height was estimated as little as 2 m. Further east Cecen records 6 aqueducts located by survey from the air. Beyond these we were able to visit Büyükgerme the first of a series of monumental structures between Çiftlikköy and Kalfaköy. Observation revealed at least two major restorations. One employed blockwork masonry (Fig. 6), similar to that used at Ballıgerme and a second repair to the arches using brick was also noted.

(7) Crow and Ricci 'Investigating the Hinterland of Constantinople', 253-58.

(8) *PRLE III Longinus* 2

Additional decorative details and brief inscriptions were also found. There was no trace of a second parallel structure as has been seen further west closer to the Anastasian Wall and we can assume that by this point the high-level and low-level systems have merged. This was the most easterly part of the water supply line we were able to visit, although we did see to the south east of Büyükgerme traces of another structure similar to Karamanoğlu aqueduct not previously recorded. We were able to record a group of bronze coins collected by Mr. Ramazan Avcı from villages between Aydınlar and Çatalca. Six of these were legible and all dated to early 4th century, between A.D. 310-335. They could represent either payments received by workers in the new capital or the initial stages of the construction of the aqueduct system.

Gallipoli Wall (Çanakkale)

Ancient sources record a 'long wall', the Hexamillion, across the Gallipoli Peninsula⁹ (Greatrex 1995). The course of this has not been previously surveyed and is normally located on maps of the ancient world close to Bakla Burunu, 12 km. to the south-west of the Kavakköy. Following initial survey by Prof. Mehmet Özdoğan¹⁰ we were able to locate traces of the south end of the wall at Kazan Ağacı, due south of Kavakköy. Here traces of a wall 2.20m. wide were found standing 3.40 m. high. It was constructed of mortared rubble with small rubble work facings (Fig. 7). The line continued into the Sea of Marmara where mortared large stone blocks formed a regular foundation 4.00 m. in width 0.20 m. below the water's surface. The latter wall was probably late antique in date, whereas the narrow wall probably belongs to later customs barrier associated with the kommerkiarios of Hexamilion known in the eighth century A.D.¹¹. The line of the wall continued north into the military zone of Ortaköy Kışla, formerly the village of Eksamili. A number of independent local sources confirmed that the wall ran towards the mouth of the Kavak Çay on the shore of the Saros Körfezi. North-west of the military zone the course was confused by trenches and gun emplacements dating to the period of the Second World War. As the line crossed the prominent ridge of Germe Tepe there was a wide ditch possibly belonging to the earlier fortification. No trace was seen of earlier work on this line dating to the classical or Hellenistic period.

Perinthos (Marmara Ereğlisi)

In Antiquity the harbour city of Perinthos was amongst the largest and most vibrant urban centres located on the coastal area of ancient Thrace. In 1996 the team continued its survey of the city's defences in collaboration with Dr. Nurgün Asgari. The acropolis, perched on a steep cliff over the Sea of

(9) Greatrex G. 1995 'Procopius and Agathias on the defences of the Thracian Chersonese', in C. Mango and G. Dagron, *Constantinople and its hinterland*, (SPHS 3 Aldershot), 125-130.

(10) Özdoğan M. 1986, 'Prehistoric sites in the Gelibolu Peninsula', *Anadolu Araştırmaları*, 10, 51-67.

(11) For the customs officials at Abydos and a possible portage across the isthmus see, C. Zuckerman, *Byzantine and Modern Greek Studies* 19, (1995) 237; and J. Haldon *Byzantino-Slavica* 56, (1995) 51-53.

Marmara, still commands an impressive view of the lower ancient city and of the sea despite recent construction of a holiday village on the acropolis. Although this development has been halted¹² any future archaeological investigation of this important area of the city will nonetheless be greatly compromised as a result of the destruction caused by the many foundations of the modern buildings.

In 1996 the survey focused largely on recording the defences of the lower city. The walls have been integrated into the fabric of the modern town of Marmara Ereğlisi and the best preserved stretch of walls is to the north west of the city. In addition to an exceptionally preserved length of curtain wall, this area includes the remains of eight massive U-shaped towers, identified but not examined during the previous season. Brick stamps discovered *in situ* in 1995 have now been studied by Jonathan Bardill and indicate a construction date in the middle of the fifth century A.D.

To the south west, the survey of the walls above the stadium was completed. In addition to the brick wall noted last year, the better preserved of the two pentagonal towers was the principal object of study. This resulted in a clearer understanding of its shape and floor arrangements (probably consisting of three storeys) as well as the building techniques used. The original construction technique of the tower consisted of courses of well cut and large ashlar blocks alternating with courses of brick bands, the adjacent length of curtain wall to the north is faced entirely in brick. Such features suggest a major building phase at this period distinct from the fifth century work on the lower city circuit. Pentagonal towers are found at the Bulgarian Black Sea city of Mesembria (Nessebre) and are thought to date to the late-fifth or sixth century¹³ and similar shaped towers and a brick curtain are known from the walls of at Salmydessos (Midye) on the north coast of Thrace although a new survey of that site is urgently required.

Repairs to the modern road running from the stadium to the south part of the acropolis brought to light another section of wall. The building technique is the same as the north-west curtain of the lower city and a fifth century date is likely. Despite the steepness of slope it was possible to survey all visible remains of this area.

In 1997 we were able to complete the survey of the walls and have carried out a detailed topographic survey of the site of the theatre. The city wall is less well preserved in the north but as it turns to the north-east the line can be traced for a further 220 m., including the site of the main city gate at Kale Kapı. The north curtain appears to terminate over 80 m. short of the modern harbour although it is unclear whether the ancient harbour has silted up since late antiquity or whether buildings obscure the line. On the lower slopes of the acropolis are the remains of two inner circuits surviving as free-standing and terrace walls within the modern town. The earliest phases of these are probably either Hellenistic or Roman in date, but underwent later repairs throughout the Byzantine period.

---

(12) Asgari N. 1994 'Perinthos-Marmara Ereğlisi Araştırmaları II, XI. *Türk Tarihi Kongresi* (Ankara)

(13) Crow and Ricci, 'Investigating the Hinterland of Constantinople', 249.

The best preserved of these inner walls around the acropolis overlooks the site of the stadium to the south west. Along its length are two pentagonal towers, the southernmost of which incorporates upper floors with wide brick-arched windows intended for torsion artillery, this was surveyed in 1996 (Fig. 2). The curtain to the north-east of the tower is faced with brick, although the tower itself is constructed with alternate bands of stone blocks and brickwork. Structural survey in 1997 showed that the brick wall was constructed in front of an earlier curtain of alternate courses of rubble and brick bands, similar to work elsewhere at Perinthos dated to the 5th century or earlier. The brick face was probably contemporary with the pentagonal towers and is likely to date to the 6th century. To the north east the harbour wall was traced within and beside buildings along the sea front and this completes the recording of this line begun in 1996. Detailed topographical survey of the theatre will enable us to prepare a digital terrain model of the city to position the defences and other known buildings in their urban context. At Perinthos we were most grateful for the help and encouragement we received from Dr Nurşin Asgari and for the hospitality of Akif Işın, Director of the Tekirdağ Museum.

Acknowledgements

We are most grateful to the General Directorate of Antiquities for permission to carry out the research and to our representatives Tevfik Göktürk of the Anadolu Medeniyetleri Müzesi (1996) and Ertuğrul Danık of the Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü (1997) for their support and enthusiasm. We also wish to thank the staff of the museums at Çanakkale and Tekirdağ for their assistance and support during the project. In Çatalca we would like to thank the Kaymakam and Belediye Başkanı for their interest in the project and in particular the help of Mehmet Öztürk, Çatalca Orman İşletme Şefi and the villagers and muhtar of Gümüşpınar, Aydınlar and Çiftlikköy.

We are especially grateful to our sponsors in Turkey, Britain and Italy for their continued support in 1996 and 1997. In 1996 we were generously assisted by the Vehbi Koç Vakfı, Tofaş and Fiat Cars, the British Institute of Archaeology at Ankara and the University of Newcastle upon Tyne. Team members were drawn from the Universities of Bilkent, İstanbul, Newcastle, King's London and Edinburgh: Harun Kaya, Suna Cagaptay, Bülent Arıkan (Bilkent), Ayşe Salman (İstanbul), Edward Davis (King's London), Jo Brealy, Anna Illier and Mark Jackson (Newcastle) and Theo Crow (Edinburgh). Ilaria Leschiutta and Giuseppe Naso of the Istituto di Geofisica (Rome) provided valuable geological advice. Processing of the survey data was undertaken by Richard Bayliss and Glyn Goddrich (Newcastle). We are grateful to Muhammed Şahin of ITU for assistance with mapping.

In 1997 we were supported by Tofaş and Fiat Cars, the British Institute of Archaeology at Ankara, Newcastle University and the Seven Pillars of Wisdom Trust. Team members were Richard Bayliss, Ed Davis, Liz MacDonald Gibson, Ben Johnson, Harun Kaya and Ayşe Salman. Processing in Newcastle was carried out by Richard Bayliss and Jonathan Godfrey.

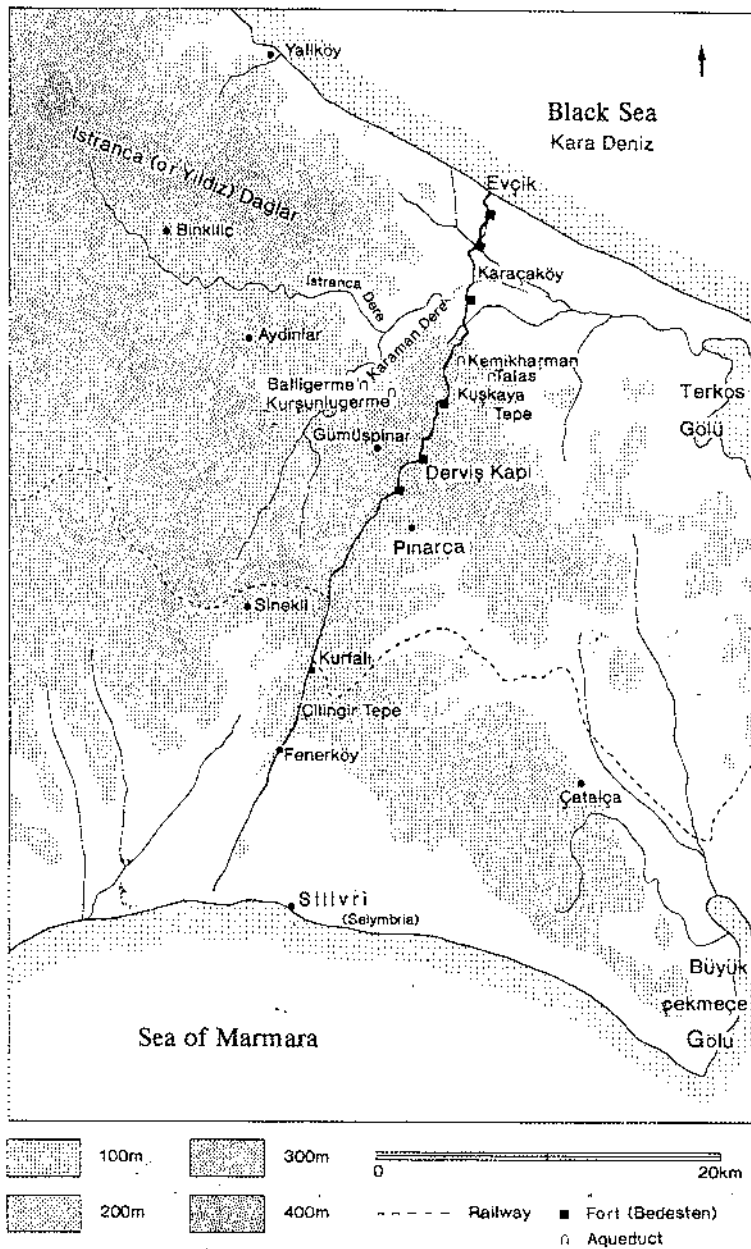
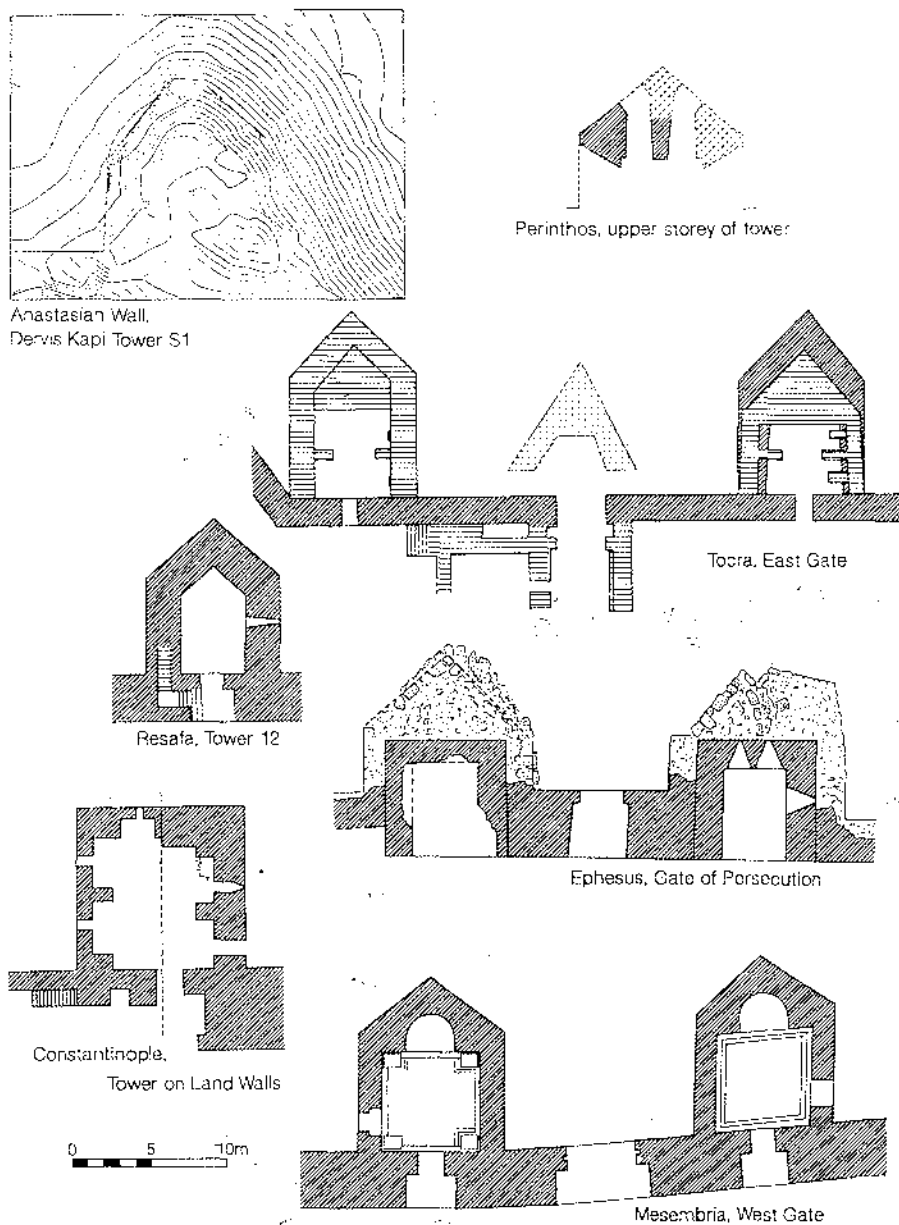

Fig. 1: Map of the Anastasian Wall

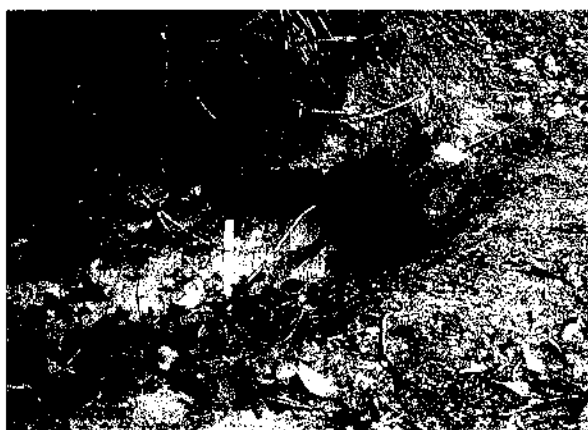

Fig. 2: Comparative plan of Byzantine pentagonal towers including Derviş Kapi and Perinthos (note all towers are drawn to the same scale)

Fig. 3: Inspection shaft on the low-level water channel east of the Anastasian Wall at Ömeraga Geçidi

Fig. 4: High-level, narrow water channel west of the Anastasian Wall

Fig. 5: Low-level broad channel near to Kemikharman Tepe

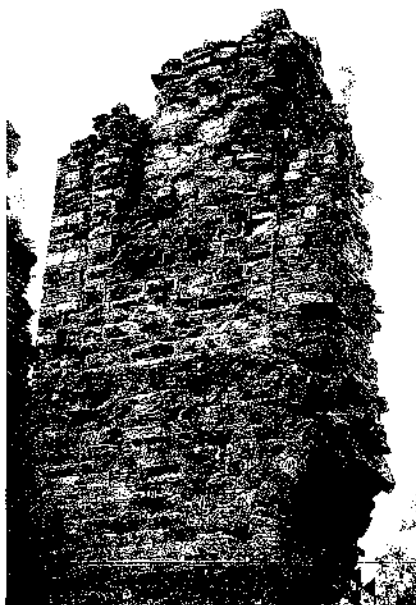

Fig. 6: Aqueduct pier at Büyükgerme showing period I rusticated ashlar and later repairs in blockwork

Fig. 7: The Gallipoli Long Wall. Remains of narrow wall near to Kazan Ağacı with the Sea of Marmara in the background

HEYBELİADA YÜZEY ARAŞTIRMASI

Erendiz ÖZBAYOĞLU*

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün onayıyla 17-27 Mayıs 1997 tarihleri arasında, başkanlığım altında İstanbul ili Adalar ilçesine bağlı Heybeliada'da, İstanbul Üniversitesi Araştırma Görevlisi Faruk Gönçüoğlu, yüksek lisans öğrencisi Murat Özyıldırım, öğrenciler Murat Özgen, İsmail Kozikoğlu, Özgür Kahraman'dan oluşan ekip ve Bakanlık temsilcisi Ferda Albek'in denetimi altında yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Araştırmamıza yapılan mali yardımın büyük bir bölümü Veritas Ltd. Şti. Genel Müdürü Kimya Yüksek Mühendisi Ali Balkır tarafından sağlanmış, Akın Falay ve Semih Sohtorik katkılarda bulunmuşlardır. Hava fotoğrafları ve genel olarak fotoğraf ve saydamlar ile dijital kamera-CD çekimleri, PAP Havacılık Ürünleri ve Hizmetleri A.Ş. Müdürü Murat Öztürk tarafından gerçekleştirilmiştir; gerek saydam ve fotoğraf çekimlerinde gerekse Ruhban Okulu Kitaplığı'ndan yararlanmamızda Agatonikias Metropolit Apostolos Danilidis yardımlarını esirgememiştir. Kendilerine teşekkür ederiz.

Adalar'da 2000 yılına kadar sürdümeyi tasarladığımız yüzey araştırmasının birinci bölümünü oluşturan bu yılki çalışmamız sırasında İlk ve Ortaçağ kaynakları değerlendirilerek Heybeliada'daki kültür varlıklarının belirlenmesine ağırlık verilmiş, bu arada, günümüze ulaşan sonraki dönem maddi kültür belgeleri ve mimarlık öğeleri saptanmaya çalışılmıştır.

Heybeliada'nın ve adaların tarih öncesi dönemine ilişkin son araştırmalara göre (M.Özdoğan, "The Black Sea, The Sea of Marmara and Bronze Age Archeology, An Archeological Predicament", *H.Todorova Festschrift*, Sofya, basında), Karadeniz ve Ege'yle bir su bağlantısı içinde bulunmadığı dönemde Marmara'nın su düzeyi, dünya düzeyinden düşük olduğundan -Buzul Dönemi'nde, İ.Ö. 16000 yıllarında, deniz düzeyi okyanuslarda -120 m.dir- bu dönemde Marmara bağımsız bir sistem oluşturmuş, kendi iç bilançosuna göre, yani yağış ve akarsulara bağlı olarak değişmiştir. Adalar bu dönemde anakaranın bir uzantısı olarak bir önsiradır; İ.Ö. 7000'lerde, deniz düzeyinin -45 m.ye düştüğü dönemde ise Marmara'ya su girmeye başlamış, dünya deniz düzeyinin adalarla Pendik arasındaki düzeyin üstüne çıkmasıyla adalar oluşmuştur, bu da İ.Ö. 6000-5500 civarındadır ancak, bu oluşumda, deniz düzeyinin oynaması ya-

* Erendiz ÖZBAYOĞLU, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Latin Dili ve Edebiyatı, 34459-İSTANBUL.

nında, adaların Kuzey Anadolu fay hattı önünde yer alması nedeniyle, tektonik hareketlerin de etkisi vardır; yaklaşık İ.Ö. 1000 yılında gerçekleştiğini bildiğimiz alçalma ya da yükselme olabilecek bir hareket sonucu da ada kıyıları değişikliğe uğramıştır ada kıyılarında tarihöncesi yerleşmeye rastlanmamasına bakarak kıyıların yakın bir tarihte oluştuğu söylenebilir; ayrıntılı jeomorfoloji araştırmaları konuya ışık tutacaktır.

İlkçağ'da daha çok sahip olduğu bakır, demir, bakırtaşı madenleriyle adı geçen Heybeliada, Bizans Dönemi'nde, diğer adalar gibi, bir dinsel inziva, imparator ve imparator ailesi mensuplarının, sivil ve dini yüksek görevlilerin gönderildiği bir sürgün yeri olmuştur. Bu dönemde, dinsel yapılar ve onlara ait alanın büyük yer kaplaması sonucu yerleşim alanları kısıtlı kalırken XIX. yüzyıl'da başlayan yazlık kullanım gittikçe gelişme göstermiş, 1820'de yaklaşık 800 olan nüfus (Skarlatos Bizantios, *He Konstantinoupolis*, Atina 1862, II, s. 299) günümüzde, 1990 sayımına göre, 6534'e ulaşmıştır.

İlkçağ kaynakları arasında, Aristoteles (İ.Ö. 384-322) "Khalkedonluların (Kadıköylülerin) adası olan Demonesos Adası adını, orada ilk kez çalışan Demonesos adlı bir kimseden alır; burası *kyanos* (bir tür lapis lazuli), *khrysokolla* (boraks; bakırtaşı) madenlerine sahiptir; bunun en iyisi altın fiyatına ulaşır, çünkü gözler için kullanılan bir ilaçtır. Denizin iki kulaç derinliğinden çıkarılan bakır da vardır; Sikyon'daki (Peloponnessos'ta bir kent) eski Apollon Tapınağı'ndaki heykel bu bakırdan yapılmıştır...Bakırı çıkaranlar çok keskin gözlere sahiptir ve kirpikleri olmayanların kirpikleri çıkar" der (*Peri Thaumasion Akousmaton*, 58); Menippos (etkinliği İ.Ö. yaklaşık 20 yılına tarihlenir), Khalkitis Adası'nın Khalkedon (Kadıköy) karşısında yer aldığını söyledikten sonra, Khalkitis Adası'nda bakır madeni işletildiğini anlatır (Periplous, C. Müller, *Geographici Graeci Minores*, I, CXXXV, 563 vd., 1855-1861); Stephanos Byzantios (VI. yüzyıl ortası), adada bakır çıkarıldığını söyler, Aristoteles'in sözlerini tekrarlar; *Ta Geographoumena*'nın yazarı Artemidoros'a (etkinliği İ.Ö. 104-101'e tarihlenir) gönderme yaparak Khalkitis adını verir; Hesykhios'un (V. yüzyıl) 'Demonesoi' adı altında Khalkites ve Pitousa adlarını verdiğini belirtir (*Ethnika*, s.v. 'Khalkites' ve 'Demonesos'). İlkçağ kaynaklarının izinde İstanbul'un tarihsel topoğrafyasını belirlemek üzere 1545'te bu kente gelen Fransız P. Gilles, güneydeki koyun (Çamlıman) etrafında bakır, bakırtaşı ve *caeruleum* (lacivert taşı?) kazılarından atılan mavi kalıntılarla dolu yığınlar olduğunu söyleyerek şöyle der: "Kalıntılar arasında, iyi cins *caeruleum* ve saf bakırtaşı topladım. Eğer o sık yer kazılırsa kuşkusuz, Aristoteles'in övdüğü altın bulunacaktır. Kazı yığınları, sözü edilen koyun yukarısında ve adayı güney denizinden kuzeydekine doğru kesen vadinin eteklerindedirler; vadinin, sırta doğru yükselen orta bölümünde Yunan dinine ait (=Ortodoks) bir manastır vardır (Kamariotissa?) ve orada, büyük *hiropus signinum* çeşme, sırtın doğuya bakan tepesinden akan suyla doludur" (*De Bosporo Thraci*, Lyon 1632, s. 375 vd.).

İmparator I. Nikephoros tarafından 809 yılında, VI. Konstantinos'un Theodotes'le olan evliliğini tanımadığı için Heybeliada'ya sürgüne gönderilen (*Patrologia Graeca*, *Oratio in Platonem*, XCIX, 840-841) Stoudion Manastırı Başrahibi Theodoros Stoudites, iki yıl kaldığı adada dört kadar *epigramma* yazmıştır (*Iambi*, PG, XCIX, 1804-1805). Theodoros, adaya yine, İmparatoriçe Theodosia ve oğlu Basileios'un iki yıl için sürgüne gönderildiğini anlatır (PG,

XCIX, 1620-1621). Daha sonraki dönemlerde, XVIII. yüzyıldan sonra da dokuz kadar kilise yöneticisi Heybeliada'ya sürgüne gönderilmiştir; bunlar arasında, Sultan II. Abdülhamit tarafından 1890 yılında azledilen ve adada 1910'da sürgünde ölen Kudüs Patriği Nikodemos da vardır (R. Janin, "Les Iles des Princes", *Echos d'Orient*, XXIII (1924), 324 vd.).

Heybeliada'da, bir durum tespiti açısından, Adalar İlçe Belediyesi'nden aldığımız ekteki harita (Harita: 1) üzerine işaretlediğimiz, günümüze -bazıları kısmen- ulaşan yapılar şunlardır: Ümit Tepesi'ndeki Aya Triada Kilise ve Manastırı (n.1): kuruluşu (günümüze sadece kilise ulaşmıştır) İstanbul Patriği Photios Dönemi'ne (858-867; 877-886) uzanır; Patrik III. Metrophanes tarafından XVI. yüzyılda onarılmış, üçyüz elyazmasının bulunduğu bir kitaplıkla zenginleştirilmiştir; Ghislain de Busbecq, 1562'deki veba salgını sırasında geldiği adadan üç elyazması götürmüş, kalanların kataloğu Alman elçilik rahibi Gerlach tarafından Tübingen Üniversitesi'ne gönderilmiştir; 1691'de Rus Çarı Petro manastıra yıllık altmış gümüş ruble yardımıyla bulunur; manastır, 1844'te büyütilerek Ruhban Okulu açılmış, 1894'teki depremle yıkılan bina yerine, mali kaynağı sağlayan Paulos Stephanoviç'in adının baş harfi olan pi biçiminde olan ve günümüzde de görülen bina yapılmıştır; okulun kitaplığında yaklaşık 50.000 cilt kitap vardır (yapıların tarihi ve mimarlık özellikleri için bkz. A. Pasadaios, *Hiera Theologike Skhole Khalkes Historia, Arkhitektonike*, Atina 1987). Panagia Kamariotissa (Meryem Ana) Kilise ve Manastırı (n. 2): Kilise, Deniz Lisesi Diller Okulu içinde, okulun arka avlusundadır; İstanbul'un küçük kiliselerinden Mougliotissa gibi önemli bir Orta Bizans mimarisi örneğidir, son araştırmalara göre (A. Pasadaios, "He en Khalke Mone Panagias Kamariotisses", *Arkhaiologike Ephemeris*, (1971), 1-55; T. F. Mathews, "Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Heybeliada (Chalke), Istanbul"; C. Mango, "A Note on Panagia Kamariotissa and Some Imperial Foundations of the Tenth and Eleventh Centuries at Constantinople", *DOP* 27 (1973), 115-127) XI. ya da XII. yüzyıla tarihlenir; 1831'de Ticaret Okulu olmuş, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Yetimhane olarak kullanılmıştır; Eski Eserler Encümeni tarafından 1942'de çekilen fotoğrafları İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunmaktadır; *kamariotissa* adı genelde "çok kemerli, kubbeli" olarak çevrilmekle birlikte, bu adın, "kemer, kuşak" anlamı da taşıyan *kamara'dan*, Meryem'in günümüzde yitirilmiş kemerli bir tasviri dolayısıyla kaynaklandığı düşünülebilir. Aya Spiridon (Terk-i Dünya) Manastırı ve Arsenios Kilisesi (n. 3): Sanatoryum'un bulunduğu burnun karşısındadır; 1868'de Rahip Arsenios tarafından yaptırılmış, 1894'teki depremden sonra yeniden inşa edilmiş, 1906'da Fener Patrikhanesine bağlanmış, 1954'te onarılarak din adamları için yazlık mekanlar ve kitaplıkla donatılmıştır. Hristos (Metamorphosis) Şapeli (n. 4): İsa Tepesi'nde, küçük bir dua hücrelerinden ibarettir; inşa tarihi tam olarak bilinmemektedir; günümüzde, yapının yer aldığı arazi -burada daha önce manastır da bulunmaktaydı- şahıslara kiralanmaktadır. Kremnos (Uçurum) Aya Yorgi Kilise ve Manastırı (n. 5): Ada'nın güney kıyısında, Büyükada'ya bakan falez üstündedir; kuruluş tarihine ilişkin bir belge yoktur, Khalkedon Metropolitisi Ioannikios Karaca (1747-1761) tarafından onarılmış ve mülkiyetine geçirilmiştir; Karaca, manastıra giden yola selvi diktiirmiş, Patrikhane'yle arasında çıkan ihtilaf sonucu sürgün olarak gönderildiği Athos'tan dört yıl sonra döndüğünde kiliseyi Kudüs Patrikhanesi'ne devretmiştir, kilise

günümüzde de bu Patrikhane'ye bağlıdır; Karaca'nın, adanın kuzeydoğuya bakan köşesinde yaptırdığı evi, Sultan II. Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) Bahriye Mektebi olmuştur; fayezin altındaki Euphemia Ayazması'nın suyunun, Yalova ile yeraltı bağlantısı olduğu anlatılmaktadır. Aya Nikola Kilisesi (n. 6): Kuzeybatı kıyısındaki çarşı içinde, Ayyıldız Caddesi'ne yakın bir yerde bulunan 1857'de daha eski bir kilisenin yerine yapılmış, başlangıçta deniz kıyısında-yken, kıyının doldurulmasıyla içeride kalmıştır; kilisede, Aya Paraskevi Ayazması yer alır. Değirmen kalıntısı (n. 7): Adanın en yüksek tepesi olan Değirmen Tepesi'ndedir (140 m.); 1710 yılında Rahip Neophitos tarafından, daha önce gözetleme kulesi olan yapı değerlendirilerek yaptırılmıştır; kuleden önce de tepede bir manastır yer almaktaydı. Adanın kuzeybatı ucunda başka bir yeldeğirmeni gövdesi görülür. Bizans tersanesi (n. 8): Dil Okulu'nun kuzeydoğu yönündeki kıyısında varlığı bilinen ve yakın zamana kadar duvar kalıntıları görülebilen tersaneye ait topraküstü bir iz kalmamıştır; jeomorfolojik bir araştırma gerekmektedir. Askeri yetkililerden talep ettiğimiz izin henüz verilmediğinden, burası ve daha önce sözünü ettiğimiz Kamariotissa Kilisesi, Euphemia Ayazması ile Deniz Lisesi içinde kaldığı bazı kaynaklarda yer alan ayazmaya ilişkin bir araştırma, şu ana kadar gerçekleştirilememiştir. Rus akserlerinin anısına dikilen anıt (n. 9): Dil Okulu'nun girişinin solunda yer alır; Osmanlı-Rus savaşı sonrasında, 18 ağustos 1828'den başlayarak Heybeliada'ya gönderilen yirmi dört subay ve bin askerlik Rus esir kafilesinden üç yüzü bir salgın sonucu ölünce, bir bölümü bu yerdeki çamlar arasına gömülmüştü. Kangelaris Anıt Mezarı (n. 10): Uçurum'daki Aya Yorgi Kilisesi'nin yanında S. Kangelaris tarafından eşi için 1868 yılında yaptırılmıştır; klasik sanat motiflerine öykünerek yaptırılan mermer kabartma süslemeli mezar, günümüzde yıkılmaya yüz tutmuş Gotik yapıyla çevrilidir. Heybeliada Camisi (n. 11): Mimarı E.H. Ayverdi'dir ve 1935 yılında yaptırılmıştır; 1828'de Bahriye Mektebi içine yapılan ahşap çatı ve minareli cami, sivil halkın da girebilmesi için kaldırılmıştır. Çeşme (n.12): Lozan Zaferi Caddesi başında yer alan çeşme XX. yüzyılın başına aittir.

Araştırmamız sırasında İlkçağ'a ait izler arasında, Ruhban Okulu'nun güneydoğuya bakan yüksek duvar köşe örgüsü içinde (Resim: 1, 2); İsa Manastırı Tepesi'nde çeşitli alçak yığma duvar taşları arasında ve yere atılmış olarak (Resim: 3-8); Terki Dünya'da Arsenios Kilisesi bahçesi içinde çeşitli yerlerde (Resim: 9-13); Çamlımanı spor sahasının kuzey ve doğusunda, kuyu bileziği içinde (Resim: 14) işlenmiş beyaz mermer mimari parçalar saptanmıştır; aynı spor sahasının güneydoğusunda, sahanın genişletme çalışmaları sırasında ortaya çıkan granit bir sütun gövdesi (Resim: 15) yere atılmış olarak görülmüştür. İlkçağ'a ait bir kalıntı da, Aya Nikola Kilisesi'nin batıya bakan duvarına geçirilmiş olan aile içi yemek sahnesinin sergilendiği Yunanca yazıtlı bir mezar stelidir.

Adanın güneybatı ucundaki at ahırlarının ötesine dökülen çeşitli hafriyatlardan getirilmiş kalıntılar arasında, araştırma yaptığımız tarihte adanın kuzeydoğu kıyısında fayton istasyonu yakınında, kıyı dolgu toprağına on metre kadar inilerek yapılan İSKİ hafriyatından dökülen artıklar arasında yer alan, bazıları sırlı keramik parçalar da (Resim: 16-20) İlkçağ'a ve Bizans Dönemi'ne aittir.

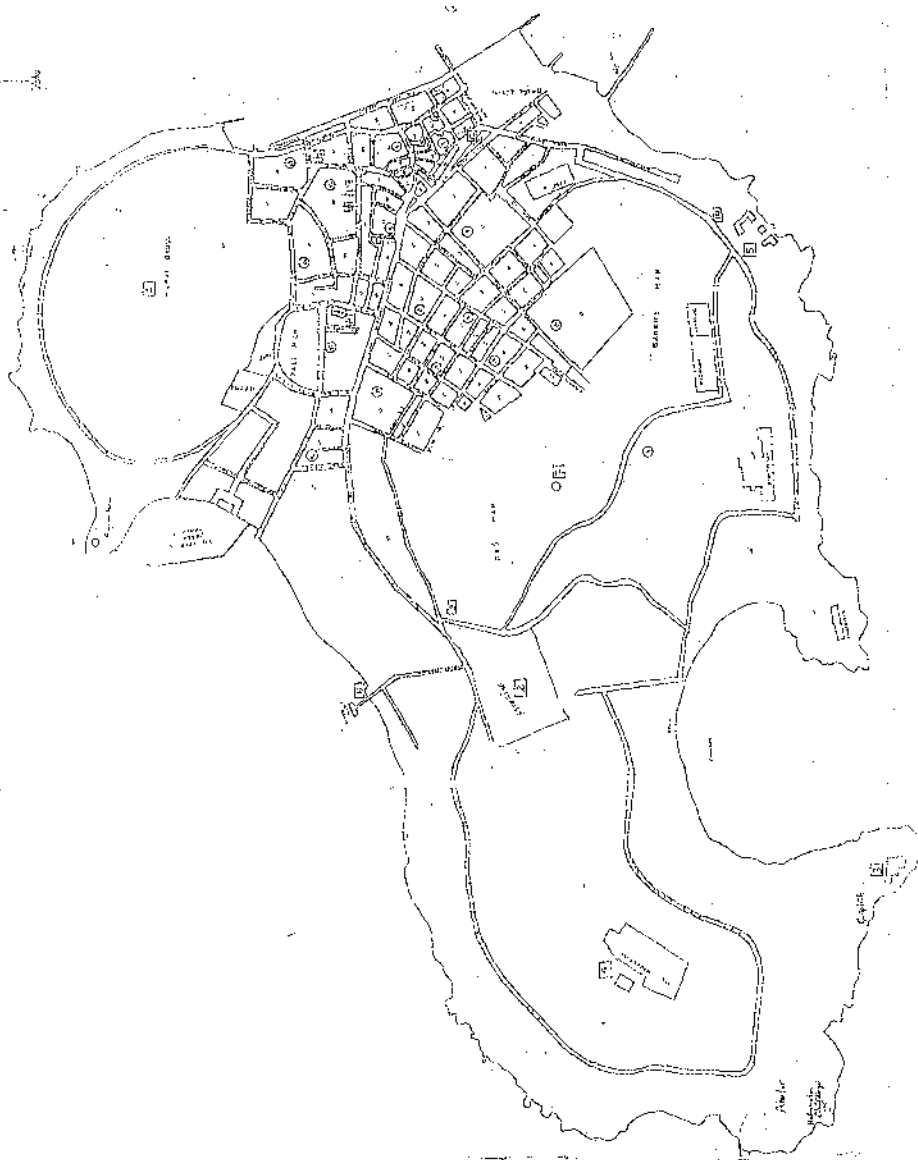
Sivil mimari örnekleri sayılan ahşap ve bağdadi ev, köşk ve yalıların -bu konuda, çizimleriyle birlikte, a. Mellas, *He Chalketon Prinkeponeson*, Atina 1984, kapsamlı bir çalışma olarak ortaya çıkmaktadır- bazılarının bahçelerinde

bulunan demir kuyu su çekme aygıtları ve işlemeli mermer kabartma çeşme aynaları saptanmıştır.

Adalar yüzey araştırmamızın ilk bölümünü oluşturan Heybeliada'daki çalışmamız, Ruhban Okulu'ndaki kitaplıkta bulunan, *Patrologia, Acta Sanctorum* gibi önemli kaynaklara ulaşmamız ve jeomorfoloji, madencilik, ulaşım, harita, bitki örtüsü (bu alanda son yıllarda yayımlanan F.Yaltırık, *İstanbul Adalarının Doğal ve Egzotik Bitkileri*, İstanbul 1993 önemli bir kaynaktır) vb. alanlarında, diğer adalar için de geçerli olan hazırlık çalışmaları yapmamız açısından yararlı olmuştur. Yapı malzemesinin ada içinde sağlanmasıyla faaliyet gösteren taş ocakları yerin biçiminin değişmesine yol açmış-bu tüm Adalar için geçerlidir-mermer malzemenin sürekli el değiştirerek kullanılması sonucu da günümüze ulaşan çok az sayıdaki parça kullanılması sonucu da günümüze ulaşan çok az sayıdaki parça hakkında herhangi bir tahminde bulunmak zorlaşmıştır; ahşap ev ve köşk yapımında, bir dönem, ormandan yararlanılmış, günümüzde ise, ahşap yapılar yerine giderek beton kullanımı yaygınlaşmıştır. Adada, özgün mimari gün geçtikçe yok edilmektedir. Özellikle kış aylarında sürdürülen inşaat faaliyetlerinin, kanımızca çok iyi denetlenmesi, adaların genel münzevi ortamını bozacak nüfus artışlarının önlenmesi gerekir. Heybeliada'nın tarihi ve doğal görünümünü bozan bir başka etmen de güney uçtaki Arsenios Kilisesi'nin hemen yanındaki çöplüktür. Rüzgarın etkisiyle uçuşan çöpler ve naylon parçaları ada için hoş olmayan bir görünüm sunmaktadır. Yine, kanımızca ileri bir tarihte, ahırların arkasına dökülen yaklaşık 50 m. lik yükseklikteki yığının araştırılarak bulunabilecek keramik parçaların korunması yerinde olacaktır.

72° 11' 30" N

Plan : 1

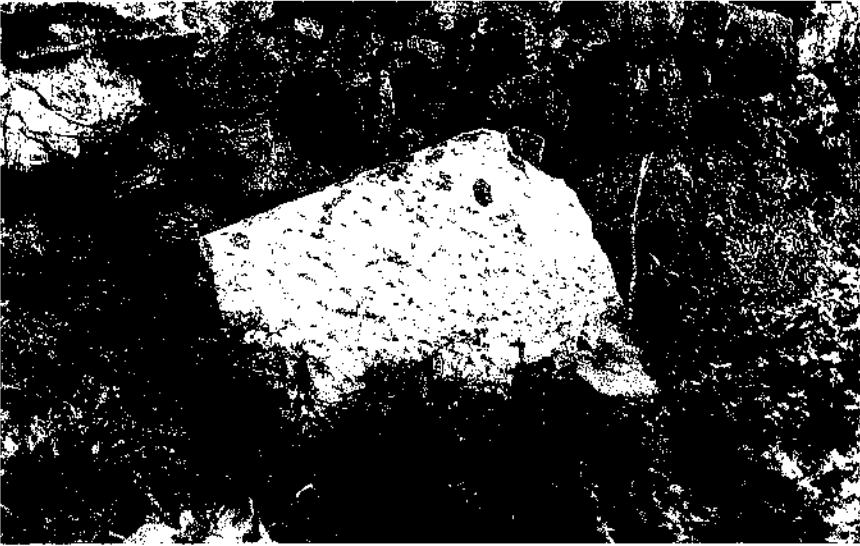
Resim : 2

Resim : 1

Resim : 3

Resim : 4

Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7

Resim : 8

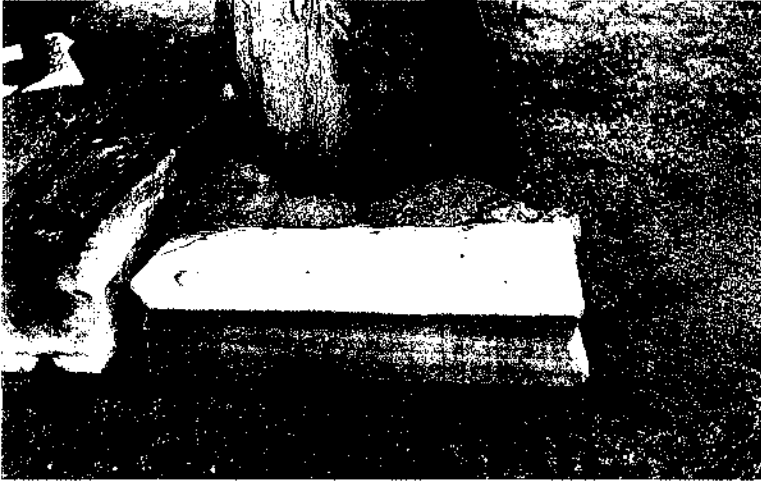
Resim : 9

Resim : 10

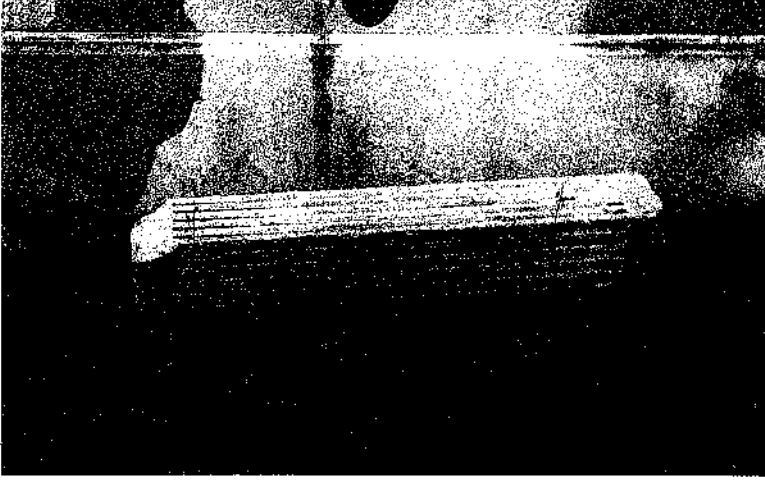

Resim : 11

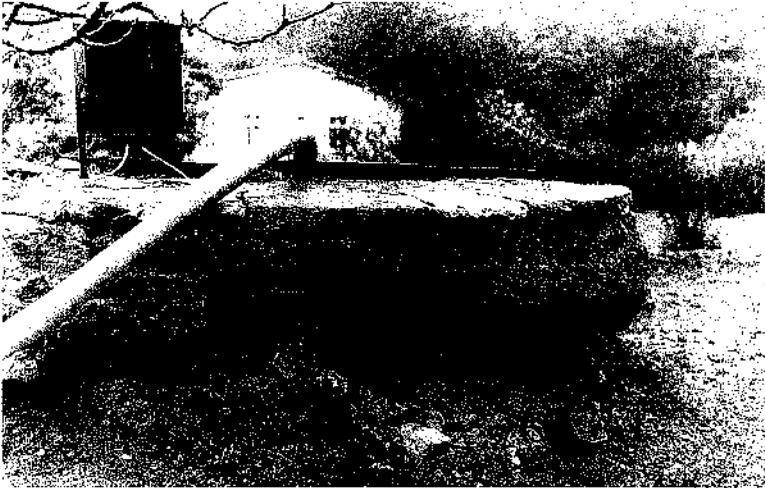

Resim : 12

Resim : 13

Resim : 14

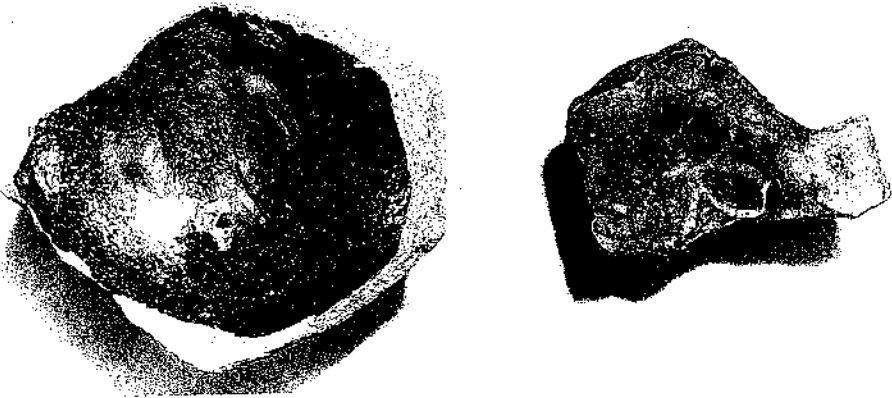
Resim : 15

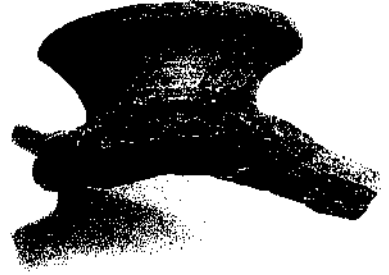
Resim : 16

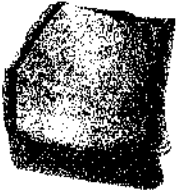
Resim : 17

Resim : 18

Resim : 19

Resim : 20

.

THE FIRST YEAR OF THE BOUKOLEON RESTORATION PROJECT AND THE FIFTH YEAR OF THE GREAT PALACE SURVEY IN İSTANBUL

Eugenia BOLOGNESI RECCHI-FRANCESCHINI*

This year's work focused again on the area of the Palace near the sea walls. We concentrated on the lowest and biggest terrace, six metres above sea level, which connected the Palace with the sea, stretching to the north east as far as Ahır Kapı and the walls of the Topkapı Saray.

We had a double aim: to begin the restoration Project of the Boukoleon, and to continue at the same time the Survey of the Great Palace area.

We worked in İstanbul between the 2nd and the 26th June 1996. The Representative of the Turkish Government was Ms. Handan Tüzemen (İstanbul, Museum of Yıldız Sarayı) and we are very grateful to her for her help during the long days of work. Technical Director was Arch. Paolo Vitti and Director of the works Ing. Ercan Taşlıçukuf. The architects Nazan Yücel and Gül Közal were part of the team; as the archaeology students Patrizia Buccino (Salerno University, Italy), Murat Özyıldırım and Murat Özgen (both İstanbul University). In charge of the works was Insa Ticaret. Funds were provided by Vehbi Koç Vakfı- Fiat International S.p.a., Turkey; and by the Association Palatina-İstanbul, Italy.

Before I start to speak about the Restoration Project proper, I would like to give you some background informations: first an introduction to the history of the area; then a few remarks on the aim of the project and the purposes of restoration; finally the results of the first year's work.

Boukoleon was the name given after the 9th century to the harbour of the imperial Palace of Constantinople and to the sector of the Palace complex built upon the sea-walls. The origin of the name, usually thought to be derived from a statuary group of a bull fighting a lion, placed at the entrance of the harbour, is in fact uncertain.¹ Access from the Palace to the sea by the monumental landing staircase still surviving to the west of the so-called "House of Justinian", piercing the walls with its large windows. The area of the Boukoleon became

* Eugenia BOLOGNESI RECCHI-FRANCESCHINI, P.za Monte di Pietà 30, 00186 Roma-ITALYA

(1) For a full discussion, see C. Mango, *The Palace of the Boukoleon*, CA 45 (1997), 41-2.

part of the Palace in the sixth century, when Justinian (527-65) annexed his mansion of Hormizdas near the sea to the imperial Palace uphill near the Hippodrome.

At this time the built-up area was to the west of the landing staircase, above the arches in the sea walls which are today in the courtyard of the Küçük Aya Sofya Spor Kulübü, on one side of Nakilbent Caddesi. The parallel brick structures which still survive to the west of the staircase led to this area.

After the sixth century the focus of the imperial Palace shifted from the buildings near the Hippodrome to the buildings near the harbour. The remains of the Palace in the sea walls to the east of the monumental landing staircase belong to this period.

The so-called House of Justinian was the loggia of a sea-pavilion, which was built in two phases. It was founded by Theophilos (827-842) and enlarged by Constantine VII (913-959).

The lighthouse concludes the façade of the Palace to the east. Together with the landing staircase, it was probably conceived together with the first phase of the sea-pavilion at the time of Theophilos. It is, even today, a tall tower easily visible in the line of the sea walls.

The aim of the project is to restore the architectural appearance of the monumental area of the Boukoleon and enable it to be used and enjoyed. To this end, the work will focus on cleaning, consolidation, restoration and anastylosis. An understanding of the structures, to be realized through surveying of the walls and adjacent areas, as well as archaeological excavations in limited areas, will be fundamental to the entire project.

The proposed plan of work is subdivided to six years.

The first year's work entailed the installation of a topographical network, for surveying and analyzing the visible structures. After the cleaning of the landing staircase and of the area to the west of it, we were able to produce the restoration project for the east façade of the landing staircase, which I present here in elevation (Fig. 1). The big arch needs centring and, with the corner pier, it calls for urgent consolidation work. Other consistent interventions will also be necessary on the other pier to the north of the arch, and on a part of the wall where a vast cavity may easily be observed even in the many missing files of stones and bricks of the masonry (Figs. 2, 3).

The reinforcement of the alternating bands of stones and bricks, where they still survive; the reintegration of small missing parts, in order to obtain a better and lasting consolidation of the façade; the protection of the upper parts, to preserve the wall from running water, which is washing off mortar, will ultimately be treatments which the entire length of the façade deserves.

It will be our constant concern to allow for easy reading of the different kinds of masonry at the end of the restoration. In particular the south pier of the big window will be highlighted, and so will the ancient pipes corresponding to the north pier of the same window will be highlighted, and so will the ancient pipes corresponding to the north pier of the same window. This window had two phases. In the first phase, the window was built at the same time as the first phase of the monumental landing staircase. In the second phase the lower part of the window was blocked up and two reused white marble columns were added. In fact on the inner side of the façade they appear broken at the bases and of unequal heights.

If the monumental landing staircase may be dated to Theophilos' time (827-42), the filing of the big north window might possibly be dated to the tenth-century restoration of the area, attributed in the sources to Constantine VII (913-59), when the Great Palace was at the height of its splendour. Further north, near the corner of the sea walls, the slit piercing the masonry and corresponding internally with the small window on the east wall of the cistern below the landing staircase will also be highlighted. The white marble columns of this cistern have been seriously damaged by fire, so that we supported them with wooden stays, and we protected the entrance by an iron gate, to prevent further damage. An iron lid was then put onto a large hole in the ceiling of the cistern, to protect it from running water. For similar reasons of protection, the door of the lighthouse tower was also re-inforced by an iron gate.

We now come to the second part of the talk, concerning the results of the fifth year of the Great Palace survey. This was conducted with particular attention to the sea walls of the Great Palace to the east of the lighthouse tower of the Boukoleon.

The analysis of this area of the sea walls may throw some light on the debated question of the extension of the imperial Palace to the east. From the time of Justinian, as I have said on various occasions, the Palace extended from the three upper terraces near the Hippodrome to the three lower terraces near the harbour. Such an extension was limited initially to the southern sector, bordered to the west by the monastery of St. Sergius and Bacchus, today Küçük Aya Sofya, which remained the western limit ever after.

But to the east, the limits of the Palace are not so clear. A first enlargement of the Justinianic Palace near the harbour appears in the sources at the time of Justinian II (685-97), who built the Phiale of the Blues (an open courtyard devoted to the ceremonies of the Blue faction inside the Palace) on the site of the church of St. Mary Metropolitiss, he also built a new circle of walls². As the ninth-century description of the Book of Ceremonies tells us, the Phiale of the Blue - was located at a lower level to the east of the terrace of the Chrysotriklinos, which was the focus of the court life of the middle Byzantine Palace³.

According to Mesarites' account of 1203, the Chrysotriklinos lay on the largest terrace, above the harbour of the Boukoleon (16 metres above sea level). Therefore the Phiale of the Blues would be located on the terrace below, 11 metres above sea level, to the north of the sea-pavilion known as the House of Justinian.

Further east, the new walls of Justinian II probably included the old Tyzkanisterion (the polo grounds) of Theodosius II (408-450), which we may tentatively identify as the Lusorium of the Notitia mentioned outside the Palace in the fifth century⁴. The Tyzkanisterion was probably placed on the large lowest terrace, 6 metres above sea level, bordered to the north-west by the slopes of the hill of the Hippodrome, and to the south-east by the city walls on the shores of the Sea of Marmara. The fifth-century Tyzkanisterion may in fact be connected with the stables of Michael III (842-67) recorded near the sea walls⁵.

(2) Theoph. Cont., Bonn ed., 88-89.

(3) Cer. I.64: 291. 15-19

(4) *Not. Urb. Cp.*, ed Seeck, Berlin 1876, 230.

(5) Cfr. Anon., II.23. Cfr. van Millingen, *Byzantine Constantinople*, London 1899, 261. See also the lemma in Vat. gr. 153, fol. 201. I owe this information to the courtesy of Mr. J. Featherstone.

And already after the vast area where I would place the sixth-century Tzykanisterion, the House of Marina, was in fact in 867 the limit of the Palace on the sea walls to the east. When in 867 Basil I (867-886) came down the Bosphorus after the assassination of Michael III (842-867) in the Palace of St. Mamas (today Dolmabahçe), he reached the Great Palace through the House of Marina⁶. This was a fifth century mansion of the Theodosian dynasty, property of the nobilissima Marina. It is mentioned in the First Region in the Notitia⁷. It soon became imperial property and was entrusted to curatores, who are known from 560⁸. Here was celebrated the marriage of Domentia, Phokas daughter, and Priscus in 610⁹.

Part of the House of Marina was recently identified by Cyril Mango as the façade in the sea walls near the Hotel Kalyon¹⁰. It still survives as a south wall pierced by a row of arched slits (Figs.: 4-5), and by an east wall, pierced also by arched slits, intersecting the south wall at a right angle (Fig: 6-7) The sea walls would thus also be walls of the Palace, well beyond the lighthouse tower of the Boukoleon harbour.

Then, after 867 and his accession to power, Basil I built the complex of the Nea Ecclesia (dedicated on 31 May 881) on the site of the old Tzykanisterion¹¹. The Nea became the most famous of the Palace churches and a Russian chronicle, in the fourteenth century, tells of the pilgrims having access to the miraculous sands on the shores of the Sea of Marmara by the gate of the Nea in the sea walls¹² (Fig. 8). In the sea walls to the west of the House of Marina, two twin towers on the sides of an empty area occupied today by Pembe Köşk (the Pink Pavilion), may be identified as the surviving towers of the sea gate of the Nea complex.

At the House of Marina, near the Kalyon Hotel, we would thus have the eastern limit of the Palace complex after 796 (the enlargement of the Palace walls by Justinian II) and before 867 (the accession to power of Basil I after Michael II's assassination).

If the Bath restored by Leo the Wise (886-913) "in the Imperial Palace", and further restored by his son Constantine VII (913-59)¹³, belonged to the House of Marina, as Mango suggested¹⁴, the House was incorporated in the Palace at the time of Basil I. Hence the boundaries of the imperial Palace were once more shifted to east. But we shall leave this to a future talk.

(6) Leo. Gr. Bonn ed., 252

(7) Not. Urbis Cpl., ed. O. Seeck, Berlin 1876, 230.

(8) Theoph., de Boor ed.,

(9) Ibid., de Boor ed.,

(10) C. Mango, The Palace of Marina, the Poet Palladas and the Bath of Leo VI", in *Studies in honour of M. Chatzidachi*, vol. I, Athens 1991.

(11) Theoph. Cont.: Bonn ed., 325-331.

(12) Russian travellers to Constantinople in the 14th and 15th centuries, by G.P. Majeska, *Dumbarton Oak Studies* 19, Washington D.C. 1984, Ignatius of Smolensk (1389), 371 ff.

(13) Theoph. Cont. VI, 42, Bonn, 460.

(14) C. Mango, "The Palace of Marina,..." art. cit.

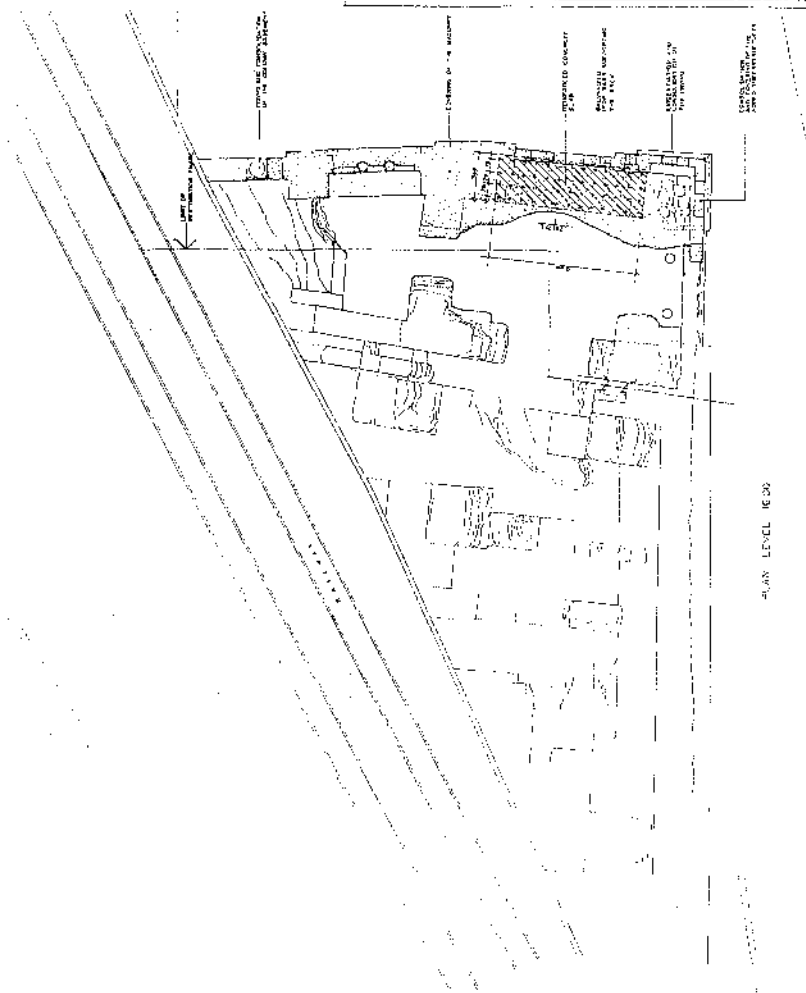

Fig. 2 : The south sea wall between the maritime gate and the landing staircase

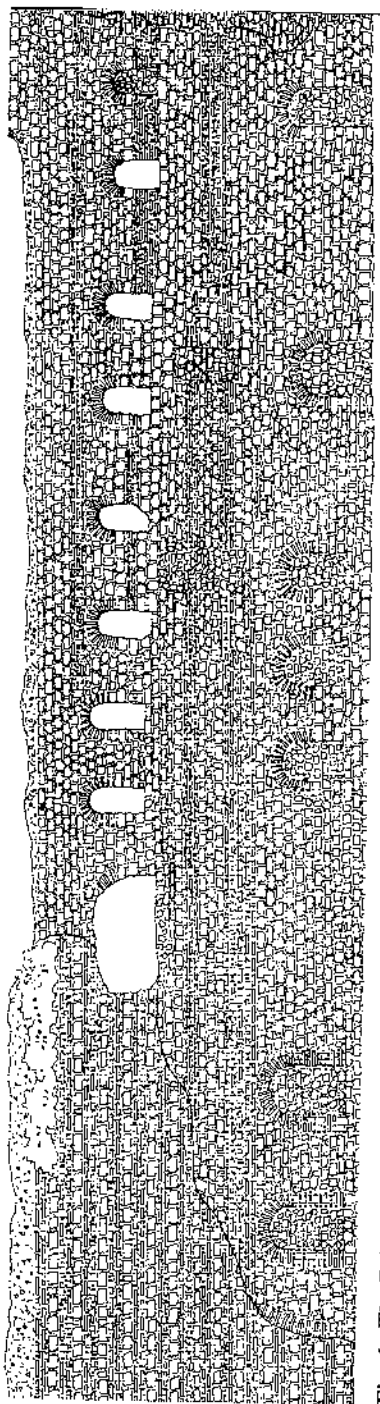

Fig. 4 : The Palace of Marina: south façade (exterior view)

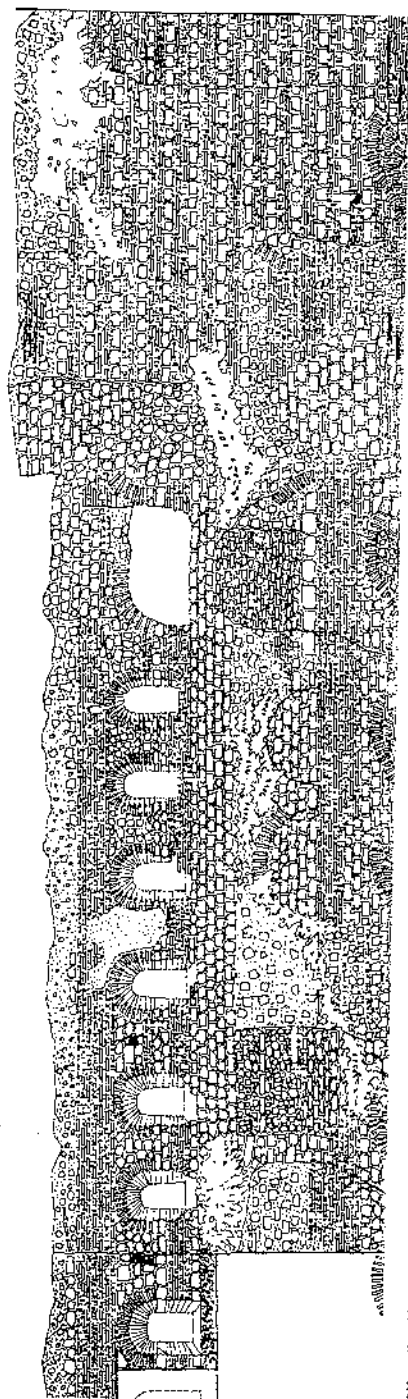

Fig. 5 : The Palace of Marina: south façade (interior view)

SE

NW

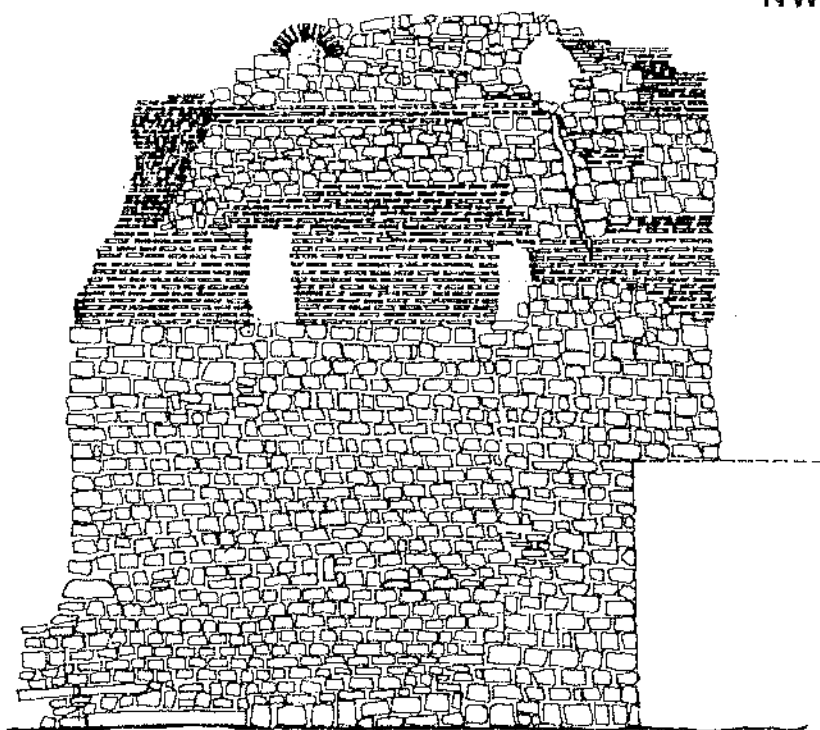
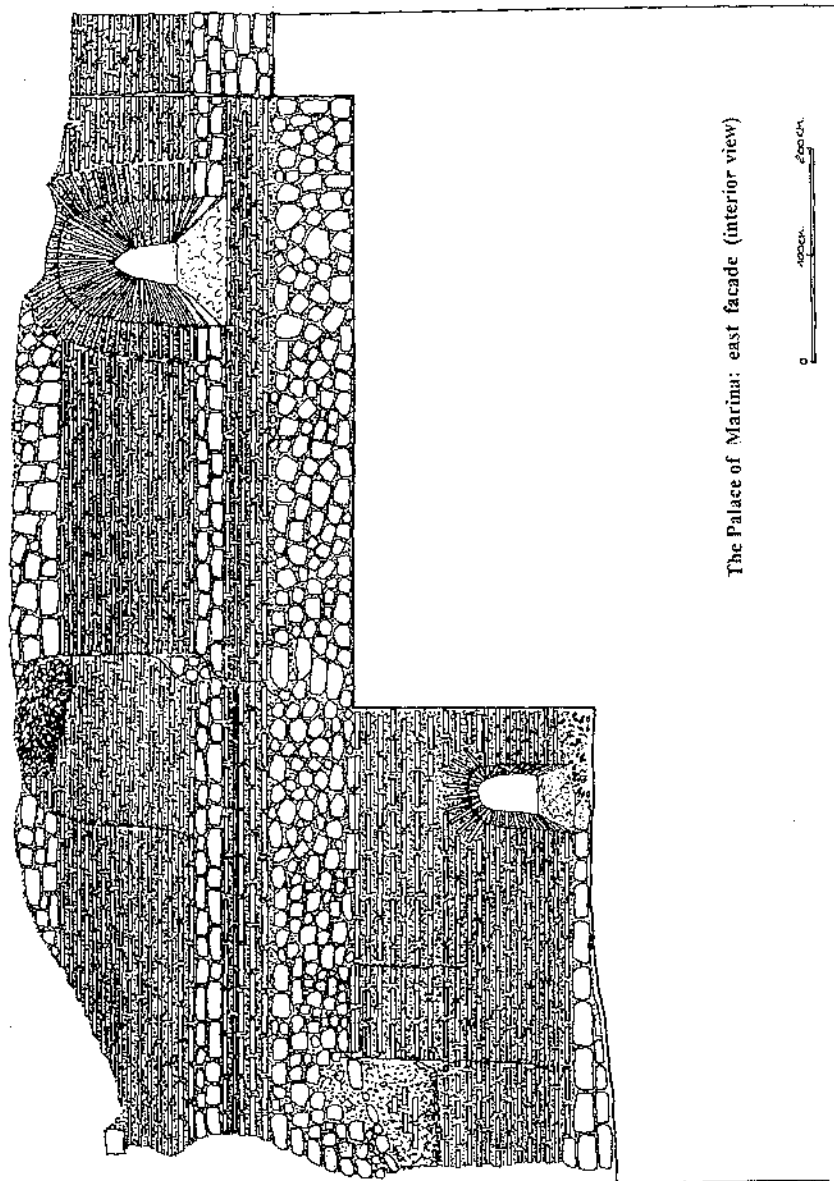

Fig. 6 : The Palace of Marina : east façade (exterior view)

SE

The Palace of Marina: east facade (interior view)

0 400 CM

Fig. 7 : The Palace of Marina : east façade (interior view)

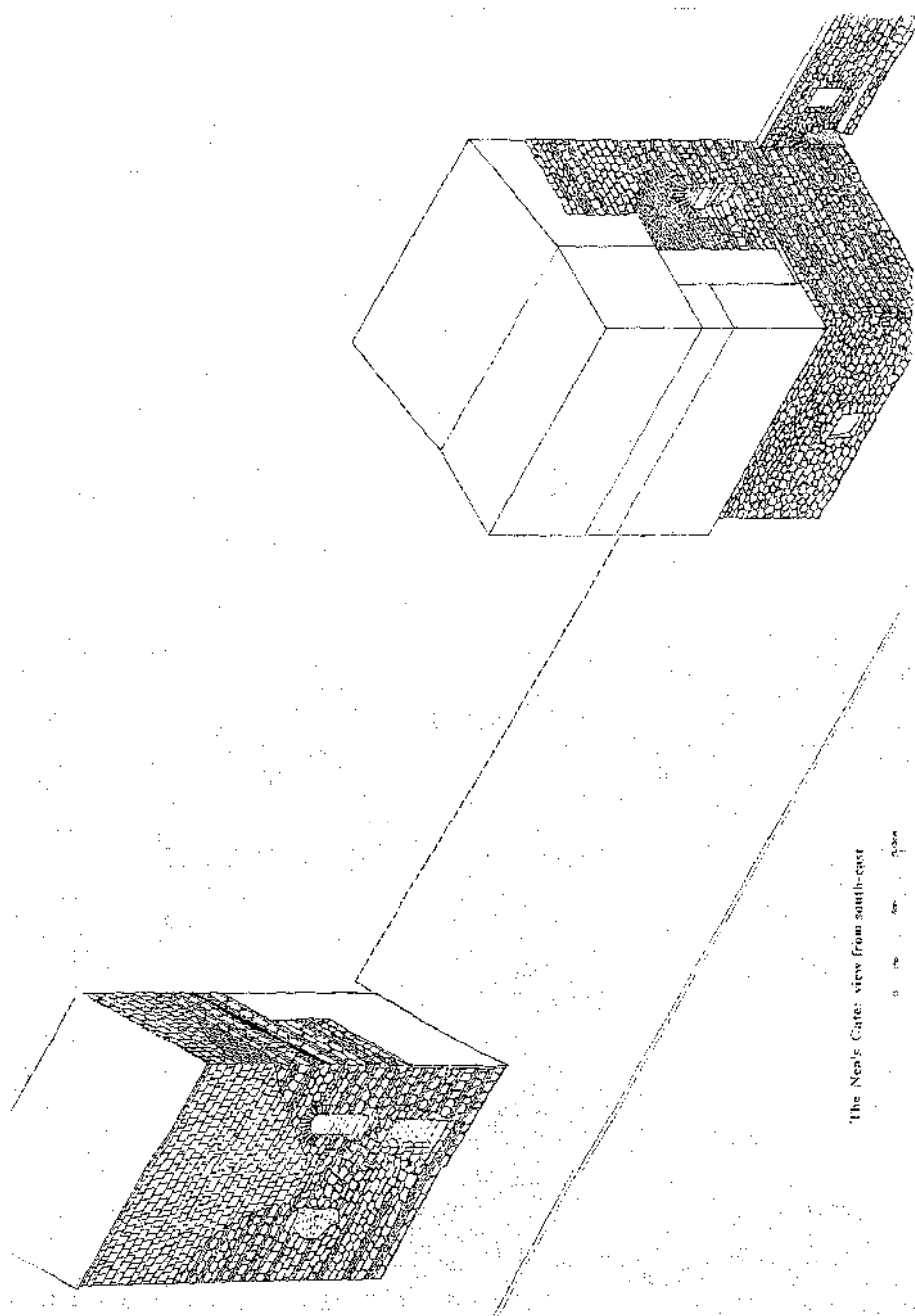

Fig. 8 : The Nea's Gate: view from south-east

THE SEVENTH YEAR OF THE SURVEY OF THE GREAT PALACE: THE SECOND YEAR OF THE PREPARATORY STUDY FOR THE BOUKOLEON RESTORATION PROJECT ¹

Eugenia BOLOGNESI RECCHI-FRANCESCHINI*

Last year's talk left little space for examining the Boukoleon structures, because of the necessity of completing at the same time the description of the overall view of the Great Palace terraces as far as the House of Marina et sea level².

I shall try to make up for that by discussing now the building phases of the eastern stretch of sea wall reaching the landing staircase near the maritime gate from the five arches corner (hereafter the south wall) (Fig: 1) and then the indentation of the sea wall to the north, where it meets the stretch of walls running eastwards toward the lighthouse tower (hereafter the east wall (Fig: 2). From these two walls in fact the initial phase of our proposal for restoration begins.

(*) Eugenia BOLOGNESI RECCHI-FRANCESCHINI, Piza Monte di Pietà 30, 00186 Roma-ITALYA

(1) We worked in Istanbul between the fourth August and the eighth September 1997. The Representative of the Turkish Government was Dr.Mehmet Demir, to whom we are all very grateful for his inexhaustible help and advice on the site, during the day, and at home, during the discussion of the results at night. And I can't omit to mention his now so famous börekler.

Technical Directors were Arch. Matteo Scaramella and Arch.Massin Gharapetian. Their assistants were Arch.Laura Pastorino and a student, Francesca Capitani.

The Centre of National Research (Rome, Italy) contributed the expertise and the machinery to extend the topographical network begun in 1996 and to map the photogrammetry of the south and east façades of the Boukoleon Landing Staircase, in the persons of Arch. Roberto Orazi and Chart. Surv. Mario Mascellani. The Centre of National Research (Ravenna, Italy) also contributed the expertise, in the person of Dr.Bruno Fabbri, for a chemical and physical analysis of the archaeological material.

Finally the Archaeologists Francesca Virzi and Silvia Sangiorgi were of very great help, and we owe a lot to their enduring efforts in the observation and discussion of the material.

Last but not least, our best thanks go naturally also to Prof.A.Pasinli (the Archaeological Museums of Istanbul), to Prof.Ü.Izmirligil (Aya Sofya Restoration Department) and to Prof.N.Ercan (Commission for the Conservation of Monuments), for their constant help and advice.

(2) E.Bolognesi Recchi Franceschini, The Fifth Year of the Great Palace Survey and the First Year of the Boukoleon Restoration Project, in *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, forthcoming.

What I shall say brings the preliminary results I presented two years ago somewhat further³, but any definite conclusion will have to wait naturally for the results of the excavations.

Having said that, the south wall clearly confirms the existence of an inner shell (the ashlar wall phase 1, with many fifth-century capitals reused) and of an outer shell (the ashlar wall phase 2, surmounted by pure brick masonry). But beside that we have many details to ascertain.

The two rows piers, running from west to east between the chambers which lay behind the inner ashlar wall, can now be separated to an early row, to the north, with a single stone course with rubble core interrupting the brick masonry at the springing of the arches (contemporary with the inner ashlar wall): and in a south row in pure brick masonry based in part above the ashlar wall phase 1. These piers have thus to be dated later than the first phase ashlar wall. They were probably built at the time of the ashlar wall phase 2, which would obscure them.

We can further observe that the second ashlar wall was interrupted with a clear break in the masonry just before the western jamb of the great south arch of the landing staircase: where, incidentally, I could see no sign of the suggested door P of Corbett, demonstrating, he claimed, the continuation of the ashlar wall phase 2 further east beyond the existing limits⁴. I would in fact stress how the construction of a building such as the monumental landing staircase might have caused by itself the break in the masonry with the adjacent sea wall, particularly if, as proposed by Mango, the appartments of Theophilos south of the Chrysotriklinos were built above the second phase ashlar wall⁵.

Hence, the landing staircase and the second-phase ashlar wall might be contemporary. The narrowing of the great south arch in alternating bands of bricks and stones and the final blocking of even that narrow gate are of course later. The crenellations above become the walls between the windows of same late Byzantine houses still to be seen in Mamboury's drawings.

Proceeding now to the east wall, we are concerned with different problems.

A fairly homogeneous skeleton-outside and inside-is allowed by the fact that this wall is the same as the eastern façade of the landing staircase, leading from sea level to the loggia level. The crenellations turned into the walls of late Byzantine houses are here too. The narrowing of the great east arch in alternating bands of bricks and stones, like the blocking of the middle narrow opening, are to be compared with the same phase in the great south arch.

The partial blocking of the two windows in the east wall of the landing staircase seems externally very similar to the last of the two mentioned phases within the great arches, in small irregular blocks of stones. Restangular slits

(3) E.Bolognesi Recchi Franceschini, *The Great Palace Survey: The Fourth Season*, in *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1997, 15-30.

(4) *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, second report, ed. D.Talbot Rice, Edinburgh 1958, p.171, fig.33-34.

(5) *Theoph.Cont.II.4*: Bonn ed., 88-89. Cfr.C.Mango, *Ancient Spolia in the Great Palace in Constantinople*, in *Byzantine East, Latin West. Studies in honour of Kurt Weitzmann*, Princeton 1995, 645-649.

possibly replaced some arched slits in the east wall which correspond with the cistern below the staircase at this time too.

In the two windows at attempt at a much more regular masonry in small evenly cut blocks of stone may suggest here the need to differentiate the outer from the inner masonry, (Fig:3). We have nonetheless to bear in mind that the inner masonry as a whole is far more finished. The inside masonry of the landing staircase consists of alternating courses of bricks and stones like the outside masonry, but here the evidence is much clearer. The bricks are set with regularity as levelling courses between the stones, and the thick mortar layers have a distinct grey-pinkish shade.

Trying to connect now the building phases of the south wall near the maritime gate with the east wall of the landing staircase, we have to cut a section through the west wall of the landing staircase and the nearest pair of northern piers, at the eastern end of the chambers behind the south wall (Fig: 4). These northern piers appear to be part of the first building-phase of the area, together with ashlar wall phase 1. The landing staircase is part of the last major building phase in the south wall (possibly the second phase, if identical with ashlar wall phase 2), excluding the narrowing of the great arches and windows and the repatching of the walls. Henceforth we can safely assume that between those northern piers and the west wall of the landing staircase stands the history which occurred between the earliest and the latest main building phases in the area.

This history is represented by a third ashlar wall, with a marble paved internal passage and external slits, still partially surviving at the height of the southern window of the landing staircase. The sea wall here is made of ashlars in the lower section, and of alternating bands of bricks and stones in the upper section.

This wall blocked all possible access to the sea from the west. The piers had been strengthened already at some earlier time by arches inserted below the original arches. They were now closed completely and walled up. A further set of structures which may have ended the series of the early piers to the east—as is suggested by a water canal still in the east wall of a pier, and by the angular hole for the insertion of a chain, on the eastern side of the other pier—was probably destroyed on this occasion (Fig:5).

We can finally hazard some preliminary conclusions.

The ashlar wall phase 1, together with the northern piers, may have continued westwards before the construction of the ashlar wall between the piers and the landing staircase, which I small consider now ashlar wall phase 2. I would consider the ashlar wall phase 1 possibly dated to the sixth-century, when the earliest pier is recorded in front of the Palace⁶, and ashlar wall phase 2 to the late seventh-century, when Justinian II built the Phiale of the Blues near the sea walls and enlarged the Palace enceinte⁷. Afterwards the outer sea wall, now ashlar wall phase 3, and possibly the southern piers, may have been built together with the Landing Staircase. This could be a middle ninth-century

---

(6) Proc. Bell. Vand. I.12 (a.533) : Haury ed. 365

(7) Theoph Chron., De Boor ed., 367

phase, at the time of Theophilos, when he built many private appartments and gardens above the sea walls around the harbour⁸.

The masonry of the narrowing of the inner passage above ashlar wall phase 2 seems to compare with the masonry of the narrowing of the great arches: they might both date to some later strengthening of the fortifications, such as that of Michael VIII Palaeologos against Charles of Anjou⁹, or that of John Kantakuzenos, against a Genoise attack¹⁰.

The well in pure brick masonry inserted in the middle of the steps of the landing staircase indicates the final closing of all the openings, when this area was used of very differently, by the inhabitants of the late Byzantine houses.

---

(8) Theoph. Cont.III. 48:Bonn ed., 338.

(9) Pach. I.364

(10) Kantak., Hirst.Iv.28: II.212 ff.

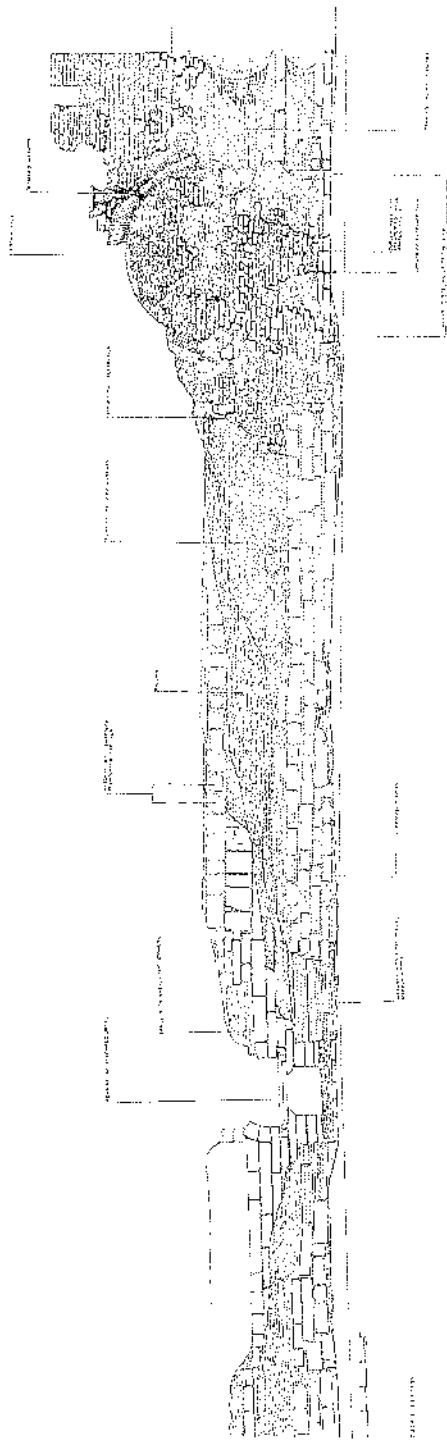
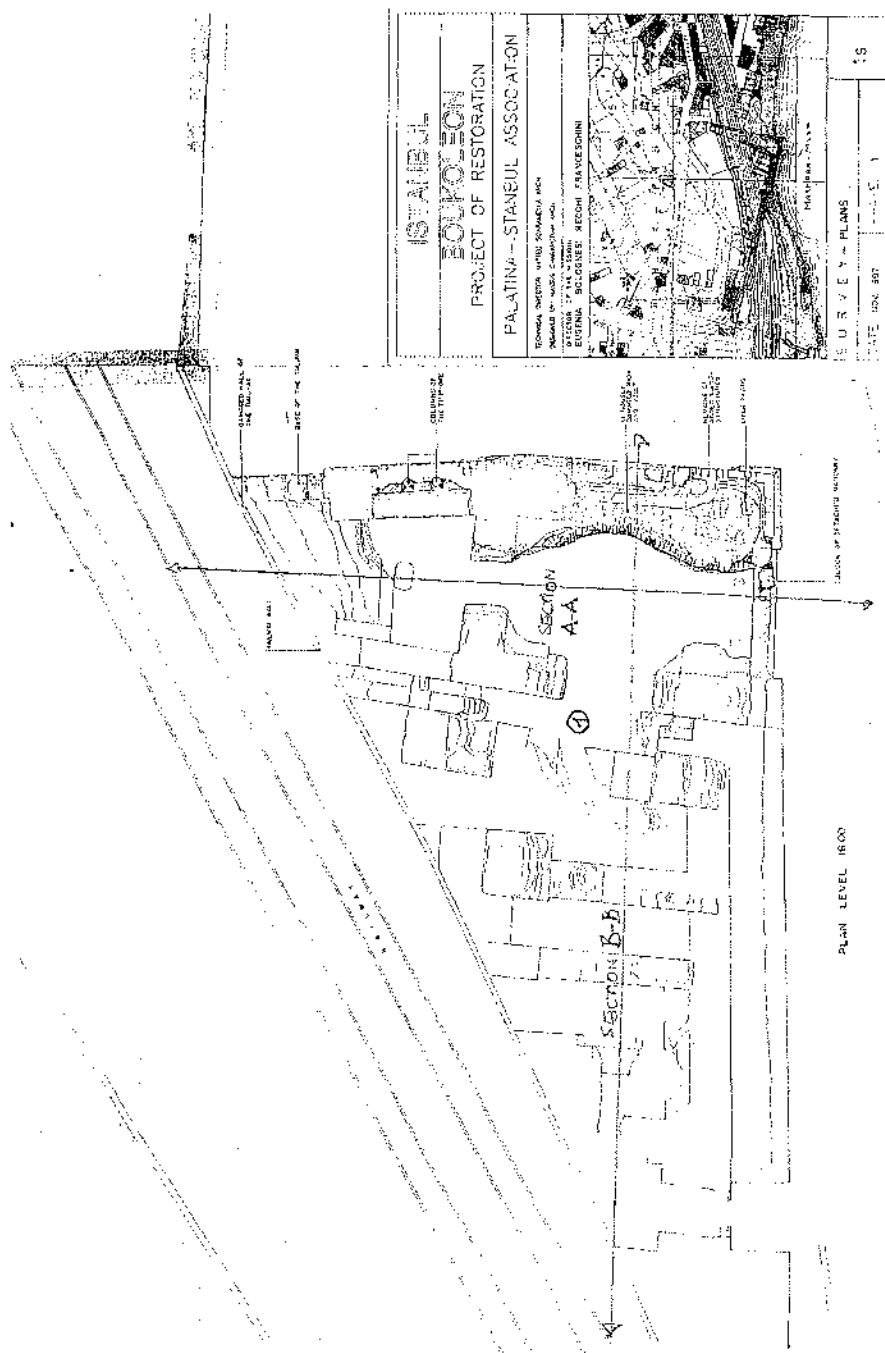

Fig. 2 : The south sea wall between the maritime gate and the landing staircase

Fig 4 : The area of the landing staircase and of the west structures : section B-B

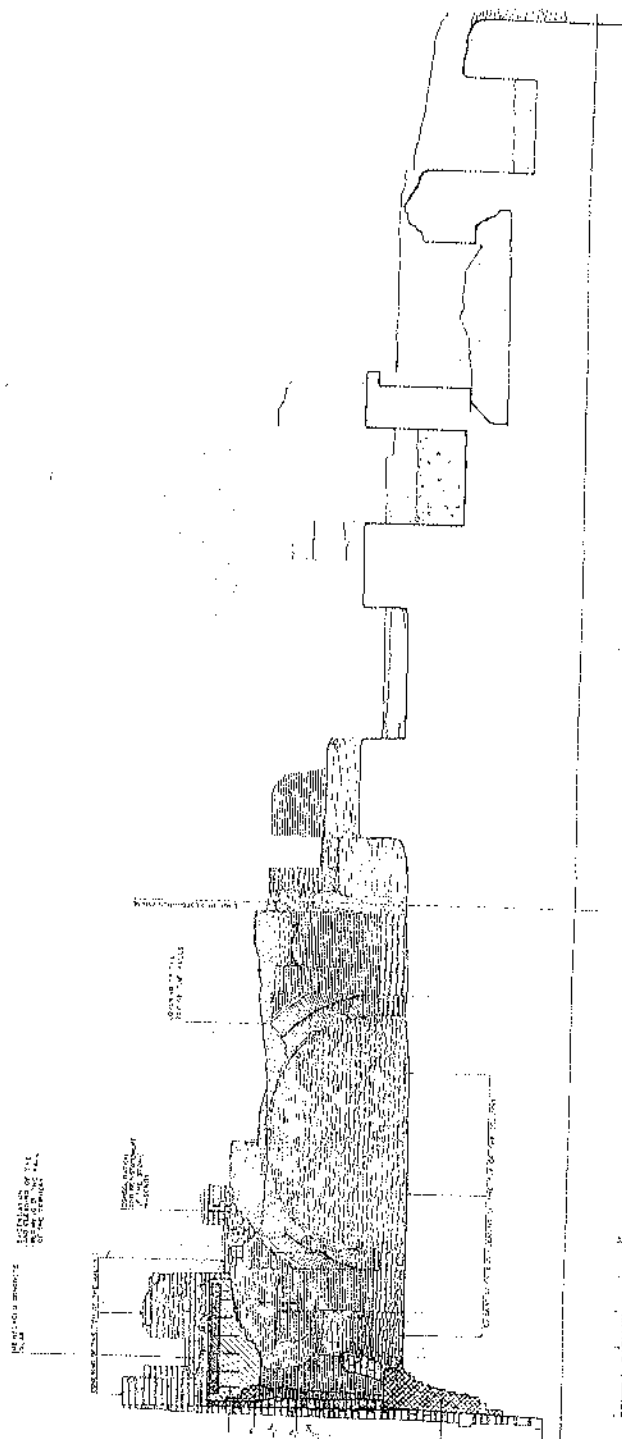

Fig. 5 : The area of the landing staircase and of the west structures (sections A-A and B-B) 1 the third wall

GALATIA BÖLGESİ KALELERİ/YERLEŞMELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI: ANKARA İLİ, 1997

Levent Egemen VARDAR*
Nalan AKYÜREK VARDAR

GİRİŞ

Ankara çevresindeki, bilgileri çoğunlukla tarihsel verilere bağlı kalan Hellenistik Dönem kale ve yerleşmelerinin arkeolojik değerlendirmesine yönelik, 1996 yılında başladığımız yüzey araştırmasına, geçen yıl devam edilmiş, haziran-kasım ayları arasında toplam 14 gün arazide çalışılmıştır. Yüzey araştırması, fiilen Levent Egemen Vardar (arkeolog), Nalan Akyürek Vardar (arkeolog) ve Sedvan Teber (şehir plancısı) tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar sırasında Ankara'nın 4 ilçesinde, 6 antik yerleşim alanı belirlenirken (Harita: 1), 4 ilçesinde de geçen yıl incelemeleri yapılan, 6 antik yerleşim alanının planı hazırlanabilmiştir. 1997 yılı çalışmaları iki yönlü gerçekleştirilmiştir. İlkinde bölgedeki yeni arkeolojik alanlar belirlenirken, diğerinde geçtiğimiz yıl incelemeye başlanan, ancak en azından planları konusunda yeterli bilgi elde edemediğimiz alanlar tekrar değerlendirilmiştir. Arazi ölçümleri "total station"la yapılmış, çizimleri Autocad Acad 14'le elde edilmiştir (bilgisayar ortamında çizim çalışmaları Nalan Akyürek Vardar ve Deniz Kutay (ODTÜ Mimarlık Fakültesi tarafından yapılmıştır). Gerek "total station"ı kullanabilmemize olanak sağlayan Ass. Prof. Dr. Nicholas K. Rauh (Purdue University, Dept. of History), Arkeolog Jason De Block'a (Bilkent Üniversitesi, MA), gerekse bilgisayar ortamında çizimler yapılmasında ekibimize yardımcı olan topoğraf Kemal Gülcen'e (ODTÜ, Restorasyon Bölümü) teşekkür ederiz.

* Levent Egemen VARDAR, Arkeolog, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kazılar Bürosu, 06100 Ulus / ANKARA
Nalan AKYÜREK VARDAR, Arkeolog, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Gelibolu Yarımadası Barış Parkı, Uluslararası Fikir ve Tasarım Yarışına Bürosu, 06531 ANKARA
e-posta: vnalan@vitruvius.arch.mctu.edu.tr

İNCELENEN ALANLAR

A) Yeni Belirlenen Alanlar

Kızılcahamam ilçesi, Çeltikçi ve Yukarıhöyük; Polatlı ilçesi, Oğuzlar (Yağır) ve Güreş; Haymana ilçesi, Taşlıkale ile Yenimahalle ilçesi, Yuva Kaleleri'dir. Bunların dışında, Haymana ilçesi, Çayırılı Köyü'ndeki Kaletepe Mevkii ile İkizce-Oyaca yolu arasındaki Yapraklıkale mevkileri sınırlı da olsa incelenmiş ancak arkeolojik bir bulguya rastlanmamıştır.

ÇELTİKÇİKALE

Kızılcahamam ilçesi, Çeltikçi Beldesi yakınında, 1260 m. yüksekliktedir. Çeltikçi'nin kuzeyindeki Kurumcu yolu üzerinde, yolun doğusundadır. Çeltikçi'ye 4, Kurumcu'ya 3 km. uzaklıktadır. Kuzeyinde ve doğusunda Pazar Çayı ve Sarp Vadisi bulunur. Kuzeyinde ayrıca, bu çay üzerine kurulan Bayındır Baraj Gölü yer almaktadır. Çaydan 450 m. kadar yukarıdadır. Doğusunda, Çeltikçi'den itibaren güneye ve batıya doğru Kırmir Vadisi'ne egemendir. Bu yönlerde görüş açısı geniştir. Özellikle güneybatıya doğru 30-40 km. seçilebilir. Yerleşme, kuzeydoğu-güneybatı yönde uzunlamasına, 300-400 m. lik bir tepe üzerindedir. Güneybatı yönde sur duvarı olabilecek temel kalıntıları yer yer görülebilir. Tepede çeşitli yapılara ait olabilecek temel kalıntıları da izlenir. Ancak, kuzeydoğuda, geç dönemlere ait olmakla birlikte kule olarak adlandırılabileceğimiz bir yapı, tonozlu bölümüne kadar 3 metreyi aşan yüksekliği ile görülebilir. Gerek kalın ve kütleli duvarları, gerekse aşağılara yönelik pencereleri, yapının gözetleme ve savunma işlevlerini açıklamaktadır. Görülebilen seramik örnekleri bölgenin yaygın, geç dönem seramiklerinden farklı değildir. Yapı, biçim ve bezeme bakımından bu dönem içinde ayrı bir özellik göstermez.

YUKARIHÖYÜK

Kızılcahamam ilçesi, Yukarıhöyük Köyü'ndeki yerleşim, 1270 m. yükseklikte olmasına karşın, çevresine göre alçakta kalmaktadır. Örentepe olarak adlandırılan alan, köye 250 m. uzaklıkta, köyün güneyindedir. Yerleşim 10-20 m. yüksekliğinde bir tepe üzerindedir. Bu haliyle stratejik bir kaleden çok, yapıları korunan bir yerleşim durumundadır. Harçsız, kabaca yontulmuş, özellikle temel seviyesinde olmak üzere iri sayılabilecek taşlarla örülü sur ve yapılara ait duvar kalıntıları izlenmektedir. Seramik buluntular geç döneme aittir.

OĞUZLAR (YAĞIR)

Polatlı ilçesi, Oğuzlar (Yağır) Köyü yakınındaki kalenin rakımı 1100 metredir. Köyün 5 km. kuzeydoğusunda, yaklaşık 150 m. yüksekliğinde bir tepe üzerindedir. Kuşuçuğu olmak üzere, kuzeyindeki Ankara Çayı'na 10 km. batı-kuzeybatısındaki Sakarya Irmağı ve vadisine 8 km. uzaklıktadır. Bu yönlerde görüş geniştir. Geçen yıl Sakarya Irmağı üzerinde incelediğimiz Çağlık (Çağlayık) Kaleleri ile karşılıklı yer almaktadır. Doğusunda 1440 m. yüksekliği ile

bölgenin en yüksek noktaları arasında olan Çile Dağı yer alır. Kalenin kesin boyutları henüz belirlenememekle beraber, doğrusal hatlar izleyen, kabaca dikdörtgen bir planı bulunmaktadır. Temel seviyesinde iri, dörtgen, işlenmiş bloklar kullanılmıştır. Görülebilen seramiklerle beraber, yapı en erken, Roma Dönemi'ne ait olmalıdır.

GÜREŞ

Çile Dağı'nın kuzeyinde bulunan bir başka alan ise, Polatlı ilçesi, Güreş Köyü yakınıdır. Yapı, köyün 1.5 km. kuzeyinde, köyün girişindedir. Kuzeyindeki Ankara Çayı'na 4 km. uzaklıkta olup, yatağından 250 m. kadar yüksekliktedir. 30-40 m. yüksekliğinde bir tepe üzerindeki yapı, yaklaşık 15-20 m genişliğinde dar bir alana sığdırılmıştır. Bu haliyle daha çok gözetleme karakolu işlevinde olmalıdır. Görülebilen seramikler yine geç döneme aittir.

YUVA

Yenimahalle ilçesi, Yuva Köyü'nün 2 km. kadar kuzeyindeki, bölgenin en yüksek mevki Yumrukaya Tepe, 1365 m. yüksekliktedir. Burada doğu, güney ve batı yönlere geniş ve derin bir görüş bulunmaktadır. Belirgin bir mimari izlenememekle birlikte geç döneme ait seramikler saptanmıştır.

TAŞLIKALE

Haymana ilçesi, Boyalık Köyü yakınındaki Taşlıkale, 1160 m. yüksekliktedir. Köyün 6 km. kadar doğusundadır. Batıdaki Sarıkaya Deresi'nden 110 m. yüksekliğinde, yer yer kayalık bir tepe üzerindedir. Kale (Çizim: 1), kuzey, kısmen batı ama özellikle güneyini kontrol etmektedir. Düzgün hatlar izleyen ve dik açılar yapan temel kalıntıları sura aittir. Temel seviyesinde boyları 1 metreyi aşan, yükseklikleri 50 cm. yi bulan çokgen bloklar kullanılmıştır. Doğudaki sur duvarının genişliği 2.40 metreyi bulurken, batı surunun genişliği 1.90 m. kadardır. Kabaca kareye yakın planında paralel duvarlar birbirine 30-35 m. kadar uzaklıktadır. Tepenin en üst düzeyine kuzey duvarı inşa edilmiş, eğimli surlar en alt kottaki güney duvarına bağlanmıştır. Sur üzerinde belirlenen tek, yarı yuvarlak kule, hemen hemen en üst kotta ve en uygun görüş noktasına yerleştirilmiştir. Olası kapı ise kuleye yakın, savunma avantajı bulunan bir konumdadır. Yapının tam ortasında ise çapı 5-6 metreyi aşan sarnıç belirlenmiştir. Seramik buluntular görülebildiği kadarıyla, ağırlıklı olarak Roma ve sonrası döneme aittir. Çeşitli biçimlerde günlük kullanım kaplarının parçaları görülmüştür.

B- 1996 Yılında Belirlenen ve Planı Üzerinde Çalışılan Alanlar

ŞEYHALİ

Polatlı ilçesi, Şeyhali Köyü yakınında 1017 m. yüksekliğindeki Kaletepe, köyün 3.5 km. kuzeybatısındadır. Şeyhali-Polatlı yolundan Yunak yoluna döndüğünde, kuzeybatıda kalır. Yaklaşık 100 m. yüksekliğinde, konik biçimli

kayalık bir tepe doruğundadır. Özellikle güney ve batısına egemen olup, 25 km. batısındaki Sakarya Irmağı'na yöneliktir. Tepenin kuzey yanına paralel belirlenen sur duvarı, önündeki kaya sekisinin hemen üzerinde yer alır (Çizim: 2). Kurtuluş Savaşı'nda mevzi olarak kullanılan tepenin bu bölümünde sur kalınlığını belirlemek mümkün olmamıştır. Bu yöndeki teras, yaklaşık 50 m. uzunluğundadır. Batısı ise kayalıkla birlikte sert bir eğim gösterir. Bu bakımdan surun daha iç kesimden geçtiği anlaşılmaktadır. Surun en iyi korunan bölümü güneydedir. Burada sur genişliği 0.85 m. olarak belirlenmiştir. Duvarda boyları 1 metreden az olmayan bloklar, temelde kullanılmıştır. Sur genel olarak kaya bloklarının üzerinde inşa edilmiştir, böylelikle kayalıklar doğal olarak kule etkisi yaratır ve avantaj sağlar. Belki de bu özellik sur üzerinde kule belirlenememesine gerekçe olarak gösterilebilir. Yapı, bütününde, köşeleri yuvarlatılmış bir dikdörtgene benzetilebilir. Sur içinde ölçülebilen en uzun boyut 65 m. kadardır, mevcut sur yüksekliğinden söz etmek ise pek olası değildir. Kalenin girişi, kaleye görece kolay ulaşabildiğimiz tek yön olan güneydoğuda olabilir; ancak belirleyemedik. Seramik örnekleri ise Geç Frig Dönemi'nden Roma Dönemi dahil, geç evrelere kadar görülebilir. Monokrom gri tabakların yanı sıra kırmızı boya bezeli tabaklardan, günlük kullanıma ait biçimlere kadar çeşitlilik gösterirler.

YURTBEYİ (GERDER)

Gölbaşı ilçesi, Yurtbeyi (Gerder) Köyü yakınındaki alan, yaklaşık 1200 rakımlıdır. Köyün 1.5 km. kuzeydoğusundaki vadinin kuzeyindeki tepe üzerindedir. Tepenin en üst düzeyinde bir düzlük bulunur, kalenin kuzey duvarı bu düzlük üzerinde, doğu-batı yönündedir (Çizim: 3). Güneyi ise vadiye bakan bir falez olduğundan, bu yönde bir sur yapımına gerek duyulmamıştır. Doğudan kuzeye yönelen sur, hemen hemen aynı hatta giderken, kuzeyden güneye ulaşan batı suru dik bir eğimi aşar. Ancak, en iyi korunmuş bölüm buradadır. Bu bölümde sur genişliği 1.80 m. olarak ölçülmüştür, uzunluğu ise 60 metreden fazladır. Böylelikle iki yönde sur yapılarak, her yönden koruma sağlanmıştır. Yapı, Gölbaşı yönündeki geniş düzlüğü gören bir alan yerine, öndeki dar bir vadiye egemen bir konuma inşa edilmiştir. Sur içinde yoğun kayalık grupları iskana pek olanak vermemektedir. Bu bakımdan yerel bir savunma ve kısmi bir kontrol yeri olduğu düşünülebilir. Alanda hiç seramik görülmemiştir.

BEYOBASI

Ankara-Polatlı yolu üzerinde Temelli Beldesi'ni geçtikten sonra, yolun güneyinde yer alan Olukpınar-Beyobası Köyleri arasındaki Kaletepe'nin rakımı 1035 metredir. Her iki köye de 1.5 km. uzaklıkta olup, köyleri birbirine bağlayan yolun 500 m. batısındadır. Özellikle kuzeyine egemendir. 40-50 m. yüksekliğindeki tepenin bu yanında kayalık bir teras bulunmaktadır (Çizim: 4). Doğrusal hatlar izleyen temellerin, başlıca doğal, kayalık yapıya uygun yapıldığı anlaşılmaktadır. Kayalık teraslar savunma avantajı yaratmaktan olduğundan, surların bunlara uygun inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapının en geniş bölümündeki boyutları 60 metreyi aşmaktadır. Dikdörtgen bir plan izlenimi vermesine karşın, kayalık gruplar üzerinde, çok açık biçimde belirlenemeyen mimari uygulama-

malar, bu biçimi etkilemektedir. Görülebilen seramikler ise Roma ve sonrası dönemlere aittir.

YENİKAYI

Sincan İlçesi, Yenikayı Köyü yakınındaki Asarkaya, 1285 m. yüksekliktedir. Köyün 2 km. batısında, yaklaşık 30 metrelik kayalık bir tepe üzerindedir (Çizim: 5). Kuzey, doğu ve güneye egemendir. Kuzeydoğusundaki Mürted Ovası ve Ovaçay geniş biçimde izlenir. Seramik buluntular Hitit, Olgun Frig, Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenebilir. Kuzey yöndeki kaya grubu savunmanın bir parçasıdır. Yapıda öne çıkan özellik, güneydoğu yöndeki iki dikdörtgen kuledir. Yapıda belirlenen bir başka özellik ise, duvarların belirli bir mesafeden sonra kayaya dayandırılarak sağlamlık ve savunma avantajı yaratılmasıdır. Kale girişinin yeri belirlenememekle beraber, kayalığa yakın bir yerde olmalıdır. Yapı, özelliklerinden dolayı Roma Dönemi'ne ait bir karakol olarak değerlendirilebilir.

ÇANILILI

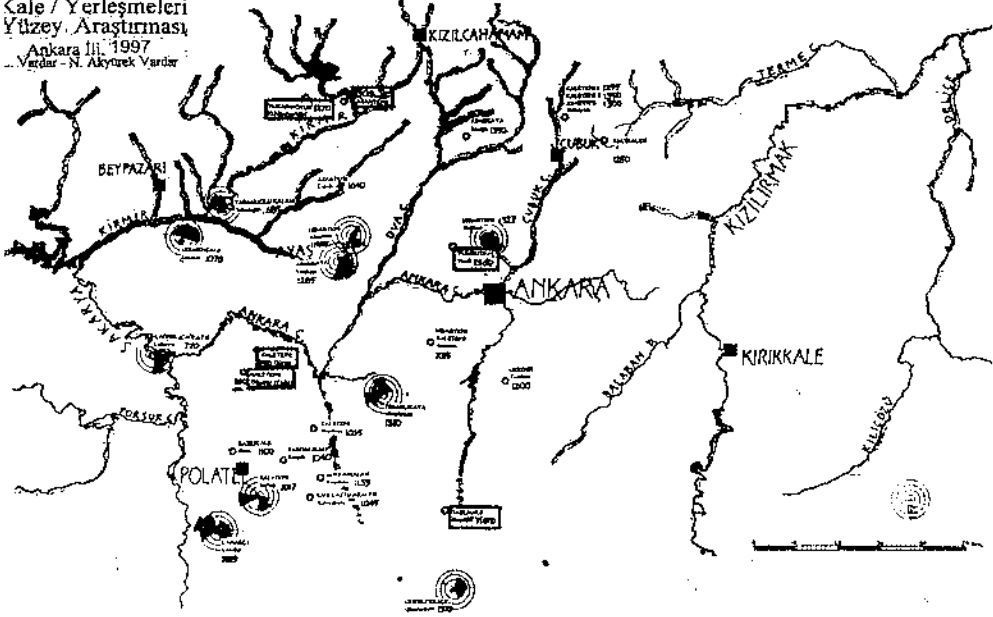
Ayaş ilçesi, Çanılı Köyü'ndeki kalenin rakımı 1040 metredir. Köyün 1 km. güneyindeki kale, kuzeyindeki İlhan Çayı ile güneyindeki Endil Boğazı arasındadır. Çevresindeki akarsulardan 125 m. yüksektedir. Kale (Çizim: 6), topografik yapıya uyum göstermektedir. En geniş bölümündeki boyutu 80 metreye yaklaşmaktadır. Surlar kuzey ve güney yönlerde, topografya ve kayalıkların yarattığı kot farklarına da dikkat ederek, düzgün hatlar izler, yer yer kırılmalarla devam eder. Güneyde iki yarı yuvarlak kule, yapının görece erken evresine ait olmalıdır. Buna karşın kuzeyde iki dikdörtgen kulenin varlığından söz edilebilir. Yapının, benzeri ile şimdiye dek karşılaşmadığımız özelliği ise, surun dışında, uzunluğu 100 metreyi aşan ve "hattı baladan", yani sırtın en üst kodundan geçen bir savunma duvarının varlığıdır. Sur dışında, sura paralel bir ikinci surun örnekleri bölgeden tanınmakla beraber, surun ötesinde ya da ondan bağımsız bir savunma duvarının varlığı özgündür. Bu duvarın yapıya ulaşılabilen tek yönde yapılması ayrıca dikkat çekicidir.

AKÇAÖREN

Sincan ilçesi, Akçaören Köyü'ndeki 1180 rakımlı kale, köyün 2 km. batısındadır. Yaşandığı yamaçtan kuzey, doğu ve güney yönlerine egemendir. Bu yönlerde Yenikayı Kalesi gibi, Mürted Ovası ve Ovaçay'ı kontrol eder. Kabaca oval planda kuzeydoğu ve güneybatıdaki iki yarı yuvarlak burç, planın ana unsurları olarak ortaya çıkar (Çizim: 7). Bir diğer mimari özellik olarak, yapının savunmasına özel önem verildiği anlaşılan doğu yöndeki savunmayı güçlendiren uygulamalar sayılabilir. Yapının bu tür mimari özellikleri, yörede tanınmadığımız, aykırı bir örnektir.

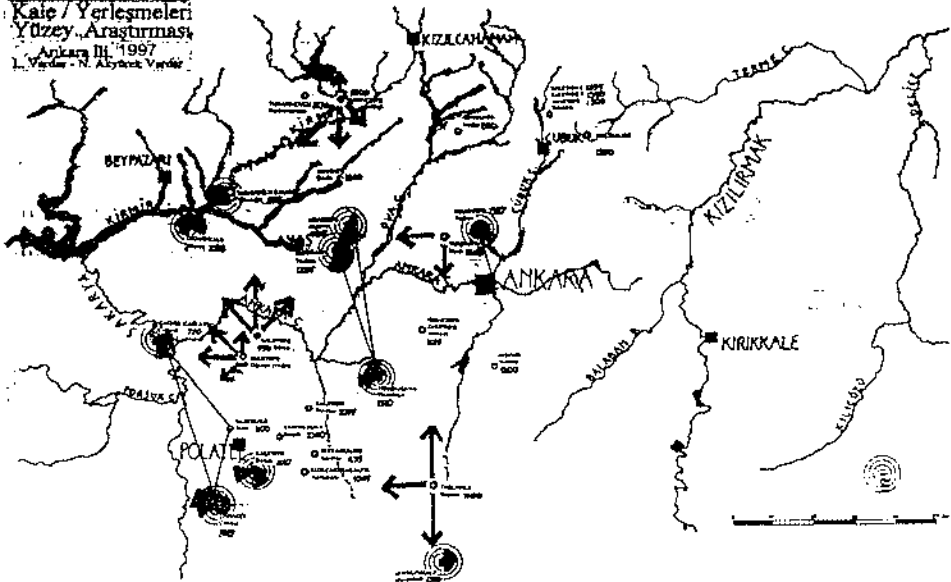
1997 yılında bir yandan yapıların özgün mimari özellikleri belirlenmeye çalışılırken, öte yandan yapıların değerlendirilmesi yönünde ilerlemeler kaydedilmiştir. Ayrıca yapıların dönemleri ve konuları (Harita: 2) itibarıyla birbirleriyle ilişkisi de açıklanmaya çalışılmaktadır.

GALATIA
Kale / Yerleşmeleri
Yüzey Araştırması
Ankara III, 1997
Yıldırım - N. Akınoğlu Yıldırım

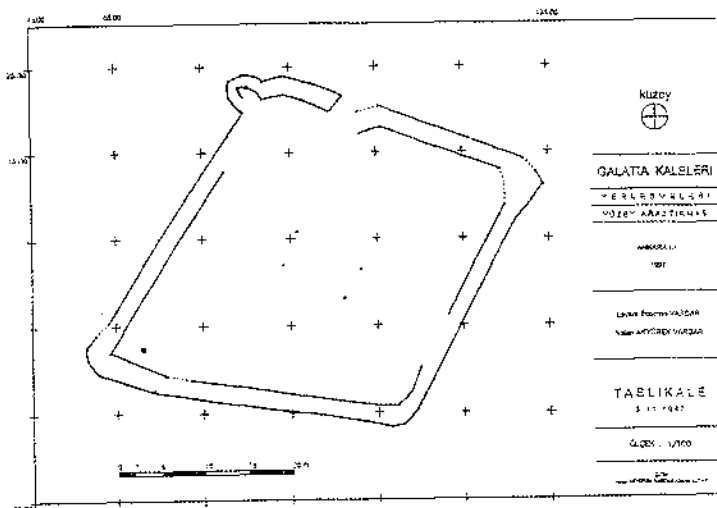
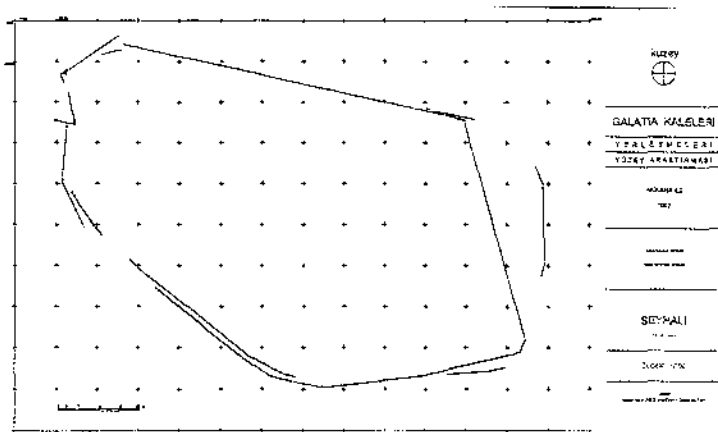

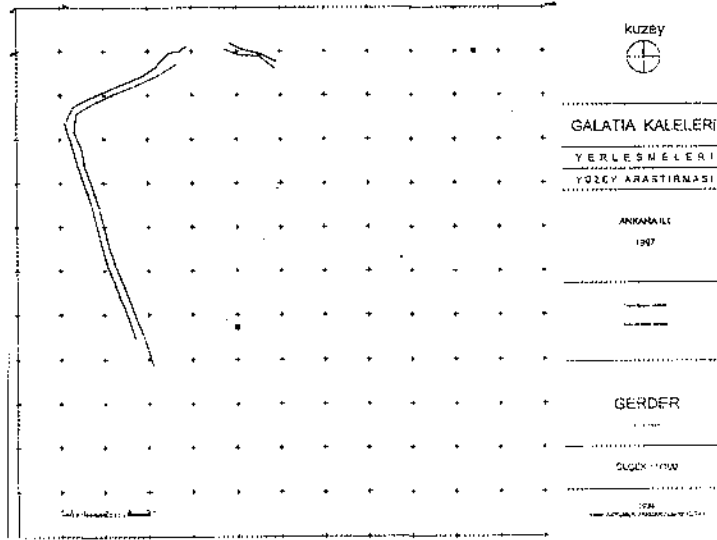
Harita 1: Galatia Kaleleri, 1997 yılında araştırılan alanlar

GALATIA
Kale / Yerleşmeleri
Yüzey Araştırması
Ankara III, 1997
Yıldırım - N. Akınoğlu Yıldırım

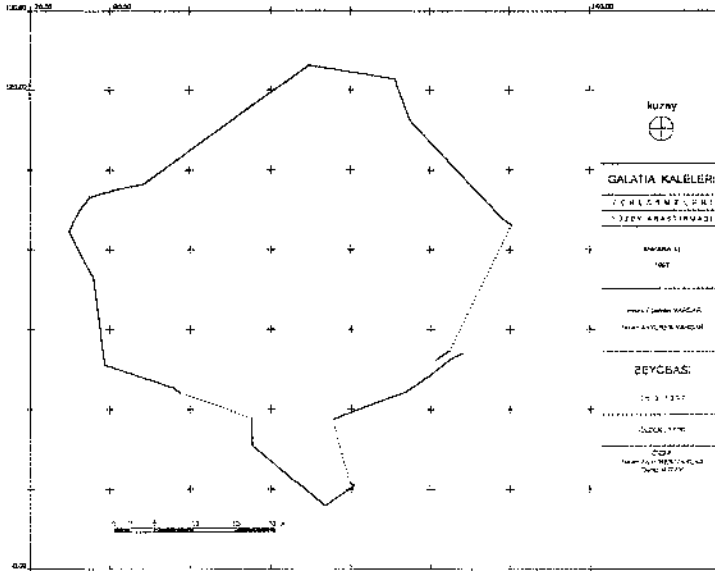

Harita 2: Galatia Kaleleri, 1996 ve 1997 yıllarında araştırılan kalelerin birbirleriyle görsel ilişkisi

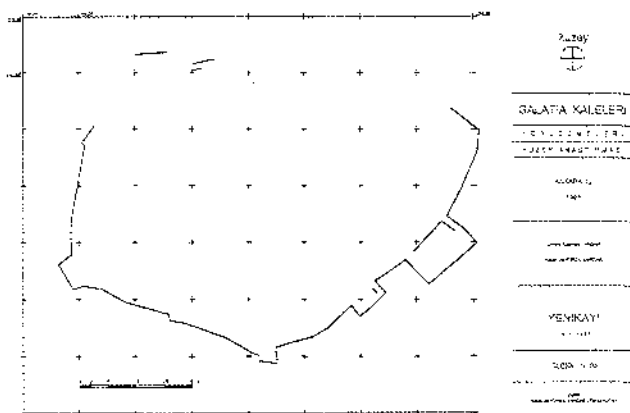

Çizim 3: Yurtbeyi (Gerder) planı

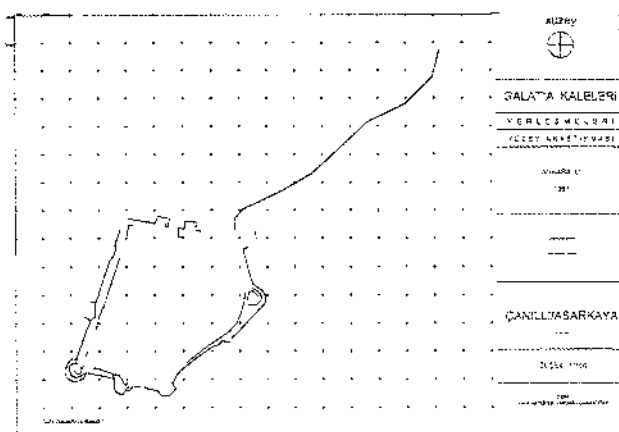
Çizim 4: Beyoğlu planı

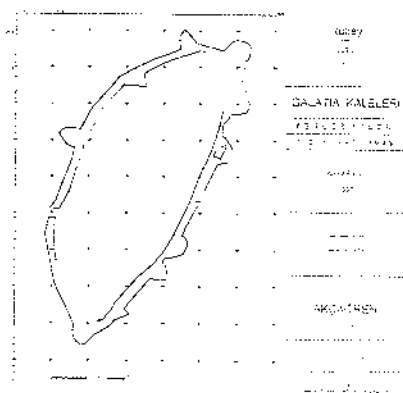

Çizim 5: Yenikayı Planı

Çizim 5: Yenikayı planı

Çizim 6: Çanılı/Asarkaya planı

Çizim 7: Akçaören planı

TAVIUM (BÜYÜKNEFES) FELDFORSCHUNGEN DES JAHRES 1997

Karl STROBEL*
Christoph GERBER

Im Jahre 1997 konnten aufgrund der freundlichen Genehmigung durch die Generaldirektion für die Denkmäler und Museen des Kulturministeriums der Republik Türkei die Feldforschungen in Tavium (Büyüknemes, Provinz Yozgat) aufgenommen werden. Mein Dank gilt weiter dem Repräsentanten des Kulturministeriums, Herrn Archäologen Mehmet Katkat vom Museum in Eskişehir, der sich in besonderer Weise für das Projekt eingesetzt hat und auch den Kontakt zu der örtlichen Bevölkerung wesentlich förderte. Die Arbeiten des Jahres 1997 wurden von der Deutschen Forschungsgemeinschaft unterstützt. In einer fünfwöchigen Kampagne konnte das Stadtgebiet unter Beteiligung des Fachbereichs Geoinformatik und Vermessung FH Mainz, mit Einsatz von GPS-Geräten großflächig vermessen und damit erstmals die Grundlage für einen Plan der Stadtanlage gelegt werden (Siehe vorläufige Karte aufgrund der derzeitigen Standes der Ausarbeitung der Vermessungsergebnisse). Gleichfalls wurden die polygonalen Vermessungspunkte fixiert, mit deren Hilfe in den folgenden Jahren exakte Detailvermessungen durchgeführt werden können. In Zusammenarbeit mit dem Fachbereich Geoinformatik und Vermessung FH Mainz, wird auf der Basis der Ergebnisse und der von den türkischen Behörden dankenswerterweise zur Verfügung gestellten Karten ein digitales dreidimensionales Geländemodell erarbeitet, in dem später sämtliche Befunde mit Hilfe von Geoinformationssystemen registriert werden können. Das Stadtgebiet selbst wurde systematisch begangen. Für die Lesefunde, welche die Kontinuität der Besiedlung von der Frühgeschichte bis ins byzantinische Mittelalter dokumentieren, wurde ein provisorisches Depot eingerichtet. Die in dem heutigen Dorf Büyüknemes und in der Umgebung des Stadtgebietes wie in diesem selbst sichtbaren Architekturteile wurden fotografiert. Gleichfalls wurden Erkundungsfahrten in die umliegenden Dörfer unternommen und dabei auch dort ein reicher Bestand an Spolien festgestellt.

Ein ausführlicher Vorbericht wird voraussichtlich im Jahre 1999 in den "Istanbul Mitteilungen" erscheinen. Dort wird eine detaillierte Darstellung der Befunde und der Keramik erfolgen.

---

* Prof. Dr. Karl STROBEL FB III, Alte Geschichte, Universität Trier, 54286 Trier; AVUSTURYA
Dr. des. Christoph GERBER, Universität Heidelberg, 69117 Heidelberg, ALMANYA

Mit den 1997 durchgeführten Arbeiten konnten das Stadtgebiet von Tavium und seine Umgebung erstmals aufgenommen werden, ebenso die ausgedehnten Nekropolen und die Tumuli, die sich um das bewohnte Stadtgebiet anordnen. Ferner gelangen die Feststellung des Verlaufs der spätantiken bis byzantinischen Stadtmauer und die Herausarbeitung der Gliederung und Struktur des Stadtgebietes. Gleichfalls konnten die Trassen der römischen Straßen, die von Norden in die Stadt führten, erkannt werden, ebenso die Straße, die nach Süden aus dem Stadtgebiet herausführte. Damit ist es möglich, Tavium erstmals präzise in das regionale Straßennetz der römischen Zeit einzufügen. Gegenüber den bisherigen Annahmen, die eine Beschränkung des Siedlungsgebietes, hauptsächlich auf die beiden Siedlungshügel und deren unmittelbare Umgebung, vertraten, hat sich Tavium durch die Oberflächenbeobachtungen als eine großflächig angelegte Stadt der römischen bis byzantinischen Zeit erwiesen. Damit sind auch die letzten Zweifel an der Identifizierung des Ortes als Tavium ausgeräumt, die bereits durch das Zeugnis der antiken Meilensteine gesichert war. Durch die Funde teilweise hochwertiger hethitischer Keramik und die Beobachtung von monumentalen Blöcken vor allem in Büyüknefes selbst, die als vorrömisch bzw. vorhellenistisch zu gelten haben, kann die Identität des Ortes mit der in den hethitischen Texten gut bezeugten Kultstadt Tawiniya weiter abgesichert werden, die bereits durch die deutliche Namenskontinuität naheliegt. Die Kontinuität zwischen hethitischer und hellenistischer Zeit ist nunmehr durch charakteristische eisenzeitliche Keramik dokumentiert. Dies hat grundlegende Auswirkungen auf das historisch-geographische Bild des gesamten Raumes.

Tavium liegt etwa 25 km. südwestlich der Provinzhauptstadt Yozgat neben dem heutigen Dorf Büyüknefes, dessen Bebauung jedoch nicht auf das antike Stadtgelände übergreift. Die Stadt liegt etwa 20 km. südlich von Hattusa, der Hauptstadt des hethitischen Reiches. Die Straßenverbindung zwischen den beiden hethitischen Städten, die durch die Texte als erwiesen gelten kann, läßt sich im Gelände noch durchgehend verfolgen, obwohl in einzelnen Abschnitten durch die rezenten Erosionserscheinungen eine starke Veränderung des Gelände stattgefunden hat. Die von Tawiniya-Stadt in Hattusa ausgehende hethitische Straße mündet offenkundig in die spätere römische Straße zwischen dem römischen Ort von Boğazkale und Tavium, die noch heute auf einer erheblichen Länge erhalten ist, jedoch durch zunehmende landwirtschaftliche Tätigkeit und Steinraub in ihren Bestand akut gefährdet erscheint.

Tavium ist in literarischen Öuellen, durch epigraphische Zeugnisse (Meilensteine) und die Münzprägung der Stadt während der römischen Kaiserzeit als der Zentralort des ostgalatischen Raumes in hellenistischer, bis byzantinischer Zeit gut belegt. Der Ortsname ist in mehreren Versionen überliefert: Taouion (Strabon 12, 5, 2; Ptolemaios 5, 4, 7) bzw. Tavium (Plinius, n.h. 5, 46) sowie die feminine Variante Taouia, Tauia und Tabia, die sich dann in byzantinischer Zeit allein durchgesetzt hatte. Die Ableitung von dem in den hethitischen Texten belegten Ortsnamen Tawiniya ist nicht zu bezweifeln.

Im hethitischen Purulliya-Neujahrsfestritual (V. Haas, Geschichte der hethitischen Religion, Leiden u.a. 1994) können wir die offiziellen Staatsrituale in Tawiniya mit ihrem umfangreichen Personal fassen und auch wichtige

Anhaltspunkte für die damalige Struktur der Stadt gewinnen. Der Wechsel des Festschauplatzes von Hattuşa erfolgte in einer Prozession; die Rituale und Trinkzeremonien des Königspaares in Tawiniya fanden in einem großen Festraum statt, an dessen Stirnseite sich der Thronraum befand. Die Existenz von Palast- und Tempelbezirken darf als gesichert gelten.

In hellenistischer Zeit bezeugt Strabon (12, 5, 2) Tavium als eine der drei befestigten Siedlungen der galatischen Trokmer und als den Zentralort der Region, dessen überregional bedeutendes Heiligtum des Zeus Tavianos das Recht der Asylie besaß und durch seine bronzene Kolossalstatue des Gottes berühmt war. Das thronende Götterbild in seinem Tempel ist in der Münzprägung der Stadt abgebildet. In römischer Zeit fand die Verehrung des Gottes als Iupiter Tavianus über Kleinasien hinaus Verbreitung. Der anatolische und hethitische Berg- und Wettergott Tessop, dessen Kult hier in seiner hellenistischen und römischen Form vorliegt, konnte in seiner Interpretatio Graeca durch die entsprechenden Aspekte des Zeus als Wetter- und Berg- bzw. Himmels-gott problemlos mit diesem identifiziert werden. Diese Gleichsetzung wurde bereits in der Epoche der keltischen Galater vollzogen. Seit etwa 272 v. Chr. (K. Strobel, *Die Galater* I, Berlin 1992) hatten die galatischen Trokmer den offensichtlich in nachhethitischer Zeit kontinuierlich besiedelten Ort mit seinem bedeutenden Kultzentrum als Zentralort ihres Territorium übernommen. Wir können mit seiner Entwicklung zu einem bedeutenden hellenistischen Zentrum mit entsprechenden repräsentativen Bauten rechnen; rechtlich fehlte jedoch die Struktur einer sich selbst verwaltenden Polis. Mit der Annexion des Reiches des Königs Amyntas, des letzten Tetrarchen aller galatischen Stämme, 25 v. Chr. und der Einrichtung der römischen Provinz Galatia wurde das Gebiet der Trokmer, also Ostgalatien, als das städtische Territorium der von Tavium, das zugleich zur Stadt erhoben wurde, neu organisiert (Sebastenoi Trokmoi Taouianoι bzw. Augustani Trocmi Taviani), ein Prozeß, der 21 v. Chr. abgeschlossen war. In römischer und byzantinischer Zeit war Tavium ein bedeutender Straßenknotenpunkt Zentralanatoliens. Als Bistum ist es seit dem Konzil von Nikaia 325 n. Chr. bis ins 12. Jh. belegt, wobei es die Liste der Suffraganbischöfe der Galatia I eröffnet. In den Quellen und in den spätantiken Märtyrerberichten sind eine Reihe von Baukomplexen der Stadt erwähnt, so das Gymnasium, das Bad (des Gymnasiums), der Zeus-Tempel, der Asklepios-Tempel, das Grab des Märtyrers Zoylos, die Kirche des Hl. Platon sowie der Wohnsitz des Bischofs außerhalb der Stadt in einem bewaldeten Gebiet. 727 n. Chr. wurde Tavium durch ein arabisches Heer unter Mu, awiya ben Hisam erobert. Seit ca. 900 war Tavium Teil des Themas Charsianon. Ende des 12. Jh. verödete die Region durch das Vordringen der Militärgrenze zwischen dem islamisch-türkischen und byzantinischen Machtbereich; dies darf auch für die Stadt selbst gelten.

Im 19. Jh. standen nach dem Zeugnis von Reiseberichten noch größere Mauerkomplexe. Die Ruinen von Tavium wurden jedoch systematisch als Steinbruch für den Bau der Stadt Yozgat ausgebeutet. Ebenso wurden zahlreiche Architekturteile, Bauquader und Inschriften nach Büyüknefes (Abb. 9-13) und in die umliegenden Ortschaften verschleppt. Als Baumaterialien fallen zum

einen am Ort anstehende Gesteine auf, zum anderen feiner Kalkstein und stark kristalliner weißer Marmor (Abb. 10). Die Bruchstücke und Architekturteile bzw. Fragmente von Bauornamentik sind repräsentativen öffentlichen Gebäuden und Tempelbauten zuzuweisen. Häufig zeigen Bruchstücke, die eher Tempelbauten zugehören dürften, Umarbeitungsspuren, die belegen, daß sie vermutlich in spätantiker oder byzantinischer Zeit als Spolien für größere Gebäude (Wohl Kirschen) verwendet wurden. In einer weiteren Wiederverwendung wurden einige solcher Teile zu mittelbyzantinischen Grabsteinen umgearbeitet, was auf starke Veränderungen im Stadtbild hinweist. Auch Teile byzantinischer Kirchenarchitektur sind als Spolien zu finden (Abb. 9).

Ergebnisse der Geländeerkundung

Das Stadtgebiet von Tavium erstreckt sich nach den im Gelände vorgenommenen Beobachtungen über eine Fläche von ca. 150 ha (1,5 km²). Die Nord-Süd-Ausdehnung von dem Kamm oberhalb der Hangstadt bis zum Fuß der Siedlungshügel beträgt etwa 1500 m., die maximale West-Ost-Ausdehnung vom Kaleözü bis zum Nefesçayı ebenfalls etwa 1500 m. (Plan; Abb. 1).

Das gesamte Stadtgebiet läßt sich topographisch in die folgenden Teile gliedern: der Zeğrek Tepe als Mittelpunkt; die sich an ihn westlich anschließende Mittelstadt mit den beiden Siedlungshügeln bzw. Burgbergen im Süden; die Hangstadt im Norden der Mittelstadt; die Oststadt östlich des Zeğrek Tepe; nach Süden unterhalb der Siedlungshügel und der Oststadt die Südstadt. Der Zeğrek Tepe stellt nicht nur die größte Erhebung im Stadtgebiet dar, sondern ist in diesem auch zentral gelegen. Verschiedene Geländestufen auf der Kuppe lassen auf Terrassierungen schließen; an den Stellen von Raubgrabungen ist Quadermauerwerk erkennbar. Die ältesten Spuren auf dem Zeğrek Tepe sind einige in den vermutlich anstehenden Felsen eingetiefte Kühlen. Diese sogenannten Näpfchen oder "cup holes" sind im Zusammenhang mit hethitischen Kultanlagen bekannt (Abb. 5). Sie deuten auf eine alte Kulttradition an dieser Stelle hin. Somit kann hier einer der bekannten Tempel von Tavium zu erwarten werden; möglicherweise lag auf dem Zeğrek Tepe die Hauptkultstätte des in hellenistischer Zeit als Zeus Tavianos verehrten hethitischen Berg- und Wettergottes Tess op. In den südwestlichen Hang des Zeğrek Tepe wurde vermutlich bereits in hellenistischer Zeit das Theater eingetieft, für das ebenfalls ein Zusammenhang mit den Kultkomplexen nicht unmöglich erscheint. Die Existenz des Theaters war bisher unbekannt und ist auch in den literarischen Texten zu Tavium nicht erwähnt. Heute ist nur noch das verwitterte "Negativ" im Hang erhalten (Abb. 3 und 4). Auch im Gelände vor dem Theaterrund (Orchestra) finden sich Anzeichen von zugehörigen Bauresten. Architekturblöcke des Theaters wurden als Spolien im Komplex der byzantinischen Kirche und der dortigen Gräber verbaut (Abb. 7). Die Kuppe des Zeğrek Tepe wurde in nachbyzantinischer Zeit als Nekropole genutzt.

Das zentrale Stadtgebiet liegt im Bereich der Gärten, die sich heute über Teile des ehemaligen Stadtgeländes erstrecken. Es kann als Mittelstadt bezeichnet werden. Das Gebiet ist heute in einzelne Gartenparzellen gegliedert, die

zum Teil durch hohe Steinmauern (aus den Parzellen geräumtes Baumaterial, zum Teil bis in die jüngste Vergangenheit zertrümmerte Bauquader und Blöcke) begrenzt sind. Architektur ist hier auf der Oberfläche wegen der äußerst intensiven landwirtschaftlichen Nutzung nicht mehr vorhanden. Bisweilen sind Grundmauern aber noch bis zur genutzten Oberfläche anstehend. In den Gärten können immer wieder große Marmor- und Kalksteinquader angetroffen werden, die offensichtlich bei Raubgrabungen freigelegt wurden. In mehreren Raubstellen ist ein monumentales Pflaster aus großen Marmorplatten (ca. 1,5 x 1,5 m.) erkennbar. In diesem Bereich ist der zentrale öffentliche Platz der Stadt (Agora) anzunehmen. Im angrenzenden Weingarten liegen zahlreiche große feinornamentierte, aber zum Teil stark verwitterte Marmor- und Kalksteinblöcke an der Oberfläche. Ein weiterer gut erhaltener Kasettenblock wurde bei einer jüngsten Raubgrabung freigelegt. Diese Reste deuten auf repräsentative Bauten öffentlichen Charakters hin.

Die westliche Stadtgrenze befand sich offenkundig am Osthang des Kaleözü. Eine ausgeprägte Geländestufe deutet möglicherweise auf den Verlauf der ehemaligen Stadtmauern an. Unmittelbar oberhalb der Gärten befindet sich eine erhöhte Terrasse (Kızılkaya Tepesi). Einige Mauern, die an deren Abbruchkanten freigespült sind, weisen auf unmittelbar unter der Oberfläche liegende Gebäudereste der Spätantike oder der byzantinischen Zeit hin. Der gesamte Hangbereich oberhalb der Gärten bildet die Hangstadt, die sich bis zu dem Kamm hinter dem Stadtgelände hinaufzieht. Die byzantinische Stadtmauer verlief auf diesem Kamm. Der Sattel im Westen mit dem heute noch benutzbaren Zugangsweg deutet die Lage des Westtores an. An der höchsten Stelle des Geländes ist der Mauer ein breiter Graben vorgelagert. Der Mauerversturz der Stadtmauer ist auf dem gesamten Kamm und dann nach Osten den Hang hinab deutlich zu erkennen; der Verlauf des Walles ist bis zu den Gärten zu verfolgen. Stellenweise sind beide Mauerfluchten erhalten, so daß eine Mauerdicke von etwa 5 Fuß (ca. 1,5 m) für die Mauer selbst erschlossen werden kann. Unterhalb der Gärten sind im anstehenden Fels noch Stufen erhalten, die als Auflager einer Stadtmauer gedient haben und vielleicht schon in hellenistische Zeit zurückgehen. Am Steilabfall zum Nefesçayı ist der östliche Verlauf der Stadtmauer anzunehmen (mehrere Geländestufen können auf unterschiedliche Mauerfluchten hinweisen). Im südlichen Bereich der Oststadt befindet sich in wohl nicht zufälliger Nähe zum Theater ein spätantiker und byzantinischer Kirchenkomplex. Hier zeichnet sich eine bis zu 5 m. mächtige Schichtenabfolge allein für die römische und byzantinische Zeit ab.

Die Hänge zu beiden Seiten der Hangstadt waren nach den Oberflächenbefunden ebenfalls dicht besiedelt. Demnach setzte sich die Siedlungsfläche der Stadt auch außerhalb des ummauerten Bereiches fort. Sie umfaßte die westliche und die östliche Hangvorstadt. Die Siedlungsfläche ist heute durch die Trasse der römischen Straße nach Norden hin begrenzt. Die Entdeckung dieser Straßentrasse erklärt die Einbindung des Stadtgebietes in das Fernstraßensystem der Region. Demnach muß der Hauptweg unmittelbar unterhalb der beiden Yellüce-Tumuli nach Süden zur Stadt vorübergeführt haben. Es ist nur der letzte Abschnitt der Straße bis nahe an die Stadtmauer erhalten. Der Steindamm ist etwa 5 m. breit und läßt sich noch bequem begehen.

Die Südgrenze des Stadtgebietes ist noch nicht geklärt. Auf den Feldern

unterhalb der beiden Siedlungshügel sind weiterhin Keramik- und Dachziegel anzutreffen, die auf eine erheblich ausgedehnte Südstadt schließen lassen. In einer Raubgrube am Rande der Terrasse zwischen den beiden Siedlungshügeln ist eine große Mauer angeschnitten worden, deren Mauerwerk Ziegelsteine enthält und möglicherweise zur byzantinischen Stadtmauer gehört. Dann wäre die Südstadt in dieser Zeit außerhalb des ummauerten Stadtgebietes gelegen. Der Bereich der Stadt war großflächig von Nekropolen umgeben. Aufgeackerte Gräber sind westlich des Kaleözü anzutreffen. Im oberen Bereich des Nefesçayı-Tales befinden sich ausgeplünderte Steingräber. Teilweise sind die Gräber erst in jüngster Zeit gewaltsam aufgesprengt. Im westlich daran anschließenden felsigen Gelände sind verschiedene Felskammergräber in unterschiedlichem Erhaltungszustand anzutreffen. Auch sie sind sämtlich beraubt.

Das Stadtgebiet ist großräumig von Tumuli umgeben. Westlich und nördlich wurden 9 Tumuli festgestellt, die einzeln oder in Gruppen am Plateaurand aufragen. Im Westen bildet ein Zwillingsspaar den Büyükdanacı. Ein weiteres Paar befindet sich auf dem Yellüce genannten Felsplateau. Von den restlichen Tumuli scheinen zwei von einer steinernen Umfassungsmauer umgeben gewesen zu sein. Weitere Tumuli befinden sich auf dem westlich gelegenen Sivritepe. Allerdings sind die kleinen Tumuli in seiner Umgebung durch landwirtschaftliche Tätigkeit schon so weit eingeebnet, daß sie kaum von den natürlichen Kuppen zu unterscheiden sind. Die Hügelkette der Cığdemlik Tepeleri jenseits des Tales südlich des Stadtgebietes erweist sich ebenfalls als Nekropolengelände.

Westlich der Stadt befinden auf halbem Wege nach Ağzıkara/Gündoğdu die Reste eines größeren repräsentativen Baukomplexes, der bisher nicht näher zu charakterisieren ist und zunehmend zerstört wird.

Bei der Geländeerkundung wurden wiederholt Raubgruben angetroffen, die auf eine rege illegale Grabungstätigkeit vor Ort hinweisen. Unter den frisch angelegten illegalen Aufschlüssen sind die folgenden drei hervorzuheben: Im Bereich der Mittelstadt das bereits erwähnte Pflaster aus großen Marmorblöcken. Einer der Blöcke wurde herausgelöst und darunter eine tiefe Grube ausgehoben. Allerdings blieben die von den Raubgräbern erhofften Schätze aus und das Unternehmen wurde abgebrochen. Der Aufschluß zeigt jedoch die große Tiefe der Schichtenfolgen und vermutlich auch für die Anlage des Stadtzentrums vorgenommene Planierungs- bzw. Aufschüttungsarbeiten an. Bedeutendere Folgen hatte die Freilegung eines byzantinischen Grabes im Bereich südlich des Zeğrek Tepe (Abb. 7 und 8). Hier waren in byzantinischer Zeit Marmorblöcke mit Inschriften zum Bau der Gruft verwendet worden. Diese Raubgrabung war Anlaß zu einer Rettungsgrabung, die vom Museum in Yozgat unter der Leitung seines Direktors Musa Özcan durchgeführt wurde. Insgesamt konnte dieser acht Gräber freilegen, die innerhalb einer byzantinischen Kirchenanlage angelegt worden waren. Die in diesem Zusammenhang freigelegten Architekturreste deuten auf vier Bauphasen des Kirchenkomplexes hin. Als erheblich sind die Verluste zu betrachten, die durch die Ausraubung der Grabkammern der beiden Yellüce-Tumuli entstanden sind. Beide wurden ganz frisch beraubt vorgefunden (Abb. 6). Die Raubgruben lassen erkennen, daß

jeder der Tumuli eine unterschiedliche Architektur der Grabkammern aufgewiesen hat. Im nördlichen Tumulus war die Grabkammer in den gewachsenen Felsen geschlagen, während diejenige des südlichen Tumulus offenbar aus Steinen gemauert und mit großen Steinblöcken abgedeckt gewesen war. Im Erdaushub des nördlichen Tumulus konnten Keramik- und Glasscherben geborgen werden, die eine vorläufige Datierung etwa ins (frühe) erste Jahrhundert n. Chr. ermöglichen. Im Aushub des südlichen Tumulus konnten keine Funde mehr geborgen werden.

Die beiden Siedlungshügel Büyükkale und Küçükkale

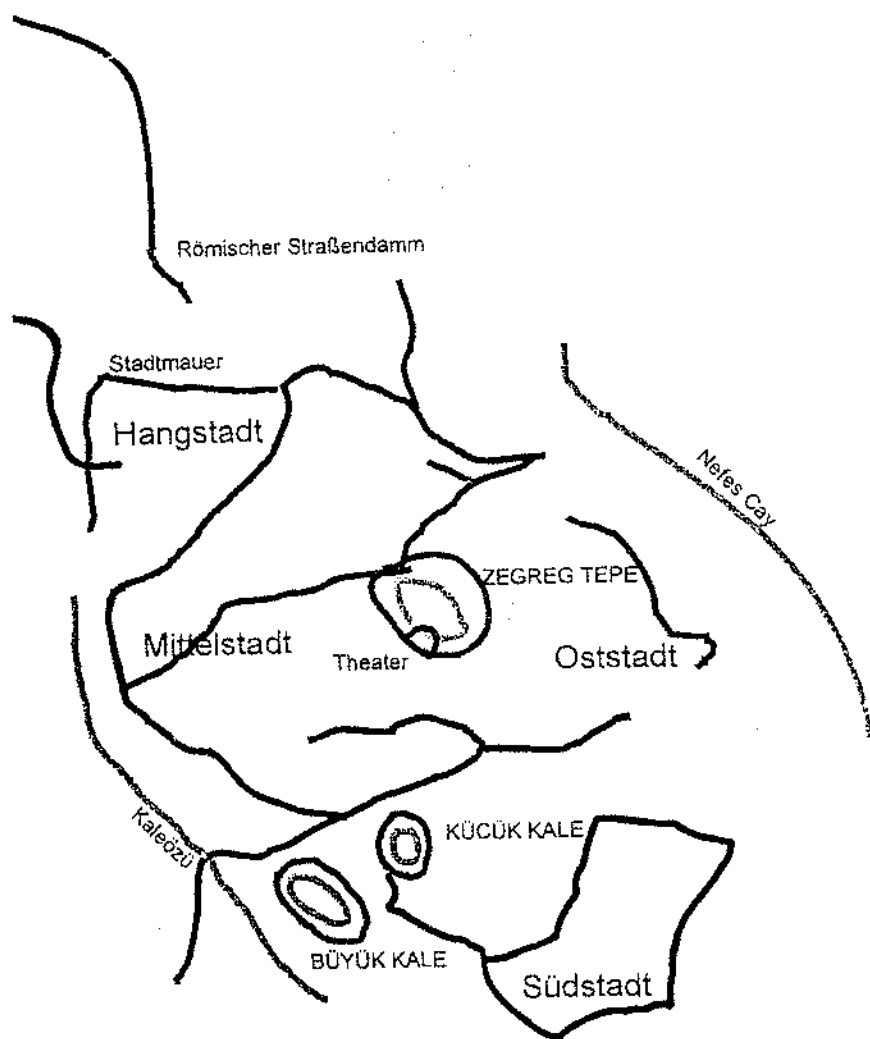
Die beiden Siedlungshügel liegen auf natürlichen Felskuppen. Der etwas kleinere und östliche Hügel, der Küçükkale, weist unter den Oberflächenfunden zwei auffallende Gattungen auf. Einerseits sind es unzählige Fragmente rein weißen, stark kristallinen Marmors, darunter einige Stücke von kanellierten Säulen. Sie weisen auf einen bedeutenden Bau auf der Kuppe der Küçükkale hin, der das Stadtbild mit dominiert haben muß. Die andere auffällige Fundgattung ist die sogenannte galatische Keramik (Abb. 14). Ältere, vermutlich frühbronzezeitliche Keramik ist bisher nur am Nordosthang belegt.

Die Büyükkale ist der westlich gelegene größere Siedlungshügel. An seinem Süden ragt der Fels weit aus dem Untergrund auf. Durch Erosion sind hier bereits erhebliche Teile des ursprünglichen Felsbestandes verlorengegangen. In diesem Bereich ist ein Wassergang vorhanden, der in seinem oberen Teil jedoch schon teilweise zerstört ist. Der zu gehörige bis zum Sommer 1997 erhaltene Bogen, der aus dem Felsen gehauen war, ist im Winter 1997/98 eingestürzt. An den Wassergang, der den Steinfelsen herabführt, schließt sich ein Treppentunnel an, der nach einem kurzen Stück völlig verschüttet ist. Die Anlage ist für Burgen der hellenistischen Zeit in Pontos und Paphlagonien charakteristisch, ebenso aber auch für galatische Residenzburgen, wie jene von Karalar. An den steilen Hängen der Büyükkale sind durch Erosion zahlreiche Mauern angeschnitten. Als Folge dieser Erosion haben sich im Tal des Kaleözü bereits zahlreiche Steinquader angesammelt. Im oberen Teil des Osthanges sind monumentale Bauquader (ca. 4 x 1,2 x 1,2 m.) freigelegt, die auf eine gewaltige Bauanlage (Tempelpodest?) hinweisen dürften.

Als besonders lohnend erwies sich die Begehung des sehr steilen Westhanges, da hier Keramik in großen Mengen freigespült wird und für sie auch eine gewisse Stratigraphie erkennbar wird. Die bereits von Kurt Bittel 1939 festgestellte kontinuierliche Besiedlung seit der frühen Bronzezeit im 3. Jahrtausend v. Chr. bis in römische Zeit wurde nicht nur bestätigt, sondern konnte hinsichtlich des Siedlungszeitraumes noch ausgeweitet werden. Der Hang wurde zwischen Kuppe und unterer Felskante in neun horizontalen Streifen begangen. Dabei konnten drei Bereiche voneinander abgegrenzt werden: im obersten Streifen ist vor allem römische und auch jüngere Keramik anzutreffen. In den beiden darunter liegenden Streifen sind zahlreiche Stücke bemalter eisenzeitlicher Keramik zu finden gewesen. Im unteren erscheinen auch hethitische Fragmente. Die vier darunter gelegenen Streifen erbrachten vor allem frühbronzezeitliche Keramik. Hier treten die für diese Region typischen Gattungen

in großer Zahl auf: Allen voran ist die rot überzogene Keramik zu nennen, die in dieser Gegend den Hauptbestandteil der frühbronzezeitlichen Keramik bildet (Alişar Ib-Ware). Darunter fallen auch einige Scherben, die auf der einen Seite mit einem roten auf der anderen mit einem schwarzen Überzug versehen sind. Ferner sind mehrere Gattungen bemalter Keramik vertreten, unter ihnen die sogenannte "Intermediate Ware" und die "Ciradere-Ware". Charakteristisch sind außerdem Gefäße mit Fingernagelverzierung, die bisher vor allem aus Alaca Höyük bekannt wurden (Abb. 16). In den beiden untersten Streifen sammelt sich bereits das offenbar herabgespülte Material an. Hier sind Scherben aus allen Perioden zahlreich anzutreffen. Ältere Keramik dürfte durch die Abschwemmungen verdeckt sein. Allein aus der Mächtigkeit der frühbronzezeitlichen Schichten läßt sich bereits die Bedeutung dieses Ortes in frühanatolischer Zeit erkennen. Tavium war demnach schon sehr früh ein Zentralort der Region, des späteren Ostgalatiens, gewesen.

Grundlagen für diese Bedeutung Taviums als Zentralort waren zweifellos die großflächigen, sehr fruchtbaren Anbaugelände zwischen dem Gebirge im Norden der Stadt und der Talweite des antiken Kappadox (Deliceirmak). In den Quellen ist immer wieder auf die ausgedehnten Waldgebiete um Tavium hingewiesen. Dies gilt sowohl für die hethitische Zeit mit den spezifischen Riten des Kultes aus dem Kontext frühen Jagdzaubers, wie für die spätantike Überlieferung. Diese Waldgebiete sind in der Gebirgszone zwischen Tavium und Boğazkale sowie in der bergigen Zone westlich der Stadt anzunehmen. Die gesamte Region um Tavium zeichnet sich noch heute durch einen großen Wasserreichtum aus, der zur Zeit intensiver Bewaldung wesentlich konstanter und stärker ausgeprägt gewesen sein muß. Auch für das Stadtgebiet selbst ist ein großer Wasserreichtum hervorzuheben, der zweifellos die Entstehung einer Großsiedlung an dieser Stelle begünstigt hat. Westlich der Hangstadt liegen die starken Quellen des Kaleözü, die auch noch in der Trockenzeit eine hohe Schüttung aufweisen. Östlich der Hangstadt liegt der verzweigte Quellbereich des Nefesçayı, dessen quellaustritte ebenfalls ganzjährig Wasser führen. Unterhalb der Hangstadt treten im Stadtgebiet selbst mehrere Quellen aus. Spätestens für die römische Stadt war die Wasserversorgung über Tonröhren, deren Fragmente besonders im Bereich der Hangstadt zu finden sind, systematisch ausgebaut. Zumindest eine dieser Leitungen ist bis heute intakt, da an dem höchsten Punkt der Mittelstadt eine Quelle ganzjährig austritt, die nur durch eine bestehende Druckleitung erklärt werden kann. In der Umgebung dieser Quelle finden sich in den Gärten typische Architekturreste, die auf eine Wasserverteilungsstation bzw. sehr wahrscheinlich auf ein Nymphäum hinweisen.

TAVIUM Übersicht

Ca 500 m

Karte: Vorläufiger plan des Stadtgebietes von Tavium

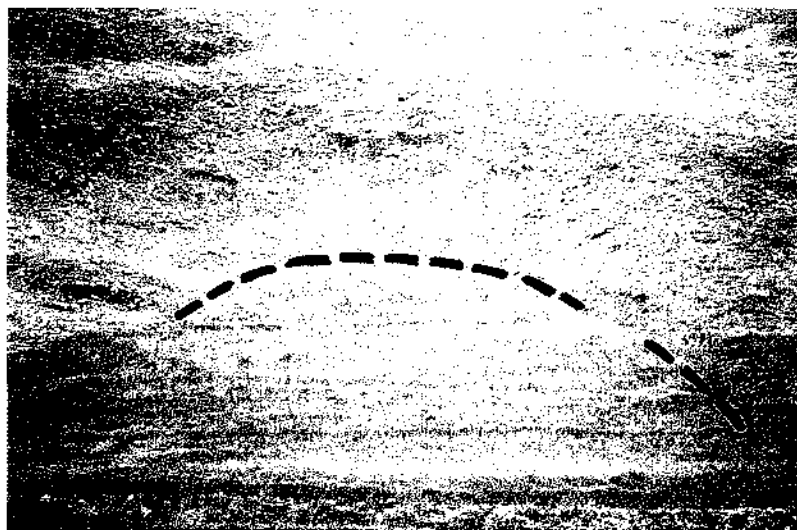
Abb. 1: Stadtgebiet von Süden

Abb. 2: Büyükkale und Küçükkale von Süden

Abb. 3: Küçükkale und Theater (links im Hintergrund)

Abb. 4: Theater

Abb. 5: Sogen. Näfchen, Zegrek Tepe

Abb. 6: Die beiden ausgeraubten Tumuli auf dem Yellüce

Abb. 8: Christlicher Grabstein

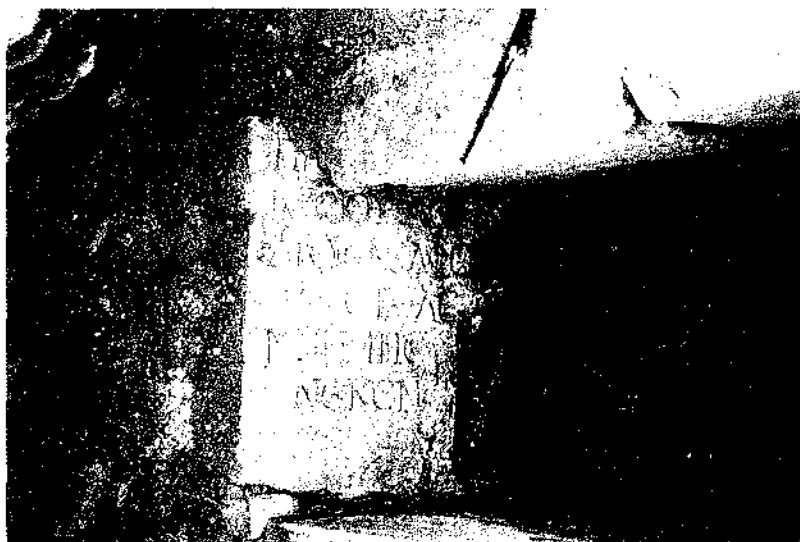
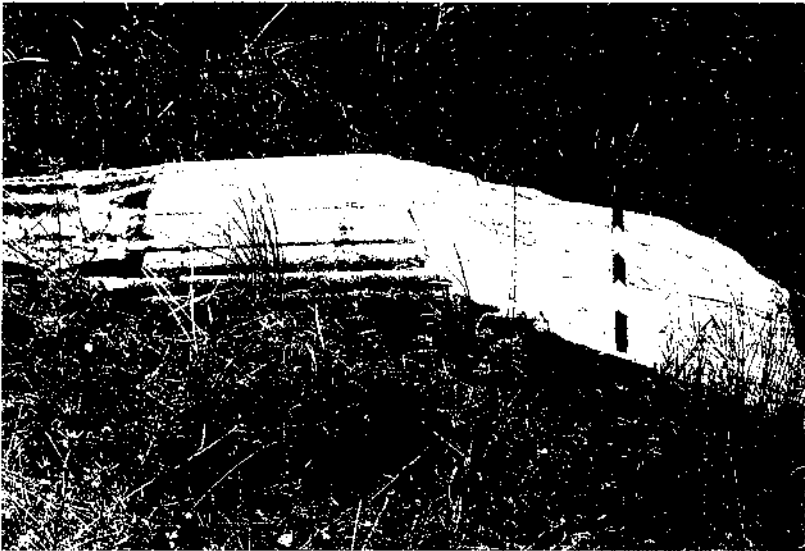

Abb. 7: Byzantinisches Grab

Abb. 9: Teil einer Chorschranke

Abb. 10: Kannelierte Säule

Abb. 11: Teil eines Gesimsblockes

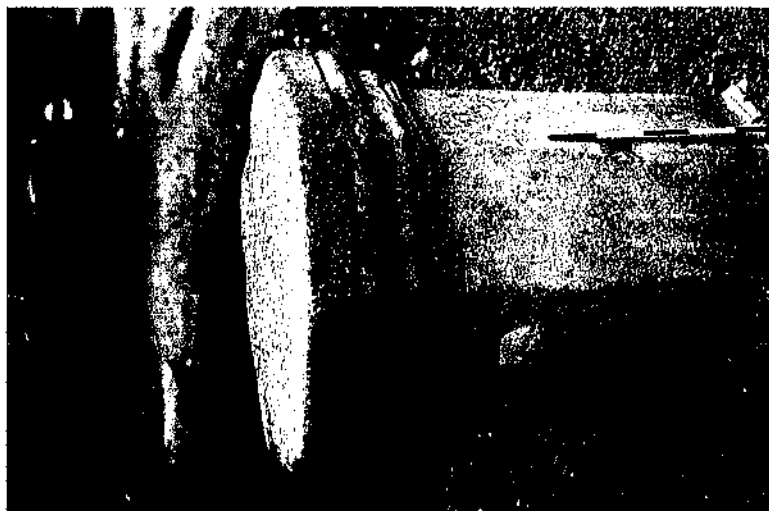

Abb. 13: Achteckige Basis

Abb. 12: Bruchstück eines Rankenfrieses oder Türsturzes

Abb. 14: Sogenannte Galatische Keramik

Abb. 15: Frühbronzezeitliche Keramik

TYANA 1996-1997

Dietrich BERGES*
Christoph BÖRKER

In den Jahren 1996 und 1997 konnte der Survey des Archäologischen Instituts der Universität Erlangen in Tyana/Kemerhisar unter Leitung von Prof. Dr. Christoph Börker erfolgreich fortgesetzt werden. Der Generaldirektion der Antiken und Museen der Türkischen Republik danken wir für die großzügig genehmigten Arbeiten im Gelände und in den Museen. Als Vertreter der Antikendirektion haben Güler Gürkan (1996) und Zeki Akcan (1997) vom Museum İçel/Mersin unsere Arbeiten stets in freundlicher Weise gefördert. Großer Dank gilt Fikret Temel aus Kemerhisar, dessen Einsatz und Ortskenntnis für uns von größtem Nutzen war. Unser besonderer Dank gilt dem Photographen des Deutschen Archäologischen Instituts in İstanbul, Herrn Dieter Johannes, für die hervorragende Photodokumentation der Befunde in Tyana, sowie dem Direktor der Abteilung İstanbul, Herrn Prof. Harald Hauptmann, dessen großzügige Unterstützung diese Photoarbeiten 1996 und 1997 ermöglicht hat.

Die Kampagne 1996 galt vor allem den Arbeiten zur Dokumentation der hydrotechnischen Bauten durch die Architektin Dipl.-Ing. Renate Barscay aus Karlsruhe und das Geodätenteam unter Leitung von Dipl.-Ing. Hans Birk aus Ostfildern. Im Zentrum dieser Bauaufnahmen stand zunächst der kaiserzeitliche Aquädukt. Die Wasserleitung von Tyana gehört zu den kleineren Aquäduktbauten in Kleinasien. Sie ist aus großen grobbossierten Quadern errichtet, die mörtellos versetzt sind und deren unregelmäßige Bearbeitung gelegentlich ein unfertiges Aussehen vortäuscht. Wir haben die etwas weniger als 1,2 km. sichtbar erhaltene Bogenleitung eingemessen, den baulichen Bestand dokumentiert und, soweit dies anhand der Bodenfunde möglich war, den Verlauf der ebenerdigen Kanalführung bis hin zum Quellbecken festgestellt. Ein besonders gut erhaltener Teilbereich des Aquäduktes (Pfeiler 11-15) konnte eingerüstet werden; Dipl.-Ing. Renate Barscay hat die Bauaufnahme dieses Abschnittes unternommen und anhand dieser Dokumentation eine zeichnerische Rekonstruktion durchgeführt (Abb. 1).

(*) Prof. Dr. Christoph BÖRKER, Institut für Klassische Archäologie, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Kochstraße 4/2, D-91054 Erlangen/ALMANYA.
Priv.DoZ. Dr. Dietrich BERGES, Archäologisches Institut der Universität Hamburg, Johnsallee 35, D-20148 Hamburg/ALMANYA.

Anhand dieser Arbeiten und der geodätisch ermittelten Daten zum Gefälle der Leitung (3,45 Promille) konnte Prof. Dr.-Ing. Günther Garbrecht aus Laagesbüttel die Förderleistung der Wasserleitung berechnen. Das Ergebnis hat überrascht. In der Spitze betrug die Förderkapazität täglich 7,4 Millionen Liter; bei einer mittleren Abflußhöhe (bei 20 cm. hohem Wasserstand in der Kanalleitung) ansehnliche 3,7 Millionen Liter. Diese Zahlen werfen ein helles Licht auf die außerordentlich günstige Situation der Wasserversorgung in Tyana. Wasser war gewissermaßen im Überfluß vorhanden und wurde zu einem entscheidenden Faktor für die Blüte der Stadt in der hohen Kaiserzeit.

Zum Vergleich: Der tägliche Wasserkonsum in Hamburg liegt bei üppigen 130 l pro Tag und Person (1996). Der Aquädukt in Tyana hätte demnach unter den Bedingungen eines modernen Wasserdargebotes eine Stadt von ungefähr 30 000 Einwohnern versorgen können, und das in einem Gebiet, das unter klimatischen Gesichtspunkten der semiariden Hochsteppe von Lykaonien zugeordnet werden muß.

Auffällig ist die Führung des Aquäduktes, die in Stadtnähe von mehrfachen knickartigen Richtungsänderungen gekennzeichnet ist. Die Ursache hierfür läßt sich bislang nicht mit Sicherheit bestimmen. Angesichts des völlig ebenen Terrains scheiden naturräumliche Gründe aus. Die Lösung darf im antiken Nutzungsprofil dieser Zone gesucht werden. So läßt sich in diesem Bereich ein parallel zur Wasserleitung geführter Weg nachweisen, der vermutlich auch bei den Bauarbeiten des Aquäduktes genutzt wurde. Auf die Existenz eines antiken Weges verweist auch der zweifache, rechtwinkelige Knick beim Ende der Bogenleitung am Stadtrand, der wohl zur Überbrückung jenes Weges mittels einer Bogendurchfahrt angelegt wurde.

Die Aquäduktlinie beginnt ca. 1,2 km. östlich der Stadt. Bis dorthin wurde die Wasserleitung als ebenerdiger Kanal geführt, dessen Kanalarinnensteine sich 1996 bei Bauarbeiten in Bağçeli auf der Straßenkreuzung bei der Saray Camii gefunden haben. Ausgangspunkt der Leitung ist die außergewöhnlich reich schüttende Öuelle beim Köşk Höyük in Bağçeli, die ca. 4 km. nord-östlich der antiken Stadt gelegen ist und die anläßlich der Errichtung des Aquäduktes mit einem monumentalen marmornen Öuellbecken ausgestattet wurde.

Das Becken ist in den 60er Jahren freigelegt worden und gut erhalten. Nur die Südwestecke, die aufgrund des Geländegefälles besonders exponiert war und verloren gegangen ist, wurde modern in Beton ergänzt. Dipl.-Ing. Hans Birk hat den Befund eingemessen (Abb. 2). Die Beckenwand ist aus großen, grobgeglätteten Marmorquadern errichtet. Vermutlich fehlt dort der letzte Arbeitsgang. Das gilt mit Sicherheit für die Ornamente der Profile, die lediglich in den Ecken ausgeführt wurden; der Rest blieb unverziert.

Auffällig ist die Größe der Anlage mit 20 auf 62 m. Dies sowie die aufwendige Ausstattung mit einer marmornen Wandung lassen daran denken, daß das Becken nicht ausschließlich als Nutzbau konzipiert war. Diese Überlegung findet Unterstützung in den Fundstücken aus der Umgebung des Quellbeckens. Von dorthier stammen eine Reihe von Funden kaiserzeitlicher Plastik (heute im Museum Niğde), die möglicherweise zur Ausstattung einer aufwendigen suburbanen Architektur, vielleicht einer monumentalen Gartenanlage mit großer Piscina, gehörten.

Im funktionalem Zusammenhang mit Quellbecken und Wasserleitung stehen die städtischen Bauten, die durch den Aquädukt alimentiert wurden. In Tyana selbst sind davon sichtbar erhalten nur die Reste des Thermenbaus. Diese Thermenanlage wurde vermessen, und der bauliche Bestand dokumentiert. Allerdings verhindert der Zustand der Ruine eine detaillierte Beurteilung des Befundes. Deutlich erkennbar ist ein großer Rechtecksaal mit symmetrisch angelegten Nischen, der ursprünglich von einem längsliegendem Tonnengewölbe überdeckt war. Man darf in diesem Raum wegen des Hypokaustensystems und der daran anschließenden Heizräume wohl das Caldarium der Thermenanlage erkennen.

Unser Interesse galt 1996 auch den weniger gut erhaltenen Bodendenkmälern, so der Anlage Uzun Taş, die im suburbanen Gelände 1,2 km. nördlich der Stadt gelegen ist. Die Vermessung der sichtbaren Reste hat einen kreisrunden Bau von 43 m. Durchmesser ergeben (Abb. 3), der aus wohlgefügt, zum Kreisinneren hin mit Spiegelbossen versehenen Porosquadern errichtet ist und der über drei axial aufeinander bezogene Apsiden verfügt. Der Befund, der zum Großteil vom Erdreich und von modernen Bauten bedeckt ist, ist reichlich enigmatisch. Weder läßt sich bislang eine Eingangszone erkennen, noch ist eine Aussage über Art und Umfang der Innenbebauung möglich.

Eine Beurteilung ist daher schwierig. Um nur eine Erklärungsmöglichkeit anzudeuten, sei hingewiesen auf die sogenannte Rundpalästra der Thermenanlage von Bougrara¹ in Nordafrika, die eine sehr verwandte Grundrißanlage aufweist. Ob ein funktional ähnlicher Baubefund in der Anlage bei Tyana erschlossen werden darf, muß - solange systematische Ausgrabungen in Kemerhisar fehlen - dahingestellt bleiben.

Neben der Dokumentation der Geländedenkmäler setzten wir 1996 die Bestandsaufnahme der Monumente in und aus Tyana fort. Neue Inschriftenfunde wurden aufgenommen, die Vorjahresfunde kontrolliert. Renate Barcsay konnte die zeichnerische Aufnahme der Architekturglieder fortsetzen und abschließen. Mit Unterstützung des Photographen vom Deutschen Archäologischen Institut in Istanbul, Herrn Dieter Johannes, wurden ausgewählte Monumente aus Tyana im Museum Niğde dokumentiert. Diese Photoarbeiten wurden 1997 fortgesetzt. Das betraf auch die neuentdeckten Fragmente eines Giebels, die in den Fundamenten eines Speicherbaus in Kemerhisar verbaut sind. Bei diesen Baugliedern handelt es sich um Teile eines kleineren Giebels, der mit zwei zur Mitte schwebenden Niken dekoriert ist. Die Oberkörper der Niken sind senkrecht aufgerichtet; vermutlich hielten die Flügelwesen ein mittiges Emblem - etwa einen Schild oder eine Imago Clipeata -, wie dies von ähnlichen Motiven auf kaiserzeitlichen Sarkopagen bekannt ist. Damit ist zugleich die Richtung für die Bestimmung des Baues, von dem der Giebel stammt, gewiesen. Der Größe nach zu urteilen handelte es sich um einen naïskosartigen Grabbau der römischen Kaiserzeit, der vermutlich in der Südost-Nekropole, nicht weit vom gegenwärtigen Fundplatz entfernt, errichtet gewesen war.

(1) D. Krencker - u.a., *Die Trierer Kaiserthermen* (1929) 188 Abb. 243.

Seit geraumer Zeit stand ein Fundstück aus Tyana, über dessen Existenz eine Nachricht vom Ende des 19. Jhs. informiert², auf der Suchliste unseres Surveys. Das Monument mit dem Bildnis einer weiblichen Gestalt wurde vor über 100 Jahren in Tyana gefunden und sollte in das Museum nach Istanbul verbracht werden. Dort aber ist es anscheinend nie angekommen; ein Denkmal aus Tyana ließ sich in diesem Museum jedenfalls nicht ermitteln. Durch Zufall stießen wir bei einer Exkursion im Archäologischen Museum von Konya auf eine marmorne Giebelstele mit Bogennische (Abb. 4), in der eine weibliche Mantelbüste zur Abbildung gebracht ist; den Inventarangaben nach stammt diese Stele aus Kilise Hisar (Tyana) und wurde 1899 nach Konya verbracht. Ohne Zweifel ist diese Stele identisch mit dem zuvor erwähnten Monument. Dabei handelt es sich um einen Stelentypus, der typologisch von ostgriechischen Vorbildern abhängig ist und vermutlich in der frühen Kaiserzeit, wohl noch unter dem Einfluß späthellenistischer Vorbilder, entstanden ist. 1997 konnte auch dieses Denkmal aufgenommen und photographisch dokumentiert werden.

1997 konzentrierten sich die geodätischen Arbeiten auf die Dokumentation ausgewählter sub- und extraurbaner Befunde. Am westlichen Stadtrand, im Bereich des Ambar Tepe, wurden die im Bodenrelief sichtbaren Grundrißstrukturen, die möglicherweise Teil einer suburbanen Baulichkeit sind, eingemessen. Im Dinek Dere, östlich von Havuzlu, wurden die sichtbaren antiken Befunde einer Gehöftsiedlung - so das antike Bewässerungsbecken, die kaiserzeitlichen Felssarkophage und die Reste der Terrassierungs- und Gebäudemauern auf den nördlichen Hanglagen - vermessen und dokumentiert.

Darüber hinaus galt unser Interesse vermehrt der Frühgeschichte Tyanas, so auch den monumental Tumuli, die sich in Sichtweite der Stadt Tyana erheben. Besondere Aufmerksamkeit verdienen der İftyan-Tumulus (Abb. 5), der an der Geländekante über dem Weg ins Meldeniz-Gebirge thront, sowie der weithin sichtbare Human-Tepe-Tumulus, der an exponierter Stelle über der Straße nach Kaisarcia/Kayseri liegt. Beide Tumuli dürfen angesichts ihrer Größe - die erhaltene Höhe beträgt ca. 20 m. bei etwa 100 m. Basisdurchmesser - und ihrer Beschaffenheit als intakt gelten. Das geodätische Team unter Leitung von Hans Birk hat den Human-Tepe-Tumulus vermessen (Abb. 6). Die Dokumentation läßt einen weitgehend ungestörten Hügel aus großformatigen Marmorgeröll erkennen, der auf der Blickachse nach Tyana einen Terrassen-vorbau mit Mauerresten aufweist. Möglicherweise handelt es sich bei letzterer Anlage um Baulichkeiten, die im Zusammenhang mit dem Grabkult Verwendung fanden.

Fraglich bleibt zunächst die zeitliche Stellung dieser Tumuli, die bislang ohne datierende Funde geblieben sind. Aufschluß kann indes der Befund des Tumulus bei Kaynarca³ geben. Das Inventar dieses Tumulus besteht aus hochwertigen Bronzearbeiten gordischer Werkstätten des späten 8. Jhs. v. Chr. und kann als Hinweis darauf gewertet werden, daß die Tumuli in Tyana in verhältnismäßig früher Zeit und vermutlich nach dem Vorbild der phrygischen Grabt-

(2) H. von Prott, Am 23, 1898 367.

(3) M. Akkaya, *Objets phrygiens en bronze du tumulus de Kaynarca*, in: B. Le Guen-Pollet - O. Pelon, *La Cappadoce méridionale jusqu'à la fin de l'époque romaine* (1991) 25-28.

umuli jener Jahre entstanden sind. Bei den monumentalen Tumuli in Tyana, namentlich dem İftyan- und Human-Tepe-Tumulus möchte man aufgrund der Größe und exponierten Position an Gräber besonders prominenter Persönlichkeiten, insbesondere der Könige des späthethitischen Tuwana, denken. In diesem Zusammenhang verdient der Hinweis auf die engen Beziehungen zwischen dem Phrygischen Reich und der Dynastie von Tuwana zur Zeit Königs Warpalawa sowie auf die reiche Ausstattung der phrygischen Königsgräber in Gordion besondere Beachtung. Die Königstumuli in Tyana dürfen als intakt gelten. Das Inventar der Grabkammern, das der Ausgräber dort erwarten darf, kann demnach einen detaillierten Einblick in die Lebensumstände des luwischen Tuwana in jenen Jahren und möglicherweise Auskunft über die kulturellen Interdependenzen im südlichen Kappadokien geben.

Der späthethitischen Epoche galten 1996 und 1997 eine Reihe weiterer Arbeiten, die sich vor allem auf die systematische Dokumentation der bekannten Denkmäler und Befunde konzentrierten. Auf dem Programm standen Photoarbeiten, die die in den Vorjahren durchgeführte Dokumentation der späthethitischen Monumente im Archäologischen Museum von Istanbul ergänzen sollten. So wurde das Felsrelief in Gökbez, das das Bildnis des Tarhunzas überliefert, sowie die späthethitischen Stelen und Inschriften aus Tyana und Umgebung dokumentiert. In diesem Zusammenhang unternahmen wir 1997 eine Exkursion nach Ivriz, um neben dem bekannten Felsrelief des Warpalawa auch das unzureichend dokumentierte Zwillingsrelief im nahen Ambar Dere in Augenschein zu nehmen. Es kann als detailgetreue Wiederholung des Ivriz-Reliefs angesprochen werden, ist wie dieses in der Nähe einer Quelle gelegen und darf gleichfalls mit einer Kultstätte zu Ehren des Vegetationsgottes Tarhunza in Verbindung gebracht werden. Unterschiede werden in der weniger sorgfältigen Glättung des Reliefgrundes und im Fehlen der späthethitischen Hieroglypheninschriften sichtbar.

Zum Abschluß der Survey-Arbeiten in 1997 widmeten wir uns einem auffälligen Befund in Karamahmutlu Keler, der aus zahlreichen, in mehreren Etagen in den Tuff getriebenen Räumen und Gängen besteht. Die Untersuchung erwies diesen Befund als Rest einer durch modernen Steinbruch stark dezimierten Klosteranlage in der Art der kappadokischen Felsenklöster. Verhältnismäßig gut erhalten ist eine Galerie vorgeblendeter Nischen, die vermutlich zur zentralen Hoflage des Klosters gehörte. Ein ähnlicher, wenn auch reicherer Befund, findet sich im Klosterhof von Eski Gümüş nordöstlich von Niğde sowie in der Felskammer Yediöda, die in die Geländestufe bei İftyan nördlich von Tyana angelegt ist.

Die Befunde von Karamahmutlu Keler und Yediöda sind in historischer Hinsicht aufschlußreich. Sie zeigen, daß im Umland von Tyana Besiedlung auch in byzantinischer Zeit stattgefunden hat. Für die Stadt Tyana selbst galt bisher die Annahme, daß mit den Araberstürmen des 7. und 8. Jhs. n. Chr. die städtische Siedlungsweise unterging und Tyana aufgegeben wurde. Freilich sind aus einer Reihe von Gründen Zweifel an der Richtigkeit dieser Annahme möglich.

Aus archäologischer Sicht spielt dabei das Fragment einer Schrankenplatte (Abb. 7) mit christlicher Bildthematik aus Kemerhisar/Tyana eine wichtige

Rolle. Das Monument gehört wahrscheinlich ins 9. oder 10. Jh. n. Chr. und läßt darauf schließen, daß in Tyana in jener Zeit ein nicht unbedeutender Kirchenbau errichtet oder ein bestehender Bau umgewandelt wurde. Dies setzt freilich die Existenz einer ansehnlichen Gemeinde, mithin einer größeren Siedlung in Tyana voraus. Tyana, daß bis in mittelbyzantinische Zeit hinein von einem eigenen Bischof repräsentiert wurde, war demnach in jenen Jahren keineswegs eine menschenleere Ruinenwüste. Die Frage der Siedlungskontinuität in früh- und mittelbyzantinischer Zeit in Tyana muß vor dem Hintergrund dieser und ähnlicher Argumente neu überdacht werden.

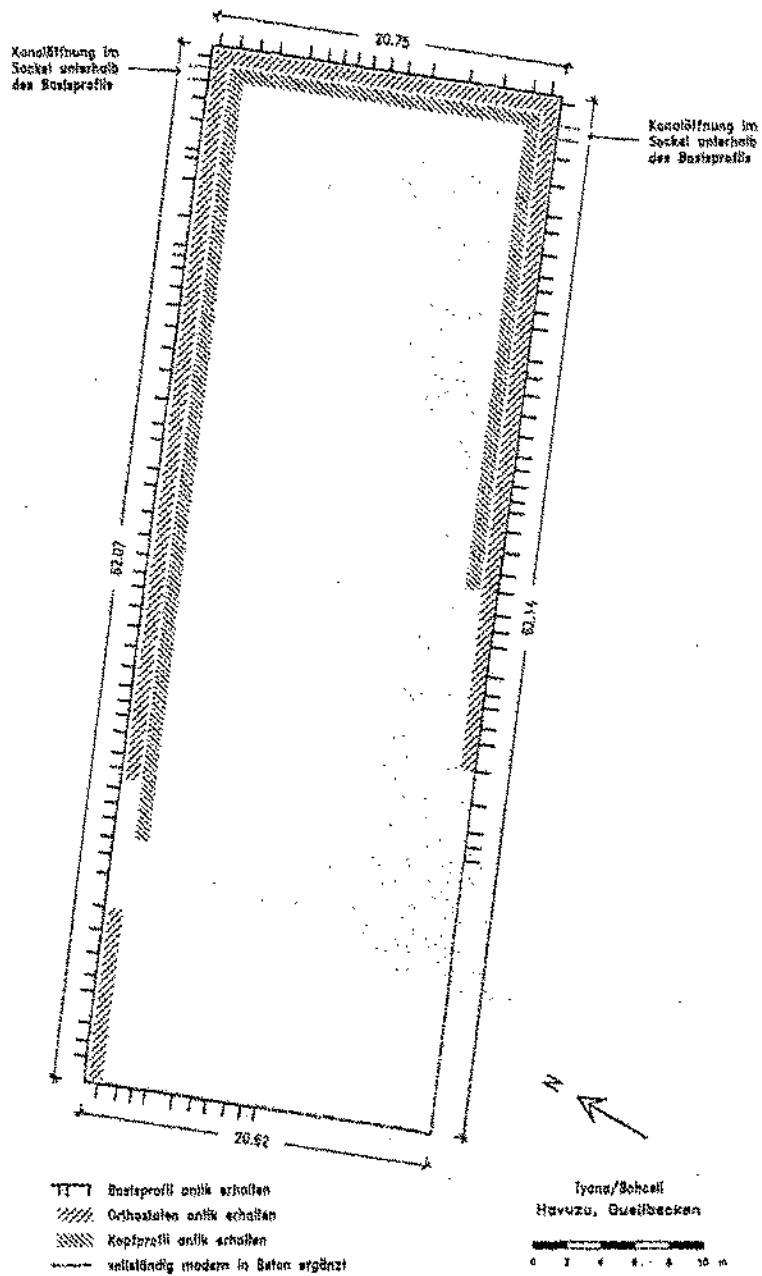

Abb. 2 : Tyana (Bahçeli), kaiserzeitliches Quellbecken. Grundriß und Dokumentation des Zustandes (Aufnahme und Zeichnung H. Birk)

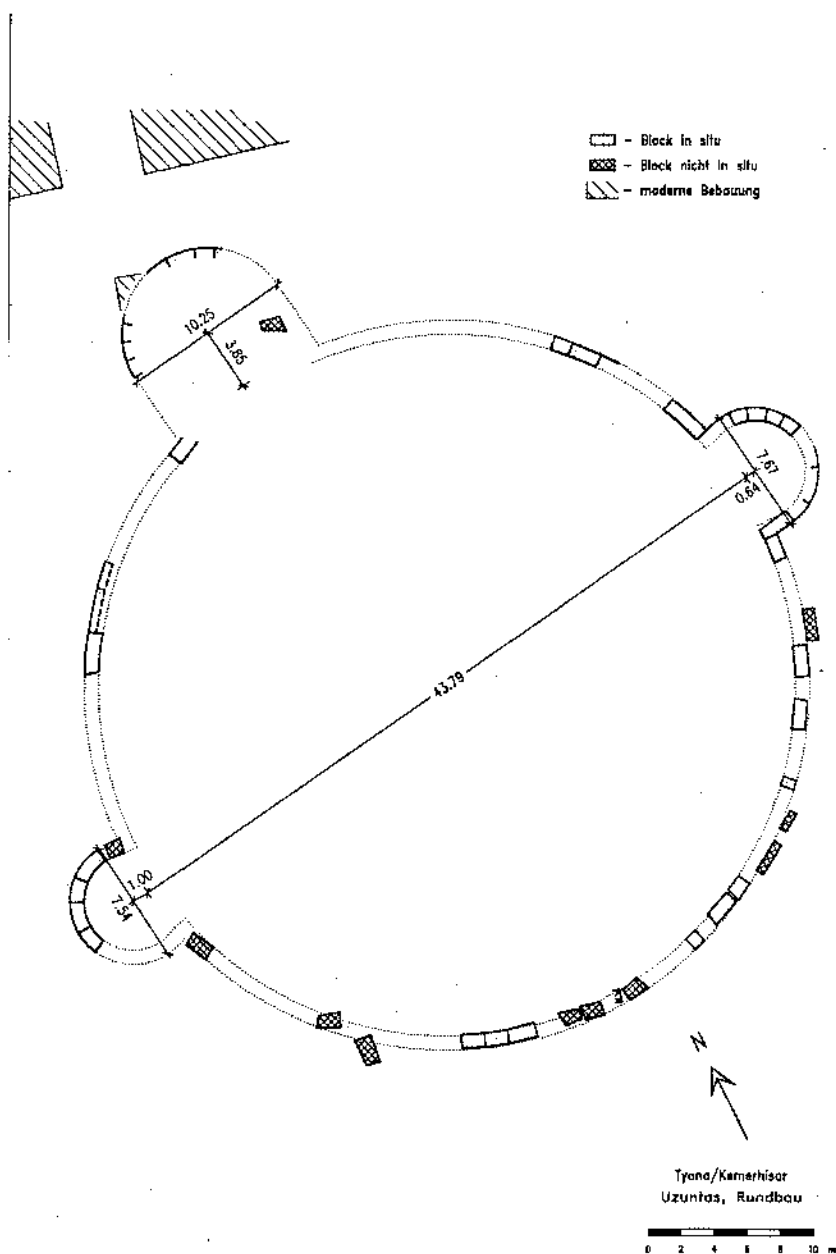

Abb. 3 : Tyana (kemerhisar), Rundbau Uzun Taş (Aufnahme und Zeichnung H. Birk)

Abb. 4 : Archäologisches Museum Konya, Inv. 189. Grabstele aus Tyana (Photo D. Johannes, DAI Istanbul)

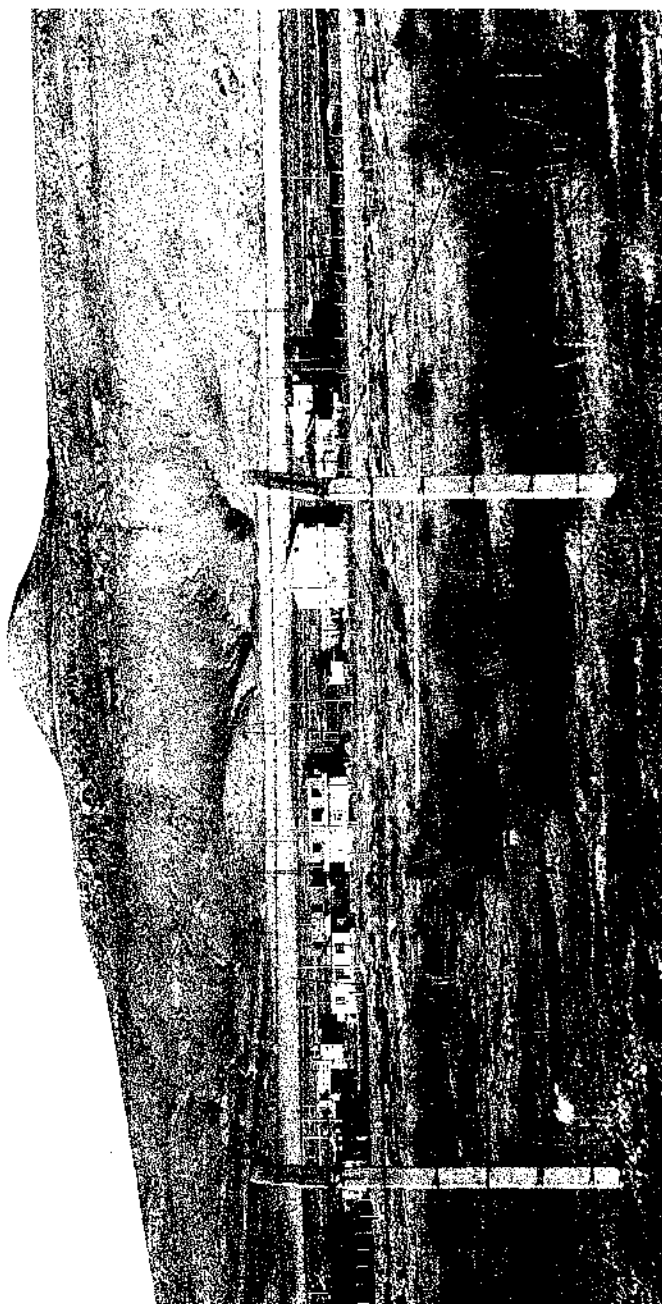

Abb. 5 : Tyana (Kemerhisar). Blick von der Stadt auf den Ityan-Tumulus

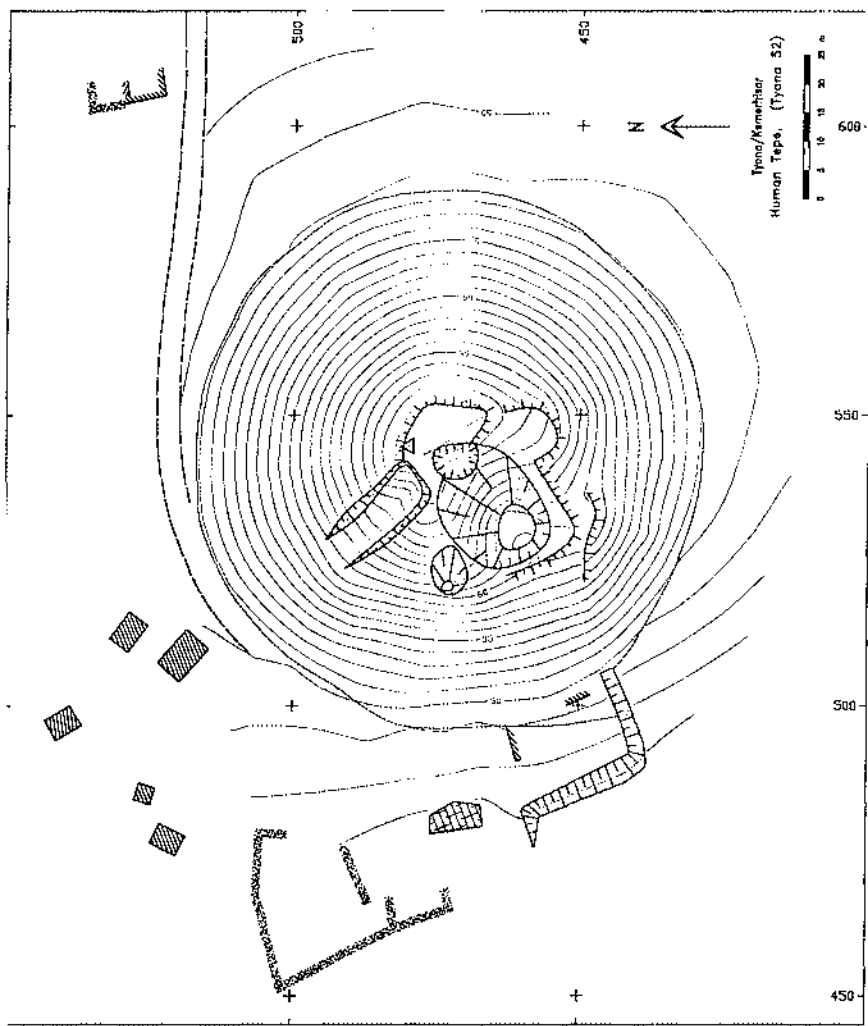

Abb. 6 : Human-Tepe-Tumulus. Grundriß (Aufnahme und Zeichnung H. Birk)

Abb. 7 : Museum Nigde. Fragment einer Schrankenplatte aus Tyana (Photo D. Johannes, DAI (Istanbul))

1997 YILI İÇEL İLİ (ANTİK DAĞLIK KİLİKYA) YÜZEY ARAŞTIRMASI

Serra DURUGÖNÜL*

1994 yılından bu yana sürdürmekte olduğumuz İçel ili (Antik Dağlık Kilikya) Yüzey Araştırmalarımızda¹ bu yıla değin Erdemli ile Silifke arasındaki antik yerleşimler incelenmiş, kaleler- kuleler, kabartmalar², mezarlar, villalar ve su yolları gibi halen ayakta duran yapılar, gruplar halinde ele alınarak yayına hazırlanmış veya yüksek lisans tezleri olarak incelenmişlerdir.

1997 yılı araştırmamızda Antik Dağlık Kilikya bölgesinin Silifke ve batısındaki yerleşimlerini ele almak üzere Gülnar, Aydıncık, Bozyazı ve Anamur ilçelerinde çalışmalarımızı yürüttük.

İnceleniş sırasına göre yerleşimler ve yapılar aşağıda aktarılmıştır:

1) Gülnar-Aydıncık yolu üzerinde Teknecik Köyü'ne bağlı Karabelen Mevkii:

1) Anakayaya oyulmuş üç lahit (1.60-1.70 m.); yine anakayaya oyulmuş üç küçük sarnıç.

2) "Kale" olarak adlandırılan yapı günümüze aittir. Ancak Roma ve Bizans Dönemi'ne ait yapı taşları temel kısmında kullanılmıştır. Kapı sövesi, kapı eşiği ve bir sütun buna işaret etmektedir.

* Doç. Dr. Serra DURUGÖNÜL, Mersin Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve S. Tarihi Bölümü Öğr. Üyesi, Çiftlikköy Kampüsü, 33342 Mezitli / MERSİN.

(1) Öncelikle bu yılki çalışma iznini (12.05.97 tarih ve 03208 sayı ile) vermiş olan T. C Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkür ederim. Ayrıca Bakanlık temsilcimiz, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzesi'nden Halil Demirdelen'e de katkılarından dolayı teşekkür ederim. Mersin Üniversitesi, Araştırma Fonunca sağlanan kısmi maddi katkı araştırmamızı yürütebilmemiz-de önemli bir rol oynamıştır. Mersin Üniversitesi Rektörlüğü'ne ve Araştırma Fonu Yönetim Kurulu'na, çok kısıtlı olan maddi kaynakları, araştırmamız için de ayırmaya değer bulmalarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

Araştırma ekibinde bölümümüz araştırma ve öğretim görevlileri (Fikret Özbay, Murat Durukan, Ümit Aydınoğlu) çalışarak katkıda bulunmuşlardır.

(2) Serra Durugönül, Kilikya Kulcilerinin Tarihteki Yeri, *Arkeoloji Dergisi III*, 1995, 197-202; S. Durugönül, Olba: Polis mi, Territorium mu? , *Lykia II*, 1995, 75- 80; S. Durugönül- H. Gabelmann, Türeme und Siedlungen im Rauhen Kilikien, *IstMitt* 1997 (baskıda); S. Durugönül, Neue Reliefs aus dem Rauhen Kilikien, *IstMitt* 1997 (baskıda); S. Durugönül, Weitere Reliefs aus dem Rauhen Kilikien, Halet Çambel'e Armağan (baskıda).

3) "Kale"nin doğusunda bulunan ve Geç Roma-Bizans Dönemi'ne ait olduğu düşünülen kalıntıların yoğun olduğu yerde ayakta sadece iki kemer bulunmaktadır. Tahribatin boyutu daha detaylı bir yorum yapılmasına imkan vermemektedir.

4) "Kale"nin güneyinde anakayaya oyulmuş ve kapağı halen üzerinde durmakta olan bir lahit ve hemen kuzeyinde de bir ışık (Resim: 1) bulunmaktadır. Lahit bilenen örneklerin bir tekrarını yansıtırken, ışık oldukça iyi örnekler arasında yer almaktadır. Ezme kısmından biriktirme kısmına iki oluk ile bağlanan bu ışık Bizans Dönemi'ne ait olabilir. Anakayanın uygunluğundan dolayı artık kullanılmayan Roma mezarının yanında inşaa edilmiştir.

5) Diğer bir ışık de yukarda anılan ışığın hemen doğusunda yer alıp bası ve burgu ezmelidir.

Bu ışıklar ve büyük yerleşim bu alanın zengin bir üretime sahip, belki de örneklerini Olba territoriumundan tanıdığımız üretime dayalı çiftlik ev ve yerleşimlerine ait olabileceğini göstermektedir; Roma ve Bizans Dönemi temelleri üzerine oturtulmuş ve "kale" olarak nitelendirilen yapı da bu ışıkların hemen yanında yer aldığından bir çiftlik olarak düşünülebilir.

II) Aydıncık'a bağlı Duruhan³ Mevkii:

Roma ve Bizans dönemlerine ait bir nekropol.

Mezarlardan ikisi "templum in antis" tarzında yapılmış olup, birisinin alınlığında iki kartal kabartması vardır (Resim: 2). Ancak tahribat dolayısıyla mezar önündeki iki sütun yok olmuş, kabartma da zor seçilir duruma gelmişlerdir. Diğer mezarlar daha basit planlı olup, kemer girişlidir. Ancak bir mezar odasında (?) zor tanımlanan bir freske rastlanmıştır: Kağrı arabası (?) ve başlarında hale olan iki figür. Diğer bir mezar odasında hem giriş kemeri üzerinde, hem de içerdeki iki klinenin arka duvarında yazısı olmayan birer "Tabula Ansata" görülmektedir.

Mezarların ortak özelliği üç adet (iki yan duvarda, bir de girişin karşısında) klinenin ve ortada da hediye bırakılması için planlanmış olan orta bölmenin bulunmasıdır. Klinelerin üzerleri "arkosol" tarzındadır.

"Templum in Antis" mezarların Roma Dönemi'ne, diğerlerinin Bizans Dönemi'ne ait olması muhtemeldir.

III) Gülnar - Aydıncık yolu üzerinde Ardıçınarı (Libas) Köyü:

1) Bugün ahır olarak kullanıldığından iç düzeni incelenememiş olan "templum in antis" tarzında kaya mezarı.

2) Dört adet, belirgin özellik vermeyen dörtgen planlı ve içi klinersiz kaya mezarları.

IV) Aydıncık'a bağlı Eskiörük Köyü'nde Yelfe Kalesi:

Profil vermeyen, çok kaba bir işçilik gösteren Geç Roma ve Bizans kalesi. Vadilere hakim ve stratejik konumu önemli olan bu kale, batısındaki yüksek yamaçtan dolayı doğal korumalı olup, doğusu duvarlarla örülmüştür. Kuzeyba-

(3) G.H. Bean-T.B. Mitford, Journeys in Rough Cilicia 1964-1968 (ETAM 3 - Denkschr. ÖAW, philhist.KL.102) (1970) 192 v.d.

tısındaki kulenin (4.90 x 4.90 m.) daha düzgün ve özenle işlenmiş taşları kale- nin Roma Dönemi'ndeki kullanımına işaret etmektedir. Kale içinde bir de ışık gözlemlenmiştir.

V) Aydıncık'a bağlı Pembecik Köyü (Şırşır Suyu üstü):

Bir kayanın içersine akroterli ve alınlıklı bir niş işlenmiş olup, alınlığın altına TYPANNOC INOEYOYC E OIHECEN yazıtı işlenmiştir. Bir sunaklı kült alanı olduğunu düşündüğümüz bu kayanın üst kısmında farklı bir döneme ait olması mümkün olan ve anakayaya oyulmuş bir lahit vardır.

VI) Aphrodisias (Ovacık) ve Kelenderis (Aydıncık)⁴ antik kentlerinde kazı alanları incelenmiştir.

VII) Gülnar'a bağlı Zeyne Beldesi:

1) Arıkuyusu Mevkii- 9.60 x 22.00 m. ebatlı, "in antis" planlı ve temenoslu, Roma Dönemi'ne ait bir tapınak incelenmiştir (Resim: 3, 4). Tapınağın taban genişliği 1.05 m. dir. Tabanın üzerinde bulunan duvarların genişliği ise 63 cm. olup dış cepheleri pilaster ile süslenmiştir. Yapı düzenli izodom taşlardan inşa edilmiştir. Temenos duvarının sadece taban taşları korunmuştur. Cıvardaki taşlar arasında arşitrav, sütun ve fascialı friz bloklarına rastlanmıştır.

Tapınak gösterdiği özelliklerinden dolayı Roma Dönemi'ne tarihlendirilmelidir.

2) Durutaş Mevkii- Kaya mezarı ve alınlığında pençesini bir boğaya geçirmiş olan bir aslan kabartması. Alınlık ion tarzı sütunlara oturtulmuştur. Kabartmayı ikonografik açıdan İsauria örnekleri ile mukayese edebiliriz; tarihleme açısından da İsauriadaki paralelleri gibi geç Roma Dönemi'ne verebiliriz. Mezar odasının içinde üç kline bulunmaktadır.

Bu mezarın yanında bir de kabartması olmayan fakat buna karşın dört klinesi olan bir mezara daha rastlanmıştır.

3) Çiğ Tepe Mevkii- Dörtgen planlı ve 4 basamaklı bir alanda bir büyük iki de küçük lahit bulmaktadır. Bu alanın kült törenleri için ayrılmış olduğunu düşünmekteyiz.

VIII) Gülnar'ın güneydoğusunda Korucak Köyü:

1) Keşlik Mevkii - Roma Dönemi'ne ait, kapağında aslan, ön yüzünde sırasıyla çelenk, Nike figürü, Tabula Ansata, Nike figürü ve çelenk figürlerinin bulunduğu İ.S. 140 yıllarına ait olan bir lahit incelenmiştir.

2) Aynı mevkiide, 100 m. kadar güneyde, altında mezar odası olarak kullanılmak üzere boş bırakılmış bir mekan ile üzerinde (bugün kırılmış olan) ve arkasında birer lahit bulunan bir nekropol incelenmiştir.

3) Kiliseönü Mevkii - Uzuncaburç yolu üzerinde, Demircili mezar anıtlarından birisinden bildiğimiz ve çatı kiremitlerinin, kireçtaşı kullanılarak yansıtıldığı çatıya sahip tapınak mezarların bir örneğine de burada rastlanmıştır. Tahribatın boyutunun büyüklüğünden dolayı anıtan geriye sadece bazı mimari elemanlar kalmıştır: Çatının parçaları (Resim: 5), sima ve çörtlenler.

(4) F. Hild - H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, TIB 5, ÖAW. phil.-hist.Kl. 215 (1990) 195.298.

IX) Gülnar'a bağlı Dedeler Köyü:

Burhan (Aydınlar) Mevkii - Tepe üzerinde özensizce yapılmış ve dışta büyük, içte dolgu denecek nitelikte küçük taşlardan inşaa edilmiş olan bir kale. Geç Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmelidir.

X) Aydıncık'a bağlı Büyükeceli:

Aydıncık Orman İşletmesi sınırları içerisinde bulunan ve Kelenderis kazıları ile incelenmekte olan mezar tipinin aynı türleri burada da bulunmuştur. Mezarların içlerinde üç kline bulunup arkosollüdürler.

XI) Anamur'un 15 km. doğusunda bulunan Arsinoe (Maraş harabeleri) incelenmiştir⁵. Kayrak taşı ile yapılmış ev ve kiliseler Geç Roma ve Bizans Dönemi'ne aittirler. Bu yapılar tonozlu, kubbeli ve düz çatı- dörtgen planlı olmak üzere üç grup halinde incelenebilirler.

XII) Bozyazı, Nagidos (kara kısmı) ve Nagidussa (Bozyazı Adası) incelenmiştir⁶. Ada kısmında Ortaçağ ve hatta Osmanlı Dönemi'ne ait surlara rastlanırken, kara kısmında İ.Ö.4. yüzyıla kadar uzanan bir sur incelenmiştir (Resim: 6). Bu surun taşlarının yüksekliği 84 cm. ye kadar çıkmaktadır. Burada bulunmuş⁷ olan İ.Ö.4. yüzyıla ait sikkeler ve seramikler de bu erken tarihlmeyi desteklemektedirler.

XIII) Anemurion harabeleri⁸, kazı raporları ve yayınları incelenerek gezilmiş ve bölge özelliklerinin mimariye yansıması irdelenmiştir.

XIV) Anamur'un 8 km. kuzeyindeki Titiupolis (Kalınören) harabeleri yayınları incelenerek⁹ gezilmiştir.

XV) Anamur'a bağlı Ovabaşı Köyü, Kalebeleni Mevkii incelenmiştir. Burada Anemurion ören yerinde görülen tarzda yedi adet tapınak mezara rastlanmıştır. Alt katta basit bir tonoz mimariye oturan üst katta Pronaos ve Naos bulunmaktadır. Klineler arkosollüdür. Dikkati çeken husus kapılarının profilli oluşudur. Anemurion'a olan benzerliğinden dolayı bu nekropolün de Anemurion ile çağdaş olduğu düşünülebilir.

Nekropolde bulunan iki adet, anakayaya oyulmuş olan lahitten birisinin kapağının mermer oluşu dikkat çekicidir.

Burada ayrıca bir de Bizans kilisesi vardır. Kilise, kapalı apsis planına sahiptir.

XVI) Anamur'a bağlı Abanoz Yaylası:

1) Akpınar, Çandır Mevkii¹⁰ - Kaya mezarları şeklinde çalışılmış bir nekropol alanı. Mezar odaları Isauria tarzında olup, klineler yerlerini lahitlere bırakmışlardır. Isauria'ya paralellikleri sebebiyle Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmelidirler.

(5) Burada 198.

(6) Burada 363 v.d.

(7) Anamur Müzesi sergi salonunda teşhir edilmektedirler.

(8) E. Alföldi- Rosenbaum, Anamur Nekropolü, TTK VI/12 (1971).

(9) F. Hild - H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, TIB 5, ÖAW. phil. hist. Kl. 215 (1990) 447 v.d.

(10) G.E. Bean - T. B. Mitford, Journeys in Rough Cilicia 1964-1968 (ETAM 3= Denkschr.ÖAW, phil-hist.Kl. 102)(1970) 188.

2) Güneyoluk Mevkii - Anakaya oyulmuş ve yine lahitli mezar odaları. Geç Roma- Erken Bizans dönemlerine aittirler.

XVII) Anamur-Alanya karayolunun 45. kilometresinde bulunan (Kalediran) Charadrus Köyü¹¹.

Yapılaşma nedeniyle yok olmuş bulunan antik yerleşime karşın halen iyi durumda olan bir Osmanlı "köşk"ü incelenmiştir.

SONUÇ

Erdemli - Silifke arasındaki yoğun yerleşimlere bu yılki araştırma bölgemizde rastlayamamamızdaki en büyük etkenin coğrafi ve jeolojik yapı olduğunu gözlemledik. Erdemli - Silifke arasındaki dağların denize dik inmeleri ve hemen kıyı şeridinin arkasında yükselmeye başlamaları deniz ikliminin, kıyıya kadar uzanan vadiler aracılığı ile de iç kesimlere kadar girmesine imkan vermektedir. Böylelikle tarıma daha elverişli bir ortamın yaratılmış olması, anılan bölgede daha sık ve büyük yerleşimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca dağlık olan ve yapı malzemesini kendiliğinden sunan bu bölgede taş mimari kolayca gelişmiştir. Bu bölgeye farklı dönemlerde egemen olmuş bulunan istilacı güçler bu doğal koşulların sağladığı imkanlardan yararlanmayı bilmişler ve yerli halkı din ve yönetim açısından yönlendirerek bölgeye hakim olmuşlardır. Aslında doğal şartlar bu bölgede de herşeye rağmen çok kolay değildi. Tarım arazisi oluşturabilmek için taşlık arazinin temizlenmesi uzun vadeli ve büyük iş gücüne dayalı çalışmalar gerektirmekteydi. Kırılarak kenarlara yığılmış olan "taş dağlar" bunun kanıtıdır. Buna rağmen bu bölgenin Silifkenin batısındaki bölgeye nazaran yaşam alanı olarak tercih edilmesinin en büyük nedeni stratejik kaynaklı idi. Bölge, tarihin her döneminde önemli bir rol oynamış bulunan iki doğal geçidin arasında bulunmaktaydı: Batıda Sertavul Geçidi, doğuda ise "Kilikya Kapıları"¹². Özellikle Selevkoslar (Hellenistik Dönem: İ.Ö 3. -1. yüzyıllar) bu doğal geçitleri ele geçirmenin önemine vakıf olduklarından, bu bölgeye büyük yatırımlar yapmışlardır. Bunu yaparken yerli halkı karşılarına değil yanlarına alarak onların dini inançlarına hitab etmek suretiyle inandıkları Tanrı Tarhunt'u Hellenleştirerek Zeus olarak sunmak suretiyle bölgenin en büyük ibadet merkezi olan Olba'yı¹³ yaratmışlardır.

Yukarda belirtilen coğrafi koşulların Silifke'nin batısında bulunmayışı, yani dağların kıyıya kadar inmeleri ve kıyıya paralel uzanmaları, ayrıca da kıyının hemen arkasında birdenbire yükselmeleri (800-900 m.) bu kesime yatırımların yapılmasını engellemiştir. Önemli geçitlerin de bölgenin doğusunda bulunması bu hususta önemli bir etmen olmuştur. Ancak bu ihmalkarlık Hellenistik ve Roma dönemlerinde pahalıya mal olmuştur ve zor koşullarda geçimini sağlayan yerli halk (Ketis) bir çok kez ayaklanmıştır. Bu da daha kuzeyde (bugünkü Ermenek ve civarı) bulunan İsauria bölgesindeki yerli halkın güneyi ele geçirebilmesini beraberinde getirmiştir. Özellikle Bizans Dönemi'nin, yani tek Tanrılı dine geçiş sürecinin bu bölgede kendisine zemin bulabilmiş olmasının nedeni buradaki zayıf pagan kültürüdür.

(11) G.E. Bean - T. B. Mitford, Journeys in Rough Cilicia in 1962 and 1963 (1965) 42.

(12) R. Ziegler, Städtisches Prestige und kaiserliche Politik (1985) 12 v.d.

(13) Th. MacKay, Olba (1968)

Silifke - Anamur kıyı hattı ve Hinterlandında, yukarda anılan nedenlerden dolayı ancak Roma ve yoğun Bizans Dönemi yerleşimleri bulunabilmiştir. Hellenistik Dönem'e ait ve sadece kıyıda kendi yatırımlarına ve ticaretine yönelik bir politika izlemiş olan Ptolemaioslardan ise geriye hemen hemen hiç bir iz kalmamıştır. Bunun nedeni de ileriye dönük ve geniş kitleye, yani tabana (yerli halka) indirgenmiş bir politikalarının olmayışından kaynaklanmıştır.

Geç Roma ve Bizans Dönemi eserleri de yapı teknikleri ve kaliteleri açısından bir üstünlük göstermemektedirler. Bizans Dönemi'nin genel yapısı olarak nitelendirebileceğimiz devşirme malzemenin yoğun olarak kullanılması özelliğinin yanısıra burada doğal şartların da rolü büyük olmuştur: Erdemli - Silifke arasındaki bölgede görülen kireçtaşı burada yerini kayrak taşı olarak adlandırılan bir çeşit arduvaz (slate) taşına yerini bırakmıştır. Kolayca işlenebilen bu taş aynı zamanda çok da kolay katmanlara ayrılıp parçalanma özelliğine sahip olduğundan yoğun bir şekilde harç kullanımını da gerektirmekteydi. Bu nedenle de sanat gücü olmayan ancak gereksinime cevap verebilen bir mimari tarz doğmuştur. Bölgenin Roma Dönemi'ne ait eserlerinde de aynı özellik gözlemlenmektedir; mozaik ve fresk kullanımı ile sanat değerleri yükseltilen bu yapılar azınlıktadır¹⁴.

---

(14) E. Alföldi - Rosenbaum, Anamur Nekropolü, *TTK Yayınları* VI/ 12 (1971); J. Russeil, The Mosaic Inscriptions of Anemurium. *ETAM* 13 (Denkschr. ÖAW, phil.-hist. Kl. 190) (1987).

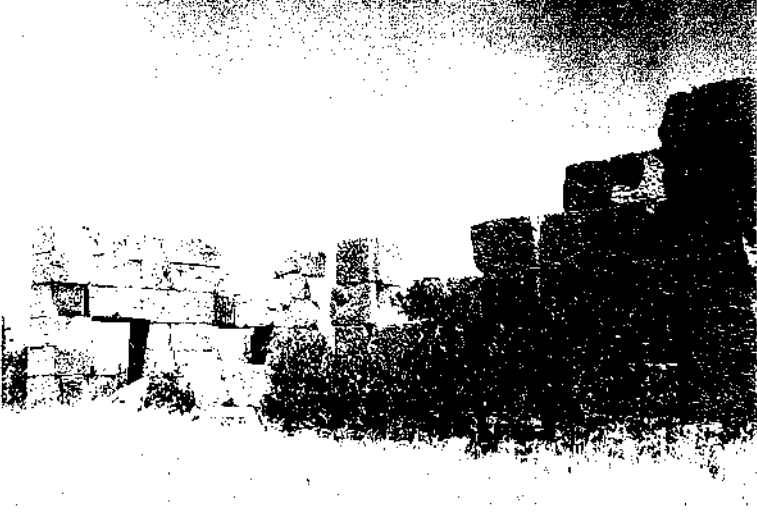

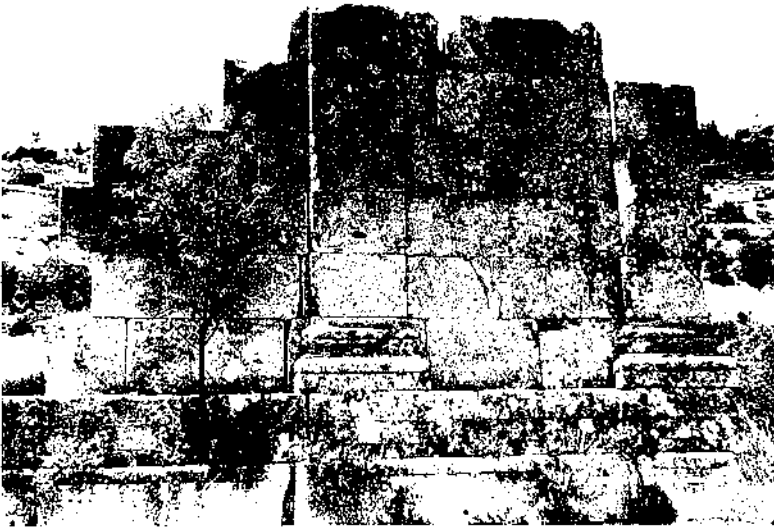
Resim 1: Teknecik Köyü, Karabelen mezarı ve işliğı

Resim 2: Duruhan Nekropolü

Resim 3: Zeyne/Arikuyusu Mevkii, Roma tapınağı

Resim 4: Zeyne/Arikuyusu Mevkii, Roma tapınağı (detay)

Resim 5: Korucak/Kiliseözü Mevkii mezar çatı kiremitleri

Resim 6: Bozyazı (Nagidos) sur duvarı

DAĞLIK KİLİKİYA YÜZEY ARAŞTIRMA PROJESİ: 1997 SEZONU RAPORU

Nicholas K.RAUH*

1997 sezonu süresince on kişilik bir ekip ile Dağlık Kilikiya Bölgesi'nde yüzey araştırmalarına devam edilmiştir (ekip: Nicholas Rauh, Richard Blanton, Rhys ve Helen Townsend, Michael Hoff, Richard Rothaus, Kathleen Slane, Jason De Block, Betül Şahin, Pınar Bursa ve Cindy Bedell).

1. Iotape'den Antiokya'ya yaklaşık 120 kilometrekarelik bir alanda yüzey araştırması yapılmıştır (Harita: 1). Bu bölge içinde 4 antik kentte çalışılmıştır (Selinus, Kestros, Nephelion, ve Antiokya) (Harita: 2). Araştırmalarda 20 antik köy, "ev" ve benzeri kalıntılar ve en az 2 antik seramik fırını bulunmuştur. Her antik alanda seramik kontrolü yapılmış, toplam 3500 parça seçilmiş ve laboratuvara getirilerek araştırılmıştır. Aynı zamanda mimarlık araştırmalarında elektronik "total station" ile iki antik kent merkezi (Selinus ve Antiokya) ve bir köy ölçülerek planlara geçirilmiştir. Ayrıca 4 antik kent ve 1 köyün yeni planları hazırlanmaktadır (Lacertes, Iotape, Selinus, Antiokya).

Mimarlık Araştırmaları

1) Antiokya'daki palestra ve agoranın ölçülmesi (Resim: 1).

2) Selinus'da a) Kale (Resim: 2), Hellenistik duvarlar ile b) Tapınak, (belki de Selinus'da ölen İmparator Traianus için), c) Geç Roma Köyü, duvarları, su depoları (Resim: 3), d) İ.Ö. dördüncü yüzyılda Isaurialılar bu şehiri savaş gemilerine ait liman olarak kullanmışlardır. Herhalde bu limanın üstündeki hac (Resim: 4), Isaurialıların yerleşimden olmalıdır.

Seramik Çalışmaları

Seramik çalışmalarından izlenen metodoloji konusunda kısa bilgi vermek isterim. Mimari kalıntılar bulunduğu zaman yüzey yüz metrekaarelik parçalara bölünür. Örneğin Antiokya'daki araştırma haritası "Kolleksiyon Alanı Dört"ü

* Nicholas K. RAUH, Dept. of History University Hall Purdue University W. Lafayette IN 47907 ABD
email: rauhn@purdue.edu

göstermektedir (Resim: 5). Koleksiyon alanından seramikler seçilip, parçaları laboratuvarda parçalar temizlendikten sonra üzerlerine harita kotları yazılmaktadır. Sonraki incelemede saptanan veriler bilgisayara kaydedilir. Sonuçta her koleksiyon alanı için verilerin kronolojik tablosu oluşur (Resim: 6). Antiokya ve Selinus gibi büyük şehirler için genellikle 14-15 koleksiyon alanı gerekir.

KLASİK VE HELLENİSTİK ÇAĞ

Genellikle Dağlık Kilikiya Bölgesi'nde yerleşmenin modeli Klasik Yunan ve Hellenistik Çağ döneminde başlamıştır. Birkaç Klasik Çağ seramik parçaları da bulunmuştur. Ayrıca daha erken döneme ait olarak Antiokya'da Myken seramiği ele geçirilmiş ve Koleksiyon Alanı 14'de tarihlendirilmiştir (Resim: 7). Klasik Yunan Çağı'ndan bir Fenike sepet kulplu (Basket-Handle) amfora Selinus'da bulunmuştur (Resim: 8). Fakat genellikle seramikler için daha düzenli bir kronoloji Hellenistik Çağ'da başlamaktadır. Örneğin Hellenistik balık tabağı (Laertes'den Resim: 9) ve Rhodos amfora kulbu.

Mimari de aynı kronolojiyi göstermektedir. Laertes'de, Iotape'de, Selinus'da, Nephelion'da ve Antiokya'da Hellenistik mimarlık örnekleri bulunmuştur. Antik kentlerden sadece Kestros'da ne Klasik, nede Hellenistik seramik bulunmuştur. Şimdiye kadar sadece 5 Hellenistik köy yerleşimi bulunmuştur.

ERKEN ROMA ÇAĞI

Bu bölgenin en önemli çağı kesinlikle Erken Roma'dır. Her antik kentte ve antik köyde Erken Roma seramiği ve binaları bulunmaktadır. Genellikle köyler Erken Roma'ya tarihlenmektedir. İnce işçilikli (Fine ware) seramik Kilikiya Bölgesi'ne dışardan gelmiştir. Genellikle Kıbrıs'dan (en az yüzde elli oranında). Seramik koleksiyonlarında:

-Kıbrıs Sicillata (Cypriote Sigillata) (İ.Ö. 1-2 yüzyıl) ile

-Form olarak da, P(aphos)-4b, P-11, P-12, P-22, P-40, CS Offset Jug, CS Stamped Everted Rim Bowl, CS Offset Neck Jar, CS Offset Concave Jar, CS Krateriskos, CS Skyphos yer almaktadır. Roma Çağı'nda farklı "fine ware" seramik ele geçmiştir. Eastern Sigillata A, Eastern Sigillata B ve Gallic Sigillata. Roma Çağı'nda ithal ve bol sayıda amforalar Kilikiya Bölgesi'nde bulunur, örneğin, İspanya'dan Dressel 20 amfora, İtalya'dan Dressel 6, Kuzey Afrika'dan Tripolitanian ve African amforalar.

GEÇ ROMA ÇAĞI

Geç Roma kronolojisi antik kentlerde izlenebilmektedir. Iotape, Selinus Kestros, Nephelion ve Antiokya'da ama Bizans çok az. Yalnız Selinus'da akropolde ve Antiokya'da aşağı kalede ilginç Bizans seramiği ile karşılaşmıştır. Geç Roma "fine ware" seramiklerde, Cypriote Red Slip (İ.Ö. 3-7 yüzyıl) formlar 1, 2, 7, 8, 9, 10, 11, "Foça ware" ve African Red Slip mevcuttur. Geç Roma amforaları Aegean Hollow Foot Amphora (Athenian Agora K-113), Aegean Big Red Amphora (Athenian Agora K-115), ve Carolyn Williams Type B Amphora çeşitleri arasındadır.

Fakat her kalıntı değişik kronolojik tablo vermektedir. Örneğin Laertes'de daha çok Hellenistik (hem de Erken Hellenistik) ve Erken Roma örnekleri bulunmuştur, buna karşın Geç Roma daha azdır ve Bizans hiç yoktur. Diğer taraftan Kestros'da sadece Erken Roma, belki de biraz Geç Roma seramiği ele geçmiştir. Bu farklılıklar çok dikkatli bir biçimde kontrol edilmektedir. 3500 parçadan 200 adeti seçilmiş ve bir "araştırma koleksiyonu" hazırlanmıştır. Her parça özel ve değişik tipteki seramiği ve kronolojiyi göstermektedir. Bu araştırma koleksiyonu gelecek sezonda kullanılacaktır.

BÖLGEDEKİ COURSEWARE SERAMİK ÜRETİMİ

Roma Çağı süresince Kilikiya Bölgesi'nde "coarseware" seramik çokca üretilmiştir. Bulduğumuz seramiklerden en önemlisi 3 değişik amforadır:

1) "Pamphiliya amforası" (İ.Ö.1 yüzyıl -İ.S.1 yüzyıl) (Resim: 11; form 1).

2) Kos tipi amfora (İ.S. 1-2 yüzyıl). Bu amfora belki de Dressel 2-4 benzeridir (Resim: 11; form 2).

3) Zemer 41 amforası (Carolyn Williams'a göre tipi A, İ.S. 1-4 yüzyıl) (Resim: 12; form 3).

Zemer 41 amforası İsrail'e, Libya'ya ve Fransa'ya kadar gitmiş ve bulunmuştur. Şimdiye kadar, dört fırın kalıntısı bulunmuştur:

1: Syedra fırın kalıntıları,

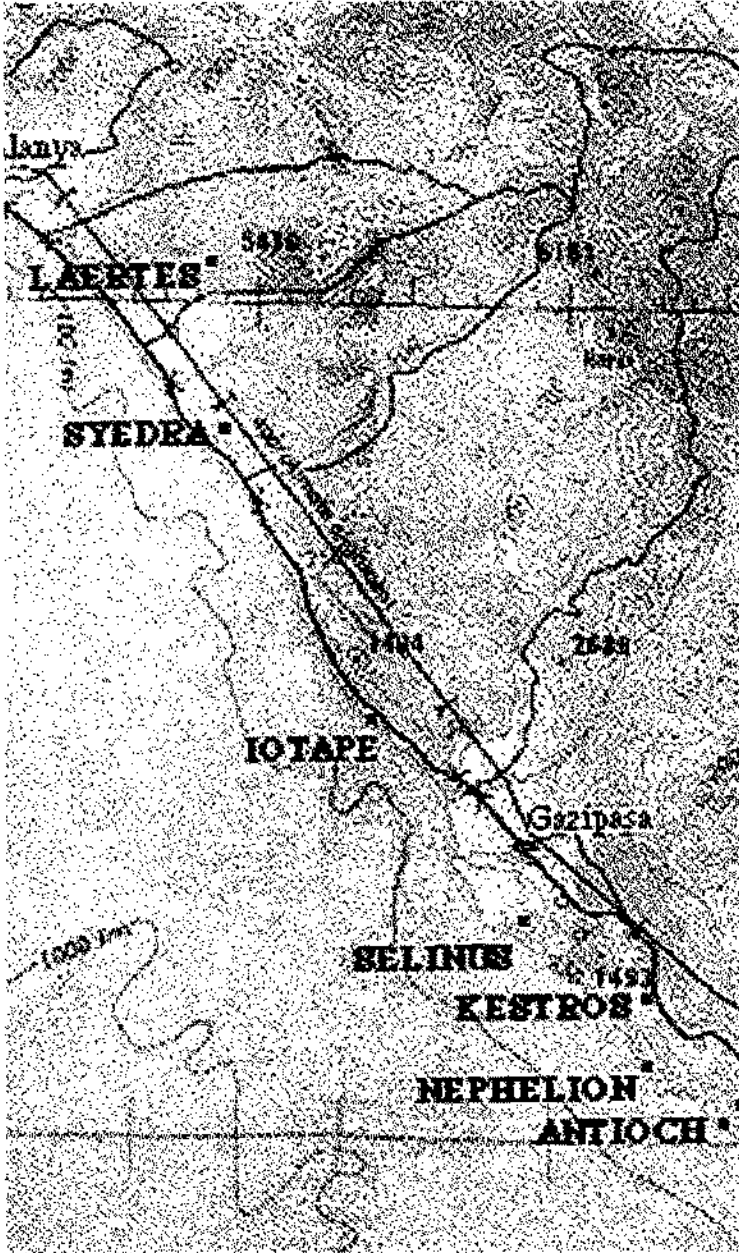
2: Delice Çay fırın kalıntıları (Harita 2: 28-b-16-d-1),

3: Bıçkıcı Çay fırın kalıntıları (Harita 2: 28-b-21-b-4),

4: Antiokya fırın kalıntıları. Saptanan "fırın" kalıntılarından ikisinde, Bıçkıcı Çay fırını ve Syedra fırınında, her üç amfora tipiden parçalar beraber ele geçmiştir ve her parça aynı seramiğin üretim yerini göstermiştir. Bıçkıcı Çay "fırını" "Kızılın Korsanların Aşk Mağarası" yanındadır (Resim: 13 mağara içinde fırın toprağı ve kaynak suyu bulunur). Fakat şimdiye kadar fırın mimarlığı bulanamamıştır. En azından Zemer 41 amforalar Kilikiya Bölgesi'nde birkaç yerlerde yapılmıştır. Beş değişik üretim yeri tespit edilmiştir.

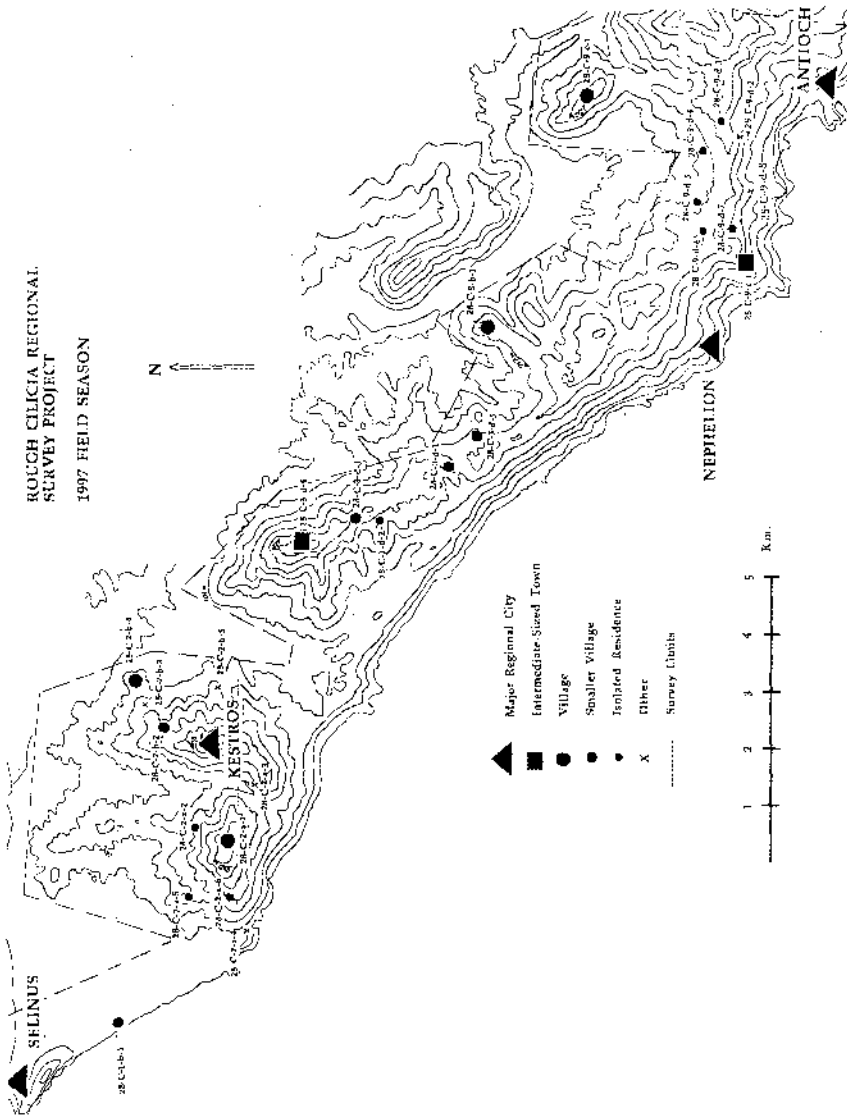
Araştırmalarımızda, Hellenistik Çağ süresince Dağlık Kilikiya Bölgesi'ndeki yerleşmelerin küçük kentler gibi başlamış olduğu anlaşılmıştır. Erken Roma Çağı bölge için en gelişmiş dönem olmuştur ama Geç Roma Çağı'nda kentlerin sayısı azalmıştır. Bu dönemde, İ.S. 650 sıralarında yerleşim bitmiş ama Antiokya'da ve Selinus'da küçük Bizans yerleşmeleri İ.S. 1000-1200'lerde tekrar kurulmuştur.

1997 sezonu süresince Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden temsilciler: Levent Egemen Vardar, Sultan Tutar ve Funda Ünal bize çok yardım etmişlerdir. Aynı biçimde Alanya Müzesi Müdürü İsmail Karamut'un da yardımları olmuştur. Yardım ve katkıları için herkese çok teşekkür ederiz.

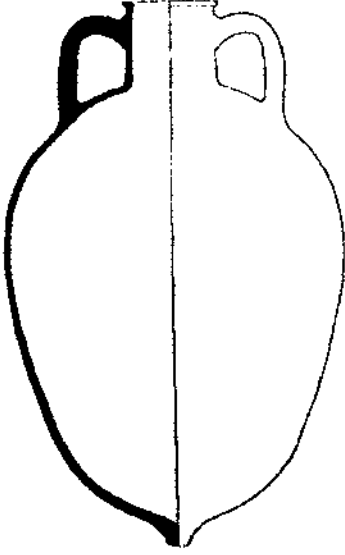

Harita 1: Yüzey araştırma bölgesi

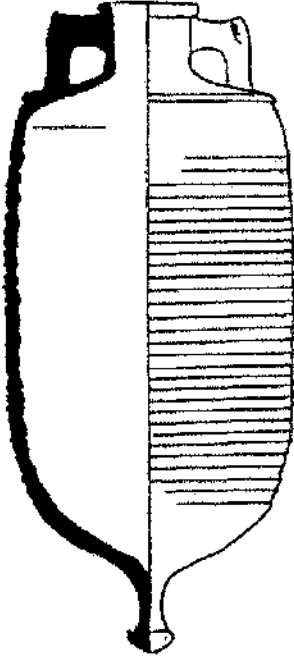

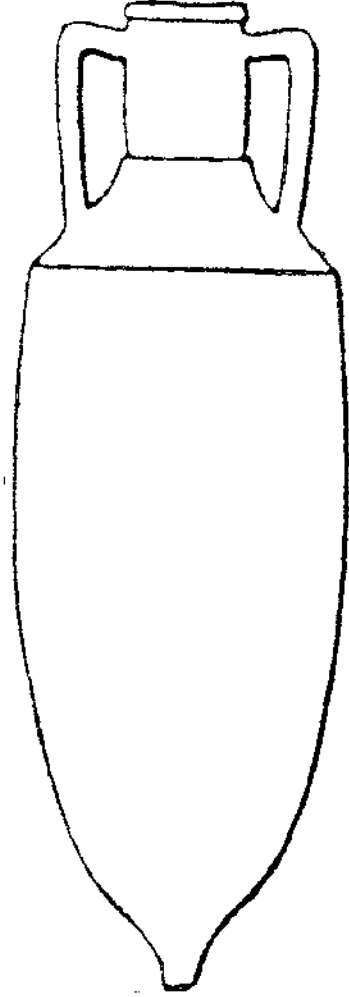
Harita 2: 1997'deki yüzey araştırma sezonu

Form 1: Pamphiliya amforası

Form 2: Kos tipi amfora

Form 3: Zemer 41 amforası

Foto 1: Antiokya

Foto 2: Selinus kalesi

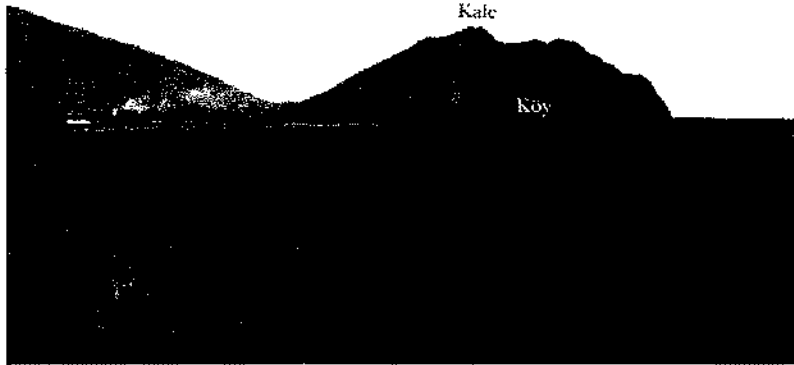

Foto 3: Selinus

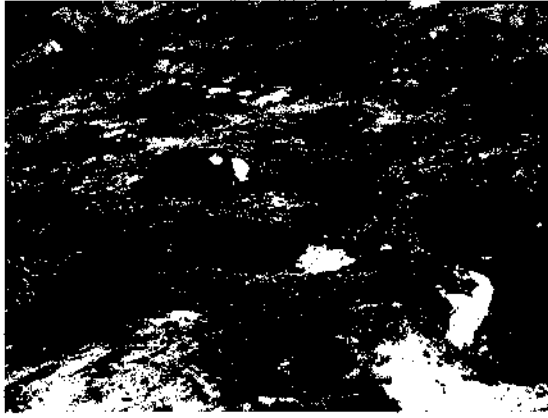
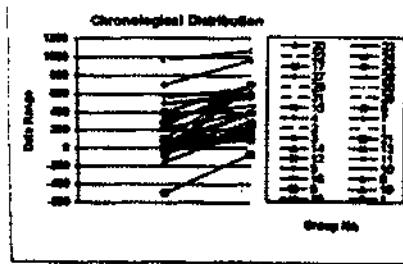

Foto 4: Selinus limanı'nın üstündeki haç

Foto 5: Antiokya'daki arazi haritası, (Kolleksiyon Alanı 4 ile)

ANTIOCH C.A. 4

Database created by Richard Rothaus

Foto 6: Koleksiyon Alanı 4 için kronolojik tablo

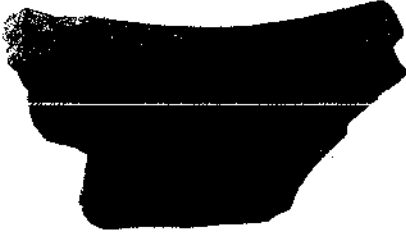

Foto 7: Myken seramik parçası

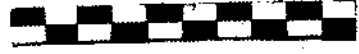
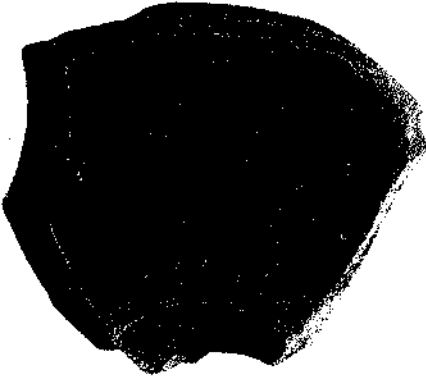
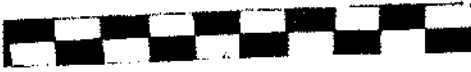

Foto 8: Fenike sepet kulplu amfora

LAERTES

Foto 9: Hellenistik balık tabağı

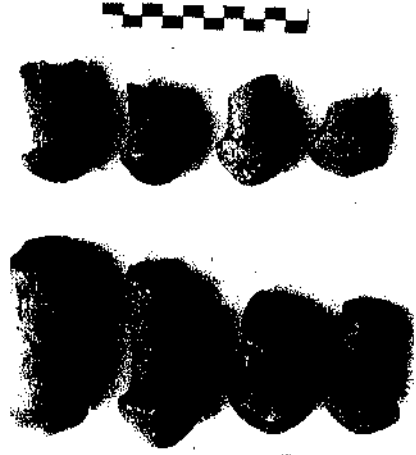

SYEDRA
KILN SITE

Foto 10: Pamphilya amfora kulpları

Foto 11: Kos tipi amfora parçaları

BIÇKICI ÇAY
KILN SITE

Foto 12: Zemer 41 amfora kaidesi

Foto 13: Kızılın Korsanların Aşk Mağarası işaret levhası

PARİON 1997 ARAŞTIRMALARI

Cevat BAŞARAN*

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 02.05.1997 tarih ve B.16.0.AMG.0.10.00.02.713.1/02884 sayılı yazısıyla izin verilen Kuzey Troas -Parion yüzey araştırması, 4-13 Ağustos 1997 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir¹. Araştırma sahası bugünkü Çanakkale ili Biga ve Lapseki ilçelerinin tümünü kapsamaktadır. Belirtilen çerçeve içindeki ilk çalışmalara, topoğrafik harita üzerine antik yerleşim birimlerinin işaretlenmesiyle başlanmıştır (Harita: 1). Lapseki ilçesine bağlı eski yerleşimler arasında Lampsakos (=Lapseki), Abarnis (=Çardak), Perkote (=Bergos-Umurbey), Palaiperkote (=Akçaalan), Arisbe (=Yapıldak ?), Paisos (=Bayramtaş) önde gelmektedir. Biga'ya bağlı antik merkezlerin en önemlileri ise, Pagae (=Biga), Didymateicha (=Dimetoka, Gümüşçay, Sinekçi), Taşolukobası, Asartepe, Kolonai (=Hisar), Adresteia (=Azatlı Çiftliği), Hermetos (=Kayapınar), Priapos (=Karabiga, Kaleburnu), Linon (=Şahmelek), Pity(ei)a (=Aksaz) ve Parion (=Kemer) dir². Belirtilen bu merkezler arasında da Parion'un özel bir yeri olduğu görülmektedir.

PARİON

1997 çalışmaları Parion (=Kemer) merkez alınarak yürütülmüştür. Parion (=Parium)³ bugünkü Biga ilçesi Balıklıçeşme Beldesi'ne bağlı Kemer Köyü'nün kuzey doğusundaki denize bir dille uzanan Bodrum Burnu'nun, engebeli arazisi üzerine kurulmuştur. Parion'a, Biga - Lapseki karayolunun 15. km'sinden kuzeyce doğru ayrılan 14 km'lik bir yolla ulaşılır (Harita: 1).

* Doç. Dr. Cevat BAŞARAN, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı 25240 ERZURUM

(1) Yüzey araştırmasına gereken izni veren Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Çanakkale Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü'ne, destekleri için Biga Kaymakamlığı ve Belediye Başkanlığı'na; Kültür Bakanlığı temsilcimiz, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Araştırmacısı Arkeolog Sayın E.Bilen'e; özveri ile çalışmaları için, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlileri Sayın A.Y.Tavukçu ve Sayın E.Küçük ile Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Arş.Görevlisi Sayın A.V.Keleş'e; yardımları için Kemer Köy Muhtarı Sayın H.Uygun ve İlkokul Müdürü Sayın İ.Öztürk'e; bölgeyi gezdiren Sayın H.Dinç'e ve yakın ilgisini gördüğümüz Biga Kızılay Derneği Başkanı Sayın Dt.N. Çapalov'a burada bir defa daha teşekkür etmek isterim.

(2) RE, 7; Troas, 553 - 554 Res. 1.

(3) Gökoğlu 1952, s.40-41

Tarihçe

Strabon, antik çağda Pitya, Linus, Pityus, Adresteia, Paisos, Priapos ve Lampsakos topraklarıyla Parion'un komşu olduğunu bildirir⁴. Bazı bulgulara göre, Kolonizasyon Çağı'nda Erythrailli, Miletoslu ve Paroslu göçmenler tarafından iskan edildiği bilinen⁵ kent, adını Troia Kralı Priamos'un küçük oğlu Paris'ten almıştır ve Parion, "Paris'in şehri" anlamına gelmektedir⁶. N. Bonacasa, kentin adını, Erythrailli göçmen İason'un oğlu olan Parion'dan aldığını⁷ belirtirken; Akşit, Parion'u kuranların Paroslular olduğunu⁸, Strabon ise, kentin Miletoslular tarafından kurulduğunu ifade eder⁹. Herodot'dan öğrendiğimize göre, İ.Ö. 6.yüzyıl sonlarında Perslerin hakimiyetinde bulunan Parionlular, Tyran Hierophantos komutasında İ.Ö. 513-512 lerde Pers Kralı I. Darius'un İskit Seferi'ne katılmışlardır¹⁰. İ.Ö. 5. yüzyıldaki Peleponessos savaşları sırasında Atina'nın yanında yer alan Kent, Spartalılar'a karşı savaşmıştır. Ksenophon'a göre, İ.Ö. 411 yılında Alkibiades komutasındaki Atina donanması, Parion limanının da toplanarak sefere çıkmıştır¹¹.

Hellenistik Dönem'in başlangıcında bir süre bağımsızlığını kazanan Parion, İ.Ö. 302 de Lysimachos'un; İ.Ö. 241 den sonra da Bergama Krallığı'nın egemenliğine girmiştir¹². İ.Ö. 133'te Bergama'nın Roma'nın eline geçmesiyle kent de Roma'nın idaresine geçmiş olur, Roma Çağı'nda Parion'a büyük önem verilir ve İmparator Augustus, kenti "Colonia Pariana Iulia Augusta" olarak ilan eder¹³. Bizans Dönemi'nde büyük bir kilisenin yapıldığı bilinen Parion'un, önemli bir piskoposluk merkezi olduğu ve İ.S. 312 - 330 yılları arasında Eustathius'un Parion piskoposu olarak atandığı belirtilir¹⁴.

Araştırmalar

İlk defa Strabon ve Herodotos, sonra da W.M.Ramsay tarafından hakkında bilgi verilen Parion'un, 1801'de bölgeden elde edilen sikkelere göre Kemer Köyü'nde olduğu P.Hunt tarafından tespit edilir¹⁵; Parion'un bu lokalizasyonu, W. Leaf tarafından da doğrulanır¹⁶. 1949'da İ.Kılıç Kökten tarafından Parion ve civarında bazı prehistorik araştırmalar yapılır¹⁷. 1970'lerde İ. Akşit'in Çanakkale Müzesi adına yürüttüğü bölge yüzey çalışmalarında belirlenen tümülüslerden Bakırtepe, aynı yıllarda kazılmış ve iki Roma lahti ortaya

(4) Strabon, XIII, 588 - 589 ; E. Küçükefe, *Troas Bölgesi ve Kentleri*, Atatürk Üni. Fen - Ede. Fak. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü. Lisans Tezi (Erzurum - 1992) 64; O. Bügin, *Parion*. Atatürk Üni. Fen - Ede. Fak. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü. Lisans Tezi (Erzurum - 1997) 7 vd.

(5) İ. Akşit, *Çanakkale Rehberi* (1979) 59 ; B. Umar, *Troas* (1983) 35.

(6) Umar, *a.g.e.* 35.

(7) N.Bonacasa, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, "Parion" Mad.

(8) Akşit, *a.g.e.* 59.

(9) Strabon, XII, 588.

(10) Herodotos, IV, 240, Umar *a.g.e.* 35

(11) Ksenophon, *Anabasis*, VI, 2, 7

(12) Akşit, *a.g.e.* 59.

(13) D.Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (1950) 869; Umar, *a.g.e.* 37.

(14) W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (1961) 161.

(15) R.Walpole, *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey* (1817) 84 - 140.

(16) W.Leaf, *Strabo on the Troad* (1923) 81.

(17) İ.K.Kökten, "1949 yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor" *Belleten*, 43, 1949, 817 vd.

çıkarılmıştır¹⁸ . 1991 ve 1996 da Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı öğrencileri E. Küçükefe ve O.Bilgin, Parion'a yönelik yüzeyel geziler yapmışlardır.

ARKEOLOJİK KALINTILAR

A -Sur Duvarları

Çevresi yaklaşık 7 Km'yi bulan Parion'un, sur duvarlarından bazı bölümler günümüze kadar gelebilmiştir (Çizim: 1). Sur duvarları daha çok kentin kuzey bölümünde izlenmektedir ve bu bölümdeki üç kule kısmen de olsa korunabilmiştir. Bodrum Burnu'nun batısındaki kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla bazı bölümleri kikklopik taşlarla örülmüş sur duvarları, genelde bosajlı - izodom şeklinde ve ana kaya üzerine yerleştirilmiştir (Resim: 1) Taşların boyutları 130x55x50 cm. ve 66x41x51cm. arasında değişmektedir. Duvar kalınlığı ortalama 1m., olasılıkla surlar, kentin kuzeyindeki, denize doğru uzanan kayalık alandan çıkartılmış taşlardan inşa edilmiş. I. Kule ile II. Kule arasında yaklaşık 120 m. mesafe bulunuyor. Kuleler arasında düzgün kesme taştan yapılmış I.Ö. 4.yüzyıl özellikleri gösteren sur duvarlarının bazı kısımları onarım izleri taşıyor. II. Kule ile III. Kule (Resim: 2) arasındaki, deniz tarafından fazlaca aşındırılmış sur duvarı, harçlı ve moloz taşlı yapısından anlaşıldığına geç dönemde (Bizans Çağı) akropolde elde edilen malzemelerle onarılmış durumda. Bu onarımda, akropolde iki, üç tanesi *insitu* olarak toprağa gömülü bulunan bir tapınağın sütunları, sur duvarlarının temelinin oturduğu basamaklı alt yapıda kullanılmış (Resim: 3). Küfeki taşından yapılmış, alt çapları 42 cm., olan, alt bölümleri yivli, 27 adet dorik sütun, sur duvarı içerisinde bulunmakta. Bu kısımda duvar içerisine yerleştirilmiş, üzerinde iki satırlık yazıt bulunan bir mermer blokla, iri tanecikli beyaz mermerden yapılmış 52 cm. alt çapa sahip 4 adet sütun tamburu ve sütun kaideleri bulunuyor. Bunlar olasılıkla akropoldeki prostylos tipli bir yapıdan devşirilmiş olmalı. Muhtemelen aynı mimari yapının üst bölümüne ait bazı mermer bloklar da sur duvarı içerisinde kullanılmış (Resim: 4,5). Sur duvarının doğu bölümünde, geç dönem onarımları arasında 50x50 cm. ölçüsünde bir kanalizasyon ağı izleniyor (Resim: 6). Bu duvarların hemen gerisinde 50x45 cm., boyutlarında, üzerinde yatay profil ve bitkisel bezeme yer alan beyaz mermer bir lahit kapağı parçası bulunuyor. Kuzey surlarının önündeki evin duvarına yaslanmış bulunan ve kaliteli bir işçilik yansıtan 122x107 cm. boyutlarındaki beyaz mermerden yapılmış tavan kaseti parçası üzerinde, kare şekilde düzenlenmiş ovolo ve ortasında değişik hayvan protomları yer alıyor (Resim: 7). Sur duvarlarının kuzeydoğuya uzanan ve şimdiki deniz seviyesiyle aynı düzeydeki bölümünde, düzleştirilmiş mermer bloklardan oluşturulan alt yapı, olasılıkla kentin kuzey limanına ait olmalıydı (Resim:8).Antik kaynakların¹⁹ sözünü ettiği ve komşu kent olan Priapos'unkinden daha büyük dediği bir dalgakıranına sahip liman ise, kentin

(18) Umar, *a.g.e.*, 35.

(19) Strabon, XII, 588.

batisında yer alan rüzgarlara kapalı bir koyda bulunmaktadır (Resim: 9). Kentin güneye bakan yamacında ele geçen silme bezemeli kemer niş parçası da, olasılıkla bu yöndeki nekropole açılan bir kapıya aitti.

B - Akropol

Kentin, Bodrum Burnu'nda iki yönden deniz gören tepelik üzerine kurulu akropol bir çok mimari kalıntıyı kapsamaktadır. Taş döşeli bir zeminle ulaşılan üst bölümde, kuzey doğuya bakan yönde, toprağa gömülü, korunabilen yüksekliği 57 cm., başlık üst çapı 35 cm. olan üç adet *insitu* küfeki taşından Dorik sütun bugün de yüzeyden izleniyor. Burada bulunan 184x60x26 cm.lik mermer lento bloku, 120x90x30 cm.lik mermer silmeli mimari parça ve 61x44x50 cm.lik korint başlık taslakları akropol yapılarına ait olmalıdır. Strabon²⁰ , yakındaki Adrestia Nemesis-Apollon Tapınağı'ndan getirilen taşlarla, mimar Hermakreon'un Parion'da oldukça gösterişli bir sunak yaptığından söz eder. Olasılıkla bu sunak, kentin akropolünde yer almış olmalıydı.

C - Tiyatro

Akropolün güneydoğu yamacı üzerine inşa edilmiş tiyatro, oldukça geniş bir manzaraya sahiptir. Bugün tümüyle çalılıklarla kaplı alan, dış hatlarıyla orta büyüklükte bir yapıyı yansıtmaktadır (Çizim: 1; Resim: 10).

D - Tapınak

Tiyatronun güneydoğusundaki patika yolun kıyısında bulunan çalılık alan, kentin önemli bir yapısını saklamaktadır. Buradaki kalıntı olasılıkla bir tapınağa aittir. Bugün 15x20x112 cm.lik boyutlara sahip düzgün kesme taşları ve 15 m. uzunluktaki duvarı izlenebilen yapı, oldukça kaliteli bir işçilik göstermektedir.

E - Su Yapıları

Bugünkü Kemer Köyü'ne girişteki köprünün sağında yer alan anıtsal kalıntılar, Roma Dönemine ait aquadukun kemer ayaklarıdır (Çizim: 1). Bugün de su kaynaklarından yoksun Parion'a su, arazide yer yer izlenebilen su kemeriyle, kentin 12 km. güney batısındaki Çınardere mevkiinden getirilmiştir. Kent içindeki su şebekesine ait bulgular arasında 59x48x48 cm. boyutlarında, iç çapı 19 cm. olan mermer borular (Resim: 11) ve 42 cm. boyunda, 18 cm. iç çaplı pişmiş toprak su künkleri ile Kartal Yuvası Mevkii'ndeki 7x7 m. boyutlarında, içi harçla sıvanmış dışı moloz taş kaplama 1m. kalınlığa sahip duvarı bulunan su deposu sayılabilir. Kentin suyla ilişkili diğer kalıntıları ise olasılıkla bir hamama ait tuğla atkılı taş kaplama, moloz taş dolgulu duvar ve arazide bir çok yerde karşılaşılan derinlikleri 10-15 m. arasında değişen kuyulardır (Resim: 12).

---

(20) Strabon, XIII, 588.

F - Nekropol

Parion'da yapılan araştırmalar da kentin güney ve kuzey batısının nekropol olarak kullanıldığı sonucuna varılmıştır (Çizim: 1). Köylüler tarafından bu bölgeden çıkartılmış iki lahit kapağından biri köy meydanında, diğeri 2.76x1.40 m. ölçüleriyle arazide görölmektedir (Resim: 13).

G - DİĞER BULUNTULAR

1-Pişmiş toprak Eserler

Gerek arazi çalışmalarında rastlanılan, gerekse köylüler tarafından bulunarak Kemer Köyü İlkokulu'nda koruma altına alınan çok sayıdaki terrakota, (Resim: 14, 15) burada bir liste olarak sıralanmıştır:

- Baskı kalıp tekniğiyle biçimlendirilmiş, alçak ve yüksek poloslu Kybele başları ve bir Afrodite heykelciği parçası.
- 5 Adet, elle biçimlendirilmiş kukla bacağı.
- Baskı kalıp tekniğiyle biçimlendirilmiş Hermes büstü ve mask (grotesk) ile timsah başı parçası.
- Kalıp tekniğiyle biçimlendirilmiş, araba tekerleği parçası.
- Giysili figür; sağ kol ve el parçası
- Adak tipi, Hermes şapkası (Petasos)
- Priapos heykelciğine ait falloos parçası.
- Boğa figürinine ait bacak parçası.

2- Seramik Buluntular

- Değişik kaplara ait, çeşitli profillerde, üzerleri yaprak, sarmal, kanca, yumurta - mızrak ucu, rozet, lesbos yaprakları, çiçek rozet, lotus ve palmetlerle bezenmiş çömlek parçaları (Resim: 16).
- Kazıma "PA" ve kabartma "ARIST " yazılı iki seramik parçası.
- Kemer Köyü İlkokulu'nda korunan değişik ebatlarda ve biçimlerde unguentarium, (Resim: 17) alabastron, lekythos, lydion ve çeşitli tiplerde Roma Çağı kandil parçaları; değişik tiplerde Osmanlı Dönemi pipoları,
- Denizden çıkartılmış iki amphora.

3 - Sikkeler

Aşırı derecede korozyonlu olasılıkla, Roma ve Bizans Çağı'na ait sikkeler (Resim: 18).

4 - Heykeltraşlık Eserleri

Parion'da köylüler tarafından bulunarak evlerine taşınan bazı heykelt-raşlık eserleri de elde edilmiştir:

-Değişik türde hayvanlarla oluşturulmuş bir altlık şeklindeki kaya üzerine oturtulmuş belden yukarısı kırık, bazı bölümleri aşınmış insan heykeli parçası (Resim: 19). Üç yönlü anlatıma sahip beyaz mermer eserde, alt genişlik 33 cm.; yükseklik 67 cm. dir. Hellenistik Dönem'e ait heykelde, hayvanlar arasında lir çalan Trakyalı Orpheus'un Doğulu Tipi²¹ betimlenmiştir²².

-Orpheus heykeliyle bugün aynı yerde bulunan 53x23.5 cm. boyutlarındaki gri karışımı beyaz mermerden yapılmış dikdörtgen prizma şeklinde mezar steli (Resim: 20). Ön ve iki yana yüzlerde değişik kaplar resmedilen stelin cephesinde boyunların bükmüş iki palmiye yaprağı arasında iki satırlık yazıt yer almaktadır. Bir gladyatöre ait stel Geç Roma Dönemi'ndendir.

- 20x15x04 cm. ölçülerindeki dikdörtgen bir altlık üzerinde, korunabilen yüksekliği 19.5 cm. olan giysili kadın heykeli²³ (Resim: 21).

- İnsan heykeline ait beyaz mermerden yapılmış 10 cm. boyunda giysili kol (dirsek) parçası Roma Çağı.

5-Bezemeli Mimari Parçalar

-Beyaz mermerden yapılmış İon başlığı. Başlıkta taban çapı 48 cm., yükseklik 18 cm., volüt çapı 20 cm. İ.S. 2. yüzyıl²⁴.

-Bekirli Köyü'nde bir, Korint başlığı. Kırık beyaz mermerden yapılan başlıkta yükseklik 60 cm., genişlik 50 cm., İ.S.2.yüzyıl ortaları.

-Kemer Köyü'nde Parion'dan taşınmış 21x35 cm. boyutlarında göbeği rozet bezekli sarmallı konsol başlığı. Roma Çağı.

-Kemer Köyü İlkokulu'nda, ionik konsol başlığı. Geç Antik Çağ.

-Kemer Köyü'nde 49x28x23 cm. boyutlarında dört tarafı ters-düz dizi lotus-palmet bezeli mermer ante başlığı. Geç Roma.

-Kemer Köyü'nde, taban çapı 50 cm, abakus tablası 22x62 cm. boyutlarında beyaz mermer dorik başlık. Hellenistik Çağ.

-Parion, Bodrum Mevkii'nde, kuzey surları yakınında bulunan kahverengi damarlı beyaz mermerden, üst çapı 64 cm. ve 80x80 cm. lik plinte üzerinde Attik-Efes tipli sütun kaidesi. Roma Çağı.

-Kemer Köyü'nde, sarımsı beyaz mermerden, üzerine rozetler yerleştirilmiş tavan kaseti parçası. Bizans Çağı.

-Kemer Köyü'nde 242x113 cm. boyutlarında dalgalı gri mermerden, ortada çift başlı kartal etrafında çeşitli bitkisel bezemeler bulunan blok parçası²⁵ Bizans Çağı.

-Kemer Köyü'nde yarı işli girlandlı lahit parçası. Roma Çağı.

-Kemer Köyü İlkokulu'nda, mermer yaprak rozet ve üzeri yumurta - mızrak ucu ile inci-boncuk dizili silmeli Roma Çağı'na ait parça.

(21) M.X.Garezov, LIMC VI/1,

(22) Heykel halen Kemer Köyü'nde İ.Geyik'in evinde bulunmaktadır.

(23) Heykel parçası bugün Kemer Köyü'nde N. Çapalov'un evindedir.

(24) Bugün Biga - Lapseki arasındaki Gürtürk Petrol'de bulunuyor.

(25) İ.K.Kökten, "1949 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor" *Belleten* 43, 1949, 818.

6 - Yazıtlı Parçalar

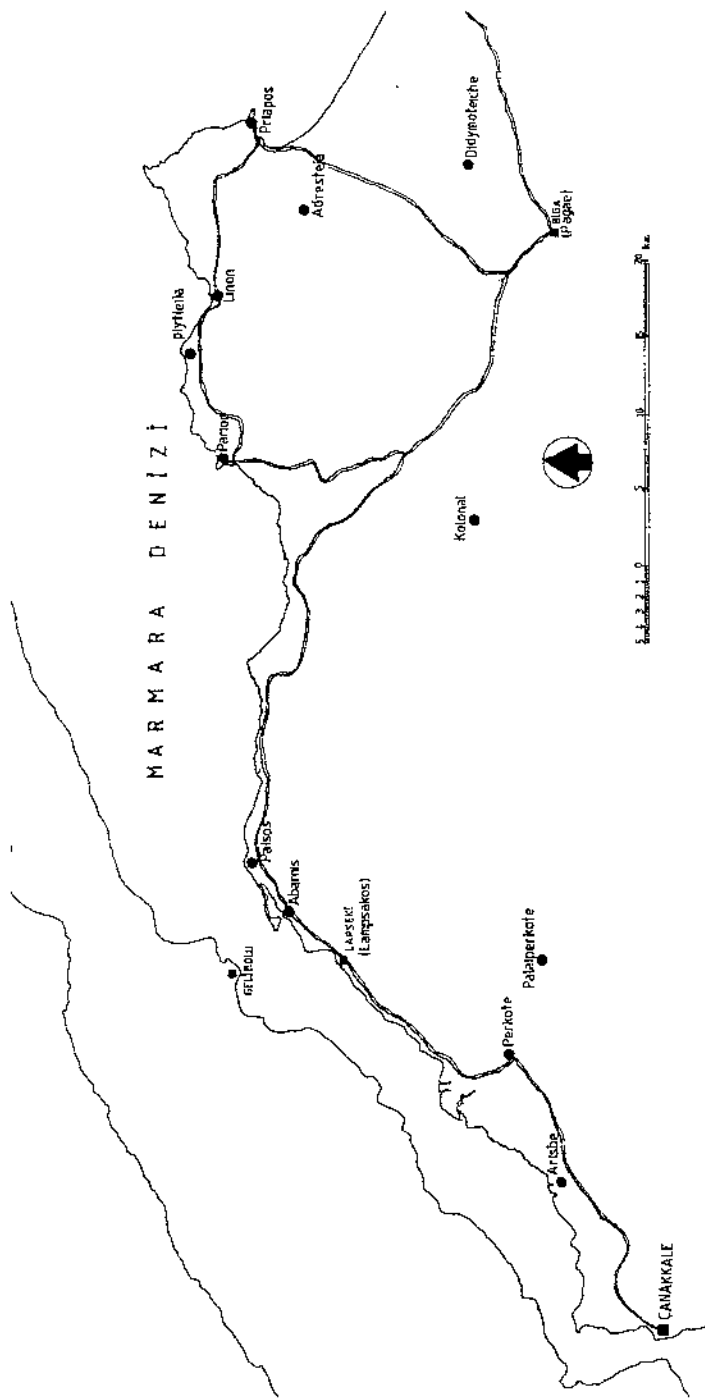
- Kemer Köyü'nde, yazıtlı lahit yan yüzü parçası İ.S. III.yüzyıl
- Kemer Köyü'nde, parçalanmış yazıtlı blok, bugün merdiven basamağı olarak kullanılıyor.
- Kemer Köyü'nde, yazıtlı mermer parça.
- Kemer Köyü'nde, üzeri akroterli çatı şeklinde düzenlenmiş dört yönlü, bir yüzü yazıtlı lejyoner adak sütunu. Roma Çağı.
- Kemer Köyü'nde, 143x115 cm. boyutlarında sarımsı-beyaz mermerden, yazıtlı kuyu üstü tablası. Bizans Çağı.
- Kemer Köyü'nde, dört köşe, üzeri Latince yazıtlı mermer heykel kaidesi. İ.S. II.yüzyıl (Resim: 22).
- Bekirli Köyü'nde, bir mezar steline ait palmet taçlı ve yazıtlı parça İ.S. III.yüzyıl
- Bekirli Köyü'nde, 200x80 cm. boyutlarında yazıtlı lahit yan yüzü. İ.S. III.yüzyıl (Resim: 23).

PRİAPOS

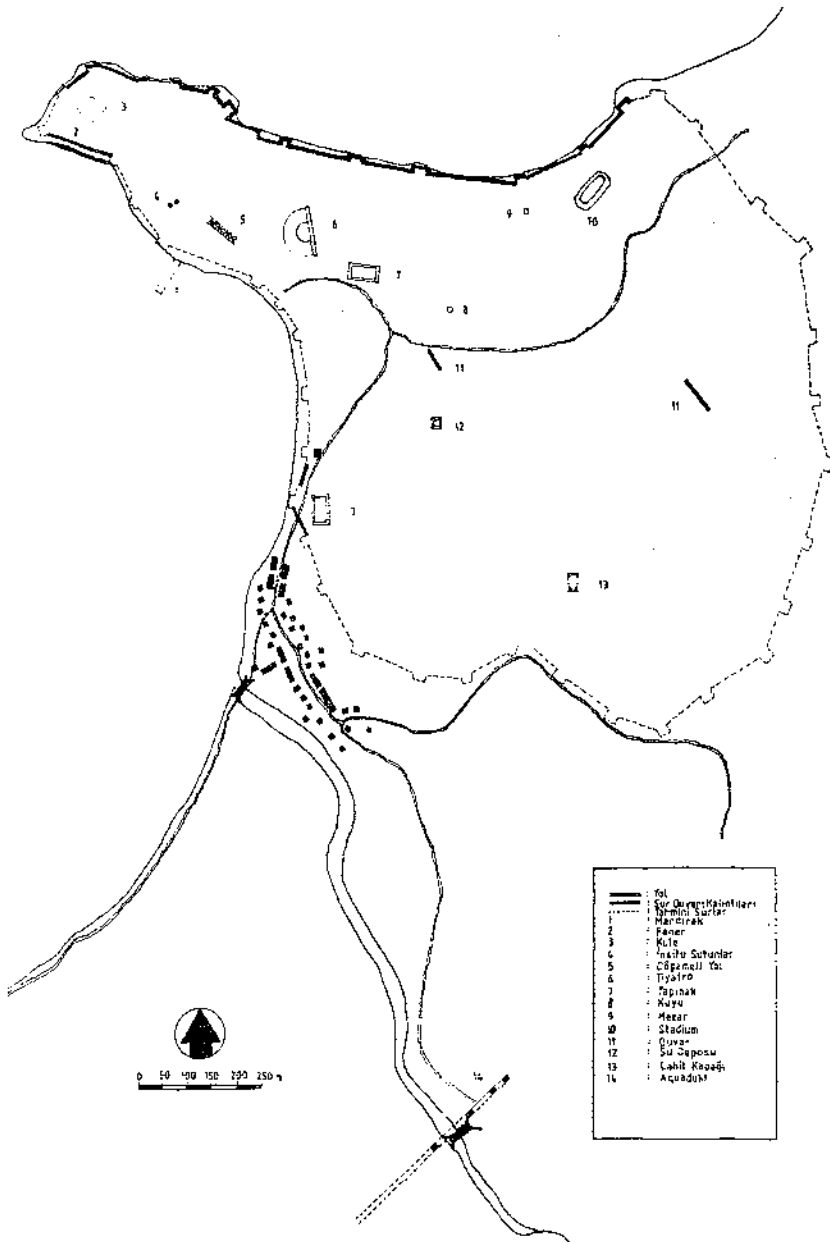
Parion'un doğusunda bulunan Priapos, bugünkü Karabiga'ya 2 km. uzaklıkta bir liman kentidir (Çizim: 1). Kent adını, bağları ve bahçeleri koruyan ve boyundan büyük fallosuyla bereketi simgeleyen tanrı "Priapos" tan almıştır. Özellikle İ.ö.5.yüzyıl da bölgede önemli bir şarap üretim merkezi olarak tanınan Priapos'tan günümüze sadece sur duvarlarına ait bazı kalıntılar gelebilmiştir. Kent surları W.M.Wiener²⁶ tarafından çalışıldığından, burada ayrıntılı olarak ele alınmamıştır.

Kısa bir zaman dilimi içerisinde gerçekleştirilen bu yüzey araştırmasında çalışmalar, özellikle Parion'da yoğunlaştırılmıştır. Antik coğrafyadan sikeler yardımıyla tanınan ve sadece adlarıyla bildiğimiz bir çok kente ait iz bugün tümüyle silinmiş bulunmaktadır. Bölge arkeolojisinde önemli bir konuma sahip, ayrıca tarihi coğrafyası ve yukarıda günümüze ulaşan kalıntıları belgelenen Parion'da, arkeolojik çalışmalara devam edilmesinin ve ardından kazıların başlatılmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bir çok kalıntının Kemer Köyü'ne taşınması ve arazide izlenen yoğun tahribatı önlemek amacıyla da, kazıların başlaması kaçınılmaz gözükmektedir.

(26) W.M.Wiener, "Pegai - Karabiga. Eine Wütelaltertliche Stadt" Jale İnan Armağanı. (1989) 170 - 176.

Harita: 1

Çizim: 1

Resim 1 : Parion, kuzey suru I nolu kule

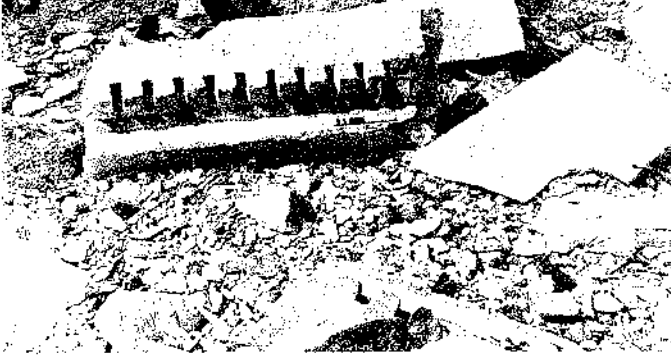

Resim 2 : Parion, kuzey suru III nolu kule

Resim 3 : Parion, kuzey suru onarımı

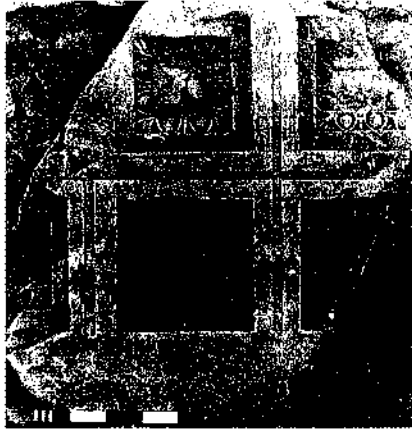
Resim 4 : Parion kuzey suru mimari üst yapı parçası

Resim5 : Parion, kuzey suru baştaban ve friz

Resim 6 : Parion, kuzey suru kanalizasyon ağzı

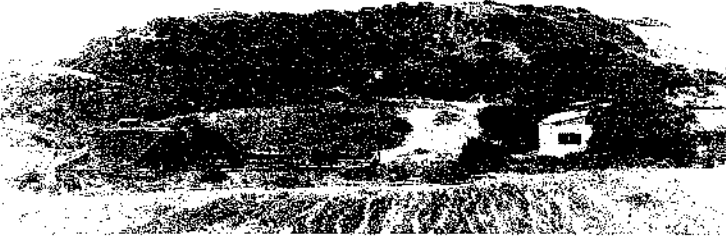
Resim 7 : Parion, bezemeli tavan kaseti

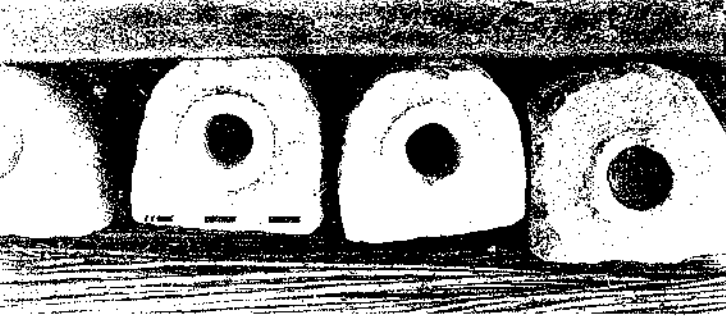
Resim 8 : Parion, kuzey limanı

Resim 9 : Parion, batı limanı

Resim10 : Parion, tiyatro, doğudan

Resim 11 : Parion, mermer su künk-leri

Resim 12 : Parion su kuyusu

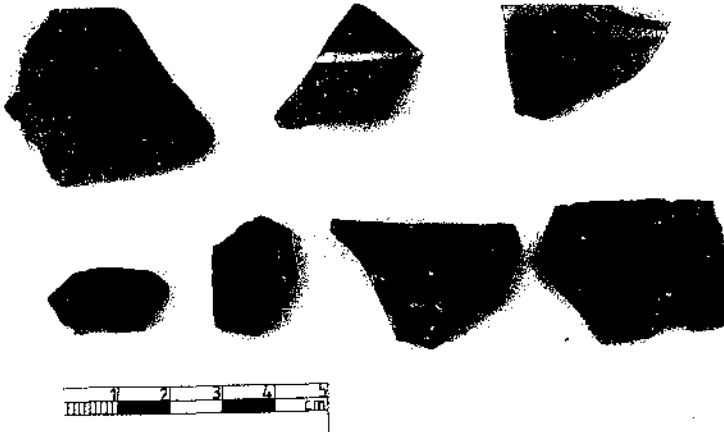
Resim13 : Parion, lahit kapagı

Resim 14 : Parion, pişmiş toprak figürin parçaları

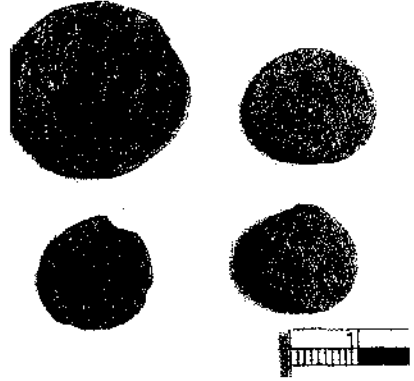
Resim 15 : Parion, pişmiş toprak figürin parçaları

Resim 16 : Parion, seramik parçaları

Resim 17 : Parion, seramik parçaları

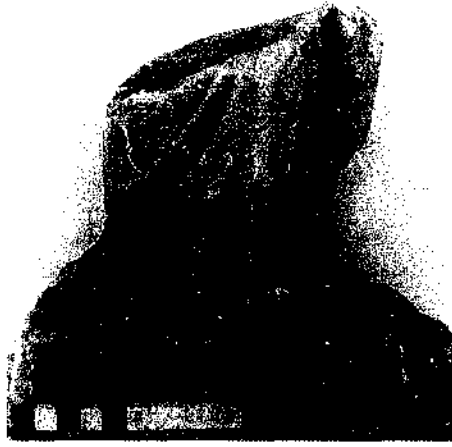
Resim 18 : Parion, Roma ve Bizans sik-keleri

Resim 19 : Doğanstepe

Resim 20 : Parion, Gladıyotör steli

Resim 21 : Paion, kadın heykeli parçası

Resim 22 : Parion, Lejyoner adak altlığı

Resim 23 : Parion, yazılı lahit yan yüz

EIN HISTORISCH-TOPOGRAPHISCHER SURVEY IN KOMMAGENE 1997

Engelbert WINTER*

Der mit finanzieller Unterstützung der Deutschen Forschungsgemeinschaft durchgeführte Survey in der Südost-Türkei fand in der Zeit vom 16.09.1997 bis zum 10.10.1997 statt¹. Das unseren Arbeiten zugrunde liegende Thema lautete: "Untersuchungen zur Religionsgeschichte Kommagenes in hellenistisch-römischer Zeit".

Während in der Forschung eine Konzentration auf den kommagenischen Herrscherkult sowie auf die Religionspolitik der kommagenischen Herrscher zu beobachten ist², war es unser Ziel, umfassendere Kenntnisse über die Kulte, Kultstätten und Denkmäler zu gewinnen, die Hinweise auf religiöse Vorstellungen der Bevölkerung jenseits des kommagenischen Herrscherkults ermöglichen. Zu fragen ist: Welche Gottheiten wurden außerhalb der großen Heiligtümer neben Zeus Oromasdes, Apollon Mithras oder Herakles Artagnes verehrt? Von welchen Bevölkerungsgruppen wurden sie rezipiert, und wie lange läßt sich eine solche Rezeption zurück- beziehungsweise weiterverfolgen? Was läßt sich über den Umfang und die Ausprägung autochthoner Kulte hinaus über deren Verhältnis zum Herrscherkult erfahren? Vor Ort galt unser Interesse deshalb in erster Linie jenen Kultplätzen, bei denen aufgrund früherer Forschungen Zeugnisse für den kommagenischen Herrscherkult

* Hochschuldozent Engelbert WINTER, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Georgskommende 25, 48143 Münster, DEUTSCHLAND.

- (1) Die Arbeiten in Kommagene wurden zusammen mit Frau Dr. Anke Schütte-Maischatz, Münster, durchgeführt. Unser Dank gilt an dieser Stelle zunächst der Generaldirektion für Altertümer und Museen im Kultusministerium der Republik Türkei, die mit Schreiben vom 25.08.1997 die Erlaubnis für unseren Survey erteilte. Repräsentant der Generaldirektion war Enver Akın vom Museum Diyarbakır, dem wir für sein Engagement herzlich danken. Ebenso danken wir dem Direktor des Museums von Gaziantep, Dr. R. Ergeç, für dessen großzügige Unterstützung unserer Arbeiten.
- (2) Als Beispiel seien die zahlreichen Beiträge in der von F.K. Dörner herausgegebenen Sondernummer 'Kommagene' der Zeitschrift *Antike Welt* 6 (1975) genannt; ferner J. Wagner/G. Petzl, Eine neue Temenos-Stele des Königs Antiochos I. von Kommagene, *ZPE* 20 (1976), S. 201 ff.; W. Hoepfner, *Das Hierothesion des Königs Mithridates I. Kallinokos von Kommagene nach den Ausgrabungen von 1963 bis 1967*, Berlin 1983; J. Wagner, Dynastie und Herrscherkult in Kommagene. Forschungsgeschichte und neuere Funde, *IstMitt* 33 (1983), S. 177 ff.

nachgewiesen werden konnten, und zwar in unmittelbarer Nähe von Kultbezirken, in denen Gottheiten verehrt wurden, die auf ältere Kultradiationen verweisen.

Im Rahmen unserer Untersuchungen wurden jeweils für mehrere Tage die Museen von Gaziantep, Adıyaman und Urfa aufgesucht. Vor allem im Museum Gaziantep konnten mehrere Funde aufgenommen werden. Angesichts der bisher in der Literatur zu beobachtenden 'Dokumentations-Lücke' für die Geschichte Kommagenes zwischen der späthethitischen und der späthellenistischen Zeit erwiesen sich dabei mehrere Funde wie achaimenidische Rollsiegel und hellenistische Terrakotten als besonders wertvoll.

Feldstudien fanden in den Orten Sofrazköy, Boybeypinar/Çaputlu Ağaç und Dülük, dem antiken Doliche, sowie in den jeweils umliegenden Dörfern statt (Karte: 1). 12 km. südöstlich von Sofrazköy konnte bei dem Dorf Behir ein neuer Siedlungsplatz ausgemacht werden. Auf dem sich durch eine exponierte Lage auszeichnenden Siedlungshügel oberhalb einer Flußebene fand sich eine reichhaltige Ansammlung von Gebrauchskeramik und in ca. 500 m. Entfernung eine Nekropole. Die Eingangsbereiche einiger Felsgräber waren hier von den Dorfbewohnern freigelegt, die Gräber selbst aber nicht geöffnet worden (Abb. 1).

Im Gegensatz zu den Verhältnissen in Sofraz Köy und Boybeypinar/Çaputlu Ağaç erwies sich die Fundsituation in Doliche bei dem modernen Dorf Dülük, ca. 10 km. nordwestlich der türkischen Großstadt Gaziantep, als wesentlich reichhaltiger als zuletzt in der Literatur beschrieben (Karte: 2). Seit den Arbeiten J. Wagners in Doliche in den 70er Jahren ist zahlreiches neues Material auf uns gekommen³.

Der Bau einer Radio- und Fernsehstation in den letzten Jahren sowie zahlreiche Raubgrabungen (Abb. 2) aus jüngster Zeit förderten auf der Spitze des Dülük Baba Tepesi einige antike Überreste zutage, die die lang gehegte Vermutung Cumonts bestärken, daß sich hier das Heiligtum des Iupiter Dolichenus befunden haben muß⁴. Auf dem terrassenartig angelegten Areal fanden sich neben Keramik- und Ziegelfragmenten zahlreiche Architekturfragmente, darunter Architravblöcke (Abb. 3).

In der ca. 400 m. westlich des Dülük Baba Tepesi gelegenen sogenannten Priesternekropole auf dem İşely Tepe sind statt der von Wagner aufgenommenen und publizierten 9 Felskammergräber⁵ inzwischen 20 Gräber sichtbar, die fast alle zugänglich und in der Regel äußerst aufwendig ausgestaltet sind.

In Dülük selbst sind seit den Arbeiten Wagners, der lediglich die Grabanlagen auf dem Çimhit Tepe innerhalb des heutigen modernen Dorfes Dülük aufgenommen und beschrieben hat, zwei weitere Hügel mit zahlreichen Gräbern bekannt geworden. Sowohl die auf dem Sağpınar Tepe als auch die auf dem Öksüz Dere genannten Hügel gelegenen kaiserzeitlichen Grabanlagen sind hinsichtlich ihrer Zahl, ihrer Größe, ihrer Ausstattung wie ihrer zum Teil späteren Weiterverwendung als Wohnstätten bemerkenswert. Die Gräber wurden von dem

(3) Vgl. J. Wagner, Neue Denkmäler aus Doliche, *BJb* 182 (1982), S. 133 ff.

(4) Vgl. F. Cumont, *Études syriennes*, Paris 1917, S. 173 ff.

(5) Vgl. Wagner (Anm. 3), S. 145 ff.

Direktor des Museums Gaziantep, Dr. R. Ergeç, im Rahmen seiner 1994 fertiggestellten Dissertation über die Nekropolen und Gräber im südlichen Kommagene besprochen⁶. Das dort vorgelegte Material bietet eine wichtige Grundlage für die weiteren Arbeiten in Doliche und Umgebung.

Angesichts der nunmehr erkennbaren Ausdehnung der Nekropole Doliches muß die Frage nach der topographischen Situation der antiken Siedlung und deren historischer Bedeutung neu gestellt werden, zumal das bisherige Interesse der Forschung sich weniger auf die antike Siedlung, sondern auf das sich mehrere Kilometer außerhalb von Doliche befindliche Heiligtum des Jupiter Dolichenus konzentrierte.

Intensive Begehungen des der antiken Nekropole gegenüberliegenden antiken Siedlungshügels, des heutigen Keber Tepe (Abb. 4), der von West nach Ost die Form eines Sattels aufweist, haben gezeigt, daß die Ausdehnung des Siedlungsgebietes wesentlich größer ist als bisher angenommen. Konzentrierte sich das Interesse bislang primär auf die eigentliche Akropolis, so ist nunmehr festzustellen, daß sämtliche seicht in die Ebene in einer Länge von 2–3 km. abfallenden Hänge des Keber Tepe sich durch eine intensive Besiedlung und dichte Bebauung ausgezeichnet haben dürften. Zahlreiche Keramikfragmente – sowohl Gebrauchskeramik als auch Terra Sigillata –, Bruchstücke von Ziegeln, Architekturfragmente sowie deutlich erkennbare Fundamentlinien von Quadermauerwerk sind eindeutige Belege für diese Annahme. Nur wenige Funde, u.a. zwei korinthische Kapitelle, sind bisher ins Museum Gaziantep gelangt⁷. Dort befindet sich auch ein noch unpublizierter Opferaltar aus Doliche (Inv. Nr. 3916; Abb. 5).

Intensive Begehungen des der antiken Nekropole auf dem Cimsit Tepe gegenüberliegenden antiken Siedlungshügels, des heutigen Keber Tepe, haben gezeigt, daß die Ausdehnung des Siedlungsgebietes wesentlich größer ist als bisher angenommen. Konzentrierte sich das Interesse bislang primär auf die eigentliche Akropolis, so ist nunmehr festzustellen, daß sämtliche seicht in die Ebene in einer Länge von 2–3 km. abfallenden Hänge des Keber Tepe sich durch eine intensive Besiedlung und dichte Bebauung ausgezeichnet haben dürften. Zahlreiche Keramikfragmente – sowohl Gebrauchskeramik als auch Terra Sigillata –, Bruchstücke von Ziegeln, Architekturfragmente sowie deutlich erkennbare Fundamentlinien von Quadermauerwerk sind eindeutige Belege für diese Annahme.

Unser Wissen um die religiösen Verhältnisse in der antiken Stadt Doliche läßt sich nunmehr aufgrund eines vor allem aus religionsgeschichtlicher Sicht bedeutsamen Neufundes beträchtlich erweitern. Dieser Fund soll im Folgenden näher vorgestellt werden. Ein Dorfbewohner aus Dülük machte uns auf eine Höhle am Fuße der Westseite des Keber Tepe aufmerksam, unweit der bereits seit längerem freigelegten prähistorischen Höhlen⁸. Es stellte sich heraus, daß es sich hier-

(6) R. Ergeç, *Güney Kommagene Bölgesindeki Antik Dönem Nekropol ve Mezarları*, Konya 1995. Die Arbeit erscheint demnächst in deutscher Sprache in den *Asia Minor Studien*. Vgl. zu den Gräbern auf dem Ithely Tepe bereits R. Ergeç, *Dülük Batı Nekropolü 1992 Kazısı. IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 26–29 Nisan 1993, Ankara 1994, S. 467 ff.

(7) Vgl. Wagner (Anm. 3), S. 142.

(8) Vgl. E.Y. Bostancı, *Güney Doğu Anadolu Araştırmaları. Dülük ve Kartal'ın Chellean ve Acheulean Endüstrisi* (Researches in South-East Anatolia. The Chellean and Acheulean Industry of Dülük and Kartal), *Anatolia* 6, 1961, 87 ff.

bei um ein Mithräum handelte, das bislang unentdeckt beziehungsweise in seiner Funktion unerkannt geblieben ist. Diesem glücklichen Umstand dürfte es zu verdanken sein, daß das im Inneren des Heiligtums noch deutlich erkennbare Kultbild bis heute erhalten geblieben ist.

Das Mithräum liegt am Fuße des Siedlungshügels der antiken Stadt Doliche, die an einer der großen Handelsstraßen in den Osten lag und bislang vor allem als Heimat des Iupiter Dolichenus bekannt war, der – wie Mithras – im Verlauf der Kaiserzeit in weiten Teilen des Römischen Reiches verehrt wurde. Ersterem verdankte nach gängiger Meinung die Stadt in der Kaiserzeit ihren Aufschwung. Im Gegensatz zu dem Tempel des Iupiter Dolichenus, der außerhalb der antiken Siedlung lag, liegt das neugefundene Mithräum innerhalb des Stadtgebietes von Doliche und dürfte allein aufgrund der topographischen Situation somit einen wichtigen Platz im Kultleben der Gemeinde eingenommen haben.

Der hinter dichtem Buschwerk zunächst nicht erkennbare Eingangsbereich der Höhle ist stark verschüttet, ca. 1, 40 m. hoch und nur in gebückter Haltung zu betreten. Nach Betreten des Eingangs stößt man auf einen ca. 20 m. langen und ca. 2 m. breiten Gang, der ebenfalls stark verschüttet ist (Abb. 6). Die originale Breite des Eingangsbereiches dürfte – Messungen an der Decke zufolge – mehr als das Doppelte betragen haben. Diese Tatsache sowie die im oberen Bereich gerade noch erkennbaren Ansätze zweier sich an der rechten Seite des Felsganges anschließender Räume lassen hier weniger einen schmalen Felsgang als vielmehr eine Eingangshalle mit zum Kultraum führender Treppe vermuten.

Am Ende dieses Eingangsbereiches stießen wir auf eine 0, 85 x 0, 52 m. große Tabula ansata, auf der von der ursprünglich angebrachten Inschrift nichts mehr erhalten ist (Abb. 7). Wie wir später feststellten, befindet sich die Tabula ansata genau in der Mitte der gesamten Kultanlage. Unmittelbar vor ihr fällt das Bodenniveau stark ab. Oberhalb dieser Stelle ist in der Decke ein ca. 6 m. langer Luftschacht zu erkennen.

Begibt man sich nun durch den Eingang unterhalb der Tabula ansata, so öffnet sich eine Felshalle, deren größte Breite ca. 8 m., deren größte vom jetzigen Bodenniveau gemessene Höhe 6, 10 m. beträgt (Abb. 8). An mehreren Stellen läßt sich eindeutig erkennen, daß das ursprüngliche Bodenniveau noch mindestens ca. 1,50 m. tiefer liegt. Eingangsbereich und Kulthalle des Felsheiligtums haben zusammen eine Gesamtlänge von ca. 40 m.

Im Kultraum sind zahlreiche Kultnischen zu erkennen sowie an der linken Seite eine mehrstufige aus dem Fels abgearbeitete Stufenanlage. An der Stirnwand des Kultraumes führen 3 Stufen zu einer Opfermulde, über der sich ein ca. 2 m. hohes Kultrelief befindet, und zwar mit der Darstellung des Gottes Mithras auf dem Stier (Abb. 9).

Der Grundriss des neuen Mithräums von Doliche verdeutlicht, daß dieses – ähnlich wie die meisten der bekannten Mithräen – zweigeteilt ist, in einen Vorraum und den eigentlichen Kultraum, die vermutlich gleichfalls durch eine Treppe verbunden waren. Drei kleine Räume, zwei an der rechten Seite des Vorraumes und einer an der linken Seite des Kultraumes oberhalb der Stufenanlage dienten vielleicht zur Aufbewahrung von Kultgeräten, besaßen die Funktion eines apparatorium.

Während die meisten der kleineren Mithräen in den Provinzen den Vorraum nicht mehr unterteilen, sondern dieser sowohl der Aufbewahrung von Kultgeräten als auch der Versammlung der Gläubigen diene, beeindrucken in Doliche die Größe wie die räumliche Differenziertheit der Gesamtanlage.

Wirft man nun den Blick auf das Kultrelief in dem neu gefundenen Mithräum, so steht die Stiertötungsszene im Zentrum der Darstellung. Gut zu verfolgen sind die Umrisse des Stieres, der sich nach rechts aufbäumt. Die aufbäumende Haltung des Stieres ist eher ungewöhnlich, da der Stier in der Regel schon zusammengebrochen dargestellt wird⁹. Durchaus geläufig ist dagegen die Darstellung des Mithras: mit dem linken Bein auf dem Rücken des Stieres kniend, das rechte Bein gestreckt. Mit der rechten Hand stößt er das Messer in den Hals des Stieres, mit der Linken greift er in die Nüstern des Tieres.

Zu identifizieren sind auch einige der zur Mithraslegende gehörenden Tiere unterhalb des Stieres: der Hund, der Skorpion sowie die aus dem Krater trinkende Schlange. Wenige Umrisse lassen vermuten, daß neben der Schlange noch ein Löwe und ein Hahn dargestellt waren. Rechts und links oberhalb der Fackelträger Cautus und Cautopates gibt es ebenfalls noch Ausarbeitungen. Vielleicht waren hier die Köpfe der personifizierten Winde, in diesem Fall West- und Ostwind dargestellt. Wenn man direkt vor dem Relief steht, erkennt man neben dem Kopf des Mithras noch die Füße eines Vogels. An dieser Stelle ist der Rabe zu ergänzen, der in der Ikonographie des Kultreliefs immer seinen Platz zwischen Mithras und Sol hat. Der Legende nach war es der Rabe, der auf Geheiß des Sol Mithras den Befehl zur Tötung des Stieres gegeben hat. Ein Bogen, der das Himmelsgewölbe andeuten soll, schließt die Stiertötungsszene nach oben ab. In den Zwickeln sind Sol und Luna zu ergänzen.

Besonders hervorzuheben ist, daß das Kultrelief durch äußere Gewalt stark beschädigt ist und der Kopf des Mithras abgeschlagen und durch ein christliches Kreuz ersetzt wurde (Abb. 10). Neben diesem Kreuz gibt es weitere christliche Symbole an anderen Stellen in der Kulthöhle. In einigen Nischen, die gleichfalls mit kleinen Reliefs versehen waren, sind die Bilder ebenfalls herausgeschlagen und durch Kreuze ersetzt worden, Hinweise auf Zerstörungen durch die Christen, deren Anzahl in Doliche nicht unbeträchtlich gewesen sein dürfte.

Über eine Datierung des Mithräums von Doliche wie der Zerstörungen der Christen läßt sich zum gegenwärtigen Zeitpunkt noch nicht viel sagen. Ein Hinweis könnte eine kleine Inschrift sein, die sich in einer der erwähnten zahlreichen Nischen befindet. Die dort allerdings nur schwer erkennbaren lateinischen Buchstaben L E sowie das römische Zahlzeichen für eine IV verweisen möglicherweise auf die Legio IV Scythica (Abb. 11). Diese Legion war von 66 n. Chr. bis zum Ende des 3. Jhs. in Zeugma stationiert, etwa 50 km. östlich von Doliche gelegen. Ein solcher zeitlicher Ansatz paßt zumindest in die Reihe der sicher datierbaren Mithräen, die in ihrer Mehrzahl in die 2. Hälfte des 2 Jhs. n. Chr. und in das 3. Jh. bzw. in die 1. Hälfte des 4. Jhs. n. Chr. gehören.

Die Frage einer genaueren Datierung des Mithräums von Doliche ist eines der zentralen Probleme, für deren Lösung es in Zukunft weiterer Anstrengungen

(9) Vgl. zuletzt R. Vollkommer, Mithras Tauroctonus. Studien zu einer Typologie der Stieropferszene auf Mithrasbildwerken, *MEFRA* 103, 1 (1991), S. 265 ff.

vor allem vor Ort bedarf. Daß wir aber nunmehr in Kommagene neben der Verehrung der Lichtgestalt des Mithras Apollon im Rahmen des hellenistischen Herrscherkultes in der gleichen Landschaft auch die im Verborgenen vollzogenen Mithrasmysterien nachweisen können, ist sicherlich ein ebenso glücklicher wie bemerkenswerter Umstand. Gestatten Sie mir – in der gebotenen Kürze – zu fragen warum und auf die Perspektiven hinzuweisen, die sich als Folge dieses Neufundes ergeben.

1. Angesichts des Faktums, daß alle bisher bekannten Mithräen aus Italien sowie insbesondere aus den westlichen und nördlichen Provinzen des Imperium Romanum stammen¹⁰, scheint die besondere religionsgeschichtliche Bedeutung des Neufundes eines Mithräums in Kommagene, einer Landschaft, in der die Mithrasverehrung auf eine lange Tradition zurückblicken kann, evident. Insbesondere die Frage nach den geographischen Ursprüngen der Mithrasmysterien und den Wegen, auf denen Mithras in den Westen gelangt ist, sollte neu überdacht werden. Das Fehlen konkreter Belege für die Feiern von Mithrasmysterien im gesamten kleinasiatischen Raum führte in der Forschung zu der Meinung: "In Kleinasien und Griechenland existiert praktisch kein Mithraskult."¹¹ Die in jüngerer Zeit wiederholt vorgetragene These von den westlichen Ursprüngen dieses Mysterienkultes beruft sich vor allem auf die fehlende Überlieferung im anatolischen Raum¹². Aufgrund des Neufundes eines eindeutig gesicherten Mithräums in Kommagene sind derartige Einschätzungen bzw. Argumentationsmuster nunmehr zu revidieren. M.E. stellt sich die berechnete Frage, ob nicht der häufig zurückgewiesenen These F. Cumonts von den östlichen Ursprüngen dieses Mysterienkults, der aus dem kommagenischen, syrischen und kilikischen Raum in den Westen getragen worden sei, wieder mehr Beachtung geschenkt werden sollte.

2. Dem Mythos nach gilt Mithras als der Felsgeborene. Es verwundert deshalb nicht, daß die Kultfeiern zu Ehren dieses Gottes in unterirdischen Räumen stattfanden. Meist wurden die Mithrasheiligtümer als unterirdische künstliche, architektonisch als Höhlen ausgestaltete Räume errichtet bzw. dort, wo es die örtlichen Gegebenheiten nicht zuließen, wurde der Kultraum ins Erdgeschoß privater oder öffentlicher Gebäude eingebaut, dabei vertieft angelegt, so daß man ihn über eine Stufenanlage abwärts betreten mußte¹³.

Aus dem Fels geschlagene Mithräen oder ausgebaute natürliche Kultgrotten gibt es dagegen nur selten, und zumeist ist von ihnen heute nur noch wenig erhal-

(10) Vgl. zu einem Überblick über die zeitliche und räumliche Verteilung der Mithras-Kultstätten im Imperium Romanum E. Schwertheim, *Mithras. Seine Denkmäler und sein Kult*. AW. Sondernummer 10 (1979), S. 19 ff.

(11) R. Merkelbach, *Mithras. Ein persisch-römischer Mysterienkult*, 2. Auflage Weinheim 1994, S. 151.

(12) Vgl. u.a. P. Beskow, *The Routes of early Mithraism*, in: J. Duchesne-Guillemin (Hg.), *Études Mithriaques. Actes du 2e congrès international. Acta Iranica* 17. First Series. Bd. 4, Leiden 1978, S. 7 ff.; zur Diskussion der zuletzt in der Literatur geäußerten Ansichten R. Gordon, *Who worshipped Mithras?*, *Rez.* zu M. Clauss, *Mithras. Kult und Mysterien*, München 1990, *JRA* 7 (1994), S. 459 ff.

(13) Vgl. zu den Heiligtümern und Kulträumen für Mithras, zu ihrer Bauweise und Ausstattung Clauss (Anm. 12), S. 51 ff. und Schwertheim (Anm. 10), S. 49 ff.; ebd. S. 52 zu mehreren Beispielen für in den Fels gehauene beziehungsweise natürliche Kultanlagen; ferner H. Lavagne, *Importance de la grotte dans le mithracisme en occident*, in: *Études Mithriaques* (Anm. 12), S. 271 ff. und R. Beck, *The Rock-Cut Mithraea of Arupium (Dalmatia)*, *Phoenix* 38 (1984), S. 356 ff.

ten. Bei der Kultanlage von Doliche handelt es sich somit nicht nur um eines der größten Heiligtümer für diesen Gott im gesamten Imperium Romanum überhaupt, sondern auch um eine der wenigen im Original erhaltenen und für den Mithraskult ausgearbeiteten Höhlenanlagen, deren guter Zustand mit Kultrelief, Sitzstufenanlage, Opfermulden, Kultnischen und Wasserbecken helfen kann, unser Wissen über diesen Mysterienkult zu erweitern. Dies gilt auch wegen des besser möglich werdenden Vergleichs des archäologischen Befundes mit den literarisch überlieferten Informationen zum Mithraskult und dessen Kultstätten.

3. Die zahlreichen diffamierenden Äußerungen christlicher Autoren über den Mithraskult weisen nicht nur auf die Nähe dieser beiden Kulte, sondern auch auf erbitterte Glaubenskämpfe zwischen Anhängern beider Religionen, die noch im 4. Jh. n. Chr. zu handfesten Auseinandersetzungen führen konnten¹⁴. Mit dem neuen Mithräum von Doliche, den dort sichtbaren christlichen Symbolen und Zerstörungen der Christen gewinnen wir erstmals ein archäologisches Zeugnis für den religiösen Fanatismus der Christen gegenüber dem Mithraskult, wie es uns in den westlichen Provinzen zuhauf begegnet¹⁵, nunmehr jedoch aus einem der geographischen Kernbereiche des frühen Christentums kommt.

4. Nicht zuletzt wegen des Neufundes des Mithräums muß der kommagenischen Stadt Doliche bei dem modernen Dorf Dülük weitere Aufmerksamkeit geschenkt werden. Aus religionsgeschichtlicher Sicht ist es sicherlich bemerkenswert, daß neben dem Kult des Iupiter Dolichenus, dem die Stadt Doliche nach gängiger Meinung ihren Aufschwung in der Kaiserzeit verdankte¹⁶, nunmehr mit der Verehrung des Mithras eine zweite Gottheit in Doliche nachgewiesen werden konnte, die in den Westen des Imperium Romanum gelangte, die – wie Iupiter Dolichenus¹⁷ – in weiten Teilen des Römischen Reiches verehrt wurde und die in der Religionsgeschichte der römischen Kaiserzeit eine zentrale Rolle spielte. Weitere Zeugnisse wie das von uns im Museum in Gaziantep aufgenommene Reliefbild eines Helios Mithras (Inv.Nr. 1749; Abb. 12) sowie eine sich im Museum von Gaziantep befindliche Weihinschrift für Helios Mithras aus römischer Zeit bestätigen die Verbreitung des Mithras-Kultes in dieser Region¹⁸. Die räumliche Nähe des Tempels für Iupiter Dolichenus auf dem Dülük Baba Tepesi und des Mithräums am Fuße des Keber Tepe sowie die zeitliche Parallele der Verehrung dieser beiden Gottheiten weisen auch nachdrücklich auf die Bedeutung Doliches als 'heiliger Ort'. In diesem Zusammenhang kommt der Frage nach der topographischen Situation Doliches, nach der Größe des

(14) Vgl. zum Verhältnis von Mithraskult und Christentum den Forschungsüberblick bei G. Lease, *Mithraism and Christianity: Borrowings and Transformations*, ANRW II 23.2 (1980), S. 1306 ff. sowie M. Clauss, *Mithras und Christus*, HZ 243 (1986), S. 264 ff.

(15) E. Sauer, *The End of Paganism in the North Western Provinces of the Roman Empire: The Example of the Mithras Cult*, Oxford 1996 (BAR International Series 634).

(16) Vgl. zur Bedeutung dieser Gottheit zuletzt E. Schwertheim, *Iupiter Dolichenus, der Zeus von Doliche und der Kommagenische Königs Kult*, in: *Studien zum antiken Kleinasien*. F.K. Dörner zum 80. Geburtstag gewidmet, Bonn 1991 (= *Asia Minor Studien*. Bd. 3), S. 29 ff.

(17) Vgl. M. Hörig/E. Schwertheim, *Corpus Cultus Iovis Dolicheni (CCID)*, Leiden-New York-Kopenhagen-Köln 1987.

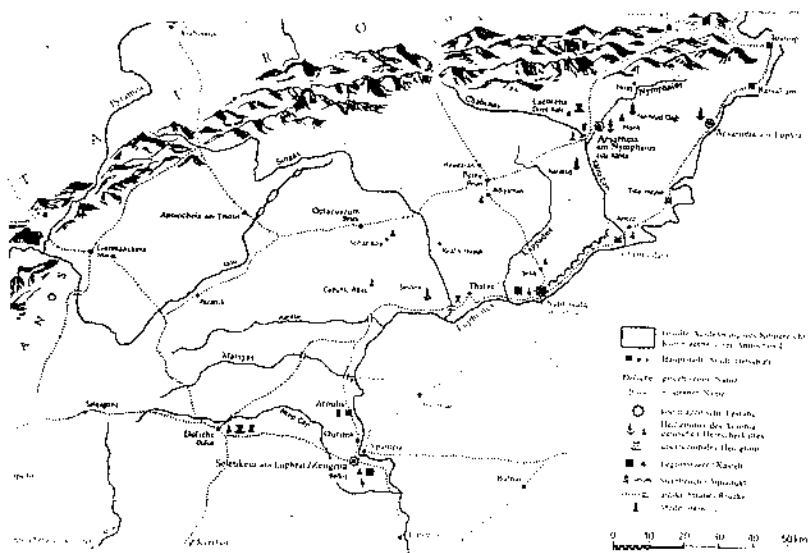
(18) Vgl. zu dem epigraphischen Beleg D. French, *Inscriptions in the Antakya and Gaziantep Museums*, EA 23 (1994), S. 121 f., Nr. 2, der in diesem Zusammenhang bemerkt: "(T)he first attestation of an Helios-Mithras cult in the region of Gaziantep, presumably from the territory of Doliche or Zeugma."

Siedlungsgebietes, nach der Lage der einzelnen Heiligtümer im Stadtgebiet (Existenz eines Prozessionswegs zum Heiligtum des Iupiter Dolichenus ?) sowie nach deren Verhältnis zueinander eine zentrale Rolle zu, zumal das bisherige Interesse der Forschung sich weniger auf die antike Siedlung, sondern auf das sich außerhalb von Doliche befindliche Heiligtum des Iupiter Dolichenus konzentrierte¹⁹.

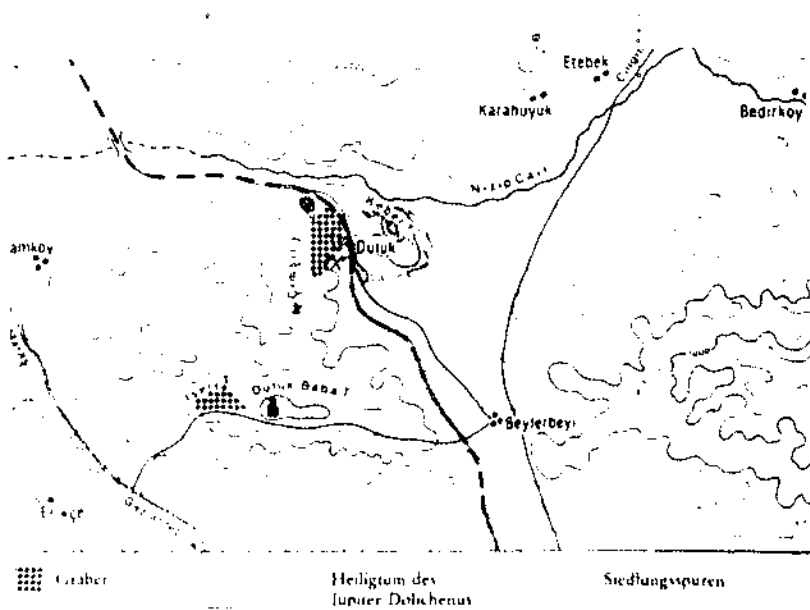
Es ist zu hoffen, daß bei den geplanten Freilegungsarbeiten in dem Mithräum von Doliche sowie bei der Fortsetzung der historisch-topographischen Studien in Doliche und Umgebung weitere Hinweise zutage treten, die helfen, auf einige der hier skizzierten Fragen weiterführende Antworten zu finden und die den wissenschaftlichen Diskurs der angesprochen Probleme und Perspektiven im Bereich der Religionsgeschichte fördern mögen.

---

(19) Vgl. Wagner (*Anm.* 3), S. 143.

Karte: 1

Karte: 2

Abb: 1

Abb: 2

Abb: 3

Abb: 4

Abb: 5

Abb: 6

Abb: 7

Abb: 8

Abb: 9

Abb: 10

Abb: 12

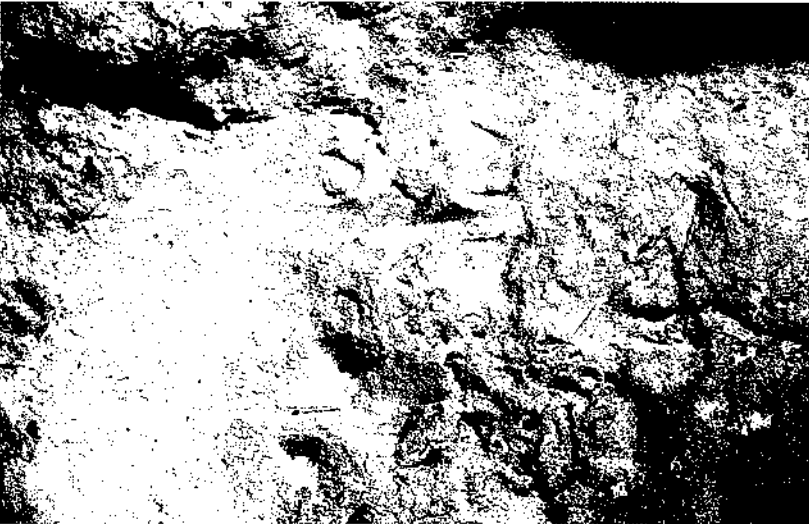

Abb: 11

TERMESOS VE EGEMENLİK ALANI EPIGRAFİK-TARİHİ COĞRAFI YÜZEY ARAŞTIRMALARI 1997

Bülent İPLİKÇİOĞLU*

A.Vedat ÇELGİN

Güler ÇELGİN

Antalya şehir merkezinin 34 km. kuzeybatısında yer alan ve antik Pisidia Bölgesi'nin önemli kentlerinin başında gelen Termessos ve egemenlik alanında 1989 yılından bu yana Avusturya Bilimler Akademisi Küçükasya Komisyonu'nun finans desteğindeki "Güneybatı Pisidia ve Doğu ve Kuzeydoğu Lykia Epigrafiya-Tarihî Coğrafya Araştırmaları Projesi" çerçevesinde yaptığımız çalışmalar, 1997 Temmuz ve Ağustos aylarında da sürdürülmüştür.

Çalışmaların ilk bölümünde öncelikle Termessos kent alanı ele alınarak, geçen kampanyalarda kapsamlı bir şekilde araştırılan güney nekropolü (E 8 ve E 10 nekropol bölgeleri), sütunlu cadde (L 5) ile P 3 yapısı ve çevresi kontrol amacıyla bir kez daha taranmış; öte yandan, şimdiye dek üzerinde çok az durulan, batı nekropolüne ait E 7 nekropol bölgesi incelenmiştir. Bu çalışmalar sırasında ele geçirilen 4 yeni mezar yazıtı; ayrıca, daha önce yayımlanan bir agonistik yazıt (TAM III,1, no. 146) ilişkin yeni bir fragmanın keşfi ile, yayımlanmamış yazıt sayısı 150'ye ulaşan kent alanındaki araştırmalar büyük ölçüde tamamlanmış olmaktadır.

Daha sonra teritoryuma geçilerek 30'un üzerinde mevkii araştırmaya tabi tutulmuştur. Ağırlığını Doyran Köyü yakınlarındaki Keldağ'da bulunan antik yerleşme yerinin oluşturduğu bu çalışmalar sırasında, 1 adak (Aspalos-Artemis'e), 1 yapı (Zeus Soter Tapınağı'nın tamamlanması ve tanrıya adanması), 3 onur, 16 mezar yazıtı olmak üzere, saptanan 21 yeni yazıtın dokümantasyonu yapılmıştır. Bu şekilde egemenlik alanında elde edilen, şimdiye kadar yayımlanmamış yazıt sayısı 62'ye ulaşmış bulunmaktadır.

* Prof. Dr. Bülent İPLİKÇİOĞLU, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.
Doç. Dr. A. Vedat ÇELGİN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
Prof. Dr. Güler ÇELGİN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Termessos'un kuşuğunu 10 km. güneydoğusuyla Doyran Köyü'nün yaklaşık 2 km. kuzeybatısında yer alan ve burada, ceza tahsil yetkisinin Zeus Solymeus'a verildiği bir mezar yazıtının (env. no. 318) bulunması nedeniyle Termessos egemenlik alanı içinde kaldığı kesin olan, Keldağ'daki antik yerleşme yerinde elde edilen buluntular, Termessos egemenlik alanı ve yönetim organizasyonu açısından önemli ipuçları sağlamaktadır:

Silindir biçiminde bir heykel kaidesinin üzerindeki toplam 6 satırlık bir yazıtın (env. no. 312) metni ve çevirisi şöyledir:

Νεαπολειτῶν | τὸ περιπόλιον | Τιβέριον Κλαύδιον | Μάρκελλον, [φιλόπατριν], | υἱὸν πόλεως, τῆς
εἰς ἑαυτὸ | εὐνοίας χάριν|.

Neapolis'lilerin peripolion'u; [yurtsever], kentin oğlu Tiberius Claudius Marcellus'u, [kendisine karşı] gösterdiği teveccühünden dolayı (onurlandırdı).

Bu yazıtla, Hellenistik Çağ'da kurulduğu anlaşılan, söz konusu çağa ilişkin kalıntıların yanı sıra Roma ve Geç Antik-Erken Bizans devirlerine tarihlenen dikkat çekici çeşitli kalıntılar da içeren ve τὸ περιπόλιον diye tanımlanan bu önemli yerleşmenin özel adının Νεάπολις olduğu da saptanmış olmaktadır. Keza, kentin kuzey bölümünde bulunan bir mezar yazıtında da (env. no 321) mezarı yaptırandan, οἰκητῆς ἐν Νεαπόλει, yani "Neapolis'te oturan" diye söz edilmektedir. Söz konusu peripolion, yerleşme yerinin güney bölümündeki bir Bizans kilisesinde kapı lentosu olarak kullanılmış bir taş üzerindeki yazıtta (env. no 306) ise, Νεαπολειτῶν yani "Neapolis'lilerin" ifadesi olmaksızın, Ζεὺς Σωτήρ tapınağını kendi parasıyla tamamlayan merci olarak geçmektedir:

Διὶ Σωτῆρι τὸν ναὸν καὶ τὴν μετάθεσιν τοῦ ἀφειδρύματος · τὸ περιπόλιον ἐκ τοῦ ἰδίου ἀπήρτισεν
καὶ ἀφίερωσεν | προνοία καὶ σπουδῇ τοῦ ἀρχιεπ(οβούλου) Μο(λεους) Αρ(τειμου) β' Αρσαμοτου · |
ἱερέως τε Διὸς Σάμου Σόλωνος Τρ(οκονδου), | πρ(οβούλου) Τι(βερίου) Κ(λαυδίου) Κανδίδου,
νε(ωκόρου) Μο(λεους) Αρ(τειμου) β' Αρσαμοτου.

Peripolion; Zeus Soter'e bu tapınağı ve (tanrının) tasvirinin tadilini Arsamotos torunu Arteimas'ın oğlu, Arkhiproboulos Moles'in ve Trokondas'ın torunu, Solon'un oğlu, Zeus Rahibi Samos'un özen ve çabalarıyla, Tiberius Claudius Candidus'un probulos'luğu (ve) Arsamotos torunu Arteimas'ın oğlu Moles'in neokoros'luğu zamanında kendi kaynaklarından tamamladı ve adadı.

Antalya-Saklıkent yolu üzerinde, Termessos'un kuşuğunu 10 km. kadar güneybatısındaki Ahırtaş mevkiinde bulduğumuz bir yazıt (env. no. 254) yoluyla, daha önce burada bulunmuş olan yazıtlarda τὸ περιπόλιον olarak nitelendirilen, ancak özel adı belirlenememiş olan antik yerleşme yerinin adının kesin bir şekilde "Kelbessos" olarak saptandığını geçen yılki sempozyum bildirimizde dile getirmiştik:

Kelbessos'luların peripolion'u; Angbalaos oğlu Hermaios'un torunu, Moles'in oğlu Arteimas'ı, bronz (bir) heykel ve altın (bir) çelenkle onurlandırdı.

Κελβησσέων τὸ περιπόλιον | ἐτείμησεν Αρτείμαν· Μολεους | Ἑρμαίου Ἀνγβαλαου εἰκόνι | χαλκῇ
καὶ χρυσῷ στεφάνῳ.

Burada tarafımızdan bulunmuş, fakat henüz yayımlanmamış olan 3 ayrı yazıtta (env. no. 253, 270 ve 271) ve TAM III,1, no. 904'e yapılan bir *addendum-correctendum*'da da mezar cezalarının tahsilinde Θεὰ Ἀρτεμις Κελβησσίς yetkili kılınmaktadır.

Bu *peripolion*, gene 1996 yılında bulduğumuz iki onur yazıtında (env. no. 255 ve 260), bizden önce bulunmuş yazıtlarda olduğu gibi, “Kelbessos’luların” ifadesi olmaksızın, onurlandırma kararını alan bir merci olarak geçmektedir:

Env. no. 255:

Env. no. 255: Τὸ περιπόλιον ἐτείμησεν Ἰ Απολλώνιον Ἰ Τροκονδου Ἀπολλωνίου Ῥοτειλου εἰκόνι ἰ χαλκῇ καὶ χρυσῷ στεφάνῳ.

Peripolion; Rhotelos oğlu Apollonios’un torunu, Trokondas’in oğlu Apollonios’u bronz (bir) heykel ve altın (bir) çelenkle onurlandırdı.

Env. no. 260:

Env. no. 260: Τὸ περιπόλιον ἐτείμησεν Ἰ Τροκονδαν τρίς ἰ Πιλλακοου Ἀρμοτείδου ἱερασάμενον μεγάλου θεοῦ εἰκόνι ἰ χαλκῇ καὶ χρυσῷ στεφάνῳ, τετειμημέν(ον) κὲ πάσαις ταιμαῖς. Ἰ Τὸν δὲ ἀνδριάντα ἀ νέστησαν ἐκ τῶν ἰδίων Ἀμηννα Μολεους Ἀρτεϊμον, ἡ γυνή, ἰ καὶ Μολανεισα Τροκονδου, ἡ θυγάτηρ, ἰ κατὰ διαθήκην.

Peripolion; Harmoteimos oğlu Pillakoas’in torunu Trokondas’in oğlu, yüce tanrının rahipliğini yapmış ve tüm onurlara lâyık görülmüş Trokondas’ı bronz (bir) heykel ve altın (bir) çelenkle onurlandırdı. Bu heykeli karısı, Arteimas’in torunu, Moles’in kızı Amenna ve kızı Molaneisa, vasiyeti üzerine kendi paralarıyla diktirdiler.

Nihayet gene aynı kentin kuzey nekropolünde tespit ettiğimiz bir mezar yazıtında (env. no. 272) *peripolion*, açıklanan 2.000 *denarionluk* mezar cezasının tahsiline yetkili kılınmıştır:

Αὐρηλίου Ἑρμαῖος καὶ Βίων Αὐρηλίου ἰ Ἑρμαῖου Τροκονδου Μολεσιος κατασκεύασαν. ἑαυτοῖς μόνοις ἐτέρῳ δὲ ἰ οὐδενὶ ἐξέσται ἀνῦξαι ἰ μετὰ τὴν τελευταίην αὐτῶν, ἰ ἐπεὶ ἐκτείσει τῷ περιπόλῳ × δις χεῖλια.

Molesis’in torunu, Trokondas’in oğlu Aurelius Hermaios’un oğulları Aurelius Hermaios ve Aurelius Bion, (bu mezarı) yalnız kendileri için yaptırdılar; onların ölümünden sonra başka birinin açması iznli değildir, aksi takdirde peripolion’a ceza olarak iki bin denarion ödeyecektir.

Tamamı Roma İmparatorluk Çağı’na ait olan bu yazıtlardan ve *peripolion*’larla ilgili şimdiye kadar tespit edilbilmiş diğer belgelerden anlaşıldığına göre, *peripolion* sözcüğü hem “yer”, yani düşman saldırısını durdurmak, düşmana karşı savunma yapmak amacıyla düzenlenmiş yer (istihkâm) ve yerleşme yeri, hem de farklı niteliklerde “topluluk” anlamına gelmektedir:

Epigrafik olarak belgelendirilmiş olan ve M.Ö. ca. 225 – ca. 153 yılları arasına tarihlenen Halasarna (Kos), Kamiros (Rhodos) ve Potidaion'daki (Karpathos) *peripolion* örneklerinin¹, ayrıca Attika edebî kaynaklarında geçen *peripolion*'ların² kırsal alandaki ahalinin korunması için kurulmuş, fakat aynı zamanda egemenlik alanının savunmasına da hizmet eden müstahkem mevkiiler olduğu anlaşılmaktadır. Peripolion nitelendirmesi, adı geçen epigrafik belgelerde “tahkim edilmiş bir topluluk”, yani kale karakteri taşıyan büyükçe bir tesis; edebî kaynaklarda ise, “tahkim edilmiş bir karakol” için kullanılmış görülmektedir.

Lykia'daki Ksanthos'da bulunan ve M.Ö. II. yüzyılın ikinci yarısına ait olan, Ksanthos ve Myra arasındaki bir *ἰσοπολιτεία*, yani karşılıklı olarak vatandaşlık hakkı verme andlaşması³, *peripolion*ların ilgili *polis*lerden ayrı tutulduğunu, fakat bunlara bağlı ve böylelikle bunların bir parçasını oluşturduğunu göstermektedir. Zira, ilgili hükmün lâfzından anlaşıldığına göre, *peripolion*larda oturanlar *poliste* oturanlardan daha az “Ksanthos'lu” ya da “Myra'lı” değildirler.

Gilbert Davies tarafından, merkezî Lykia'da, Antiphellos'un 10 km. kadar doğu-kuzeydoğusundaki Bağlıca'nın güney-güneybatısında, istihkâm tesisleri olan antik yerleşme kalıntıları bulunmuş ve bu tesisler arasındaki münferit lâhit gruplarından birine ait olan bir lâhit üzerinde yer alan ve M.Ö. II./I. yüzyıllara tarihlenen bir yazıtta⁴ mezar cezasının tahsiline “Tyindalıların *peripolionu*”nun yetkili kılındığı belirlenmiştir. Bu yazıtın yakınında bulunan, fakat henüz yayımlanmamış olan, gene Hellenistik Çağ'a ait bir mezar yazıtında mezar cezasının tahsil yetkisi Kyaneai demosuna verilmiş olduğundan, bu mıntıkanın Kyaneai teritoryumuna aidiyeti kanıtlanabilmektedir. Birkaç yüz metre güneybatıda ise, Hellenistik Çağ'da Phellos'un egemenlik alanı başlıyordu⁵. Kyaneai ve Phellos teritoryumları sınırında varlığı belirlenen bu *peripolion*, Termessos egemenlik alanındaki Kelbessos ve Neapolis *peripolion*ları gibi, kendini özel adıyla nitelendirmekte ve kendine ait bir kasa ve bundan dolayı da kendine özgü, yarı bağımsız denilebilecek bir yönetim statüsüne sahip olmaktadır.

Peripolion sözcüğünün Roma İmparatorluk Çağı'nda başkaca belgelendirilmemiş bir diğer anlamı da bulunmaktadır: *temenos*. Karia'daki Stratonikeia'da bulunan bazı yazıtlarda⁶ “περιπόλιον” ile “Lagina'daki Hekate tapınak tesisi” kastedilmekte olup; burada oturanlar (οἱ κατοικοῦντες τὸ περιπόλιον) *bule* ve *demos*'un yanı sıra onurlandırma kararları alabilmektedirler.

Peripolion; Tyinda ve Kelbessos'taki mezar yazıtlarında, diğer benzer kayıtlarda da olduğu gibi, ilgili cemaatlerin isimlerinin ceza parasının tahsiline yetkili

(1) Bk. F. G. MAIER, *Griechische Mauerbauinschriften, II: Untersuchungen*, Heidelberg 1961, 78 vdd.; belgeler için ayrıca bk. Aynı Yaz., *Griechische Mauerbauinschriften, I: Texte und Kommentare*, Heidelberg 1959, 174 vdd. no. 46 (Halasarna); 183 vdd. no. 49 (Kamiros) ve 188 vdd. no. 50 (Potidaion).

(2) Thuk. iii. 99; vi. 45; vii. 48; vgl. auch Dion. Hal., ant. ix. 56.

(3) J. Bousquet – P. Gauthier, «Inscriptions du Létœon de Xanthos», *REG* 107 (1994) s. 339–343.

(4) G. Davis, «Greek inscriptions from Lycia», *JHS* 15 (1895) s. 109, no. 19, sat. 3 vd.

(5) M. Zimmermann, *Untersuchungen zur historischen Landeskunde Zentrallykiens*, Bonn 1992, 81; ayrıca bk. F. Kolb – M. Zimmermann, «Forschungsziel, Forschungsstand und historische Einleitung», şurada: «Kyaneai 1989: Vorbericht über Feldforschungen im Yavu-Bergland bei Kaş», *Mdl-I* 41 (1991) s. 198.

(6) IK XXI Nr. 224; XXII,1 no. 524, 529, 663, 664, 673, 678, 682, 685, 699, 701, 704, 1101.

merci olarak zikredildikleri yerde geçmekte; ya da, Termessos ve Stratonikeia örneklerinin gösterdiği gibi, bağımsız onurlandırma kararları alabilen, mahallî bir siyasal organizasyon olarak görünmektedir. Tyinda, Kelbessos ve Neapolis *peripolion*ları, ayrıca, kendilerini bazen kendi özel cemaat adlarıyla da nitelendirebilmektedirler. Bütün bunlardan çıkarabileceğimiz sonuç ise şudur: Bu sözcük, bir zamanlar Rudolf Heberdey'in yapmış olduğu yorumda⁷ olduğu gibi "bir yönetim bölgesinde bulunan cemaatlerin siyasal hukuk bakımından bütünlüğü"nü değil, bir polis egemenlik alanının içinde ya da sınırındaki bir "yerleşme yeri"ni ve aynı zamanda kendine özgü bir yönetim statüsü ve kamusal kasası olan bir "topluluk"u ifade etmektedir. Termessos ve Kyaneai *peripolion*larının sınıra çok yakın bir yerde bulundukları kolaylıkla anlaşılırken; Ksanthos ve Myra'nın *peripolion*larının ilgili polislerin bütününi oluşturan parçalar olarak tüm egemenlik alanına dağılmış oldukları görülmektedir. Bu sonuncu durum dikkate alınacak olursa, Termessos ve Kyaneai teritoryumlarının iç bölgelerinde de bundan böyle *peripolion*ların ortaya çıkarılması olası görünmektedir. Tyinda örneği, bazı *peripolion*'ların Hellenistik Çağ'da polis sınırında tahkim edilmiş kırsal yerleşmeler olduğunu göstermektedir. Tyinda'nın Phellos ve Kyaneai egemenlik alanları arasındaki sınır hattına çok yakın bir yerde bulunması, bu *peripolion*'un askerî üs olarak sınır savunması görevini de yerine getirdiğine işaret etmektedir⁸. Bu durum, Hellenistik Çağ'da, her ikisi de Termessos'un Trebenna'ya olan güney sınır hattına çok yakın bir yerde bulunan Kelbessos ve Neapolis için de geçerli olabilir. Kuruluşlarına ne gibi somut vesilelerin esas teşkil ettiğini belirleyemediğimiz ve yönetim organizasyonları hakkında ayrıntılı bir şey söyleyemediğimiz bu *peripolion*ların sakinleri, Hellenistik Çağ'da elde ettikleri sınırlı özerkliklerini, buralarda bulunan yazıtların gösterdiği gibi, Roma İmparatorluk Çağı'nda da muhafaza etmiş olmalıdırlar. Neapolis ve Kelbessos'un "*peripolion*" diye nitelendirilmesi, kanımızca, polis sınırındaki bir zamanların (Hellenistik Çağ'ın) istihkâm amacını yansıtmakta olup; gerçekten de Kelbessos'ta doğu yönünde, yani nekropol tarafında, böyle bir tahkimatın izleri görülmektedir. Böyle izler kentin batı yakasında bulunmamakla birlikte; yerleşme yerinin bu kenarı dik bir yamaç üzerinde yer aldığından, doğal olarak tahkim edilmiş durumdadır. Bu durum, güney bölümü oldukça dik bir eğimle sona eren Neapolis için de geçerlidir.

1997 yılı çalışmalarımıza gösterdiği ilgiden dolayı, Kültür Bakanlığı temsilcileri Sayın Nuray Tarlan ve Sayın İsmet Aykut'un şahıslarında Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne; sağladığı finans desteğinden dolayı Avusturya Bilimler Akademisi'ne; çalışmalarımızın gerçekleştirilmesinde önemli bir yeri olan arazi otosunun tahsisi için Marmara Üniversitesi Rektörlüğü'ne; son derece özverili çabalarıyla projenin uygulanmasına büyük katkılarda bulunan değerli yardımcılarımız Ferit Baz, Ayşegül Ergene, Emre Erten ve Hüseyin Sami Öztürk'e ve gösterdiğiniz ilgi ve sabırdan dolayı size candan teşekkürlerimizi sunuyoruz.

(7) R. Heberdey, *Termessische Studien*, Wien-Leipzig 1929, 6 vd.

(8) Bk. Zimmermann, *a.g.e.*, 81 vd.

KIBYRA 1997

Thomas CORSTEN*

Die dreiwöchige Forschungsreise des Jahres 1997 diente neben der Revision bekannter und der Suche neuer Inschriften auch der Klärung topographischer Fragen¹. Insgesamt konnten weit über einhundert Inschriften aufgenommen werden, darunter ca. fünfzig bisher noch nicht publizierte Texte aus dem Stadtgebiet von Kibyra. Der interessanteste sei hier vorgestellt:

1. Hellenistisches Grabepigramm für den Kreter Palygos aus Rhaukos, gefunden am Gölhisar Gölü an der Straße zwischen Yamadı und Uylupınar:

Σῶμα μὲν εἰς ἡβῆς ἐλθὼν τέλος ὤλετο ἐν ἀκμῇ
ἐλπίδος εἰς ἀρετῆς δόξαν ἀναεξόμενον·

λείπω δὲ φθιμένων Ἀχερούσιον οἶδμα πέρασα

4   ἀείμνηστον ἐμοῖς πασιφίλοισι πόθον.

Κρήσσα δὲ Ῥαῦκος πατρὶς ἐμή, κληθῆν δὲ ἱπάλυγος
πατρὸς πατρὸς ἐμοῦ τοῦτο λαβὼν ὄνομα.

Die Inschrift ist alleine schon deshalb interessant, weil in Kibyra fast nichts aus hellenistischer Zeit erhalten ist, obwohl die Stadt eine bedeutende Rolle im nördlichen Lykien gespielt hat. Bei dem Kreter mit dem offenbar seltenen Namen Palygos kann es sich um einen Söldner gehandelt haben. Er stammte aus der Stadt Rhaukos auf Kreta und trug denselben Namen wie sein Großvater (Z. 5-6).

Im Norden der antiken Stadt, bei den modernen Orten Tefenni und Karamanlı, lagen mehrere Dörfer und Landgüter, die in privatem Besitz waren. Im Jahre 1995 konnte in Karamanlı die Weihung eines Artemon an eine Muttergottheit aufgenommen werden², die den Beinamen Ἀλασσηνή trug:

* Priv.-Doz. Dr. Thomas CORSTEN, Universität zu Köln, Institut für Altertumskunde, Albertus-Magnus-Platz, 50923 Köln, ALMANYA.

(1) Der Antikenverwaltung danke ich für die Forschungserlaubnis und dem Regierungsvertreter Halil Arca für tatkräftige und bereitwillige Unterstützung.

(2) Siehe XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı (Ankara 1997) I 65.

- a.
- Μητρὶ Ἀλασσηνῇ
 Ἀρτέμων Σω[ ]
 ΜΑΡΤΙ vac. ΟΣ[ ]
 Reader
- 4 ὑπὲρ σωτηρίας
 καὶ προκοπῆς • Μ(άρκου) •
 Καλπουρνίου • Λόγ-
 γου • τοῦ δεσπότης
- 8 αὐτοῦ • εὐξάμενος
 vacat ἀνέσvacτησεν.
 auf dem Profil: ♣

Die Bildung dieses Namens zeigt, daß er von einem Ortsnamen abgeleitet wurde, derj Ἀλασσος oder Ἀλασσον gelautet haben muß. Auch Plinius schreibt von einem galatischen Volk der „Alassenses“³. Tatsächlich ist in dieser Gegend ein antiker Dorfname überliefert, aber er lautete Ἀλαστος. Diese Form wurde in zwei Inschriften gelesen (hier b und c), die im letzten Jahrhundert gefunden und publiziert wurden:

b. IGR IV 894:

- α. IGR IV 894: Ἀπὸ κοίτης • Μ(άρκου) • Καλ-
 πουρνίου Λόγγου
- 4 πάτρωνος ἰδίου
 Μ(άρκου) • Καλπούρνιος
 Ἐπίνεικος, μισθω-
 τῆς τῶν περὶ Ἀλαστον
- 8 τόπων, Διὶ Μεγίστῳ.

c. CIG 4366x (nach einer Kopie von Schönborn); M. Collignon, Bull. corr. hell. 2, 1878, 262 Nr. 13 (W. M. Ramsay, Cities and Bishoprics I 1, 307 Nr. 115; IGR IV 896; W. M. Ramsay, The Social Basis of Roman Power in Asia Minor [Aberdeen 1941] 106 Nr. 88 nach einer Kopie von A. H. Smith). - Eine Abschrift auch im Skizzenbuch Heberdey Pisidien 1897 I S. 8 (Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien).

Der Text lautet nach IGR IV 896:

(3) Plinius, Nat. hist. V 147.

Οἱ [ἐ]ν Ἀλάσ[τω παρ]α[φ]υ-
λακῖται Σαοῦν Ἰάσον[α ?]
[Μόρ]μιος ἀρετῆς ἕνεκεν
4 καὶ εὐνοίας, ἧς ἔχ-
ων διατελεῖ εἰς αὐτούς.

Die Lesung der ersten Zeile ist allerdings alles andere als sicher. So hat die Abschrift von Schönborn im CIG *Οἱ ἐν ΑΛΑΣΣ..ΛΙ παραφυλακῖται*, und Collignon las *Οἱ ἐ[ν].ΑΛΑΣ[.].ΛΙ παραφυλακῖται*. Nach diesen Abschriften stellte Ramsay zunächst (in „Cities and Bishoprics“) *Ἀλάσ[τω]* her, änderte aber seine Meinung aufgrund einer Kopie von A. H. Smith und druckte in „Social Basis“ *Ἀλάσ[τω]*αι. Der Stein wurde aber auch von R. Heberdey im Jahre 1897 gesehen und aufgenommen. Er konnte den Text der Inschrift vollständig lesen, und seine Kopie hat am Anfang: *Οἱ ἐν Ἀλάσσοι παραφυλακῖται*. Daraus geht also hervor, daß der Ort nicht *Ἀλαστος* oder *Ἰλαστα*, sondern *Ἀλασσος* geheißen hat. Und von dieser Form ist dann der Beiname der Muttergottheit in Inschrift a abgeleitet. Lediglich Text b scheint jetzt noch den Namen *Ἀλαστος* zu enthalten, doch ergab sich bei einer Revision, daß die Inschrift insgesamt stark verwaschen und die Lesung an der entsprechenden Stelle so unsicher ist, daß im Vergleich zu den angeführten Texten die Form *Ἀλασσος* auch hier wahrscheinlicher ist.

Ein Problem der historischen Geographie ergab sich bei der Durchsicht der bekannten und der neu gefundenen Inschriften aus Hasanpaha, einem Dorf zwischen Tefenni und Belenli. Es wurden dort nämlich auffallend viele lateinische Inschriften gefunden, und Inschriften in dieser Sprache sind auf dem Territorium von Kibyra fast nicht vorhanden. Schon lange ist folgender Text bekannt:

d. CIG 4367c:	Pantheo
	aedem et
	aram votum
4	vacat
	C. Iulius C. f.
	Fab. Rufus

1997 wurde in der Kavakdibi Mahallesi von Hasanpaha ein altarförmiger Block, wohl eine Basis, aus hellem Marmor gefunden, der heute als Debek Taşı benutzt wird:

2.	Ti. Claudio
	Caesari Aug.
	[G]ermanico

4. P. M. tr. p. X Co[s]
 IIII Imperator[i]
 C. Iulius C. f.
 Fab. Rufus

Ti(berio) Claudio | Caesari Aug(usto) | Germanico | P(ontifici) M(aximo) tr(ibunicia) p(otestate) X Co(n)s(uli) | IIII Imperatori | C(aius) Iulius C(aii) f(ilius) | Fab(ia) Rufus.

Die Inschrift ist durch die Ämteriteration des Kaisers Claudius datiert: Die zehnte *tribunicia potestas* hatte Claudius vom 25. 1. 50 bis zum 24. 1. 51 inne, Consul war er zum vierten Mal vom 1. 1. bis zum 28. 2. 47 und zum fünften Mal vom 1. 1. bis zum 31. 12. 51. Die Inschrift stammt also aus der Zeit zwischen dem 25. 1. und 31. 12. 50.

Weitere Zweifel an der Zugehörigkeit von Hasanpaha zu Kibyra ergaben sich aus zwei Grabsteinen mit Relief und Inschrift, die ich im Jahre 1995 im Archäologischen Museum von Burdur aufnahm, denn beide sind nach einer Ära ins Jahr 285 datiert⁴. Legt man die kibyratische Ära mit ihrem Beginn im Jahre 24/5 n. Chr.⁵ zugrunde, käme man ins Jahr 308/9 n. Chr., was für die Reliefs wie auch für die Buchstabenformen zu spät scheint. Nun liegt bei dem modernen Ort Belenli die antike Stadt Olbasa, und dort wurde die galatistische Ära mit ihrem Beginn im Jahre 25/4 v. Chr. benutzt⁶. Olbasa war eine römische Kolonie und trug als Gründung des Augustus den Namen Colonia Iulia Augusta Olbasena⁷.

Unter diesen Umständen ist es sehr wahrscheinlich, daß das Gebiet, auf dem heute das Dorf Hasanpaha liegt, in der Antike zum Territorium von Olbasa gehörte. Das würde das häufige Auftreten lateinischer Inschriften sowie römischer Bürger am besten erklären, und auch die Datierung der beiden Grabsteine würde wesentlich besser passen, denn nach der galatischen Ära wären sie in das Jahr 259/60 n. Chr. datiert. Gaius Iulius Rufus, der Sohn des Gaius, aus der Tribus Fabia, der einen Tempel und Altar weihte (Inschrift d) sowie dem Kaiser Claudius eine Statue errichtete (Inschrift 2), entstammte demnach einer Familie von Veteranen, die von Augustus das römische Bürgerrecht erhalten hatte und bei der Koloniegründung in Olbasa angesiedelt worden war.

(4) Siehe XIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara 1997) I 66.

(5) W. Leschhorn, *Antike Ären* (Historia Einzelschriften 81, Stuttgart 1993) 352-359.

(6) W. Leschhorn, *Ären* 366-367 und 398-410.

(7) B. Levick, *Roman Colonies in Southern Asia Minor* (Oxford 1967) 33-34; B. Galsterer-Kröll, *Epigraphische Studien* 9 (Bonn 1972) 137 Nr. 505.

PHRYGIAN VOTIVE STELES IN THE MUSEUM OF ANATOLIAN CIVILIZATIONS

Thomas Drew-BEAR*

With the permission of Mr. İlhan Temizsoy, Director of the Museum of Anatolian Civilizations at Ankara, I have prepared for publication, in collaboration with Ms. Melek Yıldızturnan, archaeologist of that Museum, and Professor Christine Thomas of the University of California, more than 450 votive steles found at rural sanctuaries in central and northern Phrygia, which are preserved in the Museum of Anatolian Civilizations. The publication of these documents will take the form of a catalogue, with a photograph of each stele and the Greek texts and English translation of each inscription.

Since a century and a half, archaeologists have excavated many temples in the cities of Asia Minor, which have taught us much about urban religions during Hellenistic and Roman times. But we know almost nothing about the religious beliefs of the peasants, who formed the great mass of the population in all periods. During most of history these men and women lived and died anonymously, without even inscribed epitaphs to preserve their names. But because of the prosperity that reigned in the Roman Empire, even the peasants had, during the second century and most of the third, the possibility to participate in civilization. Peasants could learn to read and write.

In Roman Asia Minor tombstones were expensive, and many people couldn't afford them. But central Phrygia was distinguished from the rest of Asia Minor by its great marble quarries at Dokimeion (now İscehisar, in the province of Afyon) that produced a variety of polychrome marble, white with red veins, which is found only here and which was exported to Rome for public buildings such as the Pantheon. From these quarries came also, necessarily, much waste and smaller pieces of marble.

These small bits of marble, doubtless discarded or sold for a nominal sum, were used by the local peasants to carve dedications about 15 cm. high, which they consecrated at sanctuaries near Amorion in central Phrygia and near Appia in northern Phrygia where there were smaller marble quarries managed, in Roman times just as today, as a branch of the main quarries at Dokimeion.

* Prof. Thomas Drew-BEAR, 31 rue Royale 69001 Lyon FRANCE

During my fieldwork I discovered the site of one of these sanctuaries not far from the village of Akça Köy near the site of the city of Appia in the province of Kütahya, and another in a field belonging to the village of Kurudere near the site of Amorion in the province of Afyon. At both places the local peasants carry out clandestine excavations. I published my discovery of the sites of these sanctuaries in ANRW II.18.3 (1990).

In addition to the steles with triangular pediments in the sanctuary near Amorion and those with rounded pediments in the sanctuary near Appia, the sanctuary near Amorion, which belonged to poorer peasants, also produced simple tablets of marble about 2 cm. thick, which means that they are too thin to carry figures in high relief, so that the representations are simply incised. In contrast to the steles, these tablets did not have a polished surface and vary greatly in form: sometimes the outline of a standard stele can be detected, but this is not carried out, and the tablets can even be ovoid in shape. Standard mason's tools were not used on these tablets, and the inscriptions were usually scratched on by means of some pointed object, rather like graffiti. The style of the reliefs is so primitive as sometimes to be grotesque. Clearly these tablets are simply scraps picked up among the debris thrown away by the workshops at Dokimeion, and then prepared by the villagers themselves.

One step above these tablets, which represent the cheapest marble dedications it was possible to make, is the category of plaques, which were simply pieces of left-over wall revetment, characterized by their polished surface which is typical of revetment then as today. On these plaques the representations and inscriptions were incised by a pointed instrument. A basic distinction between tablets and plaques on the one hand, and steles on the other, is the presence on the steles of a tenon at bottom and pediment at top, whereas both tablets and plaques lack these two features. The existence of some unfinished reliefs, and the lack of coherence between some inscriptions and the corresponding reliefs, seems to indicate that production of steles happened in three rough stages: first the stele was laid out with pediments and mouldings; next, the stonemason cut down the relief field to make a representation of the desired item; and last, the inscription was cut. About half of these little votive offerings bear an inscription, and almost all of them bear reliefs, which depict, rarely the god, most often the dedicant or dedicants, and sometimes the farm animals on behalf of whom the dedicants prayed.

The god is named, in almost all of the inscriptions from the village near Amorion, Zeus Alsenos or Zeus Petarenos. The Greek word *alsos* means "grove of trees," and Zeus Alsenos was therefore, initially at least, a god connected with sacred trees, such as the single trees or groves which one can still see today in some Turkish villages, where the peasants leave beneath the trees little offerings, consisting usually of scraps torn from their clothing. But Zeus Alsenos soon assumed more general functions, since he was worshipped in several places, not only in our sanctuary, and for various reasons, none of them, as far as we can see, related to trees. Zeus Petarenos, on the other hand, derived his name from a toponym Petara or Petaroi or Petarai, which doubtless was the name of the ancient village to which the sanctuary in central Phrygia belonged. In the territory of Appia in northern Phrygia, the gods worshipped were Zeus

Ampeleites (that is, "Zeus of the Vines"), and Zeus Thallos (that is, "Zeus of Young Plants"). But the epithets by no means delimit the spheres for which these gods were responsible, as we see from this stele (Fig. 1) on which Zeus Thallos is invoked on behalf of a pair of plough-oxen. There is no difference in the motives for the dedications to Zeus Alsenos and to Zeus Petarenos near Amorion, or to Zeus Ampeleites and to Zeus Thallos near Appia.

Most of the reliefs at both sanctuaries show the dedicants, which gives us a chance to observe what peasants wore on the central Anatolian plateau in the second and third centuries A.D. The men are bareheaded and clad either in tunics that reach to the feet or at least to below the knees (Fig. 2), or in shepherd's capes with pointed head-coverings (Fig. 3), whereas the women have two garments: an inner chiton and a himation that covers it except for its lower edge. We may surely assume that the authors of these dedications are shown wearing their best clothes, which clearly distinguish their gender: two garments for the women, one for the men. Most, but by no means all, of the women have their heads covered, which means that they were veiled (Fig. 4). From the massive testimony of these votive reliefs we now can see that veils were habitually worn in the countryside. Female children, however, usually do not have head-coverings. Since there are examples of women without head-coverings, we may conclude that no divine rules required them to be veiled when they entered the sanctuaries.

The sheer number of reliefs at Kurudere, and their overwhelming tendency to portray the dedicants and their families, lend them an almost statistical value. One can calculate a ratio of male to female dedicants, and form some idea of family sizes and configurations. In the larger groups it is clear that the model is the extended family (Fig. 5), which usually seems to be an assemblage of related adults, many single or widowed, and their children. Married couples are not very frequent in representation, nor are nuclear families. The large steles carry longer names, with patronymics or geographic designations: the privilege of wealth. It seems logical to assume that the faithful could order "custom" reliefs, depicting whatever number of persons of each sex that was desired; but it seems equally logical to assume that many of the reliefs were made as stock items in quantities proportionate to the expected demand, with single male figures, in the peasant's tunic or the shepherd's cloak, and single female figures composing the largest groups, simply because either would suit the most common situation, in which there was one main dedicant of one or the other sex. The personal choice, therefore, of the dedicant often consisted simply of fitting the inscription which he specified to the most suitable relief available among those in stock. At times, but rarely, nothing suitable was available: on two occasions women appear as dedicants of reliefs that represent a single male figure in a shepherd's cape, and one man appears as the dedicant of a relief that represents a single female figure. Similar discrepancies between inscriptions and reliefs sometimes appear on tombstones of this period, for the same reason.

In place of the dedicants themselves, many of the reliefs show parts of their bodies: hands (Fig. 6), eyes (Fig. 7), arms, legs (Fig. 8), or feet. Clearly these parts of the anatomy represent organs for which divine intercession was

desired. Some confession steles from southern Mysia Abbaitis state that the dedicator did not fulfill a vow that he had made to erect a stele as a gift for the god, that the god therefore punished him (usually by an illness of one kind or another), and that the guilty person then put up the stele to acknowledge the power of the god. Most of our dedications were made after recovery from illness, but some could have been made when the dedicants visited the sanctuary in hope of obtaining a cure.

Another point of interest is the presence of farm animals, most often oxen, but sometimes horses (Fig. 9) or sheep. The appearance of these animals on the dedications reminds us that plough oxen were usually the peasant's most valuable possessions, besides his fields of course. An ancient proverb tells us that plough oxen were so sacred to the Phrygians that it was forbidden to eat them, so it is easy to understand that these animals replace at times the images of the dedicators on these votive steles. One stele has a dedication for a herd of goats that features a cow and its calf. This was apparently the most nearly suitable relief that the dedicant could find in stock.

In addition to the god's name and the votive formula, the inscriptions contain an element of special interest: the names and patronyms of the people who paid for the votive steles. These names fall into three classes: in order of frequency, common Greek names as on a stele (Fig. 10) dedicated by Symphoros son of Menelaos; native Phrygian names such as Appas, Mamas, Manes (very frequent in these sanctuaries), Papias and so on; and finally Latin names adapted to the Greek onomastic system. The great majority of the names belonging to each of these categories is well attested elsewhere in inscriptions and literary sources; but there are a few relatively rare Greek names like Chelidon, and two new native names Gaitcas and Masikos, which are interesting because they are quite isolated. New but not isolated is the native Phrygian name Karmos.

Among the common Greek names attested on these steles are some which first became popular in the period of the Roman Empire, such as Abaskantos, Apollas, Asklepas, Atimetos, Zelas, Zotikos and so on. Other Greek names attested in these sanctuaries are common in all periods, such as Athenaios, Antipatros, Asklepiades, Glaukos, Glykon, Kallinikos and so on. More interesting is the presence of a few very rare Greek names such as Hippostrophos, a perfectly-formed name which however is not attested in the standard onomastic reference works.

As elsewhere in Phrygia, indigenous names like Sousos or Nana were given by villagers of the same social class as those who chose for their children Greek names like Menas or Glaukos. Nor is there any evidence that Latin names like Markos or Sekounda were considered to belong to an alien culture. The native names belong mostly to the class of "Lallnamen," such as Appas or Nounas. No differences in social rank appear to have existed between peasants who bore names belonging to one or another of these categories.

Not only men, but also women, could dedicate such votive stones, on behalf of themselves or of their husbands or of other members of their families. There are more dedications by men than by women, but also women are well represented. This seems an important fact, since it would indicate that literacy in Phrygia during Roman times was not confined more or less exclusively to

men. It seems reasonable to suppose that people who had inscriptions carved on their votive steles were able to read them.

A few dedications bring proof that literacy was certainly not universal among the stonecutters and their clients: for a few of these votive inscriptions are meaningless jumbles of letters, which imitate real texts but usually do not succeed even in reproducing correctly the name of the god. Clearly the mere appearance of an inscription was all that some stonecutters could produce, and was enough to satisfy some of the faithful. An illiterate person could grasp at least two of the three elements of what was communicated by these steles: the divinity, since these sanctuaries were both dedicated to Zeus with various epithets; and the great work of the god, usually from the relief itself. Only the most personal element, the name of the dedicant, depended on literacy for its comprehension.

An interesting indication of the communicative value of the sculpture are the steles without reliefs. Here, far more frequently than elsewhere, the dedicants name in the inscription the object of their prayer or vow (Fig. 11) "on behalf of her children"), precisely because of the lack of a relief which would provide the same information. But the inscriptions are not normally so long that they would occupy an entire field, which would have necessarily been left without any relief. Hence one wonders whether the dedicants came to the workshop and found no already carved reliefs that suited the object of their vow.

The only persons of rank named in these inscriptions are: Tiberius Claudius Bathylus, Titus Flavius Soterichus who made a vow on behalf of his relative Ioustilla, and Ulpus Salutaris, whose slave Hermas consecrated a dedication to Zeus Ampelikos. Because of their Greek *cognomina*, we may conclude that Bathylus and Soterichus were freedmen who gained Roman citizenship under one of the Claudian and Flavian emperors respectively. Ulpus Salutaris, on the other hand, doubtless owned an estate on which Hermas worked. Since Hermas alone indicated his servile status, one may conclude that the other dedicants were all free. Mention of the dedicant's patronym is the exception rather than the rule. At the social level of these dedicants, however, the absence of a patronym does not imply, I think, illegitimate birth or slave status, but simply a terse conception of the dedications inscribed on these small *ex-voto*, which are reduced to bare essentials. It might be suggested that the dedicants were inhabitants of imperial domains, since both sanctuaries were near marble quarries which formed part of imperial estates. Perhaps the Phrygian peasants on these imperial estates were free tenants. Only Hermas calls himself slave of a Roman citizen: perhaps his owner's estate lay near the imperial estate of Soa, but did not form part of it.

Women state their filiation much less frequently than men. It does not seem clear what conclusion, if any, should be drawn from this fact. In the votive inscriptions of these peasants, also women's marital relationships are almost never indicated: it seems impossible to decide whether this means that the women who made dedications were single (unmarried or widowed), or whether the phenomenon is simply a matter of convention.

But one difference in social class may be discovered from the reliefs. Some of the males on the dedications from Kurudere near Amorion, as was

said above, wear short tunics, but others have shepherds' capes of felt with pointed caps, like the capes which Turkish shepherds wear today. Now the Greek inscriptions that accompany male figures in shepherds' capes give only the dedicants' single names, whereas the Greek inscriptions that accompany male figures wearing tunics give not only the dedicants' personal names but also their patronymics or their demotics. The fact that this second class of inscription is longer confirms the existence of a difference in social class between peasants, who wear tunics, and shepherds, who wear capes. But both classes bear Greek, native, or Roman names indiscriminately. From an onomastic point of view, what we see is the intermixture and coexistence of three cultures: Greek, Phrygian, and Roman.

The steles from the region of Appia are better carved (Fig. 12) than those from the village near Amorion, and better inscribed. They are less numerous, doubtless because of the hazards of discovery in excavations of modern peasants rather than because fewer votives were dedicated there. Pairs of plough oxen or saddled and bridled horses on some of these dedications, because of close similarities in style, were certainly carved by the same workshop as that which produced reliefs representing these animals on tombstones from the Upper Tembris plain. Votive steles and tombstones were produced by the same personnel during the same years. On the face of it, this observation seems hardly surprising. But the tombstones carved by this workshop were Christian: these are the "Christianoi Christianois" epitaphs studied by Elsa Gibson. Thus we can demonstrate that the same stonemasons produced on demand both pagan dedications to Zeus Ampeleites and Zeus Thallos, and Christian tombstones which have been thought by some, erroneously, to be Montanist. This fact doubtless sheds new light on the question of the relations between pagans and Christians in the Upper Tembris Plain. On a day-to-day level they lived together in peace, whatever may have been the attitude of the higher authorities.

A few new toponyms are attested on these inscriptions, which document villages not known from any other source. One of these is *Brianenos* which must be the demotic of a village situated somewhere near the sanctuary in the territory of Amorion. According to ancient lexicographers, "Bria" meant "city" in the Thracian language, and indeed there was a city in Phrygia of which the location is unknown but whose existence in the Roman period is documented by the coins it struck with the ethnic Brianos. Clearly *Brianenos* and *Brianos* both derive from the same root, and we therefore have here new evidence for a Thracian element in the population of Phrygia in the Roman period, which is indeed understandable because the Phrygians are said to have migrated into Asia Minor from the Balkans in prehistoric times.

In contrast to this Thracian name is the demotic of another village, this time in the region of Appia: *Enneapegeites*. This demotic means "Nine Springs", and may be compared to the present-day Turkish name of a village in the same region: *Kırkpınar*. These toponyms, ancient and modern, refer to a geographical feature in the western part of the plain of the Upper Tembris River, where numerous springs do in fact rise at the base of a low mountain-range.

Other toponyms in the region of Appia must be very ancient indigenous Phrygian names, which reach back to times far earlier than the arrival of the

Greeks in Asia Minor: *Passitenos*, *Sagarenos*, *Toupaenos* and so on. But Greek influence is again perceptible in the demotic *Trikomeites*, "The Three Villages", which may be compared to the Turkish toponym that designates a present-day village in the same area: *Üçhöyük*, "The Three Settlement Mounds".

A question one naturally asks is: what did these peasants' sanctuaries look like? Most of the steles have little tenons, which show that they were meant to fit into sockets. But since the steles are quite small, the tenons are not for fixing them in the ground. Were sockets for these tenons cut into stone bases and the steles aligned in regular intervals at a height suitable to viewing, like soldiers on parade? Some of the steles are broken because they have fallen from a height, since they show the typical beaks of a fall, at their thinnest points. Were they displayed on shelves set along walls, like the ledges inside the temple of Demeter at Priene? Examples of slots cut into rock for steles are found at the Ephesian sanctuary of Cybele, and in various unpublished sanctuaries I have discovered in Asia Minor. Did the sanctuaries of Zeus near Appia and near Amorion have a roof, or were the steles displayed in an open courtyard? How big were they? None of these questions can be answered, since no village sanctuary has ever been excavated. And yet such an excavation could be carried out at minimal expense, in comparison to the cost of excavation of yet another city temple, and the results obtained would be of great interest. In the course of my fieldwork I have precisely located the sites of several village sanctuaries, each of which could be excavated in a single season. One could reasonably expect to discover great quantities of votive steles with inscriptions and reliefs, in addition to the architectural features that would settle the questions just enumerated.

Of course peasants' sanctuaries are known in other regions of the ancient world. For example, in central France near a town called Chamalières, hundreds of wooden votive figures have been found in the sanctuary of a spring divinity: these wooden votives were thrown into the spring and have been preserved. In Corinth, at the sanctuary of Asklepios were dedicated terracotta figures or parts of the human body, and so on. But these terracotta votives were not inscribed. The exceptional interest of the little dedications from Phrygia is that they demonstrate the literacy of the lowest social class, even the peasants and shepherds, and give us a glimpse into their daily lives.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

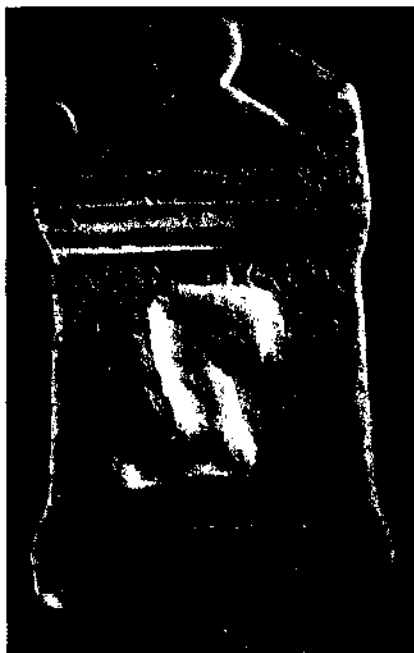

Fig. 8

Fig. 9

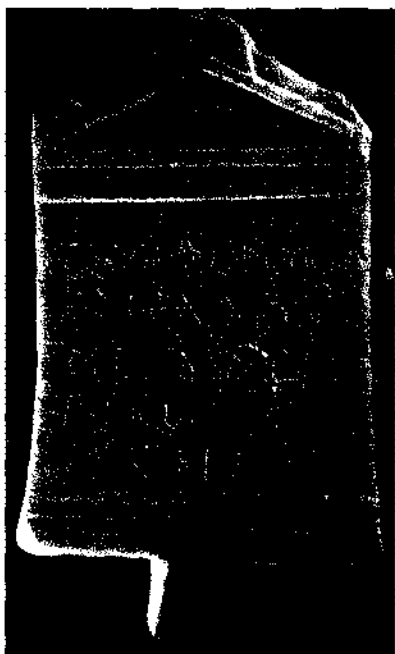

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

**EPIGRAPHISCHE FORSCHUNGEN IM WESTEN
KARIENS 1997**

Wolfgang BLÜMEL*

Der Survey 1997¹ begann in Milas. Dort waren bei Abbrucharbeiten in der Stadt Inschriftsteine gefunden und in das Museum gebracht worden. Einen davon möchte ich hier vorstellen.

Fragment eines Wandquaders aus grauem Marmor, links, oben, rechts gebrochen, auf der Unterseite Anathyrose. Jetzt im Milas Museum (noch ohne Inv. Nr.). Maße: H 0,255 m; B 0,36 m; T 0,26 m; BH 0,012–0,017 m. Stark apizierte Schrift des ausgehenden 2. Jhs. v. Chr. Kopie, Abklatsch, Photo.

Die Inschrift wurde erstmals 1894 gefunden von E. Hula „verbaut in einem Stall“. Aufgrund seiner Kopie (Skizzenbuch II 28) in der Schedensammlung der Kleinasiatischen Kommission in Wien ist sie veröffentlicht in dem Corpus der Inschriften von Mylasa (I. K. 34) unter der Nr. 657 (und wiederabgedruckt bei K. Rigsby, *Asyilia* [1996] 413 Nr. 203). Am linken Rand ist heute ein Stück weggebrochen; einige von Hula gelesene Buchstaben sind nicht mehr erhalten (durch Unterstreichung gekennzeichnet). Andererseits ist heute die Zeile 0 und der rechte Rand besser lesbar.

0 [ ]ΔΙΑ[ ]
[ ]ΑΙ Μυλασεῦ[σι]
ἄριστον. ὑπάρχειν δὲ καὶ Δ[ ] τὰ αὐ]-
τὰ φιλάνθρωπα ἃ καὶ τοῖς ἄλλοις?]
4 εἵθισται. ἵνα δὲ καὶ τοῖς Ε[ ] ἐς τὸν ἀ]-
εἰ χρόνον τῶν φιλανθρώπων]
ΟΛΕΣΙΝ ὑπόμναμα ὑπάρχῃ ποτὶ Μυλασέας τό]-
δε τὸ ψάφισμα παρὰ μέν ἡμῖν]
8 καὶ πρότερον ἀνεγέγραπτο]

* Prof. Dr. Wolfgang BLÜMEL, Institut für Altertumskunde, Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, 50923 Köln, ALMANYA.

(1) Ich danke der Generaldirektion für Altertümer und Museen im Kultusministerium der Republik Türkei für die Forschungsgenehmigung und der Repräsentantin der Generaldirektion, Frau Meliha Coskun (Genel Müdürlüğü, Ankara), für die Zusammenarbeit.

Neue Lesungen: 0 [ΔΙΑ], 1 [ΑΙ Μυλασεῦ]σι, 2 Δ, 3 τοῦ[ς]. In Z. 1 ist möglicherweise χαρίζασθ[αι] Μυλασεῦ]σι zu ergänzen nach Nr. 652.7.

Es handelt sich um ein Fragment eines Dekrets einer kretischen Stadt. Es wurden in Milas zahlreiche dieser Fragmente gefunden, aber es ist bisher nicht möglich gewesen, auch nur eines zu einem zusammenhängenden Text zu ergänzen und den historischen Hintergrund aufzuhellen. In Z. 6 hatte Hula gelesen ΟΑΕΣΕΙΝ, es steht aber eindeutig [ΑΕΣΙΝ auf dem Stein. Man denkt sofort an eine Ergänzung zu [π]λόλεσιν, aber offenbar war der linke Rand zu Hulas Zeit noch erhalten. Eine Worttrennung [π]λόλεσιν ist kaum glaubhaft, und man wird daher auch andere Möglichkeiten in Betracht ziehen müssen.

Anläßlich einer erneuten Erkundung von *Bargylia* fiel auf, daß man bei der Verbreiterung der modernen Straße, die durch das Ruinengelände führt, auch antike Trümmer freigelegt hatte. Unter diesen Trümmern waren keine beschrifteten Steine, aber unterhalb des Hügels von *Bargylia*, zwischen der Straße und dem Meeresufer, liegt eine Statuenbasis mit Inschrift, die allen früheren Forschern, mich eingeschlossen, entgangen war.

Profilierte Statuenbasis aus grauem Marmor; Profil oben teilweise und unten rechts weggebrochen. Maße: H (gesamt) 0,98 m; B (ohne Profil) 0,58 m; T (ohne Profil) 0,46 m; BH 0,016–0,018 m. Kopie, Abklatsch, Photo.

[Διο]δώρου ἱέρεια [καί?]
Διόδωρος Μητροδ[ώρου ἀνέθη]-
καν τὴν εἰκόνα τῇ[ς

4 Δήμητρι καὶ Κόρηι

Es handelt sich also um die Weihung einer Statue an Demeter und Kore durch eine Priesterin, Tochter eines [Dio]doros, und einen Diodoros (ihren Vater?). Aufgrund der Buchstabenformen (Sigma mit schrägen Hasten) und der Schreibung von Iota in Κόρηι ist die Inschrift wohl in das 4., spätestens 3. Jh. v. Chr. zu datieren. Sie ist damit die älteste Inschrift, die bisher in *Bargylia* gefunden wurde. Auch der Kult von Demeter und Kore ist hier erstmals bezeugt.

Bei einem Besuch in Kösk, dem modernen Dorf in unmittelbarer Nähe des antiken Chalketor, berichtete ein Einwohner von Inschriften hoch oben auf einem nahegelegenen Berg. Ein sofortiger Aufstieg bestätigte die Nachricht. Trotz einer sich insgesamt über zwei Tage erstreckenden Unternehmung war es nicht möglich, eine vollständige Dokumentation durch Photos und Papierabklatsche zu erstellen. Die zwei Inschriften sind in großen Buchstaben in den rohen Fels gehauen, zum Teil stark verwittert und kaum noch erkennbar, und an Stellen, die den ganzen Tag über im Schatten liegen. Die besser erhaltene umfaßt 86 Zeichen. Die Buchstaben sind griechisch, ergeben aber keinen sinnvollen griechischen Text.

In der Umgebung von Chalketor sind schon früher zwei Inschriften gefunden worden, die mit griechischen Buchstaben geschrieben, aber nicht griechisch sind: die erste veröffentlicht 1898 von G. Cousin², die zweite, die noch immer auf dem Feld liegt, auf dem sie gefunden wurde, 1969 von Günter Neumann³.

(2) *BCH* 22 (1898) 377 f.

(3) *Kadmos* 8 (1969) 152–157 (nach Abklatsch und Photo von G. E. Bean); vgl. auch Verf., VI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara 1989) 262–263 (kleinere Korrekturen zu den Lesungen Neumanns nach einer Revision).

Sie werden als parakarisch oder karoid bezeichnet, weil sie mit griechischen Buchstaben geschrieben sind, die spezifisch karischen Buchstaben aber fehlen. Es ist aber bisher nicht gelungen, eine wenn auch noch so kleine Buchstabenfolge aus diesen Inschriften mit Buchstabenfolgen aus karischen Inschriften in Zusammenhang zu bringen. Auffallend sind auch die Buchstabenformen, die sich keiner bestimmten Periode zuordnen lassen: man findet ein rundes Zeichen mit einem Punkt in der Mitte, das man gern als Theta ansehen möchte; Alpha mit gebrochener Querhaste, ein rundes Sigma und ein gerundetes Omega, ein linksläufiges Zeta, Xi ohne Längshaste, insgesamt also ein buntes Gemisch, das aber doch eher, legt man griechische Buchstabenformen zugrunde, in das 1. Jh. v. Chr. oder gar in die Kaiserzeit zu weisen scheint. Womit haben wir es zu tun? Mit Jungkarisch, also einem Stadium des Karischen, in dem die spezifisch karischen Buchstaben durch griechische ersetzt worden sind? In eine ganz andere Richtung hat mein Kollege Hasan Malay die Überlegungen gelenkt: er vermutet, es handle sich um Karamanlı Türkçesi, eine Form des Türkischen aus dem vergangenen Jahrhundert, für dessen Aufzeichnung man sich griechischer Buchstaben bedient habe.

In der Ausgrabung in Nysa, die von Prof. Dr. Vedat İdil (Ankara) geleitet wird, bin ich mit der Bearbeitung der Inschriften betraut. Im vergangenen Jahr wurden keine neuen Inschriften gefunden, aber in der nahegelegenen modernen Stadt Sultanhisar war man auf beschriftete Steine aufmerksam geworden. Einer davon, verbaut in einer Umfassungsmauer und dick mit Kalk überstrichen, ist seit 1840 durch eine Kopie von Ch. Fellows bekannt⁴; ein weiterer ist unediert.

Rechteckige Marmorplatte auf einem Feld zwischen Sultanhisar und den Ruinen von Nysa. Schrift: Z. 1 späthell., leichte Apices; Z. 4–6 Buchstaben der Kaiserzeit. Maße: H 0,68 m; B 0,96 m; T 0,12 m; BH 0,04 m. Kopie, Abklatsch, Photo.

τὸ μνημεῖον
 || ||
 || ||
 4 Ἰάσωνος τοῦ
 Ἀπολλωνίδου
 Φαίδρου ζῆ

Kaiserzeitliche Grabschrift für Iason auf einem wiederverwendeten Stein. In den Zeilen 2–3 sind noch die Reste der eradierten Inschrift und ihrer Verzierung (Efeublätter) erkennbar.

Unweit von Sultanhisar hat Dr. Rafet Dinç mit Ausgrabungen auf der Stätte des antiken Tralleis begonnen. Er führte uns zu einer Örtlichkeit namens Karaceksi Mezarlığı im Landesinneren, ca. 35 km. nordwestlich von Tralleis, wo er in den Ruinen einer byzantinischen Kirche ein Inschriftfragment gefunden hatte.

Fragment einer Statuenbasis aus Marmor, rechts und links gebrochen, oben Profil. Maße: H (gesamt) 0,75 m; B 0,57 m; T 0,56 m; erhaltene Schriftfläche H 0,25 m; B 0,22 m; BH 0,02–0,025 m. Kopie, Abklatsch, Photo.

(4) Ch. Fellows, *Discoveries in Lycia* (London 1840) 23; A. Böckh, *CIG* II (1843) Nr. 2944b p. 1124f. (nach Fellows).

τὸ κοινὸν τῶν
 Χαιρεμονίς
 πρῆσβεύσαν[τ
 4 τὴν σὺνκλητον
 Αὐτοκράτορα Καίσα[ρα
 ] ἔκτισε .
 ]αι τυχο .

In der Region des Fundortes war bisher eine antike Stätte nicht bekannt. Umso mehr ist zu bedauern, daß der Name des koinons in Z. 1 nicht erhalten ist. Z. 2: In Aphrodisias (REG 19, 1906, 116, Nr. 37) ist eine Kaiserpriesterin Κλαυδία Ἀπφία Χαιρεμονίς, in Magnesia (I. Magnesia 199) gleichfalls eine Kaiserpriesterin Σιλικία Χαιρεμονίς bezeugt⁵. Es ist von einer Gesandtschaft die Rede (Z. 3), möglicherweise zum Senat in Rom (Z. 4), ein Kaiser wird genannt (Z. 5), jemand hat etwas erbaut (Z. 6). Insgesamt ist aber die Inschrift so stark zerstört, daß sich ihr Inhalt nicht mehr erschließen läßt.

Wie schon in früheren Jahren habe ich auch 1997 die Inschriften, die bei den Ausgrabungen in Knidos unter der Leitung von Prof. Dr. Ramazan Özgan (Konya) gefunden werden, bearbeiten können. Eine davon möchte ich hier vorstellen.

Quader aus Kalkstein, rechts gebrochen, links Anathyrose, oben Dübellocher. Gefunden bei den Ausgrabungen 1997 auf der Dionysosterrasse, jetzt im Depot. Maße: H 0,245 m; B 0,425 m; T 0,595 m; BH 0,016–0,018 m. Kopie, Abklatsch, Photo.

Zeit: hell.

ἀστυνόμοι τ[οῖς ἄρχοντες? τὰν]
 χειμερινὰν ἐξάμηνον [τὰν]
 ἐπὶ δαμιουργοῦ Γοργίδου
 4 [. . .]ς Αὐλίου, Κλεόνου[μος
 [. . .] Μνασίου, Κάρπιο[ς
 [. . .]ος Δημητρίου, ΚΑΙ
 [. . .]αίου, [. . .]ΑΝ[
 8 τὰν δικαιο[σύ]να[ν

Liste der Astynomoi (Ordnungshüter der Stadt) im Winterhalbjahr unter dem Damiurgen Gorgidas. Astynomoi waren aus der Inschrift I. Knidos 187 bekannt. Eine sehr ähnliche Liste (I. Knidos 37), die sich nach dem neuen Fragment besser und sicherer ergänzen läßt, ist in einer Mauer auf dem Ausgrabungsgelände von Knidos verbaut.

(5) Die mask. Form des Namens, Χαιρεμων, ist inschriftlich belegt für den Angehörigen einer Familie, aus der ein Priester des Senats stammte (I. Tralleis 16), und vor allem literarisch in dem berühmten Epigramm auf Chairmon (mit Literaturangaben und ausführlichem Kommentar abgedruckt in I. Tralleis 70).

Z. 3 Nicht Γοργία, weil in Z. 5 der Genitiv zu einem Namen auf -ας mit der Endung -ου gebildet ist (Μνασίου). Γοργίδας ist auf Rhodos belegt (LGPN I s.v.).

Bei den Ausgrabungen in Burgaz (Leitung: Prof. Dr. Numan Tuna, Ankara) waren keine Neufunde von Inschriften zu verzeichnen.

Im Rahmen des Surveys von Prof. Dr. W. Koenigs (München) wurden weiterhin in Priene in situ verbliebene Inschriften kollationiert und ihre Lage auf einem Steinplan vermerkt. Ein Marmorblock mit einer bisher unbekannten Inschrift wurde verbaut in der Südwand der byzantinischen Kirche am Theater entdeckt. Er war bei Abschluß meiner Tätigkeit in Priene noch teilweise von Mörtel und anderen Steinen verdeckt und soll in diesem Jahr eingehend studiert werden.

KİLİKYA'DA EPIGRAFI - TARİHİ COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI 1997

Mustafa Hamdi SAYAR*

9-29 Eylül 1997 tarihleri arasında yapılan Kilikya epigrafik ve tarihi-coğrafik yüzey araştırmaları Adana, Osmaniye, İçel ve Hatay illeri ören yerleri ve bu ören yerlerinden söz konusu illerin müzelerine getirilmiş olan antik yazıtlar üzerinde sürdürülmüş olup, çalışmalar sırasında arazide 47, müzelerde ise 2 adet henüz yayınlanmamış olan antik yazıt saptanmıştır. 1997 yılı Kilikya çalışmaları kapsamında incelenen toplam 49 antik yazıttan dördü Geç Hellenistik Devre, 40'ı Roma İmparatorluk Devri'ne ve beşi Bizans Devri'ne tarihlenmektedir. Ayrıca 8 adet Roma ve Erken Bizans devirlerine tarihlenen yerleşme yeri belirlenmiştir¹.

1997 yılı araştırmasının ilk bölümünde tarafımdan yayına hazırlanmakta olan Adana Müzesi Yazıtlar Kataloğu çalışması kapsamında bu müzede bulunan antik yazıtların kopyaları kontrol edilmiş ve fotoğrafları çekilmiştir. Bu arada Adana'daki bir özel koleksiyonda bulunan bir metal damgayı da inceleme fırsatını bulduk. Bu damganın tüm olan bir benzerini de aynı yerde geçen yıl incelemiştik.

Adana ilindeki ören yerleri ve çevrelerindeki epigrafik ve tarihi-coğrafik araştırmalar sırasında geçen yıl da 1996 yılında olduğu gibi bu ilin tüm ören yerleri ve çevrelerinde tarafımdan daha önceki yıllarda bulunan epigrafik ve arkeolojik eserler bir kez daha yerlerinde incelenerek dokümantasyonları yapılmıştır.

Tüm Doğu Kilikya bölgesi arşivini yeniden oluşturmak için zorunlu olarak gerçekleştirilen bu çalışmaların ilk aşamasında Ceyhan ilçesindeki bir fabrikada bulunan arkeolojik ve epigrafik eserlere 1997 yılında daha önceki yıllarda incelediklerimize ilaveten Roma İmparatorluk Devri'ne ait birkaç lahtın ya-

* Doç. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, Institut für Altertumskunde der Universität zu Köln, Albertus Magnus Platz, D 50923 Köln, ALMANYA.

(1) 1997 yılı Kilikya araştırmalarıma izin veren T. C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne araştırmalarıma yaptıkları değerli katkılarından ötürü Bakanlık Temsilcisi, Mersin Müzesi uzmanı Arkeolog Güler Gürkan'a, Adana, İçel, Tarsus ve Silifke müze müdürlüklerine ve personeline içtenlikle teşekkür ederim.

nı sıra bir adak steli ile iki adet yazıtlı yuvarlak mezar stelinin de dahil edildiğini saptadık. Her iki mezar yazıtının da yaklaşık 1947 yılında Ceyhan ilçe merkezindeki Cumhuriyet İlkokulu'nun bahçesinde Prof. Bahadır Alkım tarafından görülerek fotoğraflarının yayınlanmış olduklarını belirledik². Prof. Alkım bu yazıtların Kadirli'den Ceyhan'a getirilmiş olduklarını da saptamıştı.

Aynı koleksiyondaki Zeus'a adanmış olduğu kabartmasından anlaşılan adak stelinin ise Mopsuestia ve Aigeai antik kentleri arasındaki İsalı Köyü civarından getirildiği söylenmektedir. Zeus ayakta ve her iki elinde yıldırım demeti tutar durumda tasvir edilmiştir. Adağı yapana Iulia isimli kadının rüyasında aldığı buyruk üzerine tanrıya sunuda bulunduğunu stelin yazıtından öğrenmekteyiz. Aynı koleksiyona getirilen ve Roma İmparatorluk Devri'ne tarihlenen bir yapıya ait mimari parçaların da İsalı Köyü civarından getirildiği söylenmektedir (Resim: 1).

Adana ilinde bulunan ören yerlerinde yaptığımız çalışmalar sırasında Çukurova'daki Anazarbos, Flaviopolis, Aigeai, Kastabala-Hierapolis, Mallos, Margarsos antik kentleri ve çevrelerinde incelemelerde bulunduk. Çukurova antik kentlerinin yazıtlar kataloglarını hazırlamaya yönelik bu araştırmalar sırasında daha önceki yıllarda saptadığım yazıtlar dışında toplam 27 adet antik yazıt belirledim. Bu yazıtlardan sekizi, özellikle M.S. 3. yüzyıl başlarından itibaren Çukurova'nın başkenti konumunda olan Anazarbos antik kenti ve çevresinde bulunmuşlardır.

Anazarbos arazisinde bulunan sekiz yazıttan biri Seyhan Nehri'nin batısında bulunan Akören'de Dr. Gabriele Mietke başkanlığında yapılan çalışmalar sırasında saptanmış olan bir mezar odasına ait olup, mezar sahibi ve ailesinin kendilerini "Anavarzalılar" olarak tanımladıklarını belgelemektedir. Böylece Akören'in (Harita) Roma İmparatorluk Devri'nde Anazarbos arazisinde bulunduğu kesin biçimde ortaya çıkmaktadır.

Anazarbos'un doğusundaki arazisinde bu yıl saptadığımız diğer ilginç bir buluntu ise Sakarcalı Köyü civarında, Ceyhan Nehri yatağında bulunmuş olup Ceyhan Nehri'nin antik adı olan Nehir Tanrısı Pyramos'a adanmış olduğu üzerindeki yazıttan anlaşılan bir sunaktır. Pyramos'un bir personifikationunu iki yıl önce Adana'da inceleme olanağı bulmuştuk. Bu eserin buluntu yeri yine Ceyhan Havzası'ndaki antik kentlerden biri olan Kastabala civarıydı.

Anazarbos çevresindeki köylerde bu yıl saptanan diğer epigrafik buluntular Anazarbos arazisinde bulunan antik köylerin nekropollerine ait mezar yazıtları olup bunlardan Kozan ilçe merkezi kuzeyindeki Sıralık Mevkii'nde bulunanlardan birinin belediye meclis üyeliği yapmış olan birine ait mezar yazıtı olduğu anlaşılmaktadır. Bu meclis üyesi büyük bir olasılıkla yazıtın buluntu yerine en yakın antik kent olan Anazarbos'ta görevini icra etmekteydi. Aynı yerde bulunan diğer mezar yazıtı da iki yıl önce burada bulduğumuz iki mezar yazıtı ile birlikte burada antik bir köy yerleşmesi olduğunu belgelemektedir. Burası belki de Anazarbos antik kentindeki varlıklı kişilerin bugün olduğu gibi yayla olarak kullandıkları bir yerdi.

Anazarbos çevresindeki 1997 yılında saptadığımız en önemli arkeolojik buluntu ise antik kentin 12 km. kuzeybatısında bulunan Yassıçalı Köyü'nün (Harita) 2 km. kadar batısındaki bir höyüğün düzlenmesi sırasında ortaya çıkan

(2) Bu yazıtlar hakkında bkz. U.B. Alkım, *Karatepe, Kadirli ve çevresi. İkinci Ön Rapor*. İstanbul 1947, 8.

ve Roma İmparatorluk Devri'nde çok yaygın olan tuğla harç örme duvar tekniğiyle yapılmış olan tonozlu yapı kalıntılarıdır (Resim: 2). Söz konusu höyüğün üzerinde bu kalıntılardan başka üzüm ezerek şarap üretmeye yarayan pres taşları ve çok sayıda blok taş görülmektedir. Bu ören yerinin daha fazla tahrip olmadan bir kurtarma kazısı yapılarak içindeki yapıların niteliğinin anlaşılması'nın sağlanmasında büyük fayda vardır (Resim: 3). Çünkü bu höyük geçtiğimiz yıllarda saptadığımız Yassıçalı'da bulunan yazıtlar sayesinde adını saptadığımız Kodaibeleos Köyü'nün hemen batısındaki bir diğer antik köye aitti ya da onun devamıydı. Böylece bu bölgede yeni bir antik köyün ya da büyük bir köy yerleşmesinin varlığını saptamak mümkün olmaktadır. Ancak Çukurova'daki Roma İmparatorluk Devri' köy hayatı ve yapıları hakkında çok az şey bilindiği için bu höyükte yapılacak bir kazı ve belgeleme çalışması çok değerli ipuçları verebilir.

Adana ili çalışmalarımızın daha sonraki bölümünü Yakapınar Beldesi'nde bulunan Mopsuestia antik kenti ve çevresindeki araştırmalar oluşturdu (Harita) Mopsuestia Höyüğü üzerinde oluşan yerleşim yerindeki evlerden ikisinin bahçesinde bulduğumuz yazıtlardan Mopsuestia takvimine göre tarihleneni bir mezar yazıtı olup Mopsuestia'yı daha önce ziyaret etmiş olan araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır³. Diğer yazıt büyük bir olasılıkla bir yapıya ait yazıtın parçası idi.

Mopsuestia çevresindeki incelemelerimiz sırasında Misis'in güneyindeki Zıyanlı Köyü'nün batısında bir tarla içinde bugüne değin hiçbir bir araştırmacı tarafından saptanamamış bir kiliseye ait apsis kalıntısını gördük (Resim: 4). Kilisenin diğer bölümleri tarlanın sürülmesi sırasında tamamen ortadan kalkmış olup, kilisenin yayılma alanının belirlenmesi ve planının çıkarılması ancak burada yapılacak bir kurtarma kazısıyla mümkün olabilecektir.

Mopsuestia'nın güneyindeki köylerden biri olan Kütüklü'nün 1 km. kadar güneyinde bir tarlada bulunan bir blok üzerinde Athena Oreia'ya yani "dağlarda oturan Athena'ya" adanmış olan bir yazıt saptadık. Athena Oreia kültü orta dağlık Kilikya'da Seleukeia antik kentinin kuzeydoğusundaki bir mağarada ve Efrenköy'deki bir kaya üzerindeki adak yazıtından tanınmaktadır⁴.

Yine aynı bölgede bulunan Kurt Dağı üzerinde de yazıtlı bir heykel kaidesi saptadık (Resim: 5). İki parça halindeki kaidenin yazıtından Seleukeia halk meclisinin kentin zengin hemşehrisi olan bir kadını onurlandığı anlaşılmaktadır. Burada bahsedilen Seleukeia şehri Mopsuestia'nın diğer adı olup M.Ö. 2. yüzyılın ortalarında Seleukos Kralı IV. Antiochos Epiphanes tarafından diğer ovalık Kilikya şehirlerinin adlarının değiştirilmeleri sırasında şehre verilen Seleukeia pros to Pyramo isminin kısaltılmış halidir. Bu isim IV. Antiochos'un ölümünden sonra kullanılmadığı sikke yazıtları sayesinde belgelendiğinden bu yazıtı IV. Antiochos'un krallık dönemi olan M.Ö.2. yüzyılın ikinci yarısına tarihleyebiliriz.

Ovalık Kilikya araştırmalarımızın daha sonraki kısmını Doğu Akdeniz'in en önemli liman kentlerinden biri olan Aigeai ve çevresindeki incelemeler oluş-

(3) R. Heberdey-A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien*, Wien 1896, 12 Nr. 30.

(4) Bu yazıtlar hakkında bkz. *MAMA III* Nr. 33; S. Durugönül, *Athena Krisoa Oreia, Epigraphica Anatolica* 10, 1987, 115 vd.

turdu (Harita). Bu araştırmalar kapsamında Aigeai'nın bulunduğu Yumurtalık ilçe merkezindeki bir evde adı yazıtın çok küçük bir kısmının kalması nedeniyle saptanamayan bir Roma imparatorunu onurlandırmak üzere dikilmiş olan yazıtlı bir blok parçasını inceledik.

Aigeai içi ve çevresindeki araştırmalar antik çağın en önemli sağlık merkezlerinden biri olan ve bugüne değin yeri saptanamamış olan Aigeai Asklepion'unu arama çalışmalarıyla sürdürüldü. Bu amaçla yapılan topografik gözlemler kapsamında Zeytinbeli Köyü'nün 3 km. kadar batısındaki Sinekçikmaz Mevkii'nde antik bir yerleşme yeri belirledik. Burası aynı zamanda geçen yıl Zeytinbeli Köyü'nde bir evde bulduğumuz III. Antiochos yazıtının buluntu yeridir. Ancak burasının Asklepion'un yeri olması olasılığı oldukça zayıftır. Bu yerleşme yerinin bulunduğu tepenin eteğinde kayalara oyulmuş mezar odalarından oluşan bir nekropol alanı saptadık.

Aigeai Asklepion'unun yerini saptama konusunda antik kaynakların bu tapınak hakkında verdikleri bilgilerin 1998 yılında yapılması öngörülen topografik çalışmalardan elde edilebilecek ipuçlarının birleştirilmelerinden sonra önemli bir mesafe alınabileceğini sanıyorum.

Aigeai ve çevresinde yaptığımız araştırmalar kapsamında Yumurtalık ilçe merkezinin kuzeydoğusundaki Gölovası Köyü Kazantepe Mevkii'nde bulunarak Ceyhan ilçe merkezine getirilmiş yazıtlı bir mezar stelinin inceledik. Hem yazıtın harf şekillerinin bu bölgede bugüne dek bulunan yazıtların harf şekillerinden çok belirđin şekilde ayrılması, hem de mezar stelinin şeklinin bu bölgede alışılmamış bir form göstermesi bu stelin Aigeai çevresinde bulunmuş olan Erken Hellenistik Devir'e ait ilk epigrafik buluntu olduğunu söyleyebiliriz.

Adana ilindeki çalışmalarımızın son bölümünü Karataş ilçesi sınırları içinde bulunan Mallos ve Magarsos antik kentleri ve çevrelerinde sürdürdük (Harita). Kızıлтаhta Köyü'nün doğusunda Ceyhan Nehri'nin batı kıyısında lokalize edilen Mallos antik kenti bugün tamamen alüvyon altında kalmış olup, burada sadece Hamamlık adı verilen ve antik bir hamam ya da başka herhangi bir fonksiyonu olup olmadığı anlaşılamayan bir yapı kalıntısı bulunmaktadır (Resim: 6). Ancak bu kalıntının içinde bulunduğu tarlanın sürülmesiyle Kilikya'nın en eski birkaç şehrinden biri olan Mallos'tan arta kalan bu son harabe de tamamen ortadan kalkma tehdidi altındadır.

Mallos'un lokalize edildiği Kızıлтаhta Köyü'nün birkaç km. güneyinde, uzun yıllar önce düzlenmiş bir höyük üzerinde bulunan çiftlik evinin bahçesinde bir heykel kaidesi bulduk. Kaidenin yazıtından Mallos kentinin zengin hemşehrilerinden bir kadının kocasını onurlandırmak üzere bu heykel kaidesini diktiği anlaşılmaktadır.

Mallos ile Magarsos'un lokalize edildiği Karataş ilçesinin DörtDirek Mevkii arasında kalan alanda yaptığımız yüzey araştırmaları sırasında Oymaklı Köyü'nden Tanrıverdi Köyü'nde bulunan Orhan Ürgenç koleksiyonuna getirilmiş olan yazıtlı bir heykel kaidesini inceledik. Kaidenin yazıtında Antiocheia kenti halk meclisinin kentin hemşehrilerinden birini onurlandırdığından bahsedilmektedir. Buradaki Antiocheia kenti Mallos'un diğer adı olan Antiocheia pros to Pyramo'dur. Bu isim de tıpkı Mosuestia'nın adının değiştirilmesinde gördüğümüz gibi M.Ö. 2. yüzyılda IV. Antiochos tarafından kente verilmiştir.

Aynı koleksiyonda incelediğimiz bir levha üzerindeki yazıt metni ise Erken Hıristiyanlık Devri'ne tarihlenmekte olup, Aziz Paulus Manastırı'nın yerini göstermektedir. Maalesef kesin buluntu yeri bilinmediğinden bu manastırın nerede olduğunu saptamak mümkün olamamaktadır.

Karataş ilçe merkezinin 10 km. kadar kuzeyinde bulunan Çakırören (= Sırınsı) Köyü'ne büyük bir olasılıkla DörtDirek Mevkii'nden getirilmiş olan bir heykel kaidesinin yazıtından bir kadının bu kaideyi kocası onuruna diktirdiğini öğrenmekteyiz.

Ovalık Kilikya çalışmalarımızın daha sonraki aşamasını Osmaniye ili sınırları içinde bulunan Kastabala antik kenti ve çevresindeki araştırmalar oluşturdu (Harita). Bu çalışmalar sırasında Kastabala ören yeri içinde bulunan sütunlu caddenin güneyinde geç antik devirde hüküm sürmüş olan bir imparatora ait olduğu, yazıtın kalan kısmında okunabilen ünvanlarından anlaşılan bir heykel kaidesi parçası bulduk. Her tarafı kırık olan yazıt metninden hangi imparatorun onurlandırıldığı anlaşılamamaktadır.

Kastabala ilinde geçen yıl yaptığımız incelemeler sırasında burada 1994 yılında yapımına başlanan ve civardaki köylere su götürmeyi amaçlayan su yolunun 1969 yılında yapılan projede antik kentin sütunlu caddesi üzerinden geçirilmesi öngörülürken, daha sonra ören yerinin batısından beton ayaklar üzerinde geçirilmesi uygulamasını da görme olanağı bulduk.

Çukurova'nın kuzeydoğu köşesindeki Kadirli ilçe merkezinde lokalize edilen Flaviopolis antik kentinde bir dükkanda gördüğümüz, buluntu yeri bilinmeyen bir sunakçık parçasını inceledik (Harita). Üzerinde kulak kabartması görülen bu sunakçığın Montanos tarafından dinleyen tanrıya yani Theos Epekoos'a mı yoksa kulağından rahatsız olduğundan kulağının iyileşmesi amacıyla sağlık tanrısına mı adanmış olduğu metnin üst kısmının kaybolmuş olması nedeniyle anlaşılamamaktadır.

İçel ili çalışmalarımızın ilk aşamasını Mersin, Mezitli bölgesinde bulunan Soloi/Pompeiopolis antik kentinde sürdürdük (Harita). Antik kentin sütunlu caddesinin batısında bir bahçenin duvarında kullanılmış olan haç kabartmalı bir blok üzerinde üç kez Hagios sözcüğü okunmaktadır. Bulduğumuzda in-situ konumunda olmayan bu blok herhalde bir kiliseye ait olmalıydı. Yazıtın altında ortada yuvarlak bir oyuk içinde kenet yeri görülmektedir. Yuvarlak oyuğun iki yanında haç kabartmaları vardır. Pompeiopolis'ten Mersin Müzesi'ne getirilmiş bir mermer levha üzerindeki yazıttan ise bunun bir kiliseye ait olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırmalarımızı daha sonra Orta Dağlık Kilikya antik kentlerinden Seleukeia ve Elaiussa-Sebaste civarında sürdürdük (Harita). Elaiussa-Sebaste'nin kuzeyinde bulunan bir ören yerinde kayalara oyulmuş merdivenli bir podyum üzerinde durduğu anlaşılan kabartmalı bir bloğu devrilmiş durumda bulduk (Resim: 7). Dikdörtgen biçimdeki çukurlaştırılmış alanda ayakta erkek kabartmasının Hermes olduğu, kabartmanın niş biçimli alınlığının sağ üst kenarındaki Kerykeion kabartmasından anlaşılmaktadır. Nişin diğer köşesinde bir yarım ay kabartması görülmektedir (Resim: 8). Yüksekliği 2,5 metreyi bulan stelin kabartmasının alt kısmının bizim bu bölgeye ulaşmamızdan çok kısa bir süre

önce balyozla tahrip edildiği saptanmıştır (Resim: 9). Bu stelin birkaç yüz metre uzağında ise üzerlerinde Zeus ve Hermes'in atribülerinin bulunduğu kapı söveleri ve alınlıklar gördük (Resim: 10, 11).

Orta Dağlık Kilikya'daki araştırmalarımız sırasında bu bölgedeki en önemli geç antik yerleşme yeri olan Akkale yerleşmesinin (Harita) önündeki denizin doldurularak burada bir yat limanı yapıldığını gördük (Resim: 12). Böylece Kilikya'da pek az benzeri olan tümü korunagelmiş bir geç antik devir liman yerleşmesi tam olarak belgelenemeden ve antik adı saptanamadan birçok özelliğini yitirmiş oldu.

Araştırmalarımızın son bölümünü Claudiopolis antik kentinin bulunduğu Mut ilçe merkezinde yaptığımız incelemeler oluşturdu (Harita). Daha önceki yıllardaki bildirilerimde de belirttiğim gibi Kilikya'nın sahil bölgesindeki antik yerleşmelerinden hem tarihi hem de arkeolojik yönden çok farklı özellikler gösteren bu antik kent, Augustus Devri'nde Julia Augusta Felix Ninica adıyla bir Roma kolonisi olarak kuruldu. İmparator Claudius tarafından şehir statüsü verilince Claudiopolis adını aldı. Önceki yıllarda Mut ilçe merkezinde yapılan inşaat faaliyeti sırasında bulunarak belediyenin deposuna gelişigüzel atılan bazı lahitlerin yazıtlarını incelemiştik. Bu yıl ise Mut çevresinden toplanarak ilçe Jandarma Bölük Komutanlığı bahçesinde koruma altına alınan arkeolojik ve epigrafik buluntuları inceledik. Bunlar arasında yazıtından Zeus Karpotrop-hos'a adanmış olduğu anlaşılan bir sunak dikkati çekmektedir. Bu kültün varlığı bölgede özellikle bahçe tarımının Roma İmparatorluk Devri'nde de yaygın olduğunu ve çiftçilerin meyvelerinin bol olması için güzel meyveler getiren Zeus'a adakta bulunduklarını düşündürmektedir. Yine ilçe Jandarma Bölük Komutanlığı'na getirilmiş olan buluntu yeri bilinmeyen geç antik devre ait bir mezar yazıtı parçasını inceledik. İlçe merkezi içinde yaptığımız incelemeler sırasında Claudiopolis Tiyatrosu'nun caveasının yanı sıra bazı evlerin bahçelerinde yazıtlı lahitler ve yuvarlak mezar sunakları gördük. Bu yazıtlardan sadece ikisinin yayınlanmamış olduğunu saptadık.

1997 yılı Kilikya çalışmaları sayesinde bölgenin tarihi-coğrafyasını ilgilendiren yeni saptamalar yapılabilmiş ve özellikle Roma İmparatorluk Devri sosyal ve siyasi tarihinin aydınlatılmasına katkıda bulunabilecek epigrafik buluntuların incelenmesiyle bölgedeki antik kentler ve kırsal kesim yerleşimleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesi yönünde önemli aşamalar kaydedilmiştir.

Resim 1: İsalı Köyü'nde yapı kalıntıları ve bazı antik yapı temelleri bulunan mevki

Resim 2: Yassıçalı Köyü'nün batısındaki höyükten arta kalan bazı antik yapı kalıntıları

Resim 3: Yashıca Köyü'nün batısındaki düzlenmiş höyükte ortaya çıkan tonozlu yapı kalıntıları

Resim 4: Ziyanlı Köyü'nün güneybatısındaki apsis kalıntısı

Resim 5: Kurt Dağı'nın kuzeyden görünümü

Resim 6: Mallos antik kentinin bulunduğu tahmin edilen Ceyhan Nehri'nin sağ kıyısındaki Hamamlık Mevkii'nde yapı kalıntıları

Resim 8: Hermes kabartması

Resim 7: Kayalara oyulmuş merdivenli podyum ve üzerindeki kabartmalı bölüm devrilmiş hali

Resim 9: Hermes kabartmasının alt kısmının tahrip edilmiş hali

Resim 10: Phallos kabartmalı kapı sövesi

Resim 11: Yıldırım demeti ve çelenk kabartmalı kapı sövesi

Resim 12: Akkale'nin, önünde deniz doldurularak oluşturulmuş olan yat limanından görünümü

DOĞU TRAKYA'DA EPIĞRAFI VE TARİHİ-COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI 1997

Mustafa Hamdi SAYAR*

7-13 Eylül tarihleri arasında yapılan 1997 yılı Doğu Trakya çalışmaları İstanbul, Tekirdağ, Çanakkale, Edirne ve Kırklareli illerindeki ören yerleri ve bu ören yerlerinden adı geçen illerin müzelerine getirilmiş olan antik yazıtlar üzerinde sürdürülmüştür. Bakanlık temsilciliğini Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden Vahap Kaya'nın yaptığı araştırmalar sırasında 10'u arazide, 2'si müzelerde olmak üzere toplam 12 adet antik yazıt üzerinde çalışılmıştır. Araştırma gezisi sırasında ayrıca ikisi Tekirdağ Müzesi'nde, yedisi arazide olmak üzere toplam 9 adet yazıtsız adak steli ve adak heykelciği daha önce Doğu Trakya'da bulunan adak yazıtları ile olan ilişkileri nedeniyle incelenmişlerdir¹. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne araştırmalarımıza izin verdikleri için, Bakanlık Temsilcisi Vahap Kaya'ya da özverili çalışmalarından dolayı huzurlarınızda çok teşekkür ederim. Ayrıca araştırma yaptığımız illerin müze müdürlüklerine ve personeline de yardımlarından ötürü içtenlikle teşekkür ederim.

Araştırmalarımızın ilk bölümünü oluşturan Tekirdağ ili çalışmalarına² Şarköy ilçesine bağlı Tepeköy'de ve hemen kuzeyinde bulunan Doluca Tepe'de yaptığımız incelemelerle başladık. 1988 yılında da araştırdığımız Tepeköy'de metruk kilisenin duvarında Tanrı Apollon'a adanmış bir adak yazıtı saptamıştık. Yazıtta Apollon'un epithetonu olarak geçen Torontenos ilk kez bu epiğrafik buluntu ile belgelenmekteydi³. 1994 yılında da daha önce Doluca Tepe'de yapılan verici istasyonu inşaatı sırasında bulunan başı ve kolları kırık, çıplak bir erkek torsosu Tekirdağ Müzesi'ne getirilmişti⁴. Heykeltıraş uzmanları tarafından Tanrı Apollon'a ait olduğu saptanan bu torso ile benzerlikler

* Doç. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, Institut für Altertumskunde der Universität zu Köln, Albertus Magnus Platz, D-50923 Köln. FEDERAL ALMANYA

- (1) 1997 yılı çalışmalarına izin veren T. C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve Bakanlık Temsilcisi Vahap Kaya'ya teşekkür ederim.
- (2) Tekirdağ ilinde yaptığımız tüm araştırmalar sırasında bizlere müze ve arazide her türlü yardımı yapan ve gerekli bilgileri veren Tekirdağ Müze Müdürü Mehmet Akif Işın'a ve tüm müze personeline teşekkür etmeyi bir borç bilirim.
- (3) Bu yazıtın buluntu haberi için bkz. M. H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları, VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1990, 215; bu yazıt için bkz. M. H. Sayar, Weihung für Apollon Torontenos, *Edith Schöner-Geiß Armağan Kitabı*, Berlin 1998 (baskıda).
- (4) Bu torso hakkında bkz. M. H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları, 1994. XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1996, 50 vdd.

gösteren bir diğer torso parçası ise 1997 yılında Tepeköy'de ortaya çıktı. 1994 yılında incelediğimiz torsoyla birçok ortak yönleri olması dolayısıyla geçen yıl gördüğümüz, buluntu yeri kesin olarak belirlenemeyen bu torso parçasının da bir başka Tanrı Apollon heykelinin parçası olabileceği kanısındayız. Böylece geçtiğimiz on yıl içinde Doluca Tepe ve Tepeköy'de Apollon ile ilgili iki arkeolojik ve bir epigrafik belge ortaya çıkmış bulunmaktadır. Eğer her iki torsonun da Apollon heykellerinin parçaları oldukları tezi ile yazıtta adı geçen Apollon Torontenos'u bir arada düşündüğümüzde bu bölgede bir Apollon kutsal alanının varlığı hemen hemen kesinleşmektedir. Daha önceki yıllarda da bu kutsal alanın yeri için en uygun konumda olduğunu düşündüğümüz Marmara Denizi'ne hakim ve güneydoğuda Prokonessos'a (=Marmara adası) bazen berak havalarda Saros Körfezi'ne kadar görüş mesafesi olan Doluca Tepe'de Apollon Torontenos'un tapınağı bulunduğunu 1997 yılında burada yaptığımız incelemelerden sonra kesin olarak önerebileceğim kanısındayım.

Şarköy ilçesi civarındaki çalışmalarımız sırasında Mürefte'de bir evde bulunan iki lahit yazıtı parçasını inceleme olanağı bulduk. Bunlardan daha aşınmış durumda olanının metninde lahte mezar sahipleri dışındakilerin gömülmelerini yasaklayan bir yazıt parçası olup, kesin buluntu yeri bilinmemektedir. Bu yazıt Şarköy ile Mürefte arasındaki sahilde henüz yeri bilinmeyen bir nekropolden kaçak kazılar sonucu çıkarılmış olabileceği gibi, Marmara Denizi'nde Ortaçağ ya da Yeniçağ'da boş olarak seyreden gemilerden birinde safla taşı olarak kullanılmak üzere Prokonessos, Skepsis, Parion ya da Kyzikos gibi Marmara Denizi'nin diğer sahillerindeki antik kentlerden birinden de Mürefte sahillerine getirilmiş olabilir. Aynı tür bir lahit yazıtı önceki yıllarda Tekirdağ sahilinde bulunmuştu ve yazıtından bunun Kyzikos kökenli olduğunu saptamıştık. Mürefte'de incelediğimiz diğer mezar yazıt parçasının metninden ait olduğu mezarın sahipleri dışında kullanmaya kalkanların mezarın arazisinde bulunduğu şehrin yerel yönetim birimlerine kaç denarius ceza ödeyeceğini göstermektedir.

Tekirdağ ilindeki araştırmalarımızın ikinci aşamasını Malkara ilçe merkezinde bulunan Kültür Sarayı'na Apri antik kentinin lokalize edildiği Kermeyan Köyü'nden ve Malkara'nın diğer köylerinden getirilmiş olan çok sayıda mimari parçanın yanı sıra, 7 adet arkeolojik eserin incelenmesi oluşturdu. Bunlardan ikisi giyimli heykel gövdeleri, diğerleri; alınlıklı bir stel, bir mezar steli parçası, bir mezar stelinin sol alt köşesine ait yazıtlı parça, adak steli, kaideli heykel parçasıdır.

Ayrıca Tekirdağ Müze Müdürlüğü'nün verdiği bilgi üzerine Kermeyan Köyü'nden Malkara'da bir eve getirilmiş olan epigrafik ve arkeolojik eserler incelendi. Bu incelemeler sırasında, Apri'de bulunmuş olan biri bir gladyatöre ait üç adet mezar steli parçasının ve Zeus'a adanmış olan bir adak stelinin yanı sıra beyaz mermerden bir üçlü Hekate parçası, Herakles başı kabartmalı beyaz mermerden bir sunakçık parçası ve hangi tanrıya adandığı anlaşılmayan beyaz mermerden yazıtsız bir adak steli parçası incelendi.

Apri'den Tekirdağ Müzesi'ne getirilmiş olan Bizans Devri'ne tarihlediğimiz yazıtlı bir mezar levhası üzerinde incelemelerde bulunduk. Mezar levhasının üzerinde bulunan yazıttan bunun Hypatia isimli bir kadının mezarı olduğu ve Şubat ayında ölmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu yazıt da Apri'de bulunmuş diğer Bizans yazıtları gibi indiksiyon yıl sayım sistemine göre tarihlenmektedir.

Tekirdağ ilindeki araştırmalarımızın daha sonraki bölümünde Marmara Ereğlisi ilçesinde lokalize edilen Trakya eyaletinin Roma İmparatorluk Devri'ndeki başkenti Perinthos antik kentinde yapılan incelemeler sırasında da kentin kuzey nekropolünde Tekirdağ Müze Müdürlüğü'nce temizlenen ve içlerinde ölü yatırılan mermer ranzaların bulunduğu üç nişli bir mezar odasının ortasına destek olması amacıyla dikilmiş olan yazıtlı sütun incelendi. Yazıtından bu mezar odasının Gaius Iunius Valens isimli muhafız tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu mezar odasının Müze Müdürlüğü'nce açılarak temizlenmesinin ardından henüz birkaç ay geçmesine rağmen mezar odasının nişleri içindeki ölü ranzalarının kırıldığı, odanın zeminin kazılarak büyük ölçüde tahribat yapıldığı belirlenmiştir.

Tekirdağ ilindeki çalışmalarımızın son bölümünde Tekirdağ Müzesi'ne Çorlu, Karatepe civarından getirilmiş olan ayakta Zeus kabartmalı bir adak steli ile buluntu yeri bilinmeyen ve Trak atlısına adanmış olan bir stelcik parçasını inceledik. Zeus'a adak stelinin kabartmasında Zeus ayakta tasvir edilmektedir. Öne doğru uzattığı sağ elinde bir phiale, yukarı kaldırdığı sol eliyle asasını tutmaktadır. Sağ alt köşede ise Zeus'un kartalını görmekteyiz. Özellikle Trakya Bölgesi'nde birçok benzerleri görülen bu Zeus kabartmasının yazıtı maalesef hiçbir kelimesi tanınamayacak kadar kazınmıştır.

Thrak atlısına adanmış olan adak stelinin kabartmasında, soldan sağa doğru at üzerinde hareket eden tanrıyı görmekteyiz. Bu tür steller Roma İmparatorluk Devri'nde Thraklar tarafından ölülerinin heroise edilmesi amacıyla sunulmaktaydı. Yani ölen şahıs Heros olarak anılıyordu. Belki de bu stelin altında da yazıtı vardı ve burada ölenin adı Heros sıfatı ile birlikte anılmaktaydı.

Çanakkale ilindeki araştırmalarımıza, Gelibolu ilçesi Büyük Anafartalar Köyü civarında Alopekonesos antik kentinin lokalize edildiği Lale Baba Mevkii (Resim: 1) ve Suvla lagünü güneyindeki Küçük Kemikli Burnu (Resim: 2) üzerinde yaptığımız incelemelerle başladık (Harita). Bu çalışmalar sırasında çok sayıda Roma Devri'ne tarihlerebildiğimiz keramik parçaları saptadık. Aynı yerden Büyük Anafartalar Köyü'ne getirilmiş olan Roma Devri sütun parçaları ve sütun başlığı gibi mimarî parçalar da Küçük Kemikli Burnu ve Lale Baba Mevkii'nde antik bir yerleşme yeri olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bu burnun doğu ve batısında rüzgar durumuna göre gemilerin demirleyebilme olanağı bulunması ve Küçük Kemikli Burnu'nun kuzeyindeki Suvla Lagünü'nde gemilere fırtınalar sırasında sığınma olanağı sağlaması nedeniyle antik yerleşme için çok uygun olduğu görülmektedir. Bunlardan başka Lale Baba Mevkii'nde ve Suvla Koyu civarında 1915 yılında bu bölgeye çıkarma yapan İngiliz askerleri tarafından bulunan iki yazıtlı lahit⁵ ile bir genç erkeğe ait mezar steli de burada antik bir yerleşme yeri bulunduğunu belgelemektedir⁶. M. S. 1. yüzyılın sonlarına tarihlenen bu lahit yazıtlarından birinin sonunda lahte izin verilenler dışında birinin gömülmesi halinde Koilalıların şehrine ve Alopekones-

(5) Küçük Kemikli Burnu'nda bulunan iki yazıtlı lahit hakkında bkz. C. A. Hutton, Two sepulchral Inscriptions from Suvla Bay, *Annual British School at Athens* 21, 1914-1915, 166-168; L. Robert, *Villes de Chersonessos, Hellenica* V 37 f. und 46.

(6) Lale Baba Mevkii'nde daha önce bulunan yazıtlı bir lahit ve genç erkek kabartmalı bir stel hakkında bkz. Z. Taşlıkılıç, *Trakya'da Epigrafi Araştırmaları* II 1971, 165 vdd.

sos şehrine ceza ödemesi yapılacağını belirtilmesi, bu bölgenin Alopekones- sos şehri arazisinde olduğunu göstermektedir. Çünkü Koila şehri Plinius ve Pomponius Mela isimli antik coğrafyacılar tarafından Gelibolu Yarımadası'nın doğu kıyısında lokalize edilmektedir⁷. Bu durumda bu lahtın bulunduğu Küçük Kemikli Burnu Mevkii'nde antik Alopekonesos şehrinin lokalize edilmesi önerilebilir⁸. Bu mevkide hem Çanakkale Savaşları sırasında ve hem de günümüze değin süren kaçak kazı ve yasadışı toprak üstü aramaları sırasında bulunan sikkeler de bu kanıyı kuvvetlendirmektedir⁹. Bu bölgedeki çalışmalarımızı önümüzdeki yıllarda ayrıntılı olarak sürdürmeyi planlamaktayız.

Çanakkale ilindeki araştırmalarımızın ikinci aşamasını Gökçeada'da yaptığımız incelemeler oluşturdu (Harita). Ada üzerinde bulunan ve adaya da adını veren Imbros antik kentinin bulunduğu Kaleköy'de (Resim: 3) 1993 yılında başladığımız araştırmaları adanın Zeytinli, Şahinkaya, Tepeköy, Dereköy, Uğurlu köylerinde sürdürdük¹⁰. (Resim: 4). Bu çalışmalar sırasında Tepeköy civarında bulduğumuz bazı yapı kalıntılarının yanı sıra, Kaleköy'de bir evde bulunan beyaz mermerden bir Herme başı, beyaz mermerden başsız bir Kybele heykelciği ve yine beyaz mermerden giyimli bir tanrıça heykelciği gövdesi incelendi.

Çanakkale ili 1997 yılı araştırmalarımızın en önemli arkeolojik ve epigrafik buluntularını Çanakkale ili sınırlarında değil, Tekirdağ'ın Malkara ilçesinde bulduk. Bolayır civarındaki Bakla Burnu civarında yazlık evi olan ve koleksiyonundaki bazı eserlere Tekirdağ ili bölümünde değindiğim Hüseyin Karalamacı tarafından Malkara'ya getirilmiş olan arkeolojik buluntular arasında sağ ve solu kırık girlandlı ve üzerinde lahtın izin verilenler dışında başka kimse tarafından açılmaması gerektiğini belirten bir uyarının başlangıcını içeren yazıtlı beyaz mermerden bir lahit parçası ve üzerindeki kabartmadan Kybele'ye adandığı anlaşılan beyaz mermerden bir adak stelciği ile pişmiş topraktan kabartmalı bir tütsü kabı parçası görülmektedir. Bolayır Bakla Burnu'nda toplanan bu eserler arasında bulunan beyaz mermerden alınlıklı bir stel parçasına ayrıntılı olarak değinmek isterim. Üzerindeki kabartmalar incelendiğinde solda ayakta sakallı bir adam ve önünde oturan bir kadın, onun da önünde sağ elini kaldıran sakallı bir adam figürü görülmektedir. Alınlığın altındaki yazıttan buradaki figürlerden oturan kadının Kore yani diğer adıyla Persephone ve sakallı erkek figürünün de Yer Altı Tanrısı Pluto'yu yani Hades'i tasvir ettikleri anlaşılmaktadır. Yine yazıtın ilk satırından anlaşıldığına göre bu adak steli halk meclisi tarafından hehrin kurtarıcısı ve kollayıcısı olan Kore ve Pluto'ya adanmış bulunmaktadır. Bu halk meclisi hangi şehrin halk meclisiydi ve Kore ile Pluto hangi şehrin koruyucusu ve kollayıcılarıydılar.

Bu soruların yanıtları ancak stelin buluntu yeri olduğu bildirilen Gelibolu Yarımadası'nın batı kıyısında Bolayırın hemen karşısındaki Bakla Burnu'nda

(7) Plinius, *nat. hist.* IV 50, 75; *Pomponius Mela* II 2, 7.

(8) Alopekonesos'un Suvla Koyu'nda loklaizasyonu hakkında bkz. St. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*. Oxford 1926, 219 vd.

(9) U. Yarkin, The coinage of Alopekonesos in Thracian Chersonesus, *The Numismatic Chronicle* 138, 7. Series 18, 1978, 1-6.

(10) Gökçeada'da önceki yıllarda yapılan epigrafik ve tarihi-coğrafik araştırmalar hakkında bkz. M. H. Sayar, *Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları*, 1993, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1995, 64 vd.

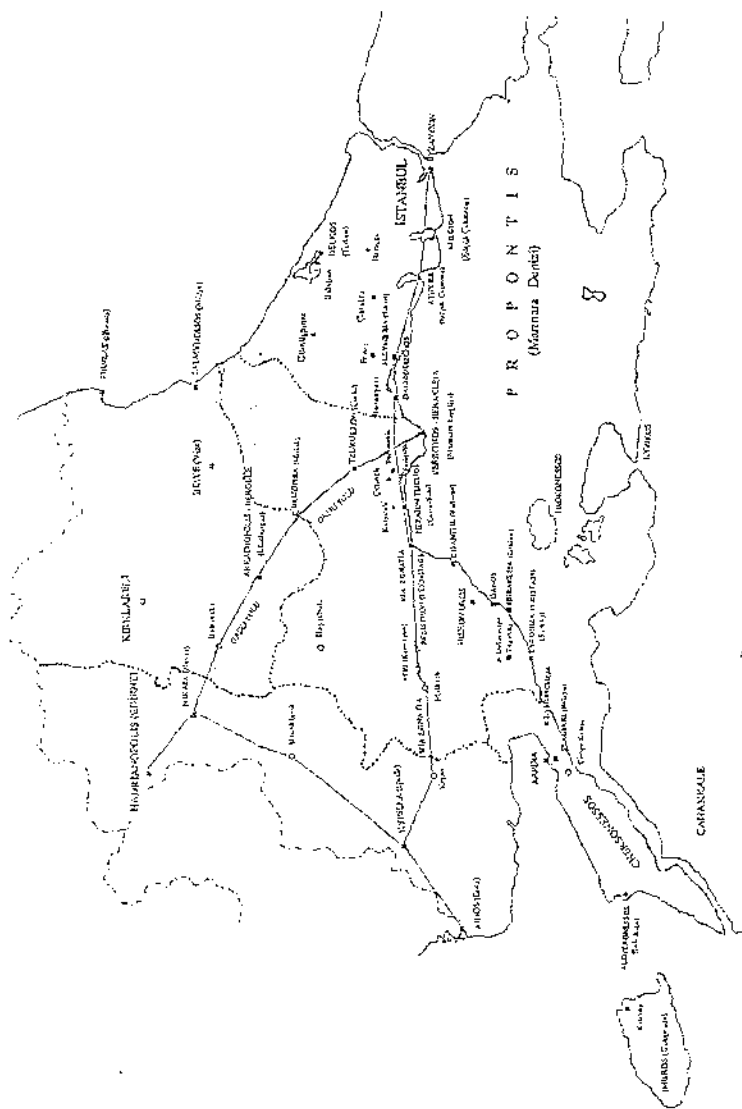
hangi antik kentin bulunduğunun saptanmasıyla verilebilir. Geçen yılki bildirimde de değindiğim gibi Bakla Burnu'nda Kardias antik kentinin bulunduğu tahmin edilmektedir (Harita). Kardias'ın lokalizasyonu için araştırmacılar tarafından Gelibolu Yarımadası'nda birçok yer önerilmiştir¹¹. Bazı araştırmacılar Kardias antik kentini Saros Körfezi'nin en kuzey ucundaki Girmetepe'de lokalize etmeyi önermektedir¹². Ancak Herodotos, Skylax ve Strabon'un Kardias'ı tanımlamaları göz önüne alındığında Bakla Burnu'nun Kardias'ın lokalizasyonu için en uygun yer olduğu görülmektedir¹³.

Kardias bilindiği gibi Milet ve Klazomenai'dan gelen koloni kurucuları tarafından kurulmuş olup Thrak kabilelerinden Apsinthilerin saldırısı sonucu tahrip olmuş ve Atinalı Miltiades tarafından M.Ö. 560 yılında yeniden iskan edilmiştir. Gelibolu Yarımadası'ndaki şehirleri Thrak kabilelerinin saldırılarından korumak amacıyla yaptırılan 36 stadia uzunluğundaki duvar Kardias'ın kuzeyinden geçmekteydi¹⁴. M. Ö. 309 yılında Kral Lysimakhos tarafından Lysimacheia'nın kuruluşu sırasında tahrip edilerek çoğunluğunu Aiolialıların oluşturduğu Kardias halkı Lysimacheia'ya getirilmiştir¹⁵.

Eğer Kardias'ın Bakla Burnu'nda lokalizasyonu doğruysa ve bize gerçekten stelin buluntu yeri doğru söylendiyse, stelimizin yazıtında adı sadece Καρδία olarak geçen halk meclisi Kardias şehrinin halk meclisiydi. Sunuda bulundukları tanrıların yeraltı tanrıları olmaları ve bunların şehrin kurtarıcıları ve kolayıcıları olarak anılmaları, adağın nedeninin şehrin uğradığı bir düşman saldırısından kurtulmasından sonra bu tanrılara olan vefa borcunu vurgulamak olabileceğini akla getirmektedir. Kardias M. Ö. 309 yılında Kral Lysimakhos tarafından tamamen imha edilene kadar stratejik konumu nedeniyle özellikle denizden gelen düşman saldırıları nedeniyle çok zarara uğramış olmalıydı. Bu saldırılardan biri Demosthenes'in nutuklarında değindiği Atinalı Komutan Diopeithes'in Kardialıların Atinalıları arazilerine sokmamaları üzerine kente yaptığı askerî harekâttır. Kardias şehri M. Ö. 346 yılındaki bu saldırı sırasında Makedonya Kralı II. Philip'ten yardım istemek zorunda kalmıştır¹⁶. Bu tarihi bilgilerin ışığında söz konusu steli M. Ö. 4. yüzyıla tarihleyebileceğimizi önermek isterim.

- (11) Bu öneriler için bkz. U. Kahrstedt, *Beiträge zur Geschichte der thrakischen Chersones*, Baden-Baden 1954, 13 vd.
- (12) Bu hususta bkz. K. Brodersen, *Zur Lage von Lysimacheia*, Studien zur Alten Geschichte, Siegfried Lauffer zum 70. Geburtstag am 4. August 1981 dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern. Herausgegeben von H. Kalcyk, B. Gullath, A. Graeber. Band I Roma 1986, 83 vd.
- (13) Bkz. D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots. Kleinasien und angrenzende Gebiete mit Südostthrakien und Zypern*. Tübingen 1997, 852 vd.
- (14) Herodotos VI 36; bu duvarın yeri hakkında bkz. M. Özdoğan, *Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları 1982. I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul 23 - 26 Mayıs 1983, 65; ay. yaz. Prehistoric Sites in Gelibolu, *Bahadır Alkım* anı kitabı, *Anadolu Araştırmaları* 10, 1986, 67 Harita I.
- (15) Bu hususta bkz. Pausanias I 9, 10; Skymnos 703; St. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*. Oxford 1926, 225; Kardias tarihi hakkında bkz. H. Oberhummer, *RE* X/2 (1919) 1932 vd. s. v. Kardias; Chr. Danov, *Kl. Pauly* III (1969) 117 vd.; Lysimacheia'nın yeri hakkında araştırmacılar tarafından birçok öneride bulunulmuştur. Bunlar hakkında bkz. K. Brodersen, *Zur Lage von Lysimacheia*, Studien zur Alten Geschichte, Siegfried Lauffer zum 70. Geburtstag am 4. August 1981 dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern. Herausgegeben von H. Kalcyk, B. Gullath, A. Graeber. Band I Roma 1986, 69-84; Brodersen Lysimakhos'un yerinin Ortaköy civarında aranmasını önermektedir. Lysimacheia'yı Kardias antik kentinin yerinde kurduğu tezi hakkında bkz. s. J. Cargill, *Athenian Settlements of the fourth century B. C.* Leiden - New York - Köln 1995, 30 f.
- (16) Bkz. Demosthenes 8, 2; ayrıca bkz. J. Cargill, *Athenian Settlements of the fourth century B. C.* Leiden - New York - Köln 1995, 28

1997 yılı Doğu Trakya araştırmaları Tekirdağ ve Çanakkale illerinde incelenen ve çeşitli tanrılara sunu niteliği taşıyan yeni epigrafik ve arkeolojik buluntular nedeniyle özellikle bölgenin ve bölgeye ait bir kara parçası konumunda olan Gökçeada'nın arkeolojisi, tarihi ve tarihî-coğrafyası ile ilgili bilgi ve belgelerin toplanması bakımından çok yararlı sonuçlar vermiştir. Bu belgelerin bölgeye değinen antik kaynaklarla birlikte yorumlanması sonucunda Doğu Trakya'nın antik devir sosyal ve din tarihi yanı sıra tarihî-coğrafyasının da incelenmesi yönünde önemli adımlar atılmış olacaktır. Önümüzdeki yıllarda yapılması planlanan araştırmalarla da Doğu Trakya'nın tarihi-coğrafyası problemlerinin çözümü yolunda ilerlemeler kaydedileceği kanısındayız.

Itanium Velerij Isleten

Harita

Harita : 1

Resim 1 : Lale Baba Mevkii

Resim 2 : Suvla Lagünü

Resim 3 : Gökçeada Kaleköy'ün görünüm

Resim 4 : Kaleköy'de Ortaçağ kalesi kalıntıları

1997 YILI ÇORUM BÖLGESİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Tayfun YILDIRIM*
Tunç SİPAHİ

1996 yılında, Yrd.Doç.Dr.Tunç Sipahi ve Yrd. Doç. Dr. Tayfun Yıldırım'dan oluşan bir ekiple başlanmış olan, Çorum ili yüzey araştırmalarına, 1997 yılında aynı ekip ile devam edilmiştir. Araştırma iznimizi veren Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ayrıca Kültür Bakanlığı temsilcisi Arkeolog Yaşar Kepenek'e çalışmalarımızdaki desteği için teşekkür ederiz. 1996 yılında olduğu gibi 1997 yılında da ekibimize arazi aracı sağlayan Sayın Fehmi Özür'a teşekkürü bir borç biliriz.

Çorum ilinin batıya doğru olan kesimlerinde mevcut olabilecek eski yerleşim alanlarının tespiti ve özellikle Eski Tunç Çağı ile Hitit Dönemi yerleşimlerinin bu yöne doğru yayılımının saptanması amacı ile araştırmalarımız başlatılmıştır. 1996 yılı çalışmaları, Çorum il sınırının kuzey-kuzeybatısında ve batıya doğru Uğurludağ ilçesi sınırları içinde Kızılırmak çevresinde yoğunlaşmıştı¹. 1997 yılı çalışmalarımızın amaçları şu şekilde sıralanabilir:

1.1996 yılında tespit edilen yerleşim yerlerinin aralarında kalan merkezlerin tespiti ve birbirlerine olan bağlantıların belirlenmesi.

2.1996 yılı çalışmaları sırasında yerleşimlerin yoğun olarak tespit edildiği, Uğurludağ ilçesi çevresinin, özellikle batıya ve Sungurlu'ya doğru olan kesimlerin Delice Çayı'na kadar araştırılması.

Arazi taramasına geçen yıl da olduğu gibi, vatandaşlardan alınan bilgiler ve 1:25.000 ile 1:100.000 lik paftalar üzerinde yapılan değerlendirmelerin ışığında başlandı. Bölgemiz bazı bilim adamlarınca çeşitli vesilelerle ziyaret edilmiştir². Özellikle Kurt Bittel, bölgemizde de araştırmalar yapmış olup,,

* Yrd.Doç.Dr.Tayfun YILDIRIM, A.Ü.,D.T.C.F., Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı öğretim üyesi, Sıhhiye-ANKARA
Yrd.Doç.Dr.Tunç SİPAHİ, A.Ü.,D.T.C.F., Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı öğretim üyesi, Sıhhiye-ANKARA

(1) T.Sipahi, T.Yıldırım, "1996 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *XV.Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 26-30 Mayıs 1998, Ankara 1998, s.19-28.

(2) Von der Osten, *Explorations in Central Anatolia, Season of 1926, OIP V*, Chicago 1929, s.25 v.d.; D.French, *Küçük Asya'daki Roma Yolları ve Mil Taşları, Fas. 2 (I)*, Oxford 1988, s.123-135

topladığı seramikler Boğazköy Müzesi'nin deposunda muhafaza edilmektedir³. Sungurlu ilçe merkezinden batıya doğru, Budaközü Çayı izlendiği zaman Çorum-Ankara yoluna paralel olarak Bozyayla kavşağına, oradan kuzeye dönerek Karakaya Tepe ile Kayalıyamaç Tepe arasından geçen ve kuzeyde Kavşut'a uzanan, eskiden de kullanılmış olması muhtemel doğal bir yol mevcuttur. Aynı doğal yol, kuzeye doğru Delice Çayı düzlüğü boyunca, Çayyaka ve Hilalli üzerinden kullandığımız karayolunu takip ederek Kula'ya ulaşır. 1997 yılı yüzey araştırmamız, 1996 yılında belirlediğimiz araştırma bölgemizin üç ayrı kesiminde sürdürülmüştür (Harita: 1).

İlk olarak Çorum il merkezinin güneybatısına doğru olan bölge tarandı. Hafif yükseltilerin arasında düzlüklerin mevcut olduğu bu bölgede, geçen sene ki höyüklerle ilaveten bir höyük tespit edildi.

TOP TEPE (Resim: 1)

Çorum-Ankara karayolunun 20. km. sinde, kuzeye doğru 2.5 km. içeridedir. Tatar'ın güneyindeki yolun hemen sağ tarafında yer alan höyük, yol seviyesinden yaklaşık 10 m. yükseklikte ve 75x80 m. ölçülerindedir. Yüzeyden Eski Tunç Çağı, Eski Hitit, M.Ö.I.bin ve Klasik Dönem seramik parçaları toplandı (Resim: 2).

İkinci aşamada, Çorum il sınırının kuzeybatıya doğru olan ve Kızılırmak'ın karşısında kalan alan araştırılmıştır. Bu alanda ilk olarak birbirine yakın iki höyük tespit edildi.

YUKARI MALTEPE HÖYÜK (Resim: 3)

İskilip ilçesi, Veletler Köyü sınırları içindeki Yukarı Maltepe Höyük kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda olup, üzerinde köyün evleri yer almaktadır. Yüzeyinden, Eski Tunç Çağı ve M.Ö.I.bine ait seramik toplandı (Resim: 4). Köyün kuzey sınırındaki höyük, Kızılırmak Havzası'na doğru alçalan doğal bir geçit üzerindedir. Yaklaşık 10 m. yüksekliğe sahiptir.

AŞAĞI MALTEPE HÖYÜK (Resim: 5)

Yukarı Maltepe'nin yaklaşık 2 km. güneybatısındadır. Kuzey kesimi anatoprağa oturmuş olup, burada 5-10 m. arasında yüksekliğe sahiptir. Güney, doğu ve batı tarafları dik yamaçlıdır. Eski Tunç Çağı seramiğinin yanı sıra, M.Ö.II.-I.bine ait seramik parçaları toplandı (Resim: 6). Höyükten güneye doğru Kızılırmak görülebilmektedir. Kızılırmak'ı solumuza alıp, daha ileriye batıya doğru ilerlediğimizde kuşuçuğu 25 km. sonra, Bayat'ın yaklaşık 8.5 km. güneybatısında bir başka höyük görüldü.

(Çorum bahsi); D.French, "Sinop: The So-Called Ceneviz Yolu", *Tahsin Özgüç'e Armağan: Anatolia and the Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara 1989, Edit by K.Emre v.d., s.143-146 (D.French'in yayımları filolojik konulu olmakla beraber, kendisi, araştırmaları sırasında gezdiği bölgelerin tanımını ve lokalizyonunu da yapmıştır. Bu nedenle çalışmaları dikkate alınmaktadır. (3) Bize bu bilgileri sağlayan Çorum Müzesi çalışanlarına teşekkür ederiz.

BARAK/KÜLTEPE (Resim: 7)

Yaklaşık 75x75 m. ölçülerinde bir höyüktür⁴. Batıya doğru hafif bir eğimle genişleyen etekleri tarla olarak sürülmüş ve seviye düşürülmüştür. Bu kesimde yangın izleri ve tarlalara kadar yayılan kül kalıntıları mevcuttur. Doğuda daha dik yamaçlı olan höyüğün ortalama yüksekliği 10-15 m.dir. Güneyden Bayat ilçesine ulaşan bugünkü yolun hemen yanında yer alır. Yüzeydeki seramik parçaları, Eski Tunç Çağı, M.Ö.II.bin ve I.bin karakterindedir (Resim: 8).

Üçüncü aşamada, Sungurlu ilçe merkezinden hareket edildikten sonra; ilçe merkezinin yaklaşık 8.5 km. kuzeyindeki Mahmatlı Köyü'nün güneyinde bir höyük tespit edildi.

MAHMATLI (Resim: 9)

Doğal bir tepe üzerine yerleşmiştir. Yerleşimin yayılımı batıya doğrudur. M.Ö.III.-II.bin, Frig ve Klasik Dönem seramik parçaları toplandı (Resim: 10). Çevresi ve bazı kesimleri tarla olarak kullanılmaktadır. Buradaki vatan-daşlardan alınan bilgilerden çevrede başka yerleşim yerlerinin de mevcut olduğu öğrenildi.

BOZYAYLA (Resim: 11, 12)

Tülü Dağ'ın güneyinden batıya doğru gidildiğinde, Delice Çayı'na doğru kuşuçuğu 20 km. batıda, Bozyayla Köyü'nün güneyinde, kuzeyden güneye doğru 3 ayrı yükselti halinde bir yerleşim alanı ile karşılaşıldı.

En güneydeki ve ortadaki yerleşimden Eski Tunç Çağı ve M.Ö.I.bin seramiği (Resim: 13), en kuzeydeki yükseltiden de M.Ö.I.bine ve sonrasına ait seramikler toplandı (Resim: 14). Ertesi gün 7.9.1997'de Sungurlu'dan hareketle daha kuzeye doğru çıkıldı.

YÖRÜKLÜ/HÜSEYİNDEDE

Karaçay üzerinden Yörüklü Kasabası'na varıldıktan sonra kasabanın güneyine doğru arazi taraması devam ederken, Yörüklü Kasabası'nın 2.5 km. güneyinde yer alan Hüseyinde Tepesi'nin en güney ucundaki burun üzerinde kaçak kazıcılarca yapılmış bir tahribat ve yangın enkazı görüldü. Burada yapılan incelemeler sırasında 5x5 m.lik bir tahribat alanında, sıvalı bir duvar kalıntısının çevresinde kabartmalı bir Eski Hitit vazosuna ve farklı seramik formlarına ait parçalar, ayrıca kap kapamaları yüzeye dağılmış olarak bulundu (Resim: 15, 16, 17). İlk anda ele geçen kabartmalı seramiklerin, İnandık Vazosu⁵ ile diğer kabartmalı Eski Hitit vazo parçalarındaki figürlere konu, üslup ve tip olarak benzerlik gösterdikleri görülmüştür⁶. Diğer toplanan seramik parçaları

- (4) Burası ilk kez Ahmet Gökoğlu tarafından görülmüş ve haber verilmiştir: A. Gökoğlu, *Paphlagonia-Paflagonya*, Kastamonu 1952, s.40.
- (5) T.Özgüç, *İnandık Tepe*, TTKY 5/43, Ankara 1988.
- (6) R.M.Boehmer, *Die Reliefkeramik Von Boğazköy*, Berlin 1983.

ise çoğunlukla Eski Hitit Dönemi yuvarlak ağızlı testilerine, bir mataraya, tabak ve çanaklara aitti. Yüzeydeki tüm seramik parçaları toplandıktan sonra burada bir kurtarma kazısının gerekli olduğu hususu ivedilikle Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve Çorum Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü'ne bildirildi. Yüzey araştırma çalışmalarımız sona erdikten sonra Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ile burada Çorum Arkeoloji Müzesi'nin başkanlığında bir kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir⁷. Buluntuların yer aldığı Hüseyinde Tepesi'nin ismi, 1:25.000 ve 1:100.000 lik paftalarda Hüseyinbaba olarak geçmektedir. Fakat, yöredeki köylerde yaşayan tüm vatandaşlar bu mevki için Hüseyinde ismini kullanmaktadırlar. Bu nedenle söz konusu tepe için Hüseyinde adı kullanılacaktır.

Hüseyinde Tepesi'nin en yüksek yeri kuzeyde 776 m. olup, en güney uçta yüksekliği 715 m. ye kademeli bir şekilde iner. Hüseyinde'nin ve alanımızın doğusunda kalan düzlük, kuzeyden batıya doğru, doğal bir yol görünümündedir. Düzlük üzerinde Acısu Deresi ve onu yılan gibi kıvrılarak devam eden dar derin yatağı yer alır. Bu yol batıya doğru takip edildiğinde, Delice Çayı'nın yanındaki Kavşut'a varılmaktadır. Tahribata uğramış odanın yer aldığı burnun düzlük seviyesinden yüksekliği 10-15 m. arasındadır. Hüseyinde'nin güneybatıda kalan Boğazköy'e kuşuçuğu uzaklığı 44 km.; batısında kalan İnandık Tepe'ye uzaklığı ise kuş uçuğu 60 km.dir.

Yörüklü/Hüseyinde'nin Eski Hitit Dönemi seramiği veren bir yerleşim yeri olması, bulunduğumuz bölgenin önemini iyice arttırdı ve araştırmamız bu çevrede yoğunlaştı. Yörüklü Kasabası'nın hemen kuzeyindeki vadide, Çavuşcu'ya giden yol üzerinde Roma Dönemi'ne ait yerleşimler ve tümölüsler görüldü.

BOYALI HÖYÜK (Resim: 18)

Araştırmamızı Yörüklü'yü merkez alarak sürdürürken, Yörüklü'nün yaklaşık 2 km. doğusundaki ovada bir höyük tespit edildi. Yörüklü Kasabası'nın Fatih Mahallesi'ndeki bu höyük, mahallenin (eski Gülölük Köyü) 450 m. doğusundadır. Höyük, kuzeydoğu ve doğu tarafı kayalık olan bir tepeye oturmaktadır. Yerleşim izleri, tepenin kuzeybatı ve batı kesimine doğru yayılmaktadır. Yüzeyden toplanan seramik parçaları M.Ö.III.bin, Eski Hitit ve Frig dönemlerine aittir (Resim: 19). Bu höyük, Yörüklü/Hüseyinde'ye yakın konumu nedeniyle önem kazanmaktadır. Yörüklü'nün güneyinden batıya doğru uzanan yol takip edilerek Kavşut'a ve Delice Çayı'nın havzasına ulaşıldı. Delice Çayı sol kıyısından izlenerek, kuzeye doğru çıkılırken iki höyüğün tespiti yapıldı.

(7) Bu kurtarma kazısının sonuçları 1998 yılında Antalya'da düzenlenen Kurtarma Kazıları Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur. Ayrıca, 1998 yılı, XVI. Uluslararası Araştırma Sonuçları Toplantısı'nda yüzey araştırması çalışmaları ile birlikte bildiri olarak verilmiştir. Yüzey araştırmasında elde edilen, kurtarma kazısında ortaya çıkartılan ve çevre köylerdeki vatandaşlardan toplanan tüm Yörüklü/Hüseyinde malzemesinin restorasyon ve yayını çalışmaları devam etmekte olup, kısa süre içinde yayınlanacaktır. Eserler Çorum Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

TATLI HÖYÜK (Resim: 20)

Delice Havzası'nın sol kıyısında, düzlüğün bittiği yerde yüksekçe bir tepe üzerinde yer almaktadır. Delice tarafındaki yamaçlarda oldukça yoğun bir erozyon dikkat çeker. Tepe, yaklaşık 100x75 m. ölçülerinde ve 60 m. yüksekliğindedir. Toplanan seramikler M.Ö.I.bine aittir (Resim: 21). Daha kuzeyde ise Çadır Höyük yer almaktadır.

GÖĞ HÖYÜK (ÇADIR HÖYÜK) (Resim: 22)

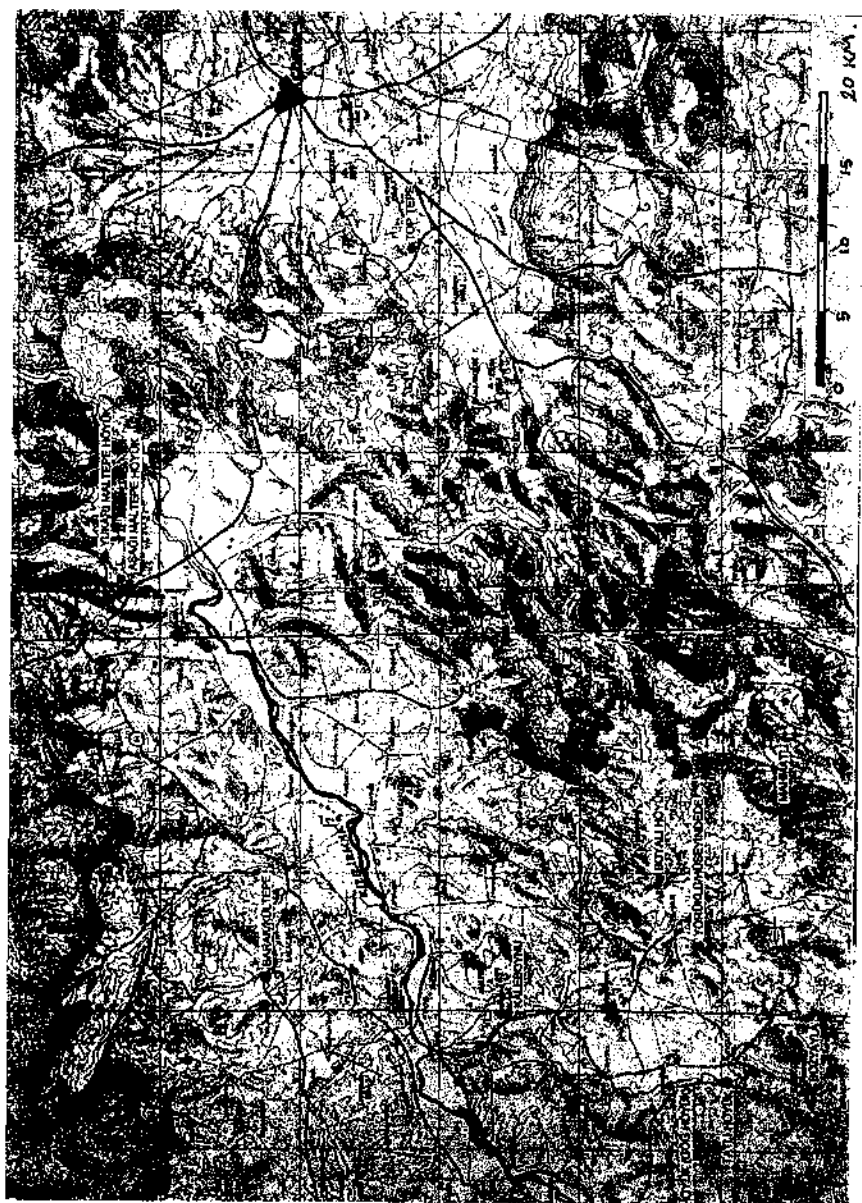
Göğ Höyük olarak da tanımlanmaktadır. Çadırhöyük kasabanın adı olup, höyük köy yerleşiminin kuzeyinde yer almaktadır. Höyük yüksekçe bir tepenin üstünde yer alıyor. Yükseltinin yamaçlarında yoğun bir erozyon oluşumu gözlenmektedir. Tepede M.Ö.I.bine ait az sayıda parça mevcut. Buradan hareketle, daha kuzeydeki Resuloğlu Köyü'ne doğru giderek yükselen bir arazide, karşı kıyıdan yola devam edildi. Delice Çayı'nın sağ kıyısında Delice'ye bakan bir tepe üzerindeki bir eski yerleşim yerine ulaşıldı.

KALEBOYNU (Resim: 23)

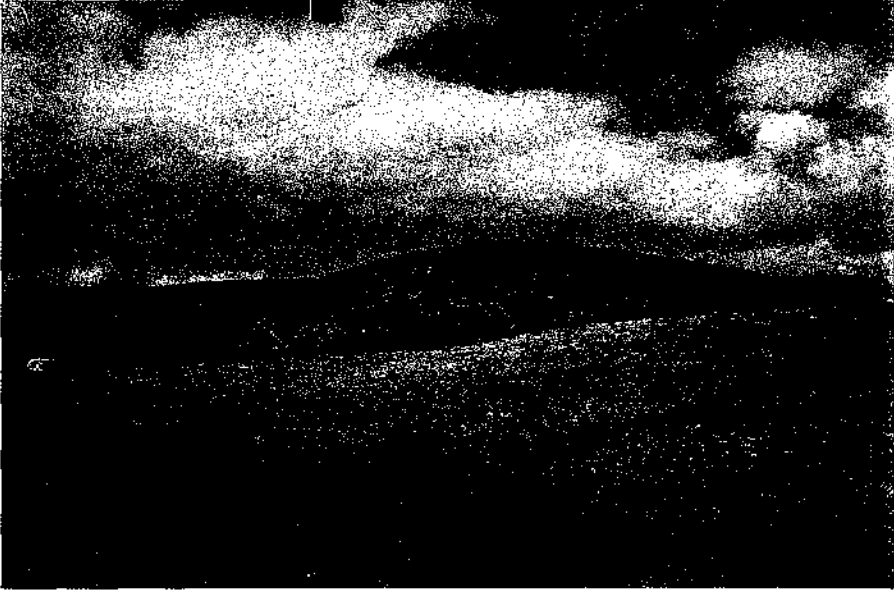
Resuloğlu Köyü sınırları içinde yer almaktadır. Burası ilk kez Von der Osten tarafından bölgedeki araştırmaları sırasında görülmüştür⁸. Von der Osten, buradan Roma, Bizans ve Ortaçağ seramik parçaları toplamıştır. Tepe üstündeki yerleşim çevresinde ve yamaçlardan Eski Tunç Çağı, M.Ö.I.bin ve Klasik Dönem'e ait seramik parçaları toplandı (Resim: 24). Bu merkezle birlikte, 1997 yılı yüzey araştırma programımız tamamlanmış bulunmaktadır.

1997 yılı çalışmalarımızda, geçen yıl programlanan amaçlarımıza büyük ölçüde ulaşılmıştır. Yörüklü/Hüseyindede araştırmamızın merkez kesiminde yer almakta olup, Boğazköy'ün kuzeyindeki eski yollar araştırılırken, doğal arazi geçitlerinin takip edildiği sırada tespit edilmiştir. Bu konumu ile Yörüklü/Hüseyindede Tepe, Boğazköy'den İnandık'a ulaşan yolun doğrultusu için önemli kanıtlar vermektedir. Burada yapılacak arkeolojik kazılar, yerleşimin niteliği hakkında önemli neticeler verecektir. Şu andaki görünümü ile İnandık Tepe'deki gibi bir kült yapısının burada da var olması uzak bir ihtimal değildir⁹. 1996 ve 1997 yılı yüzey araştırma sonuçlarımız bir araya getirildiğinde, M.Ö.III.bin ve II.bin yerleşimlerinin ortaya çıkan yoğunluğu, araştırma bölgemizin önemini giderek arttırmaktadır.

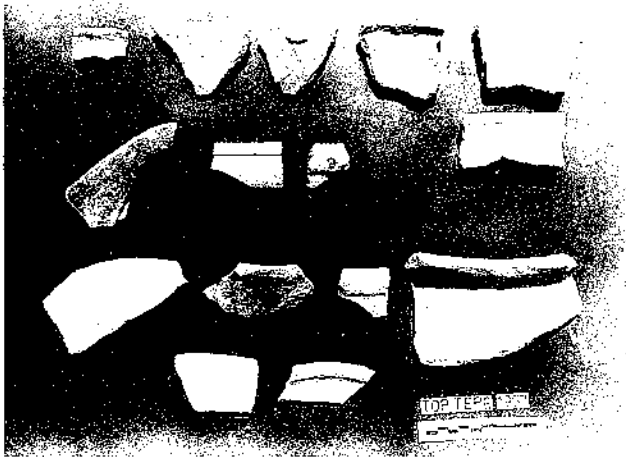
-
- (8) H.H.Von der Osten, *Explorations in Central Anatolia Season of 1926*, OIP V, Chicago 1929, s.25 v.d., Von der Osten, bu yerleşim yerinde Roma Dönemi öncesine ait seramiklerin de bulunduğunu bildirmektedir. Daha sonra burası diğer araştırmacılar tarafından da görülmüştür: K.Bittel, "Prähistorische Forschung in Kleinasien", *Istanbuler Forschungen*, Band VI, İstanbul 1934, s.138; A.Ünal, "Orta ve Kuzey Anadolu'nun M.Ö.II.bine ait iskan tarihi ile ilgili sorunlar", *Anadolu/Anatolia XXII*, 1981/1983, Ankara 1989, s.28-29, no.94.; K.Bittel und H.G.Güterbock, *Boğazköy Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptst.*, Berlin 1935, s.90, no.21, Taf. 4.
- (9) 1998 yılı kazı ve çevre araştırma çalışmaları bu konuya büyük ölçüde açıklık getirecektir. 1997 yılı yüzey ve çevre araştırmalarında Yörüklü/Hüseyindede'nin yakın çevresinde M.Ö.II.bin yerleşimlerine ait olabilecek izlere rastlanmıştır.

Resim : 1

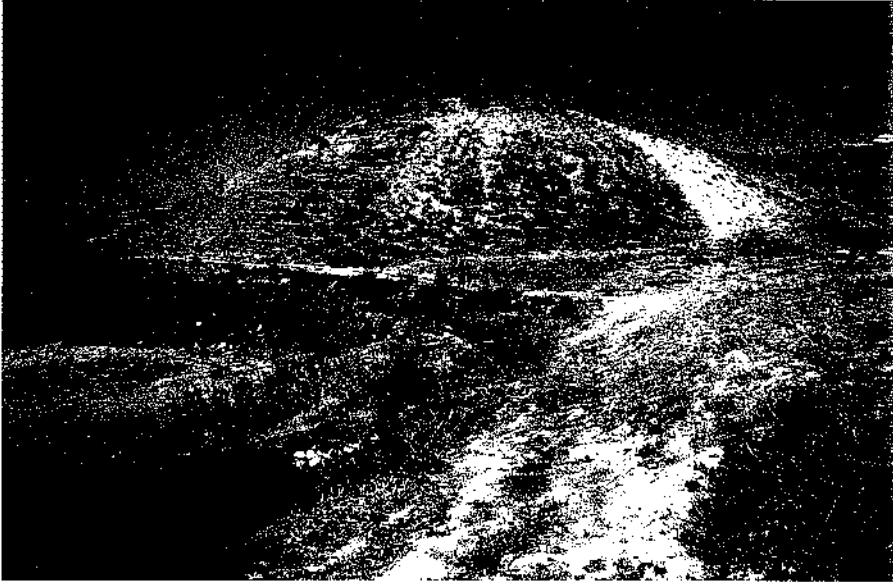
Resim : 2

Resim : 3

Resim : 4

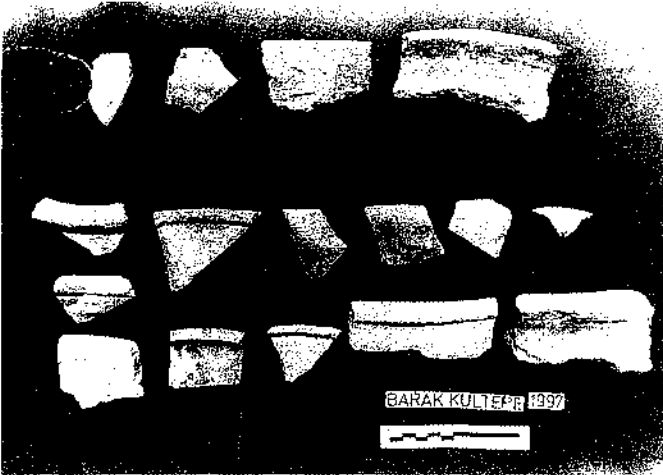
Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7

Resim : 8

Resim : 9

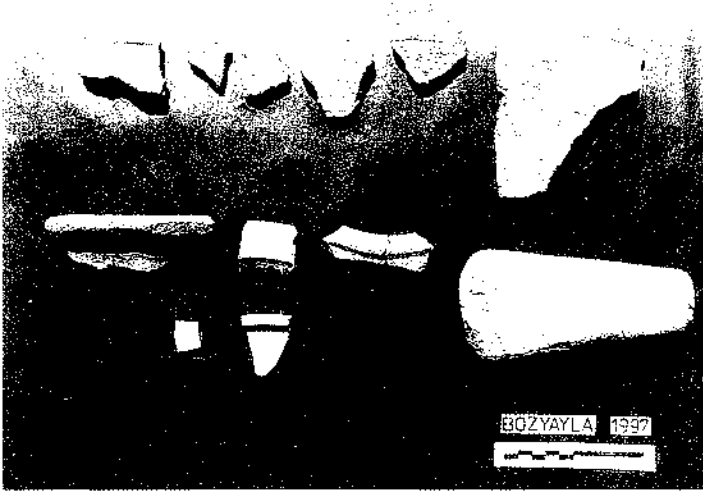
Resim : 10

Resim : 11

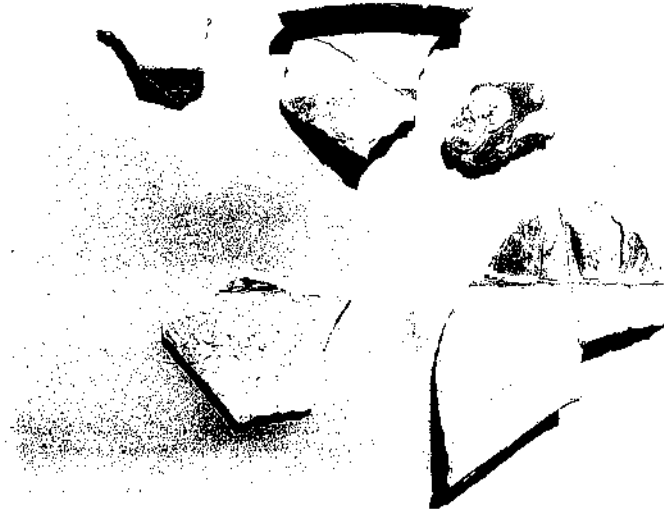
Resim : 12

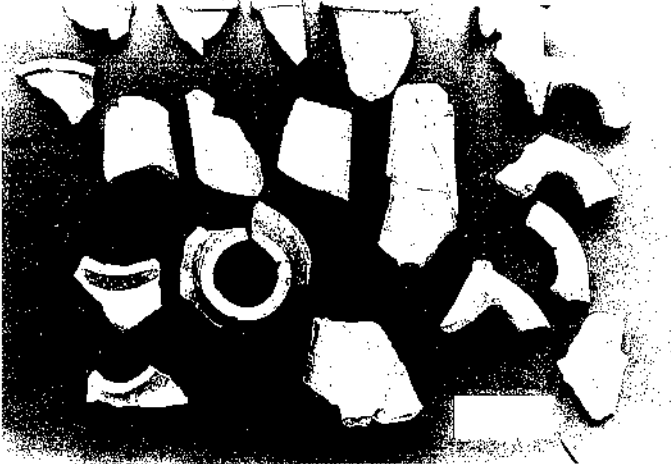
Resim : 13

Resim : 14

Resim : 15

Resim : 16

Resim : 17

Resim : 18

Resim : 19

Resim : 20

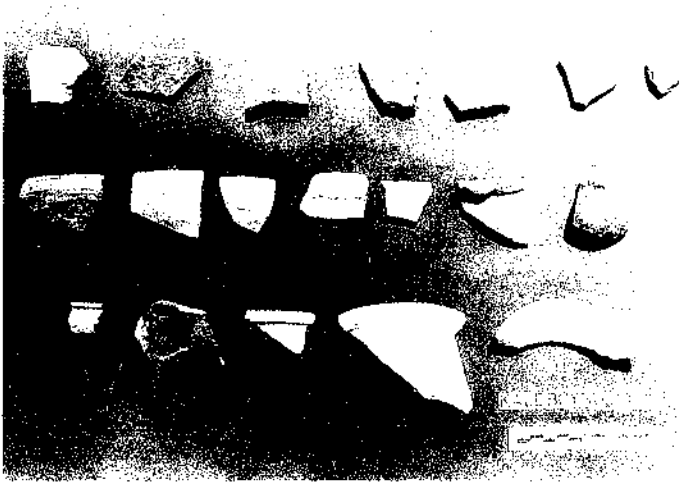
Resim : 21

Resim : 22

Resim : 23

Resim : 24

NEVŞEHİR İLİ 1997 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

S. Yücel ŞENYURT*

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleriyle 1997 yılında gerçekleştirilen Nevşehir ili yüzey araştırması 1-5 Eylül 1997 tarihleri arasında yürütülmüştür. Sınırlı imkanlarla kısa süreli sürdürülebilen yüzey araştırmasına Bakanlık temsilcisi olarak Sivas Müzesi'nden Arkeolog Mehmet Alkan katılmıştır¹. İlki bu yıl gerçekleştirilen Nevşehir yüzey araştırması, bölgede daha önce yapılan kazı ve araştırmaların sonuçlarından da yararlanarak özellikle bölgeyi ve malzemeyi daha yakından tanımaya yönelik olmuştur. Nevşehir ili kültür envanterinin tamamlanmasına yardımcı olacak bu çalışma, başlangıcından Cumhuriyet Dönemi'ne kadar bütün eski yerleşmeleri ve kültür kalıntılarını inter-disipliner bir yaklaşımla ele alacak ana projenin ilk ayağını oluşturmaktadır.

Daha önce Hacıbektaş-Suluca Karahöyük², Topaklı Höyük³ ve Zank Höyük'te⁴ yapılan kazılar Nevşehir ve yöresinin arkeolojik dokusuna bir ölçüde ışık tutmuştur. Bu kazıların yanı sıra, son yıllarda Aksaray ve Kırşehir⁵ illeri merkez alınarak yapılan yüzey araştırmaları çerçevesinde, zaman zaman Nevşehir⁶ sınırları içine de taşınan araştırmaların varlığı bilinmektedir. Tüm bu kazı ve yüzey araştırmalarından önemli sonuçlar elde edilmiştir. Ancak, Nevşehir kültür envanterinin tamamlanması ve bölgenin eski yerleşim dokusunun açığa çıkarılması açısından bu çalışmaların yeterli olmadığı anlaşılmaktadır.

Nevşehir, fiziki coğrafyası açısından oldukça ilginç ve zengin bir yapıya sahiptir. Esasen volkanik platolarla kaplı bölgeyi Kızılırmak Nehri doğu-batı doğrultusunda geçmektedir. Kızılırmak Nehri'nin kuzeyindeki Kızıldağ masifi Kozaklı ve çevresi ile Kırşehir ve Yozgat içlerine kadar uzanan düzlük stepler-

* Yrd.Doç.Dr.S.Yücel ŞENYURT, Gazi Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

(1) Özveriili yardımları ve özellikle arazi tanıma konusundaki bilgi ve deneyimlerini esirgemeyen sayın Mehmet Alkan'a teşekkürü bir borç bilirim.

(2) Balkan-Sümer 1968; Balkan-Sümer 1970.

(3) Polacco 1967; Polacco 1969; Polacco 1975.

(4) Sever 1993; Sever 1994; Sever 1998.

(5) Omura 1992; Omura 1998

(6) Sever v.d.1992.

le Kızılırmak'ın güneyini birbirinden ayırmaktadır. Hasan Dağı'nın kuzeyindeki Erdaş ve Hodul dağları gibi volkanik kütleler ve bunların çevresindeki volkanik platolar Nevşehir'in güneyini oluşturmaktadır. Kayseri ve doğusundan gelen doğal yollardan biri kuzeydeki stepler yoluyla Yozgat ve Kırşehir'e ulaşırken, diğeri de Kızılırmak boyunca, Kızıldağ masifinin güneyinden Kırşehir ve Aksaray'a ulaşmaktadır. Diğer taraftan Erdaş ve Hodul dağları arasındaki doğal güzergah Nevşehir ve buraya gelen yolları Niğde ve Toroslara götürmektedir. Merkezi konumunun yanı sıra, Kızılırmak Nehri ve kollarının oluşturduğu doğal vadi ve yollar sayesinde Nevşehir ve çevresi, bugün olduğu gibi tarih boyunca da bölgeyi Anadolu'nun hemen bütün diğer yörelerine bağlayan önemli bir kavşak noktasını oluşturmaktadır.

Neolitik Dönem'den Bizans ve Selçuklu dönemlerine kadar toplam 16 eski yerleşmenin (Harita) tespit edildiği 1997 yılı çalışmaları Nevşehir ilinin daha çok batı kesimine, Gülşehir ve Acıgöl ilçelerine odaklanmıştır. Kızılırmak kavsinin güneyinde kalan bu bölgelerin yanı sıra Gülşehir ve Avanos ilçeleri arasında, Kızılırmak Nehri'nin kuzey kıyısı taranmıştır.

AVANOS VE ÇEVRESİ

1. Karaburun Höyüğü (Resim: 1)

Avanos ilçesinin 5 km. kuzeybatısında, Avanos-Gülşehir, karayolunun hemen sağında, Karaburun Mevkii'nde yer alan yerleşme, Damlamaç Deresi'nin Kızılırmak'a kavuştuğu yerde, derenin batı kıyısında yükselen konglomera bir teras üzerine kurulmuştur. Konglomera üzerinden yaklaşık 8 m. yükseklikteki höyük, üst kısmı 60-70 m., tabanı ise yaklaşık 100 m. çapında olan küçük bir höyüktür. Tahribata rastlanmayan höyükte Helenistik-Roma devirleri ile Demir Çağı'na ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur.

2. Kızılöz Tepe

Avanos ilçesinin yaklaşık 8.5 km. kuzeybatısında, Kızılöz Mevkii'nde, Avanos-Gülşehir karayolunun sağ kesiminde, Kızılırmak seviyesinden yaklaşık 30 m. yükseklikteki konglomera bir teras üzerinde bulunmaktadır. Anakayalık üzerinde, taban çapı 150 m., yüksekliği yaklaşık 2-3 m. olan yerleşme, esasen yayvan bir düz yerleşmedir. Yerleşme üzerinde geç dönemlere ait olduğu düşünülen iki tonozlu bir taş yapı kalıntısı mevcuttur. Toplanan çanak çömlek parçaları Roma-Bizans Devri özellikleri göstermektedir.

3. Kızılözün Höyüğü (Resim: 2)

Avanos ilçesinin yaklaşık 12 km. kuzeybatısında, Avanos-Gülşehir karayolunun hemen güneyinde, Kızılırmak'ın kuzey kıyısında yer alan ve büyük höyükler grubuna giren Kızılözün Höyüğü yaklaşık 20 m. yüksekliğe sahiptir. 300 x 250 m. boyutlarındaki oval görünümlü höyüğün Kızılırmak'a bakan güney kesiminde tahribat çukurları mevcuttur. Toplanan çanak çömlek parçalarından (Resim: 3; Çizim: 1) höyükte Hellenistik-Roma devirleri, Demir Çağı, Orta ve Geç Tunç ile Eski Tunç Çağı yerleşimleri olduğu anlaşılmaktadır.

GÜLŞEHİR VE ÇEVRESİ

4. Yeşilöz Höyüğü (Resim: 4)

Uzaktan bakıldığında iri bir tümülüse benzeyen Yeşilöz Höyüğü, Gülşehir ilçesi, Yeşilöz Köyü'nün 4 km. kuzeybatısında, Ilıman Mevkii'nde, Yeşilöz-Hacıbektaş karayolunun 2 km. batısında yer almaktadır. Yüksekliği 23 m. olan höyüğün tepe kısmı yaklaşık 35x25 m. boyutlarındadır. Üst kısma doğru giderek sivrileşen ve tümülüsü andıran konik biçimli Yeşilöz Höyüğü esasen orta büyüklükteki höyükler sınıfına girmektedir. Hellenistik-Roma devirleri, Demir Çağı, Geç Tunç, Orta Tunç ve Eski Tunç çağlarına ait çanak çömlek parçalarının (Resim: 5; Çizim: 2) yanı sıra höyük yüzeyinde daha seyrek rastlanan obsidiyen alet ve yongalara höyüğün batısındaki teras üzerinde daha yoğun olarak rastlanmaktadır. Obsidiyen aletlerle birlikte, gri renkli, el yapımı, kaba seramik parçaları Yeşilöz Höyüğü'nün Neolitik-Kalkolitik çağlardan itibaren yerleşime sahne olduğunu göstermektedir. Yoğun define kazısı tahribatına uğramış höyüğün özellikle kuzeybatı kenarında yer alan büyük tahribat çukurunda iri kesme taş bloklardan oluşan mimari malzemenin yer yer dağıtılmış olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu tahribat çukurunun atık toprağında, M.S.3. yüzyıl ortalarına tarihlenen, üzerinde Gallienus portresi bulunan bir gümüş sikke (Resim: 6) ele geçmiştir.

5. Karacaşar Höyüğü

Gülşehir ilçesinin 7 km. güneybatısındaki Karacaşar Kasabası'nın içinde, kasaba merkezinin kuzeybatısındaki bazaltlı bir volkanik kütle üzerinde yer almaktadır. Üst kesimi kasaba parkı olarak düzenlenmiş höyüğün doğu ve batı yamaçlarını modern yerleşme kaplamıştır. Yaklaşık 10 m. yüksekliğe sahip Karacaşar Höyüğü, üst kesimi 15x25 m. boyutlarında olup, küçük ve yayvan höyük statüsünde değerlendirilebilir. Ele geçen çanak çömlek parçaları (Resim: 7) Demir Çağı, Orta ve Geç Tunç ile Eski Tunç Çağı özelliklerini yansıtmaktadır.

6. Yakatarla-Kale

Eski adı Nernek olan Yakatarla Köyü'nün 2 km. güneydoğusunda, köyün güneydoğusuna doğru yükselen dağların eteklerinde, köyden yaklaşık 200 m. yükseklikteki bir doğal tepenin üzerinde yer almaktadır. Kalenin bulunduğu tepenin hemen doğu kesiminden, Alaçorak Deresi'nin bir kolu olan Kaleözü Deresi geçmektedir. Dağ kitlesinin kuzeye doğru inen alt terası üzerindeki iri bazalt kayalıklardan oluşan tepe üzerinde kurulmuş, oldukça fazla tahrip olduğundan tam planı saptanamayan kale dikdörtgenimsi oval bir görünüme sahip olup, yaklaşık 45 x 35 m. boyutlarındadır. Doğal iri bazalt bloklar yer yer surun temeli olarak kullanılmıştır. Bazalt blokların yer almadığı boşluklarda ise kale içi yerleşim seviyesine ulaşan, yer yer 10 m. yüksekliğe kadar korunmuş teraslama dolgusu göze çarpmaktadır. Hemen hemen tamamen tahrip edilmiş olmakla birlikte, bazı kesimlerde sur temelleri üzerinde düzensiz taş ve moloz-

lardan oluşan çok zayıf sur kalıntılarına rastlanmaktadır. Kalenin hemen kuzey eteğindeki terasta, daha çok dini amaçlı olarak kullanılmış olması gereken, kısmen düzeltilmiş doğal bazalt kayalıklar ve taşınmış iri bazalt bloklarından temel kısmı oluşturulmuş küçük mekanlar göze çarpmaktadır. Kalenin kuzeybatı yamaçlarından kaleye ulaşan, taş kaplı bir antik yol kalıntısı görülebilmektedir. Kalenin iç kesiminden toplanan çanak çömlek parçaları Bizans Devri özellikleri yansıtmaktadır. Burada bulunmuş olan demir haç parçası göz önüne alınırsa, kale ve çevresindeki yapılanmanın bir kilise-kale karakterinde olduğu söylenebilir.

7. Yakatarla-Maltepe (Resim: 8)

Maltepe Höyüğü, Gülşehir ilçesi, Yakatarla Köyü'nün yaklaşık 3 km. güneyinde, Yalıntaş Köyü sınırındaki Gireyme Mevkii'nde yer almaktadır. Alaçorak Deresi'nin hemen kenarında, yaklaşık 10 m. yükseklikteki bir anakaya üzerinde bulunan höyüğün dolgu yüksekliği 10 m. civarındadır. Üst kısmı 15x20 m. boyutlarındaki höyüğün taban çapı 100 m. civarındadır. Dereden itibaren anakayalığa ve höyüğe doğru giderek yükselen alçak teras üzerinde de yerleşim olduğunu gösteren bol miktarda çanak çömlek parçaları tespit edilmiştir. Höyüğün üst kesiminde defineciler tarafından kazılmış tahrifat çukurlarına rastlanmaktadır. Hem terastan hem de höyük üzerinden toplanan malzeme Hellenistik-Roma devirleri, Demir Çağı, Orta ve Geç Tunç ile Eski Tunç Çağı özellikleri göstermektedir.

8. Terlemez Höyüğü (Resim: 9)

Terlemez Höyüğü, Gülşehir ilçesi, Terlemez Köyü'nde, köyün doğu girişinde yer almaktadır. Üst kısmı yaklaşık 50x40 m. boyutlarında olan höyüğün güney kesimi yaklaşık 8 m. kuzey kesimi ise kurumuş dere yatağından itibaren yaklaşık 25 m. yüksekliktedir. Oval görümlü, orta büyüklükte olan höyüğün hemen batısında bir su kaynağı bulunmaktadır. Toplanan malzeme (Resim: 10; Çizim: 3) Demir Çağı, Orta Tunç, Eski Tunç ve Kalkolitik Çağ'a tarihlenmektedir.

9. Aptalhöyük

Gülşehir ilçesi, Gökçetoprak Köyü'nün 3 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Üzerinde halen yapılmakta olan makineli tarım nedeniyle oldukça tahribata uğramış ve bu nedenle de küçülüp yayvanlaşmış höyüğün ancak 3 m.lik bir yüksekliği korunmuştur. Küçük ve yassı bir höyük haline gelmiş olan yerleşmenin taban çapı yaklaşık 40 m., üst çapı 15 m. civarındadır. Höyük üzerinde ve çevresinde Orta-Geç Tunç, Eski Tunç ve yoğun şekilde karakteristik Geç Kalkolitik Çağ'a ait çanak çömlek parçaları (Resim: 11) tespit edilmiştir.

10- Topakhöyük (Resim: 12)

Topakhöyük, Gülşehir ilçesi, Ovaören Kasabası'nın 3 km. güneyinde yer almaktadır. Yaklaşık 20 m. yüksekliğe sahip olan höyüğün üst kısmı 50x50 m.

boyutlarındadır. Höyük üzerinden toplanan çanak çömlek parçaları Orta ve Geç Tunç, Eski Tunç ve Kalkolitik Çağ özellikleri (Resim: 13, 14) yansıtmaktadır. Höyük 1996 yılında S.Omura tarafından görülmüştür⁷.

11. Yassihöyük (Resim: 15)

Yassihöyük, Gülşehir ilçesi, Ovaören Kasabası'nın 3 km. güneyinde yer almaktadır. Oval biçimli, surlu bir yerleşme olan Yassihöyük 30 m. yükseklikte olup, yaklaşık 10 dönümlük bir alanı kaplamaktadır. Üzerinde makineli tarım yapıldığından ve köylüler tarafından taş çıkarıldığından devamlı olarak tahribata uğramaktadır. Ele geçen çanak çömlek parçaları (Resim: 16) Yassihöyük'ün Demir Çağı ve Orta-Geç Tunç çağlarında iskan edildiğini göstermektedir. Yassihöyük 1996 yılında S.Omura tarafından görülmüştür⁹.

12. Filik Öreni

Gülşehir ilçesi Ovaören Kasabası'nın 4 km. güneyinde yer almaktadır. Filik kayası olarak adlandırılan volkanik tepenin etrafı kaya oyma mekanlarla çevrilidir. Güney cephedeki kaya oyma mekanların ön kısmında bulunan çanak çömlek parçaları Hellenistik, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı devirlerine aittir.

ACIGÖL VE ÇEVRESİ

13. Çakılarastı Öreni (Resim: 17)

Acıgöl ilçesinin kuzeybatısında yer alan ve bir düz ören yerleşmesi olan merkez Acıgöl Tatların Kasabası yolunun birleştiği kavşakta, yolun hemen kuzeyindeki çeşmenin 100 m. kuzeyinde, yaklaşık 3 m. yükseklikteki bazalt anakayalık üzerindedir. Volkanik kaya kütleleri üzerinde yer alan yerleşmeye ait yer yer sadece 1 m.lik dolgu mevcuttur. Bol miktarda ele geçen işlenmiş ve hammadde halindeki obsidiyen ve çok az sayıdaki kaba nitelikli çanak çömlek parçaları (Resim: 18) burada Neolitik-Kalkolitik Dönem'e ait, daha çok atölye niteliğinde bir düz yerleşme olduğunu göstermektedir.

14. Tatların-Kale (Resim: 19)

Tatların Kalesi, Acıgöl ilçesi, Tatların Kasabası'nın yer aldığı vadinin doğu kesimindeki yüksek kayalık teras üzerinde bulunmaktadır. Söz konusu kayalık terastan yaklaşık 50-60 m. yükseklikte bulunan, adeta suni kale görünümüne sahip doğal bir savunmaya sahip olan kale yaklaşık 150x200 m. boyutlarındadır. Kale üzerinde Hellenistik-Roma devirleri ve Demir Çağı'na ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

(7) Omura 1998, s.49-50.

(8) Omura 1998, s.45,49-50.

15. Ağılı Höyüğü (Resim: 20)

Ağılı Höyüğü, Acıgöl ilçesi, Ağılı Köyü'nün 3 km. batısındaki Çayır-
lık Mevkii'nde yer almaktadır. Oval biçimli, 25-30 m. yüksekliğinde ve yakla-
şık 170x110 m. boyutlarındaki höyük, büyük höyükler grubuna girmektedir.
Ağılı Höyüğü'nün çevresinde üst kısmı korunamamış olmakla birlikte sur ka-
lıntılarına rastlanmaktadır. Üzerinde ve çevresinde defneciler tarafından ya-
pılmış tahribat çukurları mevcuttur. Höyükte, Hellenistik-Roma devirleri, De-
mir Çağı, Orta-Geç Tunç ve Eski Tunç Çağı'na ait çanak çömlek parçaları tes-
pit edilmiştir.

16. İlfat Kayalığı

Acıgöl ilçesi, Karacaören Köyü sınırları içindeki İlfat Kayalığı, Nevşe-
hir-Aksaray karayolunun 20.km.sinde, yolun hemen sağında yer almaktadır.
Kahverengi ve siyah obsidiyen yatağı olan kayalık üzerinden toplanan obsidi-
yen parçaları (Resim: 21) arasında işlenmiş olanlara da rastlanmaktadır. Bu
parçalardan İlfat Kayalığı'nın muhtemelen Akeramik Neolitik Dönem'e ait bir
açık hava atölyesi olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

1997 yılı Nevşehir ili yüzey araştırmasında 10 höyük, 3 düz yerleşme, 2
kale ve 1 açık hava atölyesi olmak üzere toplam 16 eski yerleşme tespit edil-
miştir. Söz konusu 10 höyükten Yassıhöyük ve Ağılı Höyüğü surlu şehir yer-
leşmesi özelliği göstermektedir. Filik Öreni bir düz yerleşme olmasına karşın,
aynı dönemlerde kullanıldığı anlaşılan kaya oyma mekanların hemen önünde
kurulmuştur. Sayıları az da olsa 1997 yılında araştırılan 16 eski yerleşmeden
Nevşehir ve çevresinin Akeramik Neolitik Çağ'dan Osmanlı Devri'ne kadar
hemen her dönemde yerleşime sahne olduğu neticesi ortaya çıkmaktadır. Kuş-
kusuz ki bu yerleşim sürekliliği Nevşehir ve çevresinin jeopolitik konumunun
doğal bir neticesidir. 1998 yılında yapılacak yüzey araştırmasında sayıları da-
ha artacak olan yeni yerleşmeler ışığında Nevşehir ve çevresinin eski çağlara
ait yerleşim dokusu daha detaylı olarak ele alınabilecektir.

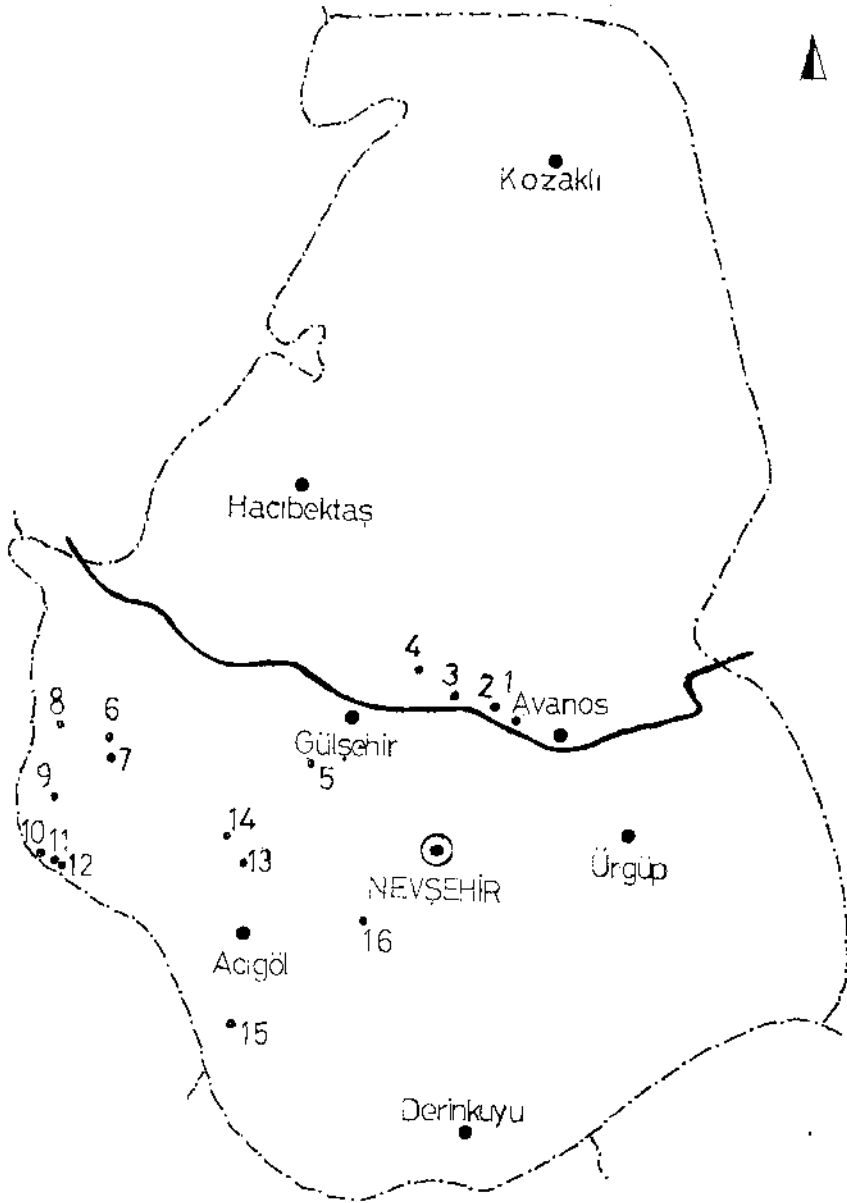
HARİTADA YER ALAN MERKEZLER

- 1-Karaburun Höyüğü
- 2-Kızılöz Tepe
- 3-Kızılözün Höyüğü
- 4-Yeşilöz Höyüğü
- 5-Karacaşar Höyüğü
- 6-Yakatarla-Kale
- 7-Yakatarla-Maltepe
- 8-Terlemez Höyüğü
- 9-Aptalhöyük
- 10-Topakhöyük

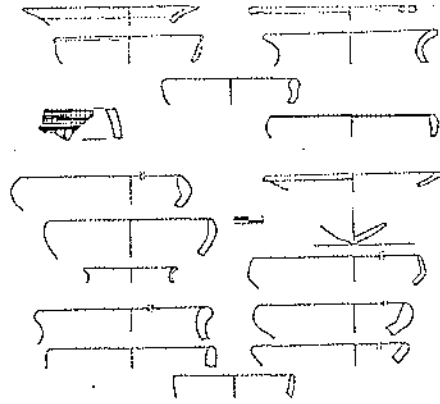
- 11-Yassıhöyük
- 12-Filik Öreni
- 13-Çakılası Öreni
- 14-Tatların-Kale
- 15-Ağlı Höyüğü
- 16-İlfat Kayalığı

KAYNAKÇA

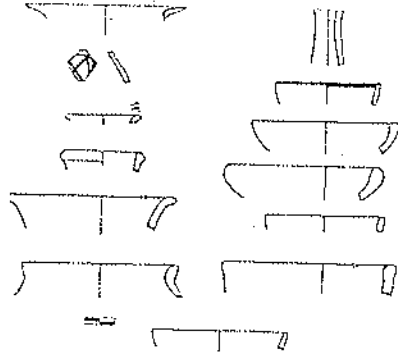
- BALKAN K., O.SÜMER 1968: "1967 Hacibektaş-Suluca Karahöyük Kazısı Ön Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi* 16/2, s.15-39.
- BALKAN K., O.SÜMER 1970: "Hacibektaş Kazısı Ön Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi* 18/1, s.37-42.
- OMURA S.1992: "1990 Yılı Orta Anadolu'da Yürütülen Yüzey Araştırmaları", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.541-560.
- OMURA S.1998: "1996 Yılı İç Anadolu'da Yürütülen Yüzey Araştırmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.41-50.
- POLACCO L.1967: "Topaklı 1967 Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVI, s.177-184.
- POLACCO L.1969: "Topaklı, Campaign of Excavation 1968" *Türk Arkeoloji Dergisi* 17/2, s.165-175.
- POLACCO L.1975: "Topaklı'daki İtalyan Kazılarında:Tarih Öncesinden Bizans Dönemi'ne", *Anadolu* XVII, s.31-41.
- SEVER H.v.d.1992: "1990 Yılı Nevşehir, Niğde ve Aksaray İlleri Yüzey Araştırması", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı* Ankara, s.523-540.
- SEVER H.1993: "Zank Höyük Kurtarma Kazısı-1991", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, s.247-257.
- SEVER H.1994: "Zank Höyük Kurtarma Kazısı-1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, s.257-267.
- SEVER H.1998: "Zank Höyük Kazısı-1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara s.529-541.

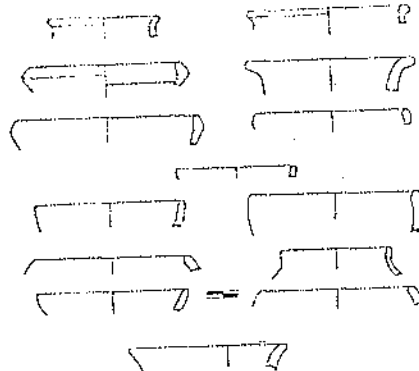
Harita : 1

Çizim 1 : Kızılözün Höyüğü

Çizim 2 : Yeşilöz Höyüğü

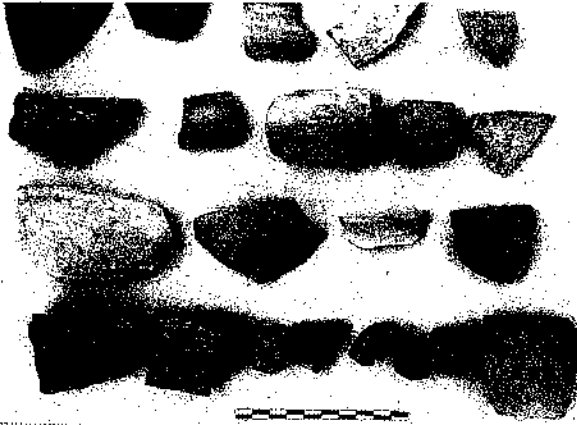
Çizim 3 : Terlemez Höyüğü

Resim 1 : Karaburun Höyüğü (güneyden)

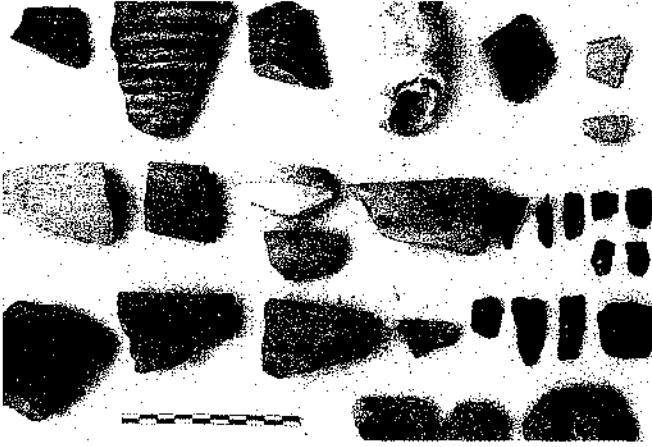
Resim 2 : Kızılözün Höyüğü (kuzeydoğudan)

Resim 3 : Kızılözün Höyüğü

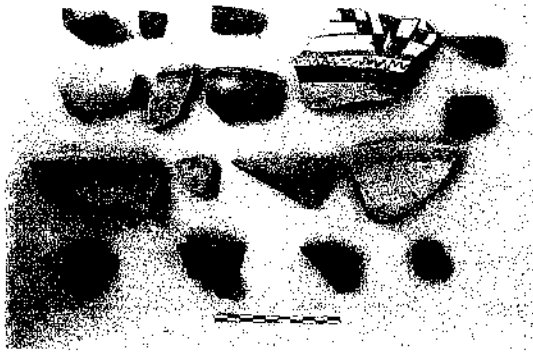
Resim 4 : Yeşilöz Hüyükü (kuzeybatıdan)

Resim 5 : Yeşilöz Hüyükü

Resim 6 : Yeşilöz Hüyükü

Resim 7 : Karacaşar Höyüğü

Resim 8 : Yakatarla-Maltepe (güneydoğudan)

Resim 9 : Terlemez Höyüğü (güneydoğudan)

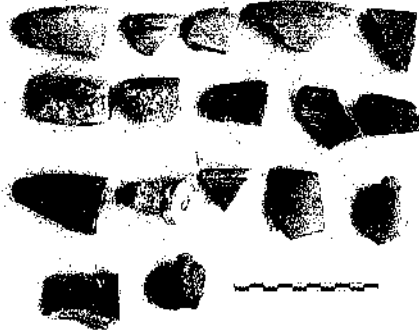
Resim 10 : Terlemez Höyüğü

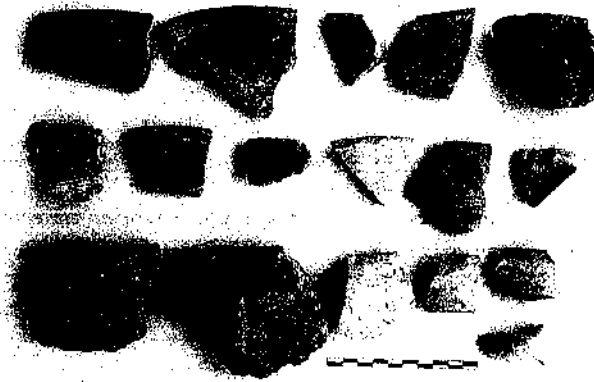
Resim 11 : Aptalhöyük

Resim 12 : Topakhöyük (doğudan)

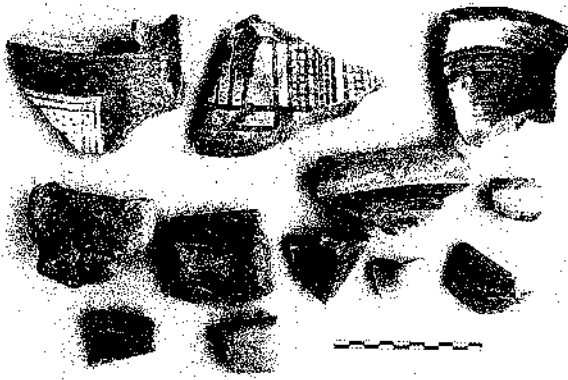
Resim 13 : Topakhöyük

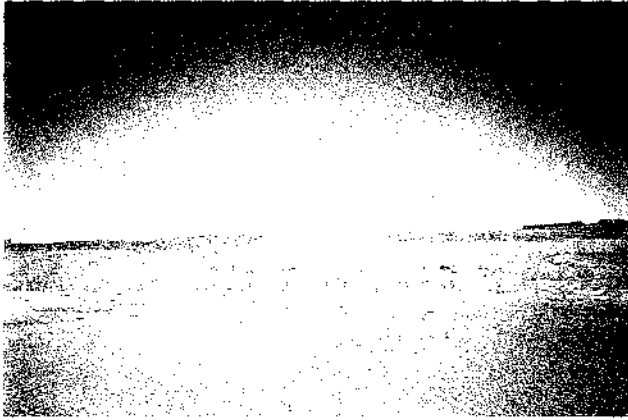
Resim 14 : Topakhöyük

Resim 15 : Yassihöyük (kuzeybatıdan)

Resim 16 : Yassihöyük

Resim 17 : Çakırası Öreni (güneydoğudan)

Resim 18 : Çakırası Öreni

Resim 19 : Tatlarin Kalesi (güneydoğudan)

Resim 20 : Ağılı Höyüğü (kuzeyden)

Resim 21 : İlfat Kayağı

SİVAS İLİ 1997 YÜZEY ARAŞTIRMASI

A.Tuba ÖKSE*

Sivas ilinin tarihi kültür dokusunun belirlenmesi ve arkeolojik kalıntıları-
nın koruma altına alınması amacıyla eski yerleşim yerleri ve mezarlıkların bel-
gelenmesine yönelik yüzey araştırmalarının beşincisi, Anıtlar ve Müzeler Genel
Müdürlüğü'nün izniyle 30.6.1997 ile 9.8.1997 tarihleri arasında Yıldızeli, Şar-
kışla, Merkez, Ulaş ve Hafik ilçelerine bağlı bölgede gerçekleştirilmiştir¹. Ağır-
lık noktasını Kızılırmak'ın kuzeyindeki, Kadıraközü Vadisi ile Yıldız Irmağı
arasında kalan bölümün oluşturduğu yüzey araştırmaları² sırasında tâlî vadiler
ile plato kenarları yoğun olarak taranmış ve aşağıda dökümü verilen (Bakınız:
Harita)³ toplam 108 höyük, kale, düz yerleşim, mezar, mezarlık ve tümülüs bel-
irlenmiştir. Bu yıl incelenen merkezlerle birlikte, 1992 yılından itibaren sürdü-
rülen yüzey araştırmaları sırasında incelenen toplam merkez sayısı 328'e ulaş-
mıştır.

YILDIZELİ İLÇESİ

1. *Karakale*: Şeyh Halil Köyü'nün 3.5 km. güneydoğusunda yer alan Ço-
rak Mevkii'nde kayalık doğal tepe üzerinde Eski Tunç Çağı, Demir Çağı ve
Hellenistik dönemlere ait yamaç yerleşimi.

2. *Ziyarettepe*: Şeyh Halil Köyü'nün 2.5 km. kuzeydoğusundaki Göklü-
cedere Mevkii'nde yer alan doğal tepe, Şeyh Halil Vadisi (eski Germugar Çä-

* A.Tuba ÖKSE, Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Beytepe, ANKARA.

- (1) 1997 yılı araştırmaları Hacettepe Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. A. Tuba Ök-
se ile Kültür Bakanlığı temsilcisi olarak Sivas Müzesi'nden katılan Arkeolog Enver Akgün'den olu-
şan ekip tarafından yürütülmüştür. Bu araştırmanın gerçekleştirilmesindeki özverili katkılarından do-
layı Sayın Enver Akgün ile Kuşaklı kazısı başkanı Prof. Dr. Andreas Müller-Karpe'ye, yüzeyden top-
lanan küçük buluntunun ve seramik parçalarının teknik çizimlerinin tamamlanması sırasındaki kat-
kılarından dolayı Arkeolog Ahmet Görmüş'e ve ayrıca, çalışmalarımız sırasında bize gösterdikleri
kolaylıklardan dolayı, başta arkeologlar Musa Törnük, Mehmet Alkan ve Enver Akgün olmak üze-
re, Sivas Müzesi çalışanlarına teşekkürü borç bilirim.
- (2) Yüzey araştırmaları sırasında incelenen taşınmaz kalıntıların konumları tespit edilerek harita üzeri-
ne yerleştirilmiş, merkezler dört yönden fotoğraflanmış, boyutları belirlenmiş, nitelikleri tanımlan-
mış, üzerlerindeki tahribat tespit edilmiş ve belgelenmiştir. Yüzeyden toplanan seramik parçalarının
temizlenme, fotoğraflama ve çizim işlemleri tamamlandıktan sonra torbalararak Sivas Müzesi Mü-
dürlüğü'ne teslim edilmiştir.
- (3) Haritada verilen merkez numaraları, metnin içinde verilen sıra numaraları ile aynıdır.

yı) ile Yağlıdere Vadi'sinin birleştiği bölgeye hakim konumda küçük boyutlu Hellenistik-Roma Dönemi kalesi.

3. *Deliktaş*: Killik Köyü'nün 2 km. doğusundaki Deliktaş Mevkii'nde kaya bloğuna oyulmuş mezar odası çevresinde Hellenistik-Roma Dönemi seramiği parçaları bulunmaktadır (Resim: 1).

4. *Depiklo Tepesi*: Killik Köyü'nün 600 m. doğusunda tahrip edilmiş bir Hellenistik Dönem tümülüsü.

5. *Aşağı Ekecik Mezarlığı*: Aşağı Ekecik Köyü'nün güneybatısında Osmanlı Dönemi'ne ait mezarlık alanı.

6. *Ağcakale*: Yolkaya Köyü'nün güneyinde yer alan, Çakraz Çayı vadisi-ne hakim konumdaki oval biçimli doğal kayalık tepe üzerinde 27 m. uzunlukta ve 1.5 m. kalınlıkta taş duvar sırası ve Hellenistik-Roma Dönemi seramiği bulunmaktadır.

7. *Ortakale*: Yolkaya Köyü'nün 3 km. doğusunda yer alan oval biçimli doğal kayalık tepe üzerinde Hellenistik-Roma Dönemi seramiği bulunuyor. Tepe üzerinin güney kenarında kalın taş duvar sırası yüzeyden görülebilmektedir.

8. *Kaladağı*: Yavı Bucağı'nın 1.5 km. güneyinde yer alan yüksek doğal tepe üzerinde Roma ve Erken Bizans Dönemi seramiği bulunmaktadır.

9. *Çukursaray Kalesi*: Çukursaray Köyü'nün 1 km. güneydoğusunda yer alan, vadi girişine hakim konumdaki doğu ucu sivri oval biçimli yüksek doğal tepe üzerinde, topoğrafyaya uydurularak topaç biçiminde tepe üzerini çevreleyen duvar yığıntısı ile Hellenistik-Roma dönemleri seramiği bulunmaktadır.

10. *Örenözü*: Çukursaray Köyü'nün 3 km. doğusunda, vadi kenarında yer alan ve üzerinde Bizans Dönemi seramiği bulunan yayvan doğal tepeler ve çevresinde düz yerleşim.

11. *Gavurören*: Yukarı Ekecik Köyü'nün 1 km. kuzeydoğusunda Hellenistik-Roma dönemleri düz yerleşimi.

12. *Kayalıpınar*: Yukarı Ekecik Köyü'nün Kayalıpınar Mevkii'nde bir su kaynağının yakınındaki yayvan ve alçak tepenin yamaçlarında Eski Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Demir Çağı seramiği bulunmaktadır.

13. *Mal Tepesi*: Topulyurdu Köyü'nün 4 km. kuzeydoğusunda, Çoban Deresi ve Höyüközü vadilerinin birleştiği alanın doğusunda yer alan höyük üzerinde Demir Çağı ve Hellenistik-Roma Dönemi seramiği bulunmaktadır.

14. *Un Tepesi*: Çobansaray Köyü'nün 1 km. batısında, Çobanderesi vadi-sinin güney yamacında, doğal tepe üzerinde Demir Çağı, Hellenistik-Roma, Bizans Dönemi yerleşimi.

15. *Ekizce Tümülüsleri*: Karakaya Köyü'nün 1 km. batısında tahrip edilmiş 4 tümülüs.

16. *Kale I*: Üyük Yaylası Köyü'nün 5 km. kuzeyinde yer alan yüksek kayalık tepe üzerinde Eski Tunç Çağı ve Bizans Dönemi seramiği bulunuyor. Küçük tahribat çukurlarında ocak kalıntıları açığa çıkmış durumdadır.

17. *Kale II*: Üyük Yaylası Köyü'nün 5 km. kuzeyinde, Kale I'nın 500 m. kuzeydoğusunda yer alan ikinci yüksek kayalık tepenin batı yamacında taş döşeme, tepe üzerinde Hellenistik-Roma ve Bizans Dönemi seramiği bulunmaktadır.

18. *Ziyaret Tepesi*: Üyük Yaylası Köyü'nün 1 km. batısındaki doğal tepe üzerinde Hellenistik-Roma dönemleri seramiği bulunmaktadır.

19. *Değirmen Tepesi*: Kadı Köyü'nün 1 km. kuzeybatısında, vadi kenarında yer alan doğal kayalık tepe üzerinde Hellenistik-Roma Dönemi yerleşimi.

20. *Küçük Toruluk Tepesi*: Kadı Köyü'nün yakınında, Çakraz Çayı vadisi girişine hakim konumdaki, yaklaşık 75 m. uzunlukta ve 20 m. genişlikteki doğal kayalık tepe üzerinde iki uzun duvara ve bunlardan çıkan ara duvarlara ait taş sıraları ile Hellenistik-Roma Dönemi seramiği bulunmaktadır.

21. *Akçakale*: Akçakale Köyü'nün batı yamacına kurulmuş olduğu ve halen bazı kale duvarlarının kısmen ayakta durduğu kale, Kalederesi vadisinin güney yamacındaki kayalık tepe üzerine kurulmuş (Resim: 2). Kayalıkların batı kesiminde bir kaya mezarı bulunuyor. Üzerinden toplanan seramik ile köylülerin bulmuş olduğu üç sikke, kalenin Bizans Dönemi ve sonrasında kullanıldığını işaret etmektedir.

22. *Ziyaret Tepesi*: Sarıkaya Köyü'nün 500 m. güneyinde, üzerinde bir yadır bulunan kayalık doğal tepe üzerinde, taş duvar sırası ve Bizans Dönemi seramiği bulunmaktadır.

23. *Kışevli Tepesi*: Sarıkaya Köyü'nün 1 km. doğusundaki büyük boyutlu kayalık ve üzeri ağaçlıklı doğal tepe, plato yükseltileriyle çevrelenmiş ovanın ortasında yer alıyor (Resim: 3). Güney yamaçlarında üç teraslı bir yerleşim alanının, batıdan çıkan bir rampa ile ulaşılan tepe üzerinde duvar kalınlığı 1 m. kadar olan ve köşeleri yuvarlatılmış 3 dörtgen mekana ait duvarlarının yüzeyden görülebildiği tepenin üst kesimini çevreleyen bir sur kalıntısı bulunmaktadır (Resim: 4). Tepenin güney yamacında, 53 m. lik bölümü açığa çıkan, 3.5 m. kalınlıktaki taş sur duvarının 7-8 m. de bir, 3 m. uzunlukta ve 60 cm. kalınlıkta payandalarla desteklendiği görülmektedir. Tepede güney yamaçta yoğunlaşan Demir Çağı seramiğinin yanı sıra, Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri seramiği (Resim: 5), batı eteğinde ise Bizans Dönemi'ne ait düz yerleşim.

24. *Örenler / Kalenin Önü*: Fındıcak Köyü'nün 2.6 km. batısındaki kayalık tepeler üzerinde Hellenistik-Roma dönemi seramiği bulunmaktadır.

25. *Delikkaya Kalesi*: Delikkaya Köyü'nün 1 km. güneybatısındaki doğal kayalık tepe üzerinde Hellenistik-Roma dönemi seramiği bulunmaktadır.

26. *Kızılkaya*: Kiremitli Köyü'nün 2 km. kuzeybatısındaki Kızılkaya, doğal kayalık tepeler dizisinden oluşmaktadır. Üzerinde 1.5 m. kalınlıkta taş duvar sıraları görülen tepe üzerinde, köşeleri yuvarlatılmış dörtgen mekânlar ile Hellenistik-Roma dönemleri ve sonrasına ait seramik bulunmaktadır.

27. *Küçüktepe*: Kiremitli Köyü'nün kuzey kenarında yer alan küçük yayvan höyük üzerinde Eski Tunç Çağı ve Hellenistik-Roma dönemleri seramiği bulunmaktadır.

28. *Kiremitli Kalesi I-II*: Kiremitli Köyü'nün 1.5 km. kuzeydoğusunda, ve onun kuzeyinde, vadi kenarında karşılıklı olarak yer alan ve vadinin büyük bölümüne hakim konumdaki doğal yüksek tepelerde, Demir Çağı ve Hellenistik-Roma dönemlerine ait seramik bulunuyor. Kuzeydeki kale üzerinde, 9 x 7.5 m. boyutlarında, 2 m. kalınlıkta taş duvarları bulunan, köşeleri yuvarlatılmış bir dörtgen mekân yer almaktadır.

29. *Kiremitli*: Kiremitli Köyü'nün 2 km. kuzeyinde, Kale I ile Kale II arasındaki tarlalarda, Bizans Dönemi'ne ait seramik ve kiremit parçaları bulunan düz yerleşim.

30. *Konaközü Kalesi*: Konaközü Köyü'nün 1 km. güneydoğusunda vadiye hakim konumdaki doğal kayalık tepe üzerinde Hellenistik-Roma ve Bizans dönemlerine ait seramik bulunmaktadır.

31. *Kadılı Tümülüsleri*: Kadılı Köyü ile Tayalan Köyü yolunun güneyinde iki tümülüs.

32. *Göğdere*: Cizözü Köyü'nün 2 km. kuzeyinde, doğal tepelik alanın güney ucunda, Göğdere Çayı'nın doğu yamacında, üzerinde tümülüs bulunan tepenin batı yamacında Eski Tunç Çağı, Demir Çağı, Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri yerleşimi.

33. *Ay Tepesi*: Cizözü Köyü'nün 3 km. batısındaki yüksek doğal tepe üzerinde, kaçak kazılar yoluyla tamamen boşaltılmış, üzeri taş yığılı olan tümülüsün (Resim: 6) batı kesiminde, mezar odasının yuvarlak taş duvarı meydana çıkmış durumdadır (Resim: 7). Yassı taş bloklarla örülmüş duvarının yaklaşık üçte birinin açığa çıkarıldığı mezar odasının çapı yaklaşık 18-19 m.; duvarın açığa çıkan yüksekliği ise yaklaşık 2 m. Tümülüs çevresinde ve yeni tahribatın atık toprağında Erken ve Orta Demir Çağı ile Hellenistik-Roma dönemlerine ait seramik bulunmaktadır (Resim: 8).

34. *Höyükkaya*: Yukarı Subaşı Köyü'nün 3 km. batısında, Subaşı ile Cizözü vadileri arasında kalan tepelik yaylada yer alan kayalık tepeden M.Ö.3. bin, Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri seramik parçaları bulunmaktadır.

35. *Kayalık Tepe*: Yukarı Subaşı Köyü'nün güney kenarındaki doğal tepe üzerinde Eski Tunç Çağı, Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri yerleşimi.

36. *Üyük Tepe*: Avcıpınar Köyü'nün 3 km. güneyindeki doğal yayvan tepe yamacında Hellenistik-Roma dönemi yerleşimi.

37. *Kilise Tepesi*: Avcıpınar Köyü'nün güneybatısındaki tepe üzerinde Bizans yerleşimi.

38. *Kale Tepesi*: Avcıpınar Köyü'nün kuzeyindeki, köy evlerinin kısmen güney yamacına kurulduğu kayalık tepe üzerinde Hellenistik-Roma dönemleri seramiği bulunuyor. Tepe üzerinde, 26 x 37.5 m. boyutlarında, duvar kalınlığı 1.5 m. olan dörtgen mekâna ait taş sıraları yüzeyden görülmektedir.

39. *Tekke*: Avcıpınar Köyü'nün kuzeyinde, Kale Tepesi'nin doğusundaki kayalık tepede Bizans yamaç yerleşimi bulunmaktadır.

40. *Yatak Yeri*: Avcıpınar Köyü'nün 600-700 m. doğusunda, Tekke'nin güney yamaçlarında Bizans düz yerleşimi ve bu yerleşimin kuzeyindeki tepe üzerinde, Kale Tepesi üzerindeki mekânın benzeri bulunmaktadır.

41. *Soğuk Pınar*: Avcıpınar Köyü'nün 2 km. kuzeyinde, Soğukpınar Mevkii'nde "Ören" adı verilen alanda Bizans düz yerleşimi.

42. *Öksüz Tepe*: Ilıcaköy'ün 3 km. doğusunda, Tokat yolu kenarında "Musa'nın Ağrıları" Mevkii'nde yer alan ve üzerinde kaçak kazı çukurları bulunan doğal tepe üzerinde Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı ile Hellenistik-Roma dönemlerine ait yerleşim.

43. *Küçük Tepe*: Ilıcaköy'ün batı kenarında yer alan doğal kayalık yüksek tepe üzerinde Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri yerleşimi ile doğu eteğinde geç dönem mezarlığı.

44. *Ören Yeri*: Kızılca Köyü'nün 3-4 km. güneyinde, Etyemez Deresi'nin suladığı ova üzerinde yer alan doğal kayalık tepe üzerinde Hellenistik-Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenen seramik, kiremit ve künk parçaları ile içi tamamen boşaltılmış bir mezar odası bulunuyor. Tepe çevresindeki tarlalardan toplanan aynı dönemlere ait malzeme, bu mevki de yaklaşık 50 dönümlük bir alana yayılmış bir düz yerleşim bulunmaktadır.

45. *Kala*: Kavak Köyü'nün 2 km. güneybatısında yer alan yüksek kayalık tepe üzerinde Hellenistik-Roma dönemlerine ait seramik, tepenin kalenin güney yamacında ise yoğun Demir Çağı seramiği bulunmaktadır.

46. *Değirmen Yeri*: Çağlayan Köyü kenarındaki tarlalarda Bizans Dönemi düz yerleşimi.

47. *Danaavlâ Tepesi*: Çağlayan Köyü'nün 2 km. güneydoğusunda yer alan, ovaya hakim doğal yüksek tepeler üzerinde Bizans seramiği bulunmaktadır.

48. *Kala Tepesi*: Çağlayan Köyü'nün 1.5 km. doğusunda yer alan ve ovanın kenarındaki dar kanyon vadiye bakan doğal kayalık tepe üzerindeki 10 m. yükseklikte ve 50 m. çaptaki küçük höyük, yoğun olarak tahrip edilmiş olup, üzerinde Eski Tunç Çağı, Demir Çağı ve Bizans Dönemi seramiği bulunmaktadır.

49. *Uğucek Tepe*: Kümbet Köyü'nün 2 km. kuzeyinde, yol yapımı sırasında üst kısmı düzleştirilmiş, 40 x 80 m. boyutlarındaki tepe üzerinde Demir Çağı ve Bizans dönemi yerleşimi bulunmaktadır.

50. *Kazanpınar*: Kümbet Köyü'nün 4-5 km. kuzeyinde, Uğucek Tepe'nin karşısındaki ovaya hakim kayalık sırtlarda Hellenistik-Roma ve Bizans Dönemi düz yerleşimi.

51. *Seslân Tepe*: Kümbet Köyü'nün 2.5 km. kuzeyinde, ovaya hakim konumdaki doğal tepe üzerinde Eski Tunç Çağı ile Hellenistik-Roma Dönemi, yamaç yerleşimi.

52. *Kümbet Kalesi*: Kümbet Köyü'nün güneybatı kenarındaki kayalık tepe üzerinde (Resim: 9), Roma-Bizans dönemleri kalesinin güney yamacındaki kayalara, ovoidan görülmeyecek şekilde oyulmuş, merdivenli iki dehliz girişi (Resim: 10).

53. *Yücebaca Kalesi*: Yücebaca Köyü'nün doğusunda, Yücebaca ve Karakoç köyleri arasında kalan tepelik arazide yer alan, eni 100 ile 300 m. arasında değişen Kale Deresi vadisine hakim konumdaki kayalık tepenin güney yamacında Demir Çağı, tepe kısmında Hellenistik-Roma dönemleri seramiği bulunmaktadır.

54. *Boztepe*: Gökçeli Köyü'nün güneydoğusunda yer alan, Kızılırmak, Kümbet ve Tat vadilerine hakim konumdaki doğal tepe üzerinde Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri seramiği bulunmaktadır.

55. *Baytar Mevkii*: Kavakdere Köyü'nün 2.5 km. batısında, beyaz kireç çimentolu duvar kalıntılarının yer aldığı yamaçta Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri düz yerleşimi.

56. *Kıvşak Kaletepe*: Kıvşak Köyü'nün 1 km. güneyinde, Tat Vadisi kenarında yer alan doğal tepe üzerinde Bizans Dönemi seramiği bulunuyor. Batı ucunda büyük bir kaçak kazı çukuru bulunan tepe üzerinde yaklaşık 19 x 12 m. boyutlarında dörtgen mekâna ait 1.30 m. eninde taş duvar sırası görülmektedir.

57. *Kayalıpınar Harabesi*: Kayalıpınar Köyü'nün Kızılırmak kenarında ki 1992 yılında⁴ incelenen Harabe Mevkii'nde sur yığintısı kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 400 m. genişlikte, doğu-batı doğrultusunda ise güneyde 270 m., kuzeyde 750 m. uzunlukta, kuzeye doğru genişleyen alanı çevreleyen surun toplam uzunluğu 1840 m. Güneydoğudaki tepe yamacında Eski Tunç Çağı, sur içinde Orta ve Geç Tunç çağları ile Hellenistik-Roma dönemleri, sur dışında Orta Tunç ve Hitit İmparatorluk Çağı ile Hellenistik-Roma dönemleri seramiği bulunmaktadır.

58. *Kamburburun*: Bağlararası Köyü'nün 500 m. doğusunda yer alan doğal tepe üzerinde Bizans yerleşimi.

59. *Koraş Mevkii*: Bağlararası Köyü'nün 1 km. doğusunda yer alan, vadiye hakim konumdaki kayalık yamaçların eteklerinde Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri düz yerleşimi bulunmaktadır. Köyde, buradan getirildiği söylenen 86 cm. çapında, 60 cm. yükseklikte ve her iki yüzünde derinlikleri 9-11 cm., çapları 14-15 cm. arasında değişen 9 oyuk bulunan silindirik taş (Resim: 11) ile kesme taştan bir katedra⁵ (piskopos koltuğu) bulunmaktadır (Resim: 12).

60. *Ekecik Mevkii*: Bağlararası Köyü'nün 1.5 km. kuzeyinde, kükürtlü bir su kaynağının bulunduğu bölgede Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri düz yerleşimi ve su kaynağında içi halen mil dolu olan, derinliğinin 2-2.5 m. kadar olduğu ve tabanının taş döşeli olduğu söylenen bir havuz bulunmaktadır.

61. *Sarnıç Mevkii*: Bağlararası Köyü'nün 1 km. kuzeyinde yer alan, yay biçimli kayalık kanyon vadinin rahatça oyulabilen kayalarında, vadinin kuzey kenarında bir dizi mağara odası ve çevresinde Bizans Dönemi seramiği bulunmaktadır.

62. *Ağılkaya Mevkii*: Bağlararası Köyü'nün kuzeydoğusunda yer alan, içine odalar oyulmuş kayalık kanyon vadinin kenarında Bizans Dönemi seramiği bulunmaktadır.

63. *Yunus Tepesi*: Bağlararası Köyü'nün 1 km. güneyinde yer alan doğal yüksek tepe üzerinde tahrip edilmiş bir tümülüs bulunmaktadır.

64. *Değirmen Tepesi*: Seren Köyü'nün kısmen üzerinde bulunduğu doğal tepede Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri yerleşimi.

65. *Eski Seren*: Seren Köyü'nün 3 km. doğusundaki vadide, halen ev temellerinin yüzeyden görülebildiği bir son Osmanlı Dönemi yerleşmesi.

66. *Ağapınar Mevkii*: Seren Köyü'nün 3 km. doğusunda, Eski Seren'in karşı yamacında Bizans Dönemi düz yerleşimi.

(4) Ökse, A. T., Sivas ili 1992 Yüzey Araştırması, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1993 (1994), 244.

(5) Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Meryem Acara tarafından verilen bilgi.

67. *Mezarlıdere Mevkii*: Seren Köyü'nün 2 km. doğusundaki vadide Bizans Dönemi düz yerleşimi.

68. *Maşatlık Mevkii*: Navruz Köyü'nün bulunduğu ovanın kuzeybatı kenarında, Bayat Köyü'ne bağlı Ilıca Boğazı'nın doğu yamaçlarında yer alan Maşatlık Mevkii'nde, Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri düz yerleşimi.

69. *Peyik Tepesi*: Bayat Köyü'nün güneydoğusunda yer alan Ilıca Boğazı'nın güney yakasındaki doğal tepe üzerinde soyulmuş bir tümülüs.

70. *Tuloğlu Tepesi*: Bayat Köyü'nün Ilıca Boğazı Mevkii'nde, Peyik Tepesi'nin batısında, Bayat Ovası'na hakim kayalık tepede ve ovaya bakan güney yamaçlarda Eski, Orta ve Geç Tunç Çağı, Demir Çağı ve Hellenistik-Bizans dönemleri yerleşimi.

71. *Kalkankaya*: Bayat Köyü Ilıca Boğazı'nın kuzey yakasındaki, Bayat ve Navruz ovalarına hakim kayalık tepe (Resim: 13) üzerinde yaklaşık 420 x 130 m. boyutlarında tepe üstü yerleşimi ile, özellikle kuzeydoğu yamaçlarında Eski ve Orta Tunç çağları, Demir Çağı (Resim: 14) ve Hellenistik-Bizans dönemleri yerleşimi. Orta Tunç Çağı seramiği (Resim: 15) daha çok 200 m. uzunluktaki güneybatı ucunda ve kuzey eteklerinde, Eski Tunç Çağı seramiği ise daha çok kuzey eteklerinde yoğunlaşmaktadır.

72. *İğınboynu Tepesi*: Bayat Köyü evlerinin bir kısmının üzerine kurulduğu doğal tepe üzerinde Bizans yerleşimi.

73. *Yunusöreni*: Yakacıkçavuşlu Köyü'nün 3.5 km. güneyindeki Ortalık Deresi ovasının Yunusöreni Mevkii'nde doğal tepe üzerinde Hellenistik-Roma ve Bizans yerleşimi.

74. *Gavuruşağı Mevkii*: Yakacıkçavuşlu Köyü'nün 1.5 km. doğusunda, Emirler Deresi'nin batı kıyısında Bizans Dönemi düz yerleşimi.

75. *Kala*: Yakacıkçavuşlu Köyü ile Demircilik Köyü arazileri arasında, Kızılırmak Vadisi'ne hakim konumdaki doğal tepeler dizisinde yaklaşık 300 m. uzunlukta ve 100 m. genişlikte tepe ile doğu yamaçta Demir Çağı, Hellenistik-Roma ve Bizans yerleşimi.

76. *Beşiktepe*: Tat Köyü'nün 500 m. güneybatısındaki doğal tepenin köye bakan yamacında Bizans seramiği bulunmaktadır.

77. *Katranlı Mevkii*: Navruzyaylası Köyü arazisinde, Bayat Köyü'nün 5 km. batısındaki vadi ağzında, Bayat Vadisi'nin kuzeyindeki plato kenarında yer alan doğal tepe üzerinde Orta Tunç Çağı, Demir Çağı ve Bizans Dönemi seramiği bulunmaktadır.

78. *Mağara Önü Tepesi*: Kırkpınar Köyü'nün 500 m. kuzeyinde, "Köyün Önü" Deresi'nin batı kıyısında iki dere yatağının birleştiği kesimdeki kayalık tepe, üzerinde ve yamaçlarında Eski Tunç Çağı, Demir Çağı ve Bizans Dönemi seramiği bulunmaktadır.

79. *Kalenin Boynu*: Kırkpınar Köyü'nün güney kenarındaki, ovaya hakim konumdaki doğal tepe üzerinde Bizans Dönemi yerleşimi bulunmaktadır.

80. *Uyuzsuyu Kalesi*: Bedel Köyü'nün 5 km. güneybatısında, Dereköy'ün 2.5 km. güneydoğusunda, Yardere Mevkii'ndeki kayalık tepenin güney ucunda 60 m. uzunluktaki terastan itibaren kuzeye doğru 55 m. çapta bir tepe, 35 m.

uzunlukta bir boyun ile 50 m. çapta ikinci bir tepe bulunmaktadır. 1993 yılında incelenen⁶ merkezde Eski ve Orta Tunç çağıları, Demir Çağı ve Bizans Dönemi seramiği bulunmaktadır.

81. *Çataltepe*: Karacaören Köyü'nün 500 m. doğusundaki doğal tepe üzerinde Kalkolitik, Roma ve Bizans yerleşimi.

82. *Kapaklıya Mevkii*: Karacaören Köyü'nün 2.5 km. kuzeyinde, iki derenin birleştiği kesimdeki kayalık tepe üzerinde yaklaşık 4 m. yükseklikte ve 50 m. uzunlukta Eski Tunç Çağı, Demir Çağı, Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri yerleşimi (Resim: 16).

83. *Gerdekkaya*: Selamet Köyü'nün 2 km. kuzeydoğusundaki ortalama 30 m. yükseklikte, 300 m. uzunlukta ve 150-200 m. genişlikteki kayalık tepe kuzeyden güneye doğru alçalan bir yapı göstermektedir. Yer yer kaçak kazı çukurlarıyla tahrip edilmiş olan tepenin kuzey ucunda bir tümülüs, güneyde ise iki teraslı bir yerleşim, çevresindeki tarlalarda da etek yerleşimleri bulunmaktadır. Tepe üzerinde ve yamaçlarında az oranda Eski Tunç Çağı, yoğun olarak Orta Tunç Çağı olmak üzere, Geç Tunç Çağı, Demir Çağı ve Hellenistik-Roma dönemleri seramiği bulunmaktadır.

ŞARKIŞLA İLÇESİ

84. *Çağsak Mevkii*: Kümbet Köyü'nün 1 km. batısındaki ovaya hakim kayalıklarda, duvar kalıntıları ile Demir Çağı, Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri seramiği bulunmaktadır.

85. *İğın Boynu Mevkii*: Çanakçı Köyü'nün 500 m. batısında yer alan doğal tepe üzerinde Hellenistik-Roma dönemleri seramiği ile tepenin doğu ucunda alçak bir tümülüs bulunmaktadır.

86. *Kurtdere Mevkii*: Çanakçı Köyü'nün 5 km. batısında yer alan kayalık kanyon vadinin (Resim: 17) batı yakasında Erken Demir Çağı ile Hellenistik-Roma yerleşimi bulunmaktadır. Vadinin kayalıkları, taş almak amacıyla dinamitlenerek tahrip edilmiştir. Yerleşim alanının kuzeyindeki kayalıklar düzleştirilerek 7 m. uzunlukta, kuzey kenarı dik açılı bir setle sınırlandırılmış bir platform bulunmaktadır (Resim: 18).

87. *Urumoğlan Mevkii*: İlyashacı Köyü'nün 3 km. doğusunda, Kızılırmak kenarındaki geniş tarım alanının ortasında yer alan yaklaşık 2 m. yükseklikteki yayvan höyük ve çevresindeki düz alanda Hellenistik-Roma ve Bizans dönemleri seramiği bulunmaktadır.

88. *Çivril Tepesi*: Çanakçı Köyü'ne bağlı, Hocabey Köyü'nün 2.5 km. batısında, yaklaşık 80-100 m. genişlikteki dar ovardaki Göl Mevkii'nde, doğal tepe üzerinde ve güney yamaçlarında Eski Tunç Çağı, Demir Çağı, Hellenistik-Roma dönemleri yerleşimi.

89. *Yağoğlu Tepesi*: Çanakçı Köyü arazisinde, Çivril Tepesi'nin 1 km. batısındaki doğal tepe üzerinde Bizans yamaç ve tepe yerleşimi.

(6) Ökse, A. T., Yıldızeli-Uyuzsuyu Kalesi Buluntuları, I, Metin Akyurt - *Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakınoğlu Kültürleri Üzerine İncelemeler*, İstanbul 1995, 245-258; a. y. Sivas ili 1993 Yüzev Araştırması, XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1994 (1995), 319.

90. *Benlihasan-Höyük*: Benlihasan Köyü'nün 500 m. doğusunda yer alan doğal tepe üzerinde Eski Tunç Çağı ile Bizans Dönemi seramiği bulunuyor. Eski Tunç Çağı parçaları güney yamaçta yoğunlaşmaktadır.

91. *Eşmebaşı Kalesi*: Akçakışla Beldesi'nin 4 km. batısında, Kadıraközü Vadisi'nin kuzey kenarındaki Eşmebaşı Mevkii'nde Kalebaşı olarak adlandırılan ve doğal tepe üzerinde iki teraslı Demir Çağı ve Hellenistik-Roma dönemleri yerleşimi. Güneye doğru alçalan tepe üzerinde kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 53 m. genişlikteki kuzey teras ile 45 m. genişlikteki güney terası çevreleyen sur yığintısı yaklaşık 375 m. uzunluğundadır.

92. *İnönü Mevkii*: Akçakışla Beldesi'nin 2.7 km. kuzeyinde, Kadıraközü Vadisi'nin kuzey kenarında yer alan İnönü Mevkii'nde, üzerinde kaçak kazı çukurları bulunan doğal tepe üzerinde Bizans yerleşimi bulunmaktadır.

93. *Kaya Konutu*: Akçakışla'nın 2 km. kuzeyindeki kaya kütesinin (Resim: 19) kuzeydoğusundaki 2 m. genişlikte ve 1.5-2 m. yükseklikteki doğal mağaradan girilen ve 6 m. uzunlukta, 1 m. genişlikte ve 1 m. yükseklikte bir koridor ile, 2 basamakla inilerek ulaşılan mekân, 120 x 3 m. boyutlarda ve 1.60 m. yükseklikteki ve güneybatıya bakan 1.5 x 1.5 m. boyutlarda ve 1.4 m. derinlikte bir pencere ile son bulan dar bir alan olup, buradan 3.20 x 3 m. boyutlarda ve 1.8 m. yükseklikteki batı ve 3.5 x 3 m. boyutlarda ve 1.4 m. yükseklikteki doğu odalara, karşılıklı gelen birer kapı ile ulaşılmaktadır. Doğudaki odanın güneydoğusunda 1 x 1 m. boyutlarda ve 1 m. derinlikte kısmen açılmış bir pencere ile batı köşesinde 1.5 x 1 m. boyutlarda ve 1.5 m. yükseklikte diğer bir oda yer almaktadır (Şekil: 1).

94. *Kaya Kilisesi*: Alaman Köyü'nün 3 km. kuzeyinde, Yahyalıözü vadi-sinin doğu kenarındaki kaya bloğunun vadiye bakan güney yüzüne oyulmuş nişler, kaya üzerindeki Bizans yerleşimine çıkan basamakların oyulduğu kesimin iki yanında yer almaktadır (Resim: 20). Batı bölümünde bir kapı ile girilen beşik tonozlu, 7.5 x 4 m. boyutlarında ve 3 m. yükseklikte dikdörtgen kaya oyma oda ile batısındaki küçük bir odacıktan oluşan mekânın (Şekil: 2) duvarlarına ikinci kullanımı sırasında raf takılmak üzere oluklar ve doğu duvarındaki apsise bir ocak yeri açılmıştır.

95. *Hanyeri*: Yahyalı Köyü'nün Akkaya mezrasının 1.8 km. batısındaki ormanlık yamaçta Hellenistik-Bizans dönemleri yerleşimi.

96. *Ziraat Tepesi*: Yahyalı Köyü'nün batı kenarında, Yahyalıözü Vadisi'ne hakim, üzeri düzleştirilmiş doğal tepe üzerinde Demir Çağı ve Hellenistik-Roma dönemleri yerleşimi.

MERKEZ İLÇE

97. *Tatlıpınar Ziyaret Tepesi*: Bingöl Köyü'nün 800 m. doğusunda 50 m. çapında ve 4 m. yükseklikte küçük höyük üzerinde Eski Tunç Çağı, Demir Çağı ve Bizans yerleşimi.

98. *Maşatlık Mevkii*: Yassıcabel Köyü'nün 2 km. kuzeyinde, dere kenarında yer alan doğal tepe üzerinde küçük bir Eski Tunç Çağı yerleşimi.

HAFİK İLÇESİ

99. *Seyfebeli Höyüğü*: Hafik ilçesine bağlı Çukurbelen Köyü arazisinde, 1450 m. rakımlı Seyfebeli geçitinin 500 m. kuzeyindeki doğal tepe üzerinde yer alan höyük, Balıklıağ Mevkii'ndeki Seyfe Suyu kaynağında yer alan ve 1995 yılında araştırılan⁷ höyüğün batısındaki yüksek tepeliklerden birisi üzerinde bulunmaktadır. Doğu yamacında yaklaşık 8 x 5 m. boyutlarında bir kaçak kazı yarması ve tepe üzerinde çukurlar bulunan höyükte Kalkolitik Çağ ve Eski Tunç Çağı ile Bizans Dönemi seramiği bulunmaktadır.

ULAŞ İLÇESİ

100. *Kapaklıkaya*: Karacalar Köyü arazisindeki, Ekincioglu Köyü'nün 3 km. güneyinde, çevresi tepelik alanlarla çevrili ova üzerinde yer alan doğal kayalık tepenin yamaçlarında Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı yerleşimi.

101. *Kütüklü Tepe*: Yapalı Köyü'nün bulunduğu ovanın kuzey kenarındaki Aççalı Mevkii'nde yer alan doğal tepe üzerinde Eski Tunç Çağı yerleşimi.

102. *Boran Tepesi*: Baharözü Köyü'nün 5 km. batısında, Yağlak Mevkii'nde, "Irmak Deresi"nin kuzeyindeki doğal kayalık tepenin batı kesiminde, yaklaşık 80 x 80 m. boyutlarındaki alanı çevreleyen bir duvar yığıntısı yüzeyden görülüyor. Tepe üzerinde ve yamaçlarda Kalkolitik Çağ, Eski Tunç Çağı, Demir Çağı ve Roma seramiği bulunmaktadır.

103. *Havlu Tepe*: Baharözü Köyü'nün Yağlak Mevkii'nde, Boran Tepesi'nin karşısındaki doğal kayalık tepe üzerinde iki kaya mezarı.

SONUÇ

1997 yılında yapılan araştırmalar sırasında saptanan yerleşim dokusu⁸, bölgede belirli dönemlerde sık aralıklarla küçük yerleşim birimlerinin kurulduğunu, bazı dönemlerde seyrek ve büyük boyutlu yerleşimlerin tercih edildiğini, bazı dönemlerde de yerleşimlerin savunma gereksiniminin ön plana çıktığını ortaya çıkarmaktadır.

Geç Kalkolitik Çağ ve Eski Tunç Çağı seramiğinin bulunduğu yerleşmelerin genellikle küçük boyutlu höyük ya da yamaç yerleşmeleri olduğu görülmektedir. Yaylaların üzerlerinde de özellikle kayalık zirvelerin çevresinde bu dönemlere ait seramik parçalarının bulunması, bu kesimlerde küçük yayla yerleşmelerinin varlığına işaret etmektedir. Araştırılan M.Ö. 4. bin merkezlerinin tümü, M.Ö. 3. bin merkezlerinin büyük bölümü platoların vadilere bakan, çoğunlukla güney ve batı yamaçlarında yoğunlaşmaktadır.

(7) Ökse, A. T., Sivas ili 1995 Yüzey Araştırması, XIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, Ankara 1996 (1997), 376.

(8) 1992-1995 yılları arasında yapılan yüzey araştırmalarından elde edilen sonuçlara göre bölgenin çeşitli dönemlerde gösterdiği farklı yerleşim dokuları için bakınız: A. T. Ökse, "Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demir Çağı Yerleşim Tarihi / Siedlungsgeschichte des oberen Kızılırmak-Gebietes von der Frühbronze- bis zur Mittelbronzezeit", *Belleten* (Baskıda).

Orta Tunç Çağı merkezlerinin bir önceki döneme oranla sayıca azaldığı ve bunların belirli güzergâhlarda kurulduklarını, büyük boyutlu yerleşim birimlerinin yakınlığında küçük boyutlu yerleşmelerin de bulunması, birbirine bağlı yerleşmelerden oluşan idari birimlerin varlığını düşündürmektedir. Sayıca daha az karşımıza çıkan Geç Tunç Çağı yerleşmeleri genellikle orta veya büyük boyutlu olup, yerleşim alanı çevresinde sur duvarı yığıntısı bulunması ya da bu yerleşmelerin yüksek kayalık tepeler üzerinde yer aldıkları görülmektedir.

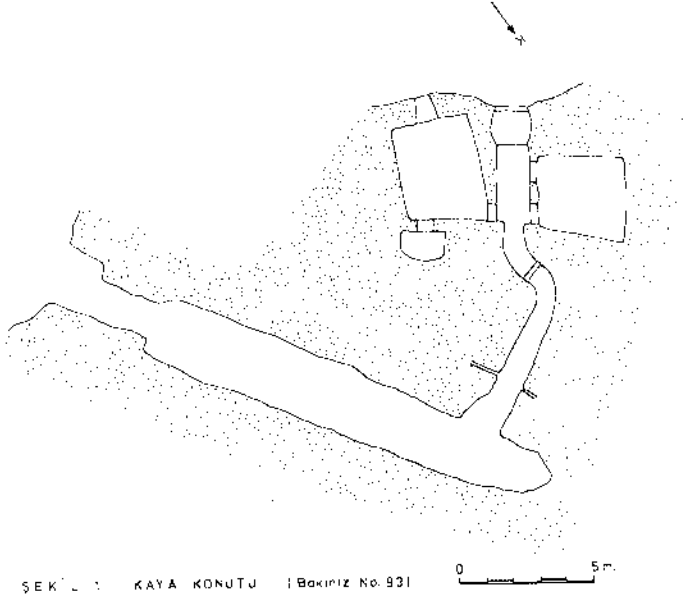
Demir Çağı yerleşimlerinin sayıca bir önceki dönemin birkaç misline ulaştığı ve bunların büyük çoğunluğunun platoların vadilere bakan yamaçlarında kuruldukları görülmektedir. Üzerinde Erken ve Orta Demir Çağı seramiği⁹ bulunan yerleşmelerin genellikle ana vadilere bakan yamaca değil, dar bir yan vadiye bakan yamaca kurulmuş olmaları ve bunların büyük çoğunluğunun güney ya da batıya yönelik olmaları dikkat çekicidir.

Hellenistik-Roma ve Bizans dönemlerine ait seramik¹⁰ toplanan yerleşim yerlerinin kısmen ova ya da ova kenarındaki yamaçlara kurulmuş geniş düz yerleşimlerden oluşmasına karşın, büyük bir bölümünün stratejik tepeler üzerinde yer alması, bu dönemlerde geniş düz yerleşimler ile bunları koruyan kaleler zincirinin varlığını düşündürmektedir. Bizans seramiği bulunan yerleşmelerin bir bölümünün morfolojik yapının elverdiği bölgelerde mağara yerleşimleri şeklinde karşımıza çıkmaları ve bir bölümünün de ana vadilerin uzağında, dar vadi kenarlarında yer almaları, bu dönemlerde yerleşmelerin zaman zaman saklanmak istendiği izlenimini uyandırmaktadır.

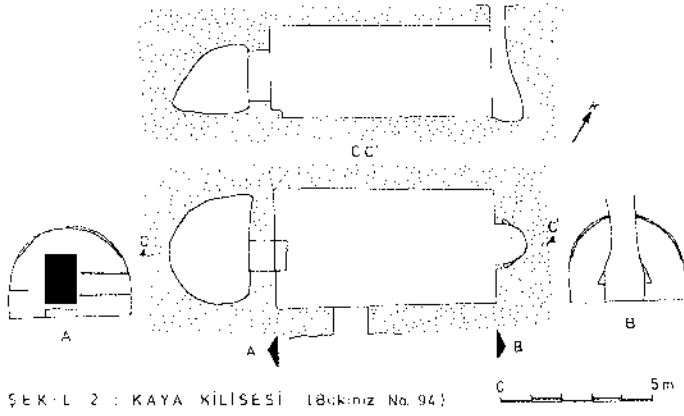
İleriki yıllarda sürdürülmesi planlanan yüzey araştırmaları ile, öncelikle Kızılırmak Havzası ve çevresindeki platolarda bulunan merkezlerin taranmasının tamamlanması ile, Yukarı Kızılırmak Havzası'nın kültür dokusunun ve yerleşim tarihinin belirlenmesine çalışılacaktır.

(9) Erken Demir Çağ'a tarihlenen seramiğin Boğazköy-Büyükale'de ve Kaman-Kalchöyük'te açığa çıkarılan bu dönem seramiğine benzer yönlere bulunmaktadır. Bu iki merkezde bulunan seramiği incelememe olanak tanıyan Dr. Jürgen Seeher ile Dr. Sachihito Omura'ya şükranlarımı sunarım.

(10) Bizans Dönemi seramiği, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Meryem Acara tarafından değerlendirilecektir.

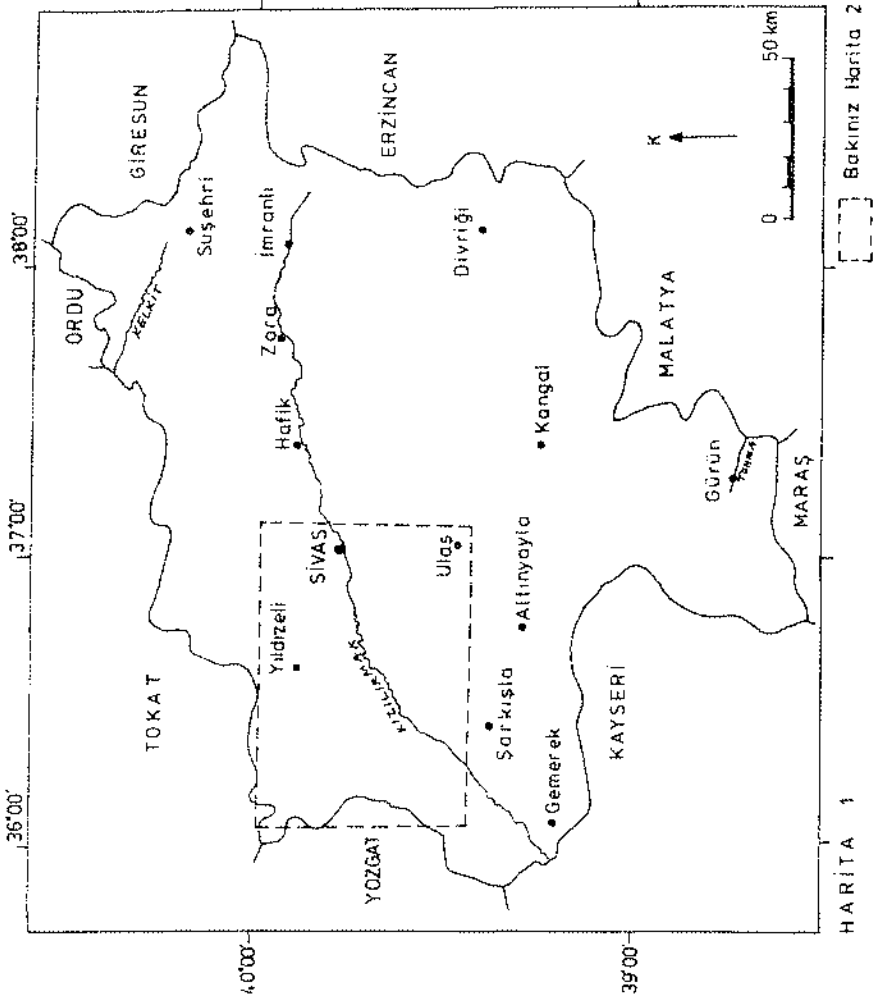

Şekil: 1

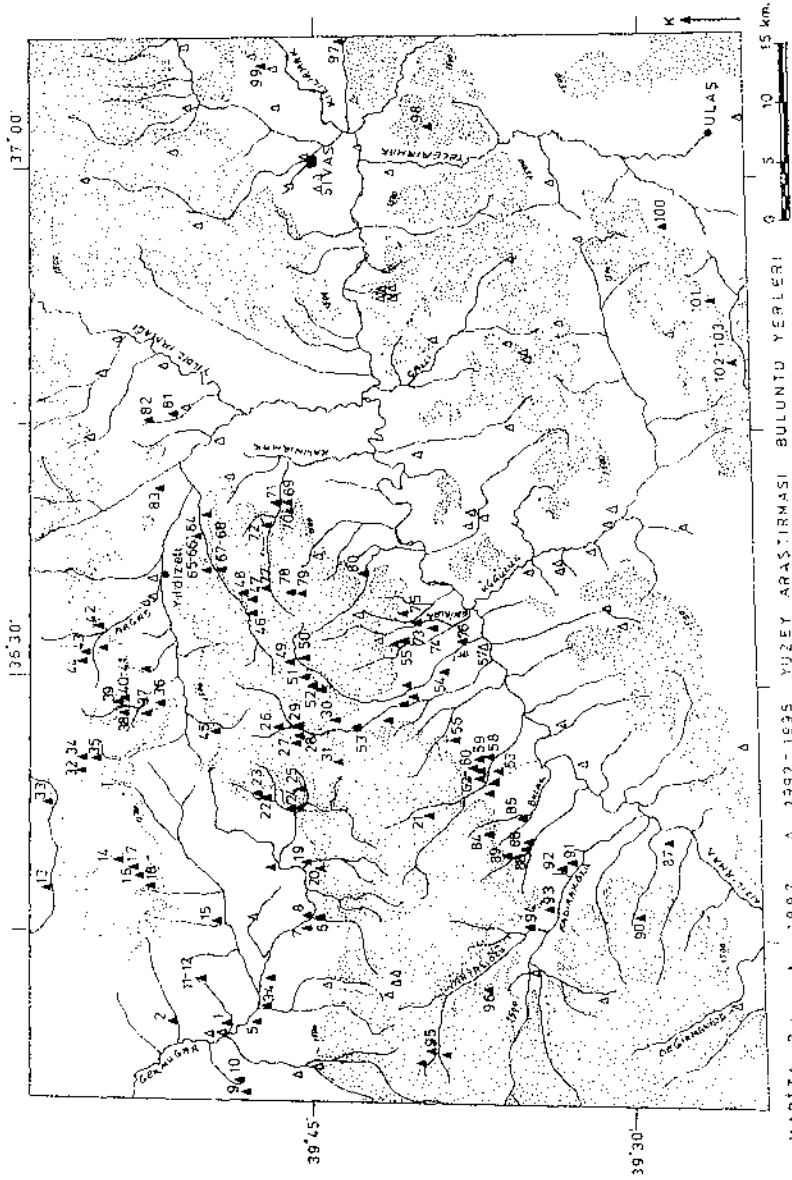

Şekil: 2

Harita: 1

Harita: 2

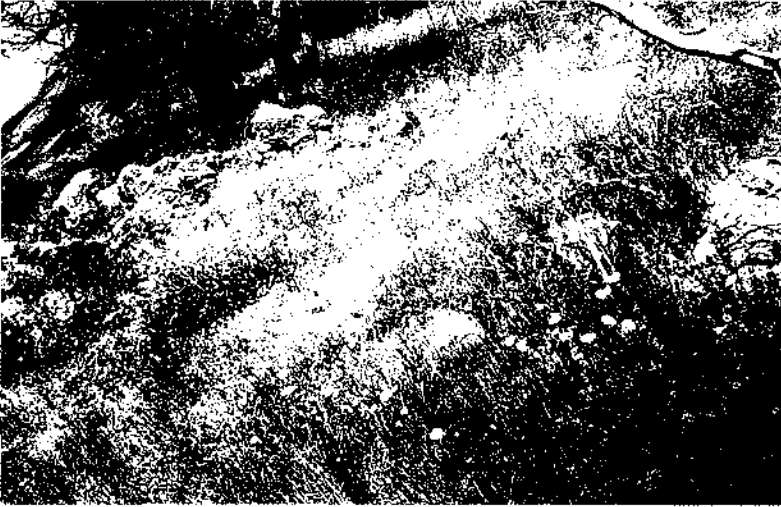
Resim 1: Yıldızeli ilçesi, Kilik Köyü, Deliktaş kaya mezarı (güneyden)

Resim 2: Yıldızeli ilçesi, Akçakale Köyü Kalesi (güneyden)

Resim 3: Yıldızeli ilçesi, Sarıkaya Köyü, Kışevlu Tepesi (batıdan)

Resim 4: Yıldızeli ilçesi, Sarıkaya Köyü, Kışevlu Tepesi güney sur duvarı

Resim 5: Yıldızeli ilçesi, Sarıkaya Köyü, Kışevli Tepesi seramiği

Resim 6: Yıldızeli ilçesi, Cizözü Köyü, Aytepesi Tümülüstü (kuzeyden)

Resim 7: Yıldızeli ilçesi, Cizözü Köyü, Aytepesi Tümülüsü mezar odası duvarı

Resim 8: Yıldızeli ilçesi, Cizözü Köyü, Aytepesi seramiği

Resim 9: Yıldızeli ilçesi, Kümbet Köyü kalesi (güneyden)

Resim 10: Yıldızeli ilçesi, Kümbet Köyü Kalesi güney yamaç dehliz girişi

Resim 11: Yıldızeli ilçesi, Bağlararası K y ,  zeri oyuklu silindirik taş

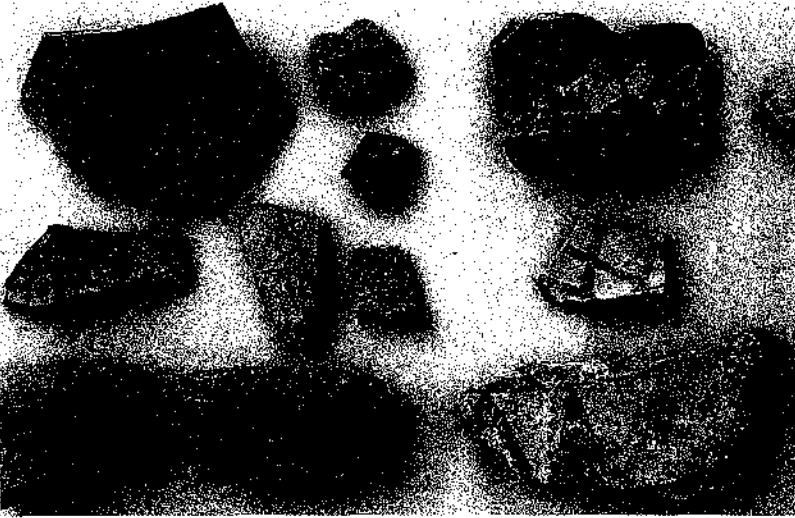

Resim 12: Yıldızeli ilçesi, Bağlararası K y , kesme taştan katedra

Resim 13: Yıldızeli ilçesi, Bayat Köyü, Kalkankaya (batıdan)

Resim 14: Yıldızeli ilçesi, Bayat Köyü, Kalkankaya Demir Çağı seramiği

Resim 15: Yıldızeli ilçesi, Bayat Köyü, Kalkankaya Orta Tunç Çağı seramiği

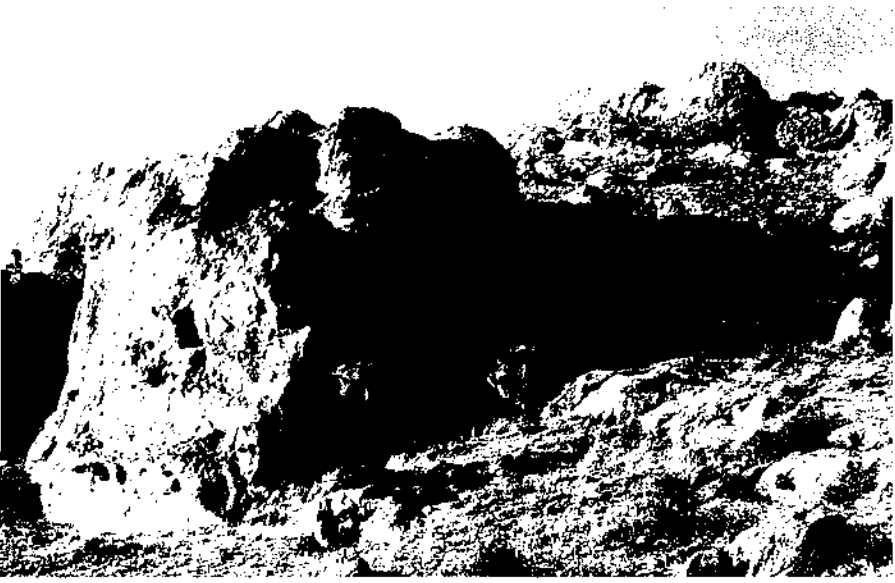
Resim 16: Yıldızeli ilçesi, Karacaören Köyü Kapaklıkaya seramiği

Resim 17: Şarkışla ilçesi, Çanakçı Köyü, Kurtdere Mevkii vadisinin batı girişi

Resim 18: Şarkışla ilçesi, Çanakçı Köyü, Kurtdere Mevkii kaya platformu (güneyden)

Resim 19: Şarkışla ilçesi, Akçakışla Beldesi, Kaya konutu (güneydoğudan)

Resim 20: Şarkışla ilçesi, Alaman Köyü, kaya kilisesi (güneyden)